GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

2006 **2**(20)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2006 2(20)

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

VILNIUS 2006

Redakcijos kolegija:

Vyriausioji redaktorė
DALIA KUODYTĖ

Mokslinis redaktorius
ARVYDAS ANUŠAUSKAS

Nariai:
KĘSTUTIS K. GIRNIUS („Laisvosios Europos“ radijas, RFE/RL)
ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)
KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)
ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)
BRONIUS MAKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)
HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)
SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)
JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)
ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)
VYTAUTAS TININIS (Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademija)
LIUDAS TRUSKA (Vilniaus pedagoginis universitetas)

© Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras, 2006

Turinys – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Valentinas Brandišauskas

Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais 7

The Fate of the Jews of the Mažeikiai District during the Second World War 30

Arūnas Bubnys

Lietuvių policijos 1(13)-asis batalionas ir žydų žudynės 1941 m. 31

The First (13th) Lithuanian Police Battalion and the Killing of Jews in 1941 52

Žaneta Smolskutė

Moterų dalyvavimo ginkluotame pasipriešinime 1944–1953 m. ypatumai 53

The Participation of Women in the Armed Resistance in 1944–1953 61

Kristina Burinskaitė

Kompromitavimas – vienas KGB metodų formuojant viešąją nuomonę 63

Discrediting as one of the KGB's Methods of Forming Public Opinion 82

Juozas Banionis

Lietuvos laisvinimo veikla XX a. penktajame dešimtmetyje Vakaruose: Amerikos lietuvių taryba 1940–1950 m. 83

The Activities in the West in the 1940s to Free Lithuania: the Lithuanian American Council in 1940–1950 103

KONFERENCIJOS – CONFERENCES

KGB palikimas Baltijos šalyse: politika, liustracija, istorija 104

Ritvars Jansons

Latvijos komunistų partijos ir Latvijos SSR KGB santykiai (1954–1991) 105

Aigi Rahi-Tamm

„Politinių atspalvių" specialioji kartoteka Estijoje 1940–1957 m. 110

Kristina Burinskaitė

Viešosios nuomonės formavimas KGB metodais: kompromitavimas ir dezinformacija 117

Darius Juodis
KGB veikla prieš lietuvių išeiviją tautinio atgimimo metais (1988–1991 m.) 121

Meelis Maripuu
NKGB metodai tiriant nusikaltimus žmoniškumui XX a. septintajame dešimtmetyje 126

Arvydas Anušauskas
KGB ir teritorijos kontrolė 132

Kazimierz Woycicki
Vokietijos Demokratinės Respublikos ir Lenkijos Liaudies Respublikos politinės policijos 137

Indulis Zalīte
Liustracijos ypatumai Latvijoje 141

Günter Bormann
Slaptųjų tarnybų bylų naudojimas Vokietijoje 144

Petras Ragauskas
KGB palikimo įvertinimas: kam ir koks jis reikalingas 147

Partizanų valdžia – istorinė realija ar teisinė fikcija

Bernardas Gailius
Partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimo teisiniai pagrindai ir padariniai 149

Mantas Adomėnas
Lietuvos partizanai politinės filosofijos požiūriu 165

STUDENTŲ STUDIJOS – STUDENTS' RESEARCH

Inga Arlauskaitė
Sovietinės Lietuvos valdžios ir okupacinės kariuomenės santykiai 1963–1986 m. 177

Relations between the Soviet Lithuanian Government and the Baltic Military District in 1963–1986 206

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

Darius Juodis
MGB 1953 m. planas, kaip sunaikinti grupę lietuvių emigrantų 207

KRONIKA – CRONICALS 215

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 227

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2006, 2(20)

STRAIPSNIAI

Valentinas Brandišauskas

Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais

Šio straipsnio tikslas yra nuosekliai (suprantama, kiek tai leidžia archyvinė medžiaga) atkurti žydų likimą visuose Mažeikių apskrities valsčiuose 1941 m. vasarą. Kartu mėginama pastebėti proceso dėsningumus, atkreipti dėmesį į įvykių sinchroniškumą konkrečiose vietovėse. Atskleidžiamas ir lietuvių partizaninių bei policinių struktūrų vaidmuo sprendžiant žydų likimą, įvardijami pavieniai asmenys, nuo kurių valios priklausė jų likimas.

Ar girdi, paukšteliai čiulba? Kai aš laisvas buvau, kiekvienas paukštelis mane „Icik! Icik!" vadino. O dabar net ir „parcha" pravardžiuoja[1].

ĮVADAS

Lietuvos žydų likimo Antrojo pasaulinio karo metais tyrimas – skaudus, prieštaringas, pedantiškai kruopštus, neretai gana komplikuotas. Šiuo konkrečiu atveju komplikuotumą lėmė literatūros stoka bei panaši archyvinių šaltinių kilmė – vien tarybiniais metais nuteistų asmenų tardymo protokolai. Prieš kelis dešimtmečius buvo išleista bene vienintelė knygelė[2] nagrinėjamu klausimu, tačiau ją publikuojant norėta ne tiek nuosekliai atkurti tragišką vietos žydų likimą, kiek demaskuoti asmenis, dalyvavusius jų žudynėse.

Temos tyrimą apsunkina to laikotarpio archyvinių dokumentų stoka: neišliko jokių oficialių dokumentų apie partizanų būrių steigimąsi ir veiklą, policijos atsikūrimą ir nuveiktus darbus, apskrities vadovybės priimtus sprendimus pirmomis Vokietijos ir TSRS karo savaitėmis (juk būtent nuo šių institucijų bei jų darbuotojų iš esmės priklausė žydų likimas). Išlikusi negausi to meto archyvinė medžiaga yra daugiau memuarinio pobūdžio, nelabai informatyvi bei ryškiai atspindinti laikotarpio dvasią: vieni autoriai (nelygu kuriai partinei ir ideologinei stovyklai atstovauja) šlovina 1941 m. Birželio sukilėlių veiklą, „demaskuoja" komunistų ir žydų klastą[3], kiti priešingai – aprašo pavienius tarybinių aktyvistų susirėmimus su sukilėliais, kalbant jų terminologija – „banditais"[4].

Atsiminimai apie apskrities žydų likimą ir šiandien skelbiami vietos spaudoje, šia tema domisi Akmenės, Mažeikių ir Skuodo rajonų[5] moksleiviai: jų rašiniai tema „Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai" saugomi visuomeninės organizacijos „Atminties namai" archyve. Atsiminimus renka Mažeikių muziejaus darbuotojai[6], tačiau iki apibendrinamo tyrimo dar toloka.

Rašant straipsnį naudotasi vien baudžiamosiomis bylomis, saugomomis Lietuvos ypatingajame archyve. Tai bylos asmenų, kuriems po karo tarybiniai teisėsaugos organai

inkriminavo vienokius ar kitokius karo nusikaltimus. Tokių bylų peržiūrėta daugiau negu du šimtai. Tačiau net ir šių bylų gausa nepadėjo išvengti kai kurių trūkumų – nepavyko išsamiai aprašyti įvykių kai kuriuose valsčiuose, atskleisti laipsniško žydų eliminavimo iš lietuvių bendruomenės proceso. Tą lėmė daugelis aplinkybių: neišsamūs tardymo protokolai (tardytojams buvo svarbu ne procesas, o surinkti įkalčius ir išgauti prisipažinimą), daugybė vienas kitam prieštaraujančių faktų (ypač kai kalbama apie partizanų būrių gausumą, žydų suėmimo laiką, kalinimo sąlygas, žydų skaičių ir kt.). Akivaizdu, kad tardytojai nekreipė dėmesio į skirtingus liudijimus, neretai to paties asmens. Bylose esanti informacija nelabai patikima ir dėl to, kad kvotų metu buvo naudojama prievarta (tą paliudija tardomieji, tai buvo užfiksuota ir išliko kvotų protokoluose)[7]; jos patikimumą mažina ir Lietuvos TSR valstybės saugumo komiteto (toliau – KGB) tardytojų noras padidinti buvusių 1941 m. Birželio sukilėlių, partizanų būrių narių skaičių[8]. Kita problema – sudėtinga, kartais ir neįmanoma takoskyra tarp sukilėlių (partizanų, baltaraiščių) ir jau vėliau įkurtų policinių struktūrų darbuotojų. Dėl to sunku nustatyti tikslų būrių skaičių, atsekti, kas atliko pagrindinį vaidmenį suimant ir likviduojant žydus – partizanai ar jų funkcijas perėmusi lietuvių policija.

Tekste vartojamos trys, atrodytų, skirtingos sąvokos – 1941 m. Birželio sukilėliai, partizanai ir baltaraiščiai, nes tardymų protokoluose bei liudytojų parodymuose taip pat dažnai vartojamos visos trys sąvokos; tai priklauso nuo įvykio ir kvotos laiko, teisiamojo veiklos turinio[9]. Suprantama, visos sąvokos turi skirtingas vertybines prasmes („partizanu“ ar „sukilėliu“ paprastai laikomas asmuo, 1941 m. birželio mėn. pasipriešinęs besitraukiančiai Raudonajai armijai ir įsitraukęs į vietos būrio veiklą; „baltaraiščiu“ tradiciškai įvardijamas nacių valdžios rėmėjas, represijų prieš buvusius tarybinius aktyvistus ir žydus vykdytojas), tačiau tikrovėje tas pats asmuo neretai galėtų būti įvardijamas visais trimis vardais: viskas priklausė nuo įvykio laiko bei veiklos pobūdžio.

Žydų likimą Mažeikių apskrityje apžvelgsime nagrinėdami kiekvieną valsčių atskirai.

AKMENĖS IR KLYKOLIŲ ŽYDŲ LIKIMAS

Akmenės valsčiaus sukilėlių komitetas susikūrė jau pirmomis karo dienomis. Savo posėdžiuose birželio 24–25 d. paskyrė partizanų būrio vadą, policijos viršininką ir valsčiaus viršaitį. Būrio vadu buvo išrinktas kpt. Izidorius Jatulis, policijos viršininku – Jonas Kašėta, viršaičiu – Domas Rakauskas[10].

Būrio, kuriame esą buvo net apie 60 vyrų[11], nariai pasirodžius vokiečiams suėmė apie 80–90 buvusių tarybinių aktyvistų. Apie 50–60 buvo paleisti, likę išsiųsti į Mažeikių kalėjimą, iš ten dauguma jų negrįžo[12]. Tarp suimtųjų buvo ir keli žydai, apkaltinti priklausę komjaunimo organizacijai bei prisidėję prie lietuvių trėmimų 1941 m. birželio mėn. Jie amžiną poilsį surado anksčiau už kitus Akmenės žydų kapinėse[13]. Tačiau žudynės, anot vieno tiesioginio įvykių liudytojo ir dalyvio, prasidėjo pirmiesiems vokiečių kariniams daliniams pasirodžius Akmenėje penktą ar šeštą karo dieną: sukilėlių štabo kieme jie sušaudė tris vietos žydus[14].

Policijos viršininkas, liepos mėn. gavęs telefonogramą iš apskrities viršininko Janušonio, įsakė suimti visus valsčiaus žydus. Anot J. Kašėtos, buvo suimta apie 70 žydų, iš jų Akmenėje – 8 šeimos, Klykolių kaime – 4 ar 5, Mantartiškių kaime – 1 šeima[15]. Tačiau duomenys labai skiriasi: pasak vienų, Akmenėje buvo uždaryta apie 30 žydų[16], pasak kitų – daugiau kaip 30[17] ar net apie 50–60 žydų šeimų[18]. Minima ir apie 200 žydų[19].

Greičiausiai apie liepos mėn. vidurį visi žydai vyrai buvo suvaryti į žydų kepyklą –

raudonų plytų namą K. Kasakausko gatvėje, netoli pašto. Kepykla buvo aptverta spygliuota viela. Iš kepyklos pastato žydai buvo varomi prie didžiosios sinagogos[20]. Aptvėrus ir ją, čia buvo suvarytos žydės moterys ir vaikai. Daiktų leista pasiimti tiek, kiek kas galėjo panešti[21]. Žydų vyrų getas buvo įkurtas atskirai[22]. Visi suimtieji uždaryti išbuvo ne mažiau kaip 10 dienų[23]. Kalinimo metu žydai buvo varomi valyti gatvių[24]. Įkalintiesiems apsauga leisdavo nusipirkti maisto: prie didžiosios sinagogos vartų atvažiuodavo ūkininkai ir atveždavo pieno, duonos. Žydams, be abejo, su apsauga, prireikus buvo leidžiama nueiti į vaistinę nusipirkti vaistų; pas sergančius žydus į sinagogą vienas partizanas buvo nuvedęs lietuvį gydytoją Joną Lelį[25].

Tušti like žydų namai buvo užantspauduoti, turtas suregistruotas. Gavus nurodymą iš apskrities, žydų turtas buvo perduotas valsčiaus viršaičiui Jonui Montvydui[26], kuris sudarė komisiją, turėjusią įvertinti ir parduoti likusį turtą[27]. Žydų turto likvidacinės komisijos pirmininku buvo paskirtas D. Rakauskas. Kadangi pirmininkas beveik nedirbo, visus darbus nuveikė likę du eiliniai komisijos nariai. Jiems teko suskaičiuoti likusį 50–60 žydų šeimų turtą, įvertinti jį, pervežti į tam skirtas patalpas, vėliau – parduoti baltaraiščiams, o kas liko po jų – civiliams vietos gyventojams. Surinkti pinigai buvo perduoti valsčiaus savivaldybei. Komisijos narys Ildefonsas Noreikis įsigijo spintą, 2 kėdes, minkštą sofą, žieminį paltą, 2 kostiumus, kišeninį laikrodį ir kt., iš viso už 150 vokiškų markių[28]. Atsirado ir „naujakurių“: Pranui Levinui buvo paskirtas butas, kuriame liko ir buvusių šeimininkų baldai – stalas, sena spinta, lova, 2 kėdės. Šį nekilnojamąjį turtą jam skyrė valsčiaus namų valdyba, už tai kas mėnesį jis turėjo mokėti po 20 markių[29]. Savo dalies neatsisakė ir vokiečiai – dalį vertingesnio turto jie išsivežė dar iki minėtų dalybų[30].

Liepos pabaigoje ar rugpjūčio pradžioje visi žydai buvo išvaryti į Mažeikius. Buvo varomi dviem grupėmis, sargybos viršininku buvo policijos viršininko pavaduotojas[31]. Sveikieji varyti pėsčiomis, ligoti, seneliai ir vaikai – vežami vežimais[32]. Nuvarius ar nuvežus – uždaryti į daržinę, o rytojaus dieną sušaudyti. Baltaraiščiai, pasiėmę dalį aukų drabužių, grįžo į Akmenę. Vertingesni daiktai – laikrodžiai, avalynė ir kt. – iš žydų buvo atimti dar stovykloje, t. y. prieš juos išvežant į Mažeikius. Už atliktą „darbą“ iš Mažeikių kiekvienas kišenėje parsinešė dar ir po 300 rublių...[33]

Klykolių miestelio, priklausiusio Akmenės valsčiui, partizanų būriui vadovavo buvęs pasienio tarnautojas Kazys[34] Bielskis[35] (jau po žydų žūties vado pareigas perėmė vietos pašto viršininkas Antanas Maldutis)[36]. Iš viso būryje buvo apie 30 vyrų[37]. Jo nariai patruliavo po miestelį, saugojo tiltą per Vadaksties upelį, suėmė ir pašto pastate (jame buvo įsikūręs ir būrio štabas) uždarė kelis buvusius tarybinius aktyvistus[38] ir du raudonarmiečius. Buvę tarybiniai aktyvistai buvo išsiųsti į Akmenę, o raudonarmiečiai esą ten pat sušaudyti[39].

Miestelio žydai buvo suimti maždaug liepos viduryje[40]. Suimant žydus baltaraiščių būrys buvo padalytas į tris grupes: vieni suiminėjo, antri saugojo, treti užrakindavo tuščius likusius namus. Suimtų žydų skaičius įvairiuose šaltiniuose šiek tiek skiriasi[41], tačiau sunku netikėti vardiniu suimtųjų sąrašu: bendras skaičius – 21, tarp jų – 4 vaikai iki 10 metų. Visi suimti tą pačią dieną[42]. Suimtieji buvo uždaryti į vietos sinagogą, o po kelioliktos dienų išvaryti į Akmenę[43], dar vėliau – į Mažeikius.

Likusius geriausius žydų daiktus pasidalijo aktyvesni būrio nariai, kitas turtas buvo siūlomas pirkti vietos gyventojams[44].

PALAIDOTI SAVO ŽEMĖJE: YLAKIAI

Sukilėlių būrys, vadovaujamas buvusio Lietuvos kariuomenės kapitono Prano Petraus-

ko (dėl pablogėjusios sveikatos netrukus jį pakeitė atsargos puskarininkis Kazys Venckus)[45], valsčiaus centre Ylakiuose įsisteigė dar iki pasirodant vokiečių kariuomenei[46]. Branduolį sudarė buvę šaulių organizacijos nariai. Vienas jų prisiminė: P. Petrauskas „įsakė visiems šaulių organizacijos nariams atvykti į Ylakius, tame tarpe ir man, kaip buvusiam šauliui“[47]. Buvę civiliai į būrį stojo vedami įvairių motyvų: iš vieno tėvų tarybų valdžia buvo atėmusi žemę bei mišką, o jį patį laikė buožių sūnumi, nepriėmė į jokias organizacijas, todėl jis buvo „piktas ant tarybų valdžios...“[48]; kito nemalonę naujoji valdžia užsitraukė, kai suėmė jo tėvą ir brolį. Prasidėjus karui imta kalbėti, kad bus „lietuviška valdžia“, t. y. tokia, kokia buvo „prie Smetonos“[49], o tai žadino viltis, jog bus atkurtas teisingumas. Partizanų vadas susirinkusiesiems paaiškinęs būrio tikslus: „padėti vokiečių armijai išvyti iš Lietuvos Raudonąją armiją, suiminėti komunistus, komjaunuolius ir partinį tarybinį aktyvą siekiant Lietuvą padaryti nepriklausoma valstybe, tokia, kokia ji buvo iki 1940 m.“[50]

Ylakiuose buvo iškeltos lietuviškos trispalvės, „po miestelį vaikščiojo šautuvais ginkluoti partizanai – šauliai ir gaudė komunistus, komjaunuolius ir tarybinių įstaigų tarnautojus“[51]. Pasak įvykių dalyvių ir liudytojų, iš viso Ylakių būrio vyrai suėmė apie 30 tarybinių aktyvistų ir apie 10 raudonarmiečių[52]. Suėmimai prasidėjo jau birželio 23 d., o rytojaus dieną suimtieji buvo vedami šluoti miestelio gatvių. Jiems liepta „dirbti švariai, kad Ylakiuose neliktų komunistų pėdsakų“[53]. Ten pat esą buvę sušaudyti 3 ar 4 komunistai, kiti suimtieji išsiųsti į apskrities centrą Mažeikius[54].

Po tarybinių aktyvistų suėmimų atėjo eilė ir vietos žydams. Jie buvo suimti ir uždaryti į Ylakių sinagogą. Dauguma sutaria, kad suimtųjų būta apie 300[55]. Šis skaičius turėtų būti daugmaž tikslus, nes esama žinių, jog iki karo pradžios Ylakiuose gyveno apie 100 žydų šeimų[56]. Kitaip negu kiti apskrities valsčiaus žydai, ylakiškiai amžinojo poilsio atgulė vietos žydų kapinėse*: „Žydų kapinės buvo už kilometro nuo miestelio. Būreliais ėjo žmonės, daugiausia moterys, šiuo mirties taku, lyg norėdami atsisveikinti su nužudytais kaimynais. Kartu nuėjau ir aš. Už kapinių tvoros buvo gana didelė aikštelė. Joje maždaug pusantro metro aukščio krūvoje gulėjo įvairiai suvirtę žmonių kūnai. Visi nužudytieji, tarp jų – ir vaikai, buvo tik su baltais apatiniais drabužiais, basi“[57].

Pasak liudytojų, žudynės truko dvi dienas, t. y. liepos 6–7 d.[58] (pirmą dieną prie duobių buvo varomi vyrai, antrą – moterys ir vaikai). Kartais teigiama, jog ylakiškiai pirmieji Lietuvoje atsikratė savo buvusių kaimynų[59]. Egzekuciją įvykdė vietos baltaraiščių būrio vyrai[60], nors esama liudijimų, kad ir vokiečiai dalyvavo ar net šaudė**: lietuviai esą tik varę žydus vyrus, o vėliau perdavę juos vokiečiams[61]. Įvykdžius egzekuciją, kasti duobių iš miestelio kalėjimo buvo atvaryti ten įkalinti tarybiniai aktyvistai[62].

Likęs žydų turtas pirmiausia pateko į buvusių būrio narių rankas. Daugiausia žydų turto, anot vietos gyventojų, teko broliams Budreckiams[63]. Nebuvo nuskriausti ir kiti: vienas gavo arklį, baldų ir 2 ar 3 ha žemės[64], kitas – kaip neturįs Ylakiuose gyvenamojo ploto – žydo butą[65] ir t. t. Vietos gyventojai likusio turto galėjo įsigyti iš žydų turtą

---

* Priežastis įvardyti sunku. Galime tik spėlioti: gal tai lėmė didesnis atstumas iki apskrities centro, gal gausesnė vietos žydų bendruomenė, gal nacių iniciatyva ar vietinių baltaraiščių uolumas. Atsakyti į šį klausimą galėtų padėti tik tolesni tyrimai.

** Kad tai negalėjo įvykti be nacių žinios ir, tikėtina, vadovavimo, rodo ir tokia detalė: prieš sušaudant žydus prieš juos buvo imtasi viešų žeminančių akcijų – daugelio vietos gyventojų akivaizdoje žydams buvo nukerpamos barzdos. Vokiečiai šį „reginį“ fotografavo.

skirsčiusios komisijos. Tačiau prasigyventi iš jo nebuvo lemta: pasak vieno naujojo savininko, įsigytą žydų „paltą pavogė, batai susinešiojo, patalynė susidėvėjo...“[66]

Baigiantis Antrajam pasauliniam karui ir Lietuvą vėl užėmus Raudonajai armijai, sušaudytųjų palaikai buvo ekshumuoti. 1944 m. spalio mėn. buvo atkastos trys duobės*, kuriose buvo užkasti daugiau kaip prieš trejus metus sušaudyti žydai. Iš viso aukų suskaičiuota apie 400. Komisija konstatavo, kad pirmoje ir antroje duobėse kūnai sumesti netvarkingai, yra vyrų, moterų ir vaikų kūnų, dauguma be batų, kai kurie išrengti. Teismo medicinos ekspertai apžiūrėjo 47 kūnus, iš jų 33 vyrų, 9 moterų ir 5 vaikų. Visuose palaikuose rasta šautinių žaizdų viršutinėje kūno dalyje, kai kurie turėjo po kelias šautines žaizdas[67].

„TUŠČIA GURGUOLĖ“: LAIŽUVA JAU BE ŽYDŲ

Prasidėjus karui „per radiją buvo pranešta, kad visi grįžtų prie savo vietų. Aš, kaip buvęs pasienio policininkas, taip pat atėjau į valsčiaus patalpas...“ Taip apie įstojimą į Laižuvos valsčiaus partizanų būrį liudijo vienas jo narys[68]. Kitas, išsigandęs, kad gali būti suimtas ir ištremtas, slapstytis miške pradėjo dar birželio 14 d. Miške sutiko Domą Žukauską. Iki karo slapstėsi kartu, o jam kilus D. Žukauskas ėmė organizuoti būrį. Organizacinis susirinkimas, kuriame dalyvavo vos 5 vyrai, įvyko birželio 23 d. D. Žukausko, kuris ir buvo išrinktas būrio vadu, namuose. Greitai bendraminčių skaičių papildė dar keli nariai[69], būrio narių skaičius išaugo maždaug iki 20 vyrų. Nemažą jų dalį sudarė buvę Lietuvos Respublikos laikų pasienio tarnautojai (Laižuva – miestelis pasienyje su Latvija), policininkai, šaulių organizacijos nariai[70].

Birželio 23 d. būrio vyrai sulaikė 12 tarybinių aktyvistų, ėjusių keliu Mažeikiai–Vegeriai, apšaudė lengvąjį automobilį, važiavusį tuo pačiu keliu. Važiavusieji juo pabėgo, sukilėliai gavo trofėjų – mašiną ir du šautuvus. Atvažiavus į Laižuvą D. Žukauskas įsakė sunaikinti likusius vykdomojo komiteto dokumentus. Tą pačią dieną būrys Laižuvoje dar padegė tiltą per Vadaksties upelį, nes juo traukėsi Raudonosios armijos daliniai ir tarybiniai aktyvistai[71].

Po savaitės D. Žukausko įsakymu buvo suimti vietiniai buvę komunistai ir komjaunuoliai (iš pradžių jie buvo laikomi Laižuvos stotyje, sandėlyje, vėliau uždaryti į miestelio kooperatyvo pastato rūsį, dar vėliau išsiųsti į Mažeikių kalėjimą)[72].

Suimti Laižuvos žydai buvo uždaryti į vietos sinagogą. Pasak vieno baltaraiščio, liepos 12 ar 13 d. jis su dar dviem bendražygiais suėmė du vietos žydus ir uždarė į Laižuvos sinagogą, kurioje jau buvo apie 30 žydų[73]. Kitas baltaraištis prisimena sinagogoje saugojęs apie 9 žydų šeimas[74] (žinant šeimų vidurkį, galima apskaičiuoti, kad buvo ne mažiau kaip 30 suimtųjų). Partizanai suimtųjų nemaitino: maisto jiems atnešdavo vietos gyventojai. Baltaraiščiai maitinti leisdavę, tik patikrindavę, kas ką atneša[75]. Maisto suimtiems parūpindavo ir valgyklos, kurioje maitintis galėjo tik partizanų būrio nariai, darbuotoja: ji maisto atnešdavo tiek suimtiems tarybiniams aktyvistams, tiek žydams[76]. Žydai buvo varomi į darbus – ravėti runkelių į laukus, kurie priklausė valsčiaus savivaldybei[77], šluoti miestelio gatvių[78]. Žydams teko patirti ir moralinį pažeminimą: miestelio aikštėje kai kuriems iš jų baltaraiščiai viešai žirklėmis nukirpo barzdas[79].

* Duobių išmatavimai ir palaikų skaičius jose. Pirma: 15x5 m, gylis – apie 1,85 m, apie 300 lavonų; antra: 10x5 m, gylis – apie 1,7 m, maždaug 100 lavonų; trečia: 4x3 m, gylis – apie 0,75 m, 3 vyrų palaikai.

Liepos mėn. pabaigoje visi miestelio žydai buvo išvaryti į Mažeikius[80]. Baudžiamosiose bylose minimi konvojuojamų žydų skaičiai skiriasi, tačiau realiausias skaičius – ne daugiau kaip 40[81]. Vieni buvo varomi pėsčiomis, o negalintys eiti vaikai ir senyvo amžiaus žydai vežami vežimais. Iš Laižuvos „gurguolė" su „kroviniu" pajudėjo ryte, o į miestelį kitos dienos vakare grįžo tuščiomis[82].

Masiniam (įskaitant vaikus, moteris ir senelius) žydų sušaudymui nepritarė vietos kunigas Aleksas Narkevičius. Jis esą neužstojo suimtų buvusių tarybinių aktyvistų, tačiau prieštaravo kolektyvinei žydų kaltei ir atsakomybei. Šią nuomonę jis išsakė būrio vadui D. Žukauskui (su juo kunigui teko ne kartą susitikti, nes būrio štabas buvo įsikūręs pastate, kuris iki tarybų valdžios nacionalizacijos priklausė bažnyčiai, o tarybiniais metais jame buvo valsčiaus vykdomasis komitetas. Todėl kunigas kreipėsi į būrio vadovybę prašydamas, kad namas būtų grąžintas, nes ir jis pats neturėjo kur gyventi, nuomojosi kambarį. Aptariant nekilnojamojo turto nuosavybės klausimą, negalima buvo nepaminėti ir tų dienų „aktualijų", t. y. žydų likimo)[83].

Likę žydų drabužiai buvo išgrobstyti baltaraiščių, namų apyvokos daiktai parduoti iš varžytynių[84]. Pasak vieno būrio nario, likusio žydų turto gavo visi buvę būrio nariai, jis pats – keturis moteriškus žieminius ir vieną vasarinį paltą, tris sukneles, dvi pagalves, vienas vyriškas kelnes, moteriškus pusbačius[85].

SEDA: BURTAS „ŠAUDYTI" IŠTRAUKTAS

Prasidėjus karui Sedos valsčiaus partizanai organizavosi keliose vietovėse: vieni jų, ginkluoti ir beginkliai, rinkosi Leono Mikalausko sodyboje Kulšėnų kaime, kiti – Grūstės kaime. Čia susidarė gerokai didesnis būrys. Būtent iš Grūstės jie atėjo į Sedą ir užėmė buvusio vykdomojo komiteto pastatą[86].

Sedos būrio organizatoriumi ir vadu dauguma buvusių partizanų įvardija agronomą, atsargos ltn. Antaną Stanciką[87], miestelio komendantu – mjr. Praną Vilutį[88]. Į būrį vyrai stojo vadovaudamiesi skirtingais motyvais: per radiją išgirdę, jog „vokiečiai mums atiduos Lietuvą ir mes gyvensim nepriklausomi kaip iki 1940-ųjų"[89], išsigandę suėmimo už priklausymą komjaunimo organizacijai 1940–1941 m.[90] ir t. t. Būrys greitai išaugo maždaug iki 50 vyrų, iš kurių apie 30 turėjo „šiokius tokius ginklus"[91].

Greitai būrio vadovybė davė įsakymą ieškoti komunistų, tarybinių aktyvistų ir raudonarmiečių, juos suėmus – pristatyti į būrio štabą[92]. Partizanai taip pat patruliavo miestelyje, tikrindavo nepažįstamųjų dokumentus, o įtartinus sulaikydavo apklausai[93].

Suimti tarybiniai aktyvistai buvo uždaryti Sedos kalėjime, kurį atstojo paprasčiausias parduotuvės sandėlys[94]. Jų būta apie 30–35. Buvęs kalėjimo viršininkas, į šias pareigas paskirtas Sedos policijos viršininko[95], tardomas prisipažino, kad jis turėjo organizuoti kalėjimo apsaugą, pranešinėti policijos viršininkui apie suimtųjų skaičių, priimti ir tikrinti siuntinius suimtiesiems, paskirti sargybą išvedant suimtuosius apklausai, prižiūrėti vidaus tvarką. Kelis kartus suimtuosius jis buvo nusivedęs į savo namus valyti tualeto[96]. Per tardymus iš vienų suimtųjų buvo siekiama išgauti prisipažinimą, kad jie buvę komunistai, konfiskuodavę ūkininkų grūdus, organizuodavę mitingus[97], kitų buvo klausiama, ką jie dirbo tarybų valdžios metais, kaip padėdavo komunistams[98] ir t. t. Suimtųjų protokolai buvo spausdinami rašomąja mašinėle, po jais apklaustieji turėję pasirašyti[99].

Neišvengta ir suimtųjų aukų. Buvusių būrio vyrų parodymai kvotų metu skiriasi: esą tarybinių aktyvistų buvo sušaudyta nuo 15[100] iki 50[101]. Tačiau bene labiausiai patikima jau po karo tarybinių pareigūnų surinkta medžiaga, iš kurios matyti, kad Sedoje buvo sušaudyta po 18 lietuvių ir žydų (tautybė nustatyta

tik pagal pavardes) – tikėtina, buvusių tarybinių aktyvistų ar bent jau kaltintų šia veikla[102]. Pirmieji 9 žydai buvo sušaudyti dar birželio pabaigoje – galbūt 28 d. Jie buvo išvesti iš miestelio kalėjimo, nuvaryti 2–3 km už Sedos, į senkapių teritoriją. Kas turėtų šaudyti, aiškintasi burtais. Lapelius su užrašu „šaudyti“ ištraukė du baltaraiščiai: vienam teko šaudyti 4, kitam – 5 suimtuosius[103]. Suimti tarybiniai aktyvistai lietuviai buvo sušaudyti katalikų, dar keli žydai – žydų kapinėse[104].

Pirmą masinį pogromą prieš žydus ankstų liepos 1-osios rytą esą įvykdė dviem sunkvežimiais į miestelį atvažiavę Telšių baltaraiščiai. Pasak A. Stanciko, kai Sedos partizanai atėjo iš Grūstės, vieni telšiškiai girtuokliavo, kiti ieškojo vežimų, kad galėtų išsivežti prisigrobtą turtą. Nei jis, nei P. Vilutis nepajėgė sustabdyti atvažiavusiųjų savivalės. Po šio įvykio miestelio komendantas esą pastatęs sargybą, išleidęs įsakymą, kad turintieji ginklus juos atiduotų, kad už savivalę ir plėšimus bus suimama ir šaudoma nusikaltimo vietoje. Toks įsakymas žydus nuraminęs[105].

Tuo metu Mažeikuose susikūrė apskrities valdyba, komendantūra, policija, buvo išleistas įsakas valsčiuose nevykdyti mirties bausmių. Tada pasirodęs ir potvarkis atskirti visus žydus[106]. Dauguma sutaria, kad buvo suimta apie 300 Sedos žydų[107], nors esama ir šiek tiek mažesnių[108] ar priešingai – didesnių[109] skaičių.

Iš pradžių žydai buvo uždaryti miestelio centre buvusių parduotuvių patalpose. Iš čia jie buvo varomi šluoti gatvių, valyti kiemų[110]. Maždaug po savaitės perkelti į Žyddvario[111] daržines už miestelio[112].

Suėmus žydus buvo surašytas jų turtas, užantspauduoti tušti likę namai. Surašyti daiktai buvo vežami į sandėlį ir perduodami valsčiaus viršaičio žinion[113]. Suimtieji buvo varomi į darbus: valyti gatvių, krauti malkų[114]. Žydai buvo uždaryti apie dvi savaites[115].

Iš Žyddvario liepos pabaigoje ar pirmomis rugpjūčio mėn. dienomis[116] visi[117] žydai buvo išvaryti į Mažeikius: vaikai, seneliai ir daiktai buvo vežami vežimais[118], kiti ėjo pėsčiomis. Po dviejų dienų baltaraiščiai grįžo vežimuose parsiveždami likusius žydų daiktus[119]. Būtent jie pirmiausia ir tapo naujaisiais daiktų šeimininkais. Vienas jų apsigyveno žydo name, kuriame buvo likę baldai, patalynė, smulkūs namų apyvokos daiktai[120], kitas gavo žydo ūkį su gyvuoju ir negyvuoju inventoriumi (tiesa, policija naująjį „šeimininką“ iš ūkio iškėlė 1943 m.)[121].

Išformavus būrį dalis buvusių jo narių įstojo į pagalbinę policiją[122]. Buvusiems partizanams buvo išduoti pažymėjimai (iš viso išduota apie 40), išspausdinti šapirografu ir pasirašyti atitinkamų pareigūnų. Pažymėjimai buvo išduoti visiems, kurie prašė, nors realiai nieko ir nenuveikė[123].

Kilus karui partizanų būrys buvo sudarytas ir Barstyčiuose. Jau birželio 22 d. miestelyje įvyko mitingas, buvo iškelta trispalvė. Kalbėtojas mokytojas Alfonsas Jablonskis pranešė, kad prasidėjo karas, paragino lietuvius stoti į partizanų būrį[124]. Būrio vadu tapo Liudas Benikauskas[125]. Antrą karo dieną prasidėjo buvusių tarybinių aktyvistų suėmimai[126]. Netrukus buvo suimtos ir 9 ar 10 žydų šeimų, jos uždarytos į sinagogą[127]. Dauguma įvykių liudytojų sutaria, kad žydai buvo išvežti iš pradžių į Šates, vėliau – į Skuodą[128], t. y. į Kretingos apskritį.

Būrys susidarė ir buvusio Renavo dvaro apylinkėse. Jo vadu tapo buvęs Lietuvos kariuomenės kapitonas Stasys Baipšys[129]. Buvo suimti keli buvę tarybiniai aktyvistai. Jie buvo greitai paleisti, tačiau kasdien turėjo ateiti į būrio štabą ir užsiregistruoti. Atėjusiųjų buvo klausiama, ką jie veikia, kur gyvena, ar nesusitikinėja su kitais suėmimo išvengusiais buvusiais tarybiniais aktyvistais[130]. Keli nuo besitraukiančios Raudonosios armijos atsilikę ir besislapstantys raudonarmiečiai buvo paskirstyti darbams pas ūkininkus[131]. Vietos partizanai suėmė ir vienintelį vietinį žydą Faifkį Leviną bei jo šeimą. Keletą dienų jis

arešto sąlygomis buvo uždarytas savo namuose, po kelių dienų visa šeima (ją sudarė 5–6 asmenys) išvežta į Sedą, o iš ten, tikėtina, vėliau atsidūrė Mažeikiuose. Vienam F. Levino sūnui Elckiui pavyko pabėgti, tačiau jis buvo greitai sulaikytas ir baltaraiščių sušaudytas netoli Renavo esančiame Tvaskučių kaime[132]. E. Levinas buvo užkastas žūties vietoje ūkininko žemėje – baltaraiščiai nenorėjo gaišti laiko vežti į artimiausias žydų kapines Židikuose...[133]

„LIETUVOS PARTIZANŲ" VEIKLA TIRKŠLIŲ VALSČIUJE

Valsčiuje prasidėjus karui įsisteigė mažiausiai du būriai – Žemalėje ir valsčiaus centre – Tirkšlių miestelyje.

Žemalės būrio organizatoriumi ir vadu tapo mokytojas, buvęs vietos šaulių būrio vadas Stasys Laurikėtis[134]. Būrio vyrai budėjo kelyje Žemalė–Račiai („reikėjo į miestelį neįleisti įtartinų asmenų"), saugojo tarybų valdžios metais įkurtos mašinų ir traktorių stoties žemės ūkio inventorių, suiminėjo buvusius tarybinius aktyvistus[135]. Žemalėje gyveno vos dvi žydų šeimos, iš viso apie 8–9 asmenis. Visi jie maždaug liepos 10 d. buvo išvaryti į valsčiaus centrą[136]. Vienas konvojavusiųjų gavo išvežto žydo arklį su vežimu, dar vėliau – ir žemę, nes, anot jo paties, gyveno skurdžiai ir neturėjo savo arklio...[137]

Partizanų būrį Tirkšliuose organizavo vietos gyventojas, iki tarybinės okupacijos buvęs etatinis policininkas Alfonsas Virkutis. Eiliniu narius stoti į būrį skatino idealistiniai ir pragmatiniai sumetimai. Vienas jų, suimtas po karo, liudijo: „Į būrį aš įstojau, kad kovočiau su tarybų valdžia už savarankišką Lietuvą, t. y. už tokią, kokia ji buvo iki tarybų valdžios įvedimo [...]. Smetonos metais [...] mokesčiai buvo mažesni nei atėjus tarybų valdžiai, todėl tada gyventi buvo daug lengviau"[138]. Kitas tikino patikėjęs geresnio gyvenimo pažadais: „Nereikės pačiam rūpintis maisto produktais, gerai maitins, o darbo bus mažai"[139].

Iš pradžių būrio vyrai, kurių buvo apie 20, saugojo miestelį, tiltą per Ventos upę, kartu su vokiečių kariais du kartus „šukavo" mišką, bet nieko nerado[140], tikrino dokumentus, važiuodavo į aplinkinius kaimus maisto būrio vyrams[141]. Paskutinėmis birželio dienomis prasidėjo buvusių tarybinių aktyvistų suėmimai. Jie vyko spontaniškai: prisiminus kurio nors kaimyno aktyvią veiklą 1940–1941 m., jis buvo suimamas[142]. Visiems būrio nariams buvo išduodami balti raiščiai su raidėmis „LP"; tai reiškė „Lietuvos partizanas"[143].

Žydų suėmimai prasidėjo liepos pradžioje. Pas vietos gyventoją P. Tėvelį atėjo Tirkšlių policijos viršininkas Šeirys ir liepė iš pradžių „atlaisvinti" rūsį, vėliau – daržinę. Ūkininkas jo nurodymą įvykdė[144]. Daržinėje buvo uždaryti žydai vyrai. Čia jie buvo iki išvarymo į Mažeikius. Maždaug po dviejų savaičių suimtos žydės moterys su vaikais ir uždarytos į vietos sinagogą[145].

Suimtųjų skaičius įvairuoja: pagal vienų atsiminimus, valsčiuje gyveno nuo 3 iki 10 žydų šeimų[146], pasak kitų liudytojų, uždarytų žydų buvę apie 40[147]. Akivaizdu, kad pastarasis skaičius yra padidintas, žydų buvo daugiau negu dvi dešimtys.

Žydai buvo varomi į darbus, dažniausiai šluoti miestelio gatvių[148]. Maistu juos aprūpindavo vietos gyventojai; partizanai tam netrukdė, netgi patys perduodavo maisto[149].

Rugpjūčio pradžioje[150] visi suimtieji baltaraiščių ir policininkų buvo išvaryti į Mažeikius ir ten rado amžinojo poilsio vietą.

VEGERIŲ PARTIZANŲ „NEGERI SAPNAI"

Vegerių valsčiuje susidarė daugiau kaip 20 vyrų būrys[151]. Įstoję į būrį jo nariai gaudavo ginklą bei skiriamąjį ženklą – baltą raištį[152]. Būrio vadu buvo Jonas[153] Juška. Jis Lietuvos

nepriklausomybės metais tarnavo valsčiaus policijos viršininku[154], o prasidėjus karui ėmėsi iniciatyvos sukurti sukilėlių būrį.

Pasak buvusių būrio narių, partizanai naktimis su ginklais rankose patruliavo po miestelį, kartą „šukavo“ mišką ieškodami besislapstančių raudonarmiečių, suiminėjo, saugojo, vėliau į Mažeikius išvežė kelis suimtus tarybinius aktyvistus[155].

Žydai (6–7 šeimos)[156] buvo suimti liepos mėn. pirmoje pusėje[157]. Visi uždaryti į sinagogą[158]. Netrukus miestelyje pasklido gandai, jog kitą dieną po suėmimo žydai vietos baltaraiščių buvę apiplėšti – iš jų esą atimti pinigai, aukso dirbiniai[159]. Liepos pabaigoje ar rugpjūčio pradžioje (ši data minima dažniausiai)[160] žydai, lydimi partizanų, kurių vyresniuoju buvo Alfonsas Apeikis (jis kartu buvo ir būrio vado pavaduotojas)[161], iš valsčiaus centro buvo išvežti į Mažeikius. Kartu buvo vežami ir keli vietiniai tarybiniai aktyvistai[162]. Juos vežė tam tikslui į valsčiaus centrą iškviesti ūkininkai: „Į mano vežimą pasodino penkis suimtus žydus [...]. Į kitus vežimus susodino likusius suimtuosius“[163]. Vežimų skaičius įvairuoja: nuo 3–4[164] iki 7 ar 8[165]. Iš šonų su dviračiais koloną lydėjo ginkluoti vietos baltaraiščiai[166]. Nelaimėlių skaičius skirtingas, tačiau dauguma mini apie 30[167]. Nuvežti žydai buvo uždaryti į daržinę, o rytojaus dieną sušaudyti: vieni būrio vyrai saugojo žydus daržinėje, kiti konvojavo juos į šaudymo vietą. Esą tik Povilas Voveris gyręsis šaudęs žydus[168].

Buvę partizanai, atlikę „užduotį“ ir grįžę į Vegerius, gavo ir „likviduojamo“ žydų turto. Būrio narys Albertas Balsevičius gavo spintą, lovą, dvi pagalves ir patalynės[169], Domas Pranckus – patefoną, žieminį paltą, dvi kėdes[170]. Sklido gandai, kad atlikę „užduotį“ ir į Vegerius grįžę baltaraiščiai sapnuodavę „negerus sapnus“[171].

Kai baltaraiščių būrys buvo paleistas, buvę partizanai įstojo į policiją arba grįžo prie buvusių darbų.

VIEKŠNIAI: NUO ŽYDŲ „FOTOSESIJOS“ IKI ŽŪTIES

1937 m. valsčiaus centre Viekšniuose gyveno gausi žydų bendruomenė – apie 130 žydų šeimų (maždaug 500 žmonių), dauguma – miestelio centre[172]. Viską pakeitė prasidėjęs Vokietijos ir TSRS karas.

1941 m. birželio 23 d., t. y. traukiantis Raudonajai armijai ir dar nepasirodžius vokiečiams, Viekšniuose įvyko susirinkimas, kuriame dalyvavo 7 asmenys. Susirinkimui vadovavo mokytojas Antanas Milčius[173]. Pasak jo paties, besiburiančių vyrų tikslas buvo apsisaugoti nuo plėšimų, nes miestelyje neliko valdžios – rusai pasitraukė, vokiečiai dar nebuvo atėję. Įvesti tvarką per radiją kvietė ir Kaune susidariusi Juozo Ambrazevičiaus vadovaujama Laikinoji vyriausybė[174]. Per Kauno radiją skambėjo Lietuvos himnas, buvo pranešama apie Kauno išlaisvinimą nuo bolševikų, apie atgimusią Lietuvą ir kt. Lietuviai buvo raginami imti valdžią į savo rankas[175]. Vietos aktyvistai taip ir padarė. Esą buvęs parengtas kreipimasis ir į Raudonosios armijos kariškius: jie buvo kviečiami nesipriešinti, sudėti ginklus, raginami eiti pas lietuvius ūkininkus, kur rasią prieglobstį ir maisto. Kreipimasis buvo išspausdintas šapirografu ir iškabintas Viekšniuose. Tačiau kitą dieną miestelyje pasirodę Raudonosios armijos kariai ir aktyvistai buvo priversti išsiskirstyti. Sukilėliai vėl susirinko 27 d. Vadovauti būriui pasiūlyta Juozui Mačiui, buvusiam Lietuvos kariuomenės kapitonui. Susidarė 17 vyrų būrys. Vėliau šis skaičius gerokai išaugo. Būrys nuginklavo ir suėmė kelias dešimtis raudonarmiečių bei buvusių tarybinių aktyvistų. Kariškiai buvo perduoti vokiečiams, o buvę tarybiniai aktyvistai išsiųsti į Mažeikių kalėjimą[176].

Kartu su tarybiniais aktyvistais lietuviais už tą pačią veiklą buvo suimti ir keli žydai. Vieną jų – žydą gydytoją – teko vaduoti Viekšnių kunigui vikarui Vincui Senkui. Jam

tai esą pavykę ne tik dėl senos pažinties su partizanų vadu J. Mačiumi[177], bet ir dėl to, kad suimtasis buvęs geras specialistas[178]. Ši gelbėjimo akcija nebūtų pavykusi, jeigu jau būtų prasidėję masiniai žydų suėmimai. Tačiau antižydiškos nuotaikos dar tik buvo eskaluojamos, nors tai ir vyko sparčiais tempais.

Netrukus prieš žydus buvo imtasi juos žeminančių akcijų*. Vieną tokią akciją užfiksavo partizanas ir miestelio fotografas Bronius Daukšas. Jis padarė dvi nuotraukas: vienoje jų vokiečiai kariškiai miestelio aikštėje tyčiodamiesi iš žydų kerpa senolio, greičiausiai rabino, barzdą žirklėmis[179]; kitoje kažkuo (greičiausiai derva) tepa žydus. Akcija buvo surengta turgaus dieną, kai į miestelį susirinkdavo daug vietos ir aplinkinių kaimų gyventojų[180]. Pirmą nuotrauką fotografas iškabino savo ateljė lange ir pardavinėjo po 50 kapeikų arba atiduodavo nemokamai[181]. Už minėtą „veiklą“ vietos gyventojai ėmė jį smerkti, todėl jis turėjo pakeisti gyvenamąją vietą – išvažiavo gyventi į Telšius, kur, beje, apsigyveno žydo, patekusio į Telšių getą, name[182]. Yra išlikę liudijimų ir apie kitus žeminimo atvejus: žydai esą buvę kinkomi į vežimą ir jais vežiojamas vanduo[183].

Raštišką įsakymą suimti visus valsčiaus žydus ir uždaryti juos į getą J. Mačius iš Mažeikių komendanto Pečiulio gavo liepos mėn. Miestelio „komendantas“ (vietos civiliai gyventojai dažniausiai būtent taip vadino partizanų būrio vadą) įsakymą įvykdė. Iš pradžių buvo suimti žydai vyrai (suiminėjo keli vokiečiai kariai ir vietos partizanai lietuviai), o po kelių dienų – ir moterys bei vaikai[184]. Suėmimo dienos šiek tiek skiriasi, tačiau sutariama, kad liepos viduryje visi žydai jau buvo suimti.

Suimtų žydų buvo daugiau kaip 400[185], realiausia suėmimo data – tarp liepos 7 ir 15 d.[186] Policininkai[187] ir baltaraiščiai, pasidaliję grupėmis, žydus suiminėjo šeimomis[188]. Vienas jų tardomas prisipažino, jog užėję į žydų namus leisdavę pasiimti tiek daiktų, kiek paneša, ir juos išvarydavo, o likusius tuščius namus užplombuodavo[189]. Moterys ir vaikai buvo uždaryti sinagogoje[190], vyrai – medinėje daržinėje[191]. Greta, tačiau atskirai, buvo uždaryti asmenys, kaltinami įvairia tarybine veikla. Abu pastatai buvo aptverti viela[192]. Tik suėmus žydus atvykę vokiečiai surengė kratą. Per ją buvo rasta keli tūkstančiai tarybinių rublių, keli JAV doleriai, keletas auksinių monetų. Vertingiausius „radinius“ vokiečiai pasiliko sau[193]. Žydai buvo laikomi suimti apie dvi savaites[194], gavus vokiečių pareigūnų įsakymą – išvaryti į Mažeikius[195]. Tai įvyko greičiausiai liepos pabaigoje ar pirmomis rugpjūčio dienomis[196]. Viekšnių baltaraiščiai iš Mažeikių grįžo po dviejų dienų. Kai kurie iš jų parsivežė ir šiek tiek pinigų, gautų už žydų konvojavimą, likusių aukų drabužių[197].

Bijant turto grobstymų, suimtų žydų namai buvo užantspauduoti. Maždaug po 20 dienų[198] plombos buvo nuimtos, sudaryta 5 narių komisija, kuri iš pradžių inventorizavo turtą, o paskui jį „likvidavo“: gerus daiktus ir baldus atidavė baltaraiščiams, prastesnius – valsčiaus gyventojams[199].

ŽIDIKŲ ŽYDŲ DALIA: VIETOJ PALESTINOS – Į PAVENČIUS

Prasidėjus karui partizanų būrys įsisteigė ne tik valsčiaus centre Židikuose, bet ir Dapšių, Lūšės ir Ukrinų kaimuose.

Dapšių kaime partizanų būrį įsteigė ir jo štabą savo namuose įkūrė Steponas Kenstavičius[200], Lūšės partizanų būriui vadovavo buvęs vietos šaulių vadas[201] mokytojas Henrikas Adamkevičius[202], Ukrinų vyrams – Kazys Pučinskas[203]; Židikuose būrio vadu tapo Klemas Alšauskas[204] (jo šeima – žmona ir

* Toliau aprašoma akcija greičiausiai buvo organizuota žydų dar nesuėmus, t. y. maždaug liepos pradžioje.

trys vaikai – prieš pat karą buvo ištremti iš Lietuvos)[205]. Būrių uždaviniai buvo panašūs: suiminėti besitraukiančius raudonarmiečius, patruliuoti miestelyje bei apylinkėse ir sulaikyti įtartinus asmenis (Židikų būrio vyrai sulaikė, nuginklavo ir iš pradžių į būrio štabą, o vėliau į Mažeikius nuvežė mažiausiai 10 raudonarmiečių[206], Dapšių – ne mažiau kaip 9)[207]. Bene labiausiai valsčiuje išgarsėjo Lūšės partizanai. Jie įvykdė diversiją Lūšės geležinkelio stotyje[208]: išardė bėgius, sustabdė traukinį su raudonarmiečiais ir keliolika jų suėmė[209].

Žydų suėmimai prasidėjo dar liepos pirmoje pusėje. Suimti Pikelių žydai (juos suėmė keli Lūšės baltaraiščių būrio vyrai dalyvaujant vokiečiams) [210] iš pradžių buvo uždaryti kaimo sinagogoje, o po kelių dienų vežimais išvežti į šalia Židikų esantį Asteikių kaimą. Vietos gyventojai, varyti į šiuos darbus, sutaria, kad vežimų būta apie 20[211], o vežamų žydų – apie 100[212]. Viena įvykių liudytoja prisiminė: „Kai gurguolė su vežimais pajudėjo Asteikių link, kilo didelis verksmas, tiek išlydinčiųjų juos, tiek ir žydų, verkė moterys ir vaikai, man pasidarė bloga ir aš grįžau namo“[213]. Asteikiuose žydai buvo uždaryti į daržinę[214].

Labai tikroviški eilinių įvykių stebėtojų atsiminimai apie Židikų žydų likimą. Štai vienas fragmentas: „Kai 1941 m. užėjo vokiečiai, parėjo Alšauskas Klemas, sutvėrė štabą. Praėjo kokia savaitė ar pusantros, pranešė žydams, kad reikia susitvarkyti su savo turtu. Vieną dieną pranešė, o kitą jau rinko žydus. Žydai bėgo pas pažįstamus lietuvius, užrašė jiems savo namus, pasidėjo kai kuriuos daiktus [...]. Kai vežė žydus (buvo pavarytos padvados), leido pasiimti drabužių, kitas ir čiužinį įsidėjo. Suvarė visus Asteikiuose į Valančio [...] ir Kekio [...] daržines su visais vaikais, su visomis šeimomis. Ką žmonės turėjo geresnio, tą pasiėmė, truputį įsidėjo maisto. Klebonas Martinkus suorganizavo maisto gabenimą. Man davė leidimą vežti valgyti [...]. Buvo pasakyta sviesto po pusę kilogramo duoti tik vaikams, o aš daviau šeimai po kilogramą. Vieną kartą man pristatė daug rūkytos avienos. Nuvežiau ją. Atveždavau ir daržovių. Priraudavau iš jų daržų morkų, burokėlių, bulvių. Itingo (Gerškienės) name buvo daug miltų. Iškepiau didžiausią papečkį pyrago ir nuvežiau. Vežiau į abi daržines, nes jos buvo viena šalia kitos. Žydai patys mokėjo už maistą. Pieną pirkdavo pas Valantį ar Kekį. Duonos, mėsos vežė ir Itingienės kumetis“[215].

Vėliau moterys su vaikais buvo išvežtos į Ruzgų dvarą, vyrai palikti Asteikiuose. Ruzgų daržinėse atsidūrė ir iš Pikelių atvežtos moterys su vaikais. Visur buvo pastatyta sargyba, ginkluoti baltaraiščiai budėjo dieną naktį. Parai žmogui buvo skiriama 150 g duonos. Kai kuriems suimtiesiems buvo leidžiama pirkti maisto produktų iš vietos gyventojų valstiečių, kurie maisto atveždavo prie stovyklos. Pavieniai baltaraiščiai ir vietos valstiečiai, užtikrinę, kad žydai niekur nepabėgs ir bus grąžinti į stovyklą, paimdavo juos žemės ūkio darbams. Tačiau nakčiai vėl visi buvo uždaromi ir saugomi[216].

Liepos antroje pusėje valsčiaus policijos vado Vytauto Tamošaičio įsakymu visi žydai buvo išvaryti į Mažeikius: jauni ėjo pėsti, seneliai ir maži vaikai buvo vežami vežimais. Asteikių dvaro daržinėse uždarytiems žydams labiau „pasisekė“: į Mažeikius jie buvo atvaryti šiek tiek vėliau – kai moterų ir vaikų jau nebebuvo tarp gyvųjų[217]. Tačiau jų likimas buvo toks pat tragiškas. Tokio likimo esą niekas nesitikėjo: „Žydai tikėjo, kad veš į Palestiną, niekas nemanė apie sušaudymą, todėl ir namus užrašinėjo, ir kai kuriuos daiktus pasidėjo pas gerai žinomus žmones [lietuvius. – *V. B.*]“[218]. Tarp vietos lietuvių buvo pasklidęs gandas, kad žydus veš į Liubliną[219]. Likęs žydų turtas pateko į buvusių kaimynų, pirmiausia baltaraiščių, rankas. Vienas jų neslėpė dalį žydų daiktų atidavęs neturtingiems kaimynams, sau pasilikęs „tik“ patalynės, indų, dviratį ir dvi karves[220].

Valsčiaus žydų aukų skaičius nėra aiškus. Daugiausia neaiškumų kyla dėl Židikų miestelio žydų skaičiaus: tardymo protokoluose jis svyruoja nuo 200[221] net iki 800[222]. Esama ir vieno liudijimo*, kuriame minimas jau suimtų ir stovyklose uždarytų viso valsčiaus žydų skaičius: esą Asteikių kaime buvo uždaryta apie 250 žydų vyrų, o Ruzgų dvare – apie 700 moterų žydžių ir vaikų[223]. Tikriausiai šie skaičiai gerokai padidinti, o valsčiaus aukų skaičius neturėtų būti didesnis kaip 400.

MAŽEIKIŲ MIESTO IR VALSČIAUS ŽYDŲ LIKIMAS

Antitarybinės pogrindinės grupės Mažeikiuose ėmė burtis dar iki karo. Vienos jų – „Penktosios kolonos“, vadovaujamos Antano Kenstavičiaus, nariai buvo suimti iki karo pradžios likus daugiau kaip mėnesiui[224].

Prasidėjus karui partizanų būrį organizavo kpt. Kazys Butkus. Jam tapus policijos viršininku, būrio vado pareigas perėmė kpt. Pranas Totilas[225], kuris pirmas dvi savaites buvo Mažeikių komendantu[226]. Būrio vado pavaduotojas ltn. Alfonsas Jurkūnas organizavo partizanams karinius užsiėmimus, skirstė karines užduotis, tikrino postus, registravo norinčiuosius stoti į būrį[227]. Norinčiųjų atsirado daug: kartais minima net 100 vyrų[228], bet šis skaičius gerokai padidintas. Dar vienas būrio organizatorius buvo Juozas Fabijonavičius, greitai tapęs saugumo policijos viršininku. Jis inspektavo kalėjimą, jo įsakymu buvo suimami buvę tarybiniai aktyvistai[229]. Partizanų štabas įsikūrė šaulių klube[230].

Birželio 25 d. būrio vyrai jau suėmė pirmuosius buvusius tarybinius aktyvistus ir uždarė juos į miesto kalėjimą[231]. Maždaug po savaitės jie tapo pirmosiomis aukomis: buvusius tarybinius aktyvistus esą šaudė vokiečiai, vietos partizanai tik saugojo[232].

Pasak Mažeikių saugume tardytoju dirbusio Stasio Jankūno, kuris, beje, pirmosiomis karo dienomis buvo Leckavos partizanų būrio vadu, jis liepos 17–rugsėjo 21 d. apklausė apie 50 komunistų, komjaunuolių ir buvusių tarybinių aktyvistų[233]. Suimtus tarybinius aktyvistus esą teisė vadinamasis „trejetas“, t. y. Mažeikių saugumo viršininkas, miesto komendantas ir apskrities viršininkas. Teismas vykdavęs už uždarų durų, kaltinamajam nedalyvaujant. „Trejetas“priimdavęs nuosprendį, taip pat skirdavęs mirties bausmę. Vėliau teismai persikėlė į apskrities centrą – Šiaulius[234].

Suimtų žydų skaičius kvotų protokoluose įvairuoja, tačiau bene tiksliausias skaičius bus apie 1 tūkst.[235] Tai patvirtina žinomas ir statistiškai patikimas faktas, kad 1940 m. liepos 1 d. Mažeikiuose gyveno apie 1100 žydų[236]. Buvęs partizanas Augustas Poškus tardytojui labai tikrovišKai atpasakojo visą žydų suėmimo eigą: į būrį jis įstojo birželio 25 d. ir esą jau po kelių dienų** gavo įsakymą suimti visus žydus. Vykdydami įsakymą baltaraiščiai ėjo iš namo į namą, kur gyveno žydai, juos suimdavo ir suvarydavo į sinagogą[237]. Užduoties vykdytojai buvo paskirstyti grupelėmis po 4–5 žmones, vienas buvo paskiriamas vyresniuoju. A. Poškaus grupėje buvo 5 partizanai, jie suėmė apie 40 žydų[238]. Kitas baltaraištis Bronius Vilimas su dar dviem bendražygiais, anot jo, „vokiečiams įsakius“, suėmė 4 žydų šeimas, iš viso 22 asmenis. Žydų suėmimai truko keletą dienų[239].

Iš sinagogos žydai buvo varomi į darbus, maisto suimtiesiems atnešdavo pažįstami kaimynai lietuviai[240]. Po mėnesio, praleisto sinagogoje[241], žydai buvo išvaryti į šaudymo vietą – žydų kapines ant Ventos upės kranto.

* Jo autorius Domas Jonika iš pradžių maždaug savaitę buvo stovyklos viršininku Asteikių kaime, vėliau – stovyklos viršininko pavaduotoju Ruzgų dvare. Jam teko tikrinti sargybos postus, aprūpinti suimtuosius duona. Tokiu pareigūnu, mačiusiu įvykius savo akimis iš arti, norėtųsi tikėti.

** Dažniausiai minima žydų suėmimų Mažeikiuose pradžia – birželio mėn. pabaiga–liepos pradžia.

Būta ir vieno sunkiai suprantamo bei paaiškinamo dalyko: apie 100 moterų žydžių kalinimo metu buvo nuvarytos į Kretingą, tačiau ten jų nepriėmė ir jos grąžintos atgal. Kolonai varyti sugaišta apie savaitę. Žydės ėjo pėsčiomis, partizanai važiavo dviračiais. Kolonos vyresniuoju buvo A. Jurkūnas. Partizanai pakeliui parūpindavo suimtosioms maisto: keli baltaraiščiai, dviračiais aplenkę koloną ir užsukę į kaimą, pranešdavo apie ateisiančiuosius ir prašydavo, kad ūkininkai pamaitintų žydes. Ūkininkai kiek kas galėdavo atnešdavę duonos, mėsos ir pieno. Nakvynės taip pat buvo ieškoma kaimuose[242].

Sušaudžius žydus likęs turtas buvo suvežtas į sandėlį. Vėliau komisija[243] jį skirstė partizanams, dalį pardavė vietos gyventojams. Komisijai leidus vienas buvusių baltaraiščių pasiėmė lovą, spintą, stalą, keturias kėdes, kostiumą, batus, patalynės (tiesa, po kurio laiko, gavęs vokiečių valdžios įsakymą, lovą ir kėdes grąžino)[244]. Būrio narys Bronius Vilimas gavo stalą, lovą, skrynią ir pūkinę pagalvę, jo sūnus Albertas – siuvimo mašiną, bufetą ir geležinę lovą[245]. Žydų turtą skirsčiusiai komisijai priklausiusi Ona Lukštaraupienė[246] nenuskriaudė ir savęs – gavo sofą, indų ir kt.

Leckavos miestelio, priklausiusio Mažeikių valsčiui, sukilėlių būrio ištakų reikia ieškoti šalia jo esančiame Mantvydų kaime. Dar birželio 23 d.* kaimo gyventojo Juozo Buivydo sodyboje ėmė rinktis vyrai. Kaimas buvo nuošaliai, besirenkantys vyrai niekam nekrito į akis. Tuo metu per Leckavą traukėsi Raudonosios armijos daliniai, kilus susišaudymui su raudonarmiečiais žuvo sukilėlis Augustas Liaugminas[247]. Ne mažiau svarbu buvo ir tai, kad sodybos šeimininkas turėjo radijo imtuvą. Pasiklausyti radijo naujienų atėjo šešiese: Lietuvos gyventojai per radiją buvo kviečiami kurti būrius, ginkluotis, kovoti su Raudonąja armija[248]. Antras susirinkimas įvyko 24 d. Prisidėjo dar keli vyrai, nutarta organizuoti būrį, kviesti į jį stoti kitus savanorius[249]. Kalbėta ir apie būtinybę suimti buvusius komunistus bei tarybinius aktyvistus: būrio steigėjai siūlė kandidatūras (dažniausiai kaimynų), ką reikėtų suimti[250]. Praėjus frontui būrio štabas iš J. Buivydo vienkiemio persikėlė į Leckavos miestelį.

Būrio vadu buvo išrinktas ilgametis policininkas (1940–1941 m. dirbo milicininku) Stasys Jankūnas[251]. Jam vadovaujant prasidėjo suėmimai, tačiau kol kas tik buvusių tarybinių aktyvistų[252].

Žydų suėmimai prasidėjo vėliau, kai liepos pradžioje būrio vado pareigas ėmė eiti Jonas Liepa[253]. Būtent jo įsakymu ir jam vadovaujant buvo suimti vietos žydai – iš viso apie 40[254]. Pasak įvykių liudytojų, tai įvyko liepos viduryje ar šiek tiek anksčiau[255]. Anot buvusių partizanų, suimti į namus nebuvo einama: žydams įsakyta susirinkti miestelio aikštėje, tada jie suimti ir uždaryti į daržinę[256]. Įkalinimo metu žydai buvo varomi į darbus – šluoti miestelio gatvių[257]. Maždaug po dviejų savaičių išvaryti į Mažeikius[258] . Jų laukė toks pats likimas kaip ir kitų apskrities žydų.

PAVENČIAI: APSKRITIES ŽYDŲ BENDRUOMENĖS LIKIMO ATOMAZGA

Gandai apie žydų šaudymą Mažeikiuose pasklido liepos pabaigoje[259], kai į miestą trimis mašinomis atvažiavo vokiečiai[260]. Įvykių liudytoja Marytė Noreikienė su kaimyne liepos 29 d. vakare matė, kaip į žydų kapines atvaryti žydai kasė duobes. Kapinės buvo apie 2 km už miesto, netoli Ventos upės**, kairėje kelio Mažeikiai–Tirkšliai pusėje. Iškasę duobes žydai buvo nuvesti atgal į daržinę, kuri buvo vos už kelių šimtų metrų nuo kapinių[261].

* Minima ir kita data – birželio 25 d., bet tai mažai patikima.

** Iš čia kilo Pavenčių vardas.

Daržinė priklausė Rapolui Lačui[262], kuris dar iki Vokietijos ir TSRS karo repatrijavo į Vokietiją[263]. XX a. pradžioje buvusi savotišku tautinio atgimimo simboliu, po 36 metų daržinė tapo paskutine žydų prieglauda prieš juos sušaudant.

Kitą dieną, t. y. liepos 30-ąją, žinodama, kad žydai bus šaudomi, M. Noreikienė nuėjo į lietuvių kapines, buvusias maždaug už 100 m nuo daržinės, kurioje buvo laikomi uždaryti žydai. Ji matė, kaip pro kapines iš daržinės žydų kapinių link buvo varomi pasmerktieji. Varomus žydus palei visą kelią saugojo ginkluoti baltaraiščiai. Po kurio laiko žydų kapinėse nuaidėjo šūviai[264].

Įvykių dalyviai pateikia dar daugiau detalių: pirmą šaudymo dieną maždaug 6 val. ryto suimtuosius grupėmis po 40–50 žmonių iš daržinės pradėta vesti į žydų kapines; ten iš anksto buvo iškastos duobės. Sargybiniai, atvarę grupę, perduodavo ją apsaugai ir eidavo varyti kitos[265]. Žydai prie duobės buvo vedami grupėmis po 20–50 žmonių. Iki duobių likus apie 20 m, jiems buvo liepiama nusirengti, kartais net nuogai – tai priklausė nuo lyties ir amžiaus. Išrengtieji grupelėmis po 10 žmonių buvo vedami prie duobių ir šaudomi. Sušaudžius buvo atvedama kita grupė. Į kapines egzekucijų vykdytojams atveždavo maisto, degtinės, alaus. Likę žydų drabužiai buvo vežami į Mažeikius ir parduodami, tačiau partizanai, dalyvavę šaudyme, čia pat išsirinkdavę geriausius daiktus[266].

Dažniausiai teigiama, jog pirmąją dieną buvo šaudomi žydai vyrai, šaudė vokiečiai. Kitomis dienomis vokiečius pakeitė Mažeikių baltaraiščiai[267].

Sušaudžius Mažeikių žydus, į daržinę pradėta varyti žydus iš apskrities miestelių. Visi daržinėje netilpo, todėl liko po atviru dangumi[268]. Baltaraiščiai juos saugojo, o pirmomis rugpjūčio dienomis sušaudė tose pačiose žydų kapinėse[269]. Šaudymai truko 3–4 dienas[270].

Žudynėse dalyvavo ir apskrities valsčių partizanai. Žydus į Mažeikius atlydėjęs Akmenės baltaraiščių būrys buvo padalytas į dvi dalis: iš pradžių vieni žydus saugojo, kiti šaudė, vėliau baudėjai pasikeitė vietomis. Vienas jų prisipažino, jog jam taip pat tekę šaudyti: esą atvesdavę žydus grupėmis maždaug po 10 žmonių; jis pats dalyvavęs šaudant 5 ar 6 grupes[271]. Iškalbingas ir detalus kito būrio nario liudijimas: „Iš pradžių aš patekau į šaudymo grupę [...]. Greitai buvo atvaryta pirmoji grupė žydų. Prie duobės jiems buvo liepta nusirengti, o po to jie buvo sustatomi prie duobės. Davus komandą, prasidėjo jų šaudymas [...]. Aš asmeniškai dalyvavau sušaudant 4 ar 5 grupes žydų. Po to nuo kraujo, šaudomųjų riksmo man pasidarė bloga ir aš nuo šaudymo pasitraukiau. Man buvo liepta atvedinėti žydus į šaudymo vietą [...]. Po šaudymo buvo dalijamas sušaudytųjų turtas. Aš gavau dvi poras čebatų, kelnes, kišeninį „Omega“ firmos laikrodį, tris auksinius žiedus. Mažeikių mieste mums davė valgyti ir gerti. Po to kitą dieną, anksti rytą, visus sukilėlius iš Akmenės mašina nuvežė namo. Už šaudymą Akmenėje aš dar gavau kailinius, kostiumą“[272].

Pasak vieno Sedos baltaraiščio, konvojavusio žydus į šaudymo vietą, šaudymas buvo organizuotas taip: žydus iš daržinės po 100 žmonių varė į šaudymo vietą. Ji buvusi apjuosta spygliuota viela ir saugoma ginkluotų sargybinių. Žydus šaudė grupelėmis po 10 žmonių, prieš tai jie buvo išrengti iki apatinių. Baudėjų buvo 20, t. y. dviese turėjo šauti į vieną pasmerktąjį. Vadovavo vokiečių karininkai[273]. Vokiečiai esą buvę tik pirmąją dieną, o antrąją ir trečiąją visą „juodą darbą“ lietuviai baltaraiščiai atlikę vieni. Vienas vokiečių leitenantas fotografavęs šaudymo eigą[274]. Detalių gausa pasižymi kito sediškio liudijimas: „Iškasus griovius žydai buvo išrengti, vieni nuogai, kiti iki apatinių baltinių, o pavieniai kažkodėl buvo šaudomi su visais drabužiais. Visų valsčių sukilėliai buvo sumai-

šyti, suskirstyti į komandas ir paeiliui vykdė šaudymus [...]. Prie šaudymo dalyvavo ir vokiečiai, bet patys jie nešaudė [...]. Už žmonių šaudymą aš gavau užmokestį – 300 rublių ir, be to, galėjau gerti sušaudymo vietoje svaiginamuosius gėralus, kurių sušaudymo vietoje buvo pakankamai“[275].

Panašūs viekšniškio liudijimai: atvaryti Viekšnių žydai buvo uždaryti į daržinę. Šaudymai prasidėjo kitą dieną: iš pradžių šaudyti buvo varomi vyrai, vėliau – moterys ir vaikai. Moterims buvo liepiama nusirengti; atsisakiusios paklusti buvo mušamos. Lietuviai policininkai iš būrio ėmė po 10 moterų ir statė prie duobės: vienoms šaudavo į nugarą, kitoms – į galvą. Maistas žudynių vykdytojams buvo pristatomas „į vietą“[276].

Baigus žydų šaudymą, į žudynių vietą buvo atvaryta apie 30[277] lietuvių komunistų. Vokiečių karininkai iš pradžių ėmė iš jų tyčiotis, mušti, o paskui jie buvo sušaudyti tose pačiose žydų kapinėse. Šaudė tie patys, kurie šaudė ir žydus[278].

1944 m. pabaigoje kapai buvo atkasti ir atlikta teismo medicininė ekspertizė. Konstatuota, jog 3 km nuo Mažeikių ant Ventos upės kranto žydų kapinėse šalia smėlio karjero rastos 5 kapavietės, kuriose užkasta apie 4 tūkst. palaikų. Buvo atlikta 14 palaikų teismo medicininė ekspertizė (2 vaikams ir 12 moterų). Galvoje rastos šautinės žaizdos. Ant vieno vaiko veido ir kaklo rasta žaizda, panaši į padarytą kastuvu[279] (teismo ekspertizės išvados apibendrintos ir perkeltos į lentelę).

Lentelė. Žydų masinių kapaviečių išmatavimai, žinios apie palaidotųjų skaičių ir palaidojimo būdą

	Kapo ilgis (m)	Kapo plotis (m)	Kapo gylis (m)	Palaidota žmonių	Pastabos
Kapas Nr. 1	17	4	1,8		Įvairaus amžiaus žmonių palaikai, sumaišyti su kalkėmis. Rasta drabužių, avalynės liekanų, asmeninio vartojimo daiktų – puodukų, rankinių ir kt.
Kapas Nr. 2	14	4	1,6		Įvairaus amžiaus žmonių palaikai, sumaišyti su kalkėmis
Kapas Nr. 3	40	5	1,8	Apie 1800	Daugiausia moterų ir vaikų palaikai, įvairiomis pozomis
Kapas Nr. 4	14	3,5	2		Palaikai suirę visiškai, rasta drabužių liekanų
Kapas Nr. 5	4,5	2,5	1,5	16	Sušaudyti 1944 m. rugpjūčio 6 d.
Iš viso				Daugiau kaip 4000	

IŠVADOS

Vokietijai 1941 m. vasarą užpuolus TSRS ir iš Lietuvos traukiantis Raudonajai armijai, visuose Mažeikių apskrities valsčiuose susikūrė sukilėlių būriai. Vieni į būrius stojo vedami idealistinių motyvų ir vylėsi, kad Lietuva bus nepriklausoma[280], kiti tikėjosi gero atlyginimo, dar kiti – bijodami būti suimti už prielankumą tarybų valdžiai 1940–1941 m. ar priešingai – nusivylę naujosios valdžios politika, nukentėję nuo represinių priemonių (buvo atimta žemė, ištremti artimieji ir t. t.). Būrių vyrai patruliuodavo miesteliuose, saugojo gyventojus nuo plėšimų, suiminėdavo besitraukiančius raudonarmiečius ir buvusius tarybinius aktyvistus.

Masiniai žydų suėmimai Ylakiuose ir Mažeikiuose (labiausiai tikėtina) prasidėjo liepos pradžioje, kituose valsčiuose – maždaug mėnesio viduryje.

Žydai dažniausiai buvo suimami šeimomis ir uždaromi į sinagogas (jos buvo visų valsčių centruose), rečiau – į daržines, rūsius ir pan. Suėmus žydus buvo surašomas jų turtas, užantspauduojami tušti likę namai. Surašyti daiktai buvo vežami į sandėlį ir laikomi iki žydų sušaudymo.

Uždaryti žydai buvo laikomi apie dvi savaites (ilgiau gal tik Mažeikių žydai). Vyrai paprastai buvo laikomi atskirai nuo moterų, vaikų ir senelių. Kalinimo metu žydai buvo varomi į darbus – šluoti miestelio gatvių, ravėti runkelių, krauti malkų ir pan.; neišvengta juos žeminančių akcijų. Maistu suimtuosius dažniausiai aprūpindavo vietos gyventojai.

Mažeikių žydai netoli miesto šalia Ventos upės esančiose žydų kapinėse buvo sušaudyti paskutinėmis liepos dienomis, atvarytieji iš valsčių – pirmomis rugpjūčio dienomis. Šaudymai truko 3–4 dienas, juose dalyvavo Mažeikių bei valsčių baltaraiščių būrių nariai ir policijos pareigūnai. Neabejojama, kad vokiečiai kariškiai dalyvavo tik pirmą dieną.

Prie Mažeikių sušaudytų žydų skaičius nurodomas skirtingai: nuo 3 tūkst. (pasak įvykių liudytojų) iki 4 tūkst. (anot komisijos, 1944 m. ekshumavusios palaikus). Atliktas tyrimas leidžia teigti, jog abu skaičiai, ypač antrasis, gerokai padidinti. Aukų būta apie 2,5 tūkst.

Vieninteliai Ylakių žydai nebuvo išvaryti į Mažeikius. Jie – ne daugiau kaip 400 – buvo sušaudyti ir palaidoti miestelio žydų kapinėse.

Likusį apskrities žydų turtą pasidalijo buvę baltaraiščiai, ne toks vertingas turtas buvo parduotas vietos gyventojams.

Nuorodos

[1] *Viekšnių žydų gyvenimas ir likimai*, visuomeninės organizacijos „Atminties namai“ archyvas (toliau – VOANA), 2004 m., rašinys Nr. 83.

[2] *Neužmiršime,* parengė G. Erslavaitė, V., 1960, 110 p.

[3] 1941 m. Birželio sukilimas: Dokumentų rinkinys, sud. V. Brandišauskas, V., 2000, p. 109–126.

[4] Ibid., p. 298–302.

[5] Šiuos tris rajonus miniu todėl, kad Mažeikių apskritis nagrinėjamuoju laikotarpiu apėmė ne tik dabartinį Mažeikių rajoną, bet ir dalį Akmenės (Vegerių vlsč.) bei Skuodo (Ylakių vlsč.) rajonų.

[6] Pirmiausia Mažeikių krašto muziejaus muziejininkas Algimantas Muturas. Autorius jam dėkingas už patarimus ir vertingas nuorodas.

[7] A. Pocevičiaus ir A. Kupliausko kvotų 1947 m. kovo 24 ir 26 d. protokolai, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 9008/3, l. 15, 31.

[8] Tipišku pavyzdžiu galėtų būtį tarybinių saugumo organų po karo parengta pažyma apie Mažeikių sukilėlių būrį, veikusį 1941 m. Esą antitarybinėse grupėse buvo apie 300 žmonių, jie karui prasidėjus suėmė beveik 200 buvusių tarybinių partinių aktyvistų ir apie 2500 žydų. Akivaizdu, jog visi šie skaičiai gerokai padidinti, žr.: LTSR MGB Mažeikių apskrities vir-

šininko mjr.V. Pomykalovo pažyma apie Mažeikių sukilėlių būrį, veikusį 1941 m., ibid., b. 20962/3, l. 151. To paties pareigūno parengtoje pažymoje apie Laižuvos sukilėlių būrį teigiama, kad jo nariai suėmė net apie 150 tarybinių aktyvistų. Tai vėl labai padidintas ir visiškai nerealus skaičius, žr:. LTSR MGB Mažeikių apskrities skyriaus viršininko mjr. V. Pomykalovo 1950 m. spalio 12 d. pažyma apie Laižuvos sukilėlių būrį, veikusį 1941 m., ibid., b. 20970/3, l. 150-1, 2. Padidintas Žemalės partizanų būrio narių skaičius, jų tikrai nebuvo 80 ir tikrai ne visi jie buvo „buožės" ar „šaulių organizacijos nariai", žr.: LTSR MGB Mažeikių apskrities viršininko mjr. V. Pomykalovo pažyma apie Laižuvos sukilėlių būrį, veikusį 1941 m., ibid., b. 21136/3, l. 134.

[9] Įdomu, kad žodį „partizanas" kabutėse imta rašyti tik 1958 m. tardymo protokoluose. Penktojo dešimtmečio antrosios pusės tardymo protokoluose sąvokos „partizanas" ir „sukilėlis" dažniausiai buvo rašomos be kabučių.

[10] D. Rakausko kvotos 1946 m. lapkričio 2 d. protokolas, ibid., b. 9481/3, t. 1, l. 17.

[11] J. Samausko teismo posėdžio 1947 m. sausio 21 d. protokolas, ibid., b. 8551/3, l. 50; S. Cichanavičiaus tardymo 1958 m. rugpjūčio 28 d. protokolas, ibid., b. 45111/3, t. 1, l. 27.

[12] I. Noreikio kvotos 1946 m. birželio 14 d. protokolas, ibid., b. 47089/3, l. 21.

[13] I. Daščioraitė, *Akmenės žydai,* VOANA, 2001 m., rašinys Nr. 63.

[14] S. Cichanavičiaus tardymo 1958 m. rugsėjo 3 ir spalio 25 d. protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45111/3, t. 1, l. 27, 91.

[15] J. Kašėtos kvotos 1946 m. spalio 14 d. protokolas, ibid., b. 9481/3, t. 1, l. 68–69.

[16] A. Misiulio kvotos 1945 m. vasario 7 d. protokolas, ibid., b. 45019/3, l. 260.

[17] A. Dunausko kvotos 1945 m. rugsėjo 1 d. protokolas, ibid., b. 47374/3, l. 21.

[18] I. Noreikio kvotos 1946 m. birželio 14 d. protokolas, ibid., b. 47089/3, l. 21.

[19] K. Podelio kvotos 1944 m. gruodžio 31 d. protokolas, ibid., b. 45019/3, l. 90; S. Cichanavičiaus tardymo 1958 m. rugpjūčio 28 d. protokolas, ibid., b. 45111/3, t. 1, l. 31.

[20] Akmenėje buvo dvi sinagogos: vasaros didžioji ir žiemos mažoji. Abi sudegė 1942 m. Žr.: I. Daščioraitė, *Akmenės žydai,* VOANA, 2001 m., rašinys Nr. 63.

[21] I. Daščioraitė, op. cit.

[22] Ibid.

[23] J. Kašėtos kvotos 1946 m. spalio 14 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9481/3, t. 1, l. 69. Esama ir kitokios informacijos: žydai sinagogoje laikyti apie tris savaites (stovyklos viršininku buvęs Aleksas Daujotas, jo padėjėju – Stasys Voras), tačiau ši informacija mažiau patikima, žr.: P. Maigio kvotos 1946 m. rugpjūčio 10 d. protokolas, ibid., l. 128.

[24] S. Cichanavičiaus tardymo 1958 m. spalio 13 d. protokolas, ibid., b. 45111/3, t. 1, l. 76.

[25] I. Daščioraitė, op. cit.

[26] Minėtas D. Rakauskas valsčiaus viršaičio pareigas ėjo apie dvi savaites. Grįžus J. Montvydui, kuris šias pareigas ėjo Nepriklausomybės metais, jos buvo perduotos pastarajam, žr.: D. Rakausko kvotos 1946 m. lapkričio 2 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9481/3, t. 1, l. 17.

[27] J. Kašėtos kvotos 1946 m. spalio 14 d. protokolas, ibid., l. 71.

[28] I. Noreikio kvotos 1946 m. birželio 14 d. protokolas, ibid., b. 47089/3, l. 22–23.

[29] P. Levino kvotos 1951 m. gruodžio 4 d. protokolas, ibid., b. 42991/3, l. 35–36.

[30] J. Kašėtos kvotos 1946 m. spalio 14 d. protokolas, ibid., b. 9481/3, t. 1, l. 71.

[31] P. Maigio kvotos 1946 m. rugpjūčio 10 d. protokolas, ibid., l. 129.

[32] K. Kalakausko 1952 m. sausio 6 d. liudijimas, ibid., b. 42991/3, l. 129.

[33] P. Maigio kvotos 1946 m. rugpjūčio 10 d. protokolas, ibid., b. 9481/3, t. 1, l. 129.

[34] Randame ir kitą vardą – Liudas, žr.: V. Vanago kvotos 1948 m. sausio 15 d. protokolas, ibid., b. 36917/3, l. 13; L. Norbuto kvotos 1948 m. sausio 18 d. protokolas, ibid., l. 33.

[35] A. Jaunzemio kvotos 1949 m. lapkričio 14 d. protokolas, ibid., b. 17271/3, l. 15.

[36] Ž. Neibergo kvotos 1949 m. lapkričio 28 d. protokolas, ibid., l. 83.

[37] L. Norbuto 1947 m. rugpjūčio 28 d. liudijimas, ibid., b. 38788/3, l. 106.

[38] V. Vanago kvotų 1948 m. sausio 15 ir vasario 23 d. protokolai, ibid., b. 36917/3, l. 13, 20.

[39] E. Kakčio kvotos 1944 m. gruodžio 9 d. protokolas, ibid., b. 47099/3, l. 12.

[40] A. Jaunzemio kvotos 1949 m. lapkričio 29 d. protokolas, ibid., b. 17271/3, l. 116.

[41] Vieni mini 6–7 šeimas (žr.: L. Norbuto kvotos 1947 m. rugpjūčio 28 d. protokolas, ibid., b. 9876/3, l. 28; V. Vanago kvotos 1947 m. rugpjūčio 30 d. protokolas, ibid., l. 37), kiti – apie 30 žmonių (žr.: E. Kakčio kvotos 1944 m. gruodžio 9 d. protokolas, ibid., b. 47099/3, l. 12).

[42] A. Buko kvotos 1944 m. rugpjūčio 20 d. protokolas, ibid., b. 17271/3, l. 200.

[43] A. Buko ir A. Jaunzemio kvotų 1949 m. lapkričio 24 ir 29 d. protokolai, ibid., l. 54, 116.

[44] L. Norbuto 1956 m. rugsėjo 5 d. liudijimas, ibid., b. 38788/3, l. 113.

[45] A. Stravinskas, „Mano karta prieš istorijos teismą", *Gairės*, 1998, Nr. 11, p. 39.

[46] J. Bušmos kvotų 1949 m. rugsėjo 15 ir spalio 19 d. protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-14692, l. 16, 32; S. Odino apklausos 1966 m. gruodžio 9 d. protokolas, ibid., b. 42973/3, l. 166.

[47] P. Narbuto kvotos 1949 m. sausio 8 d. protokolas, ibid., b. 42136/3, l. 14.

[48] V. Bušmos kvotos 1944 m. spalio 27 d. protokolas, ibid., b. 45545/3, l. 54.

[49] R. Veito kvotos 1944 m. spalio 27 d. protokolas, ibid., b. 45545/3, l. 42.

[50] P. Jautakio kvotos 1946 m. sausio 7 d. protokolas, ibid., b. 45050/3, l. 11.

[51] S. Lukoševičiaus kvotos 1944 m. spalio 22 d. protokolas, ibid., b. 45545/3, l. 22.

[52] P. Odino kvotos 1946 m. sausio 10 d. protokolas, ibid., b. 45050/3, l. 41–42.

[53] J. Časnausko 1946 m. gegužės 20 d. liudijimas, ibid., b. 47025/3, l. 55.

[54] P. Odino kvotos 1946 m. sausio 10 d. protokolas, ibid., b. 45050/3, l. 41–42.

[55] L. Noreikos ir P. Jautakio kvotų 1946 m. sausio 15 d. protokolai, ibid., l. 19, 63. Tiesa, randame ir mažesnius aukų skaičius – apie 200 (žr.: S. Lukoševičiaus kvotos 1944 m. spalio 13 d. protokolas, ibid., b. 45545, l. 9) bei gerokai didesnius skaičius – iki 450 žydų, (žr.: S. Daigino 1944 m. spalio 20 d. liudijimas, ibid., l. 58; A. Karečkos liudijimas per akistatą su A. Stasiuliu 1950 m. rugpjūčio 21 d., ibid., b. 21016/3, l. 80).

[56] *Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai. Kraštotyrinis rašinys,* darbo vadovė Lidija Drukteinienė, VOANA, 2001 m., rašinys Nr. 84.

[57] A. Stravinskas, op. cit., p. 39.

[58] Žudynių vietos apžiūros 1944 m. spalio 18–19 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45545/3, l. 15.

[59] A. Stravinskas, op. cit., p. 39.

[60] P. Jautakio kvotos 1946 m. sausio 11 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45050/3, l. 13.

[61] D. Simaičio kvotos 1946 m. liepos 16 d. protokolas, ibid., b. 47025/3, l. 46.

[62] V. Bušmos 1944 m. spalio 22 d. liudijimas, ibid., l. 50.

[63] K. Liaučiaus 1944 m. spalio 16 d. liudijimas, ibid., l. 88.

[64] P. Narbuto kvotos 1949 m. sausio 8 d. protokolas, ibid., b. 42136/3, l. 15.

[65] S. Stasiulio kvotos 1950 m. rugpjūčio 31 d. protokolas, ibid., b. 21016/3, l. 38.

[66] V. Bušmos 1944 m. spalio 22 d. liudijimas, ibid., b. 45545/3, l. 50.

[67] Aktas apie nacių ir jų pagalbininkų įvykdytus nusikaltimus Ylakiuose, ibid., b. P-14875, l. 108.

[68] A. Vilko apklausos 1965 m. birželio 15 d. protokolas, ibid., b. P-14166, l. 34.

[69] B. Šilinio kvotų 1948 m. balandžio 22 ir 25 d. protokolai, ibid., b. 36822/3, l. 14, 17.

[70] S. Jurkūno kvotos 1946 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, ibid., b. 6343/3, l. 15.

[71] B. Šilinio kvotų 1948 m. balandžio 22 ir 25 d. protokolai, ibid., b. 36822/3, l. 14, 17.

[72] O. Garbinytės 1950 m. spalio 19 d. liudijimas, ibid., b. P-20196, l. 67.

[73] N. Liulio kvotos 1945 m. sausio 24 d. protokolas, ibid., b. 45019/3, l. 189.

[74] A. Ungaičio kvotos 1945 m. sausio 19 d. protokolas, ibid., l. 233.

[75] J. Gladenienės 1949 m. birželio 4 d. liudijimas, ibid., b. P-20196, l. 63.

[76] K. Bliucukaitės 1950 m. spalio 20 d. liudijimas, ibid., l. 88.

[77] O. Mišeikienės 1950 m. spalio 20 d. liudijimas, ibid., l. 95. Yra liudijimų, esą žydai buvo varomi darbams į turtingų ūkininkų ūkius (žr.: S. Petkienės 1950 m. spalio 19 d. liudijimas, ibid., l. 125) ar net ravėti vietos kunigui priklausančių daržų (žr.: S. Norkaus 1950 m. spalio 20 d. liudijimas, ibid., l. 130).

[78] S. Ružo kvotos 1947 m. balandžio 10 d. protokolas, ibid., b. 5931/3, l. 3; S. Liutkaus 1949 m. kovo 6 d. liudijimas, ibid., b. 13469/3, l. 52.

[79] B. Šilinio kvotos 1948 m. balandžio 25 d. protokolas, ibid., b. 36822/3, l. 18.

[80] V. Virbicko kvotos 1950 m. rugsėjo 25 d. protokolas, ibid., b. 20970/3, l. 22.

[81] Minimas mažiausias buvusių partizanų skaičius – 20–30 (žr.: A. Gadeikio kvotos 1946 m. rugpjūčio 4 d. protokolas, ibid., b. 6343/3, l. 44), tačiau minima ir 40–50 (žr.: S. Jurkūno kvotos 1946 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, ibid., b. 6463/3, l. 16). Didžiausią suimtų ir į Mažeikius išvarytų žydų skaičių – net 100 – mini parapijos kunigas (žr.: A. Narkevičiaus kvotos 1951 m. kovo 7 d. protokolas, b. P-12186, l. 28). Yra ir itin nenuoseklių liudijimų. Pavyzdžiui, tas pats suimtasis pateikė skirtingus skaičius: vienos apklausos metu teigė, kad konvojuojamų žydų buvo apie 40, kitos – apie 50, o trečios – net apie 60. Toks pat

nenuoseklumas pastebimas ir kalbant apie partizanų, konvojavusių žydus, skaičių: nuo 10 iki 15–20, žr.: V. Adomaičio kvotų 1950 m. rugsėjo 28, 29 d. ir spalio 10 d. kvotų protokolai, ibid., b. P-20196, l. 17, 27, 48.

[82] K. Adomaitienės 1950 m. spalio 4 d. ir S. Norkaus 1950 m. spalio 20 d. liudijimai, ibid., l. 115, 131.

[83] A. Narkevičiaus kvotos 1951 m. kovo 7 d. protokolas, ibid., b. P-12186, l. 29; M. Misiukevičienės 1951 m. balandžio 3 d. liudijimas, ibid., l. 69.

[84] Pavyzdžiui, vienas buves partizanas nusipirko spintą, skrynią, statinę ir katilą, žr.: S. Jurkūno kvotos 1946 m. rugpjūčio 6 d. protokolas, ibid., b. 6343/3, l. 16.

[85] J. Glodenio kvotos 1945 m. rugsėjo 2 d. protokolas, ibid., b. 29457/3, l. 35.

[86] A. Stanciko kvotos 1944 m. gruodžio 19 d. protokolas, ibid., b. P-19159, b. 12.

[87] S. Sakalausko kvotos 1947 m. sausio 9 d. protokolas, ibid., b. 5351/3, l. 17.

[88] A. Stanciko kvotos 1944 m. gruodžio 19 d. protokolas, ibid., b. P-19159, l. 12.

[89] V. Mikalausko kvotos 1944 m. spalio 29 d. protokolas, ibid., b. 44403/3, l. 12.

[90] Šis motyvas gana retas, bet egzistuoja, žr.: J. Petkaus kvotos 1945 m. kovo 17 d. protokolas, ibid., b. 31069/3, l. 10.

[91] A. Stancikas, *Trumpa mano biografija,* ibid., b. P-19159, l. 14.

[92] J. Vilniaus kvotos 1944 m. spalio 15 d. protokolas, ibid., b. 10105/3, l. 11.

[93] S. Sakalausko kvotos 1947 m. sausio 9 d. protokolas, ibid., b. 5351/3, l. 17.

[94] J. Butkaus kvotos 1948 m. gegužės 8 d. protokolas, ibid., b. 36384/3, l. 11; V. Bučio 1951 m. liepos 23 d. liudijimas, ibid., b. P-18876, l. 40.

[95] Policijos viršininku įvardijamas Juozas Daniulis, žr.: A. Jonušo kvotos 1944 m. spalio 19 d. protokolas, ibid., b. 10105/3, l. 57.

[96] A. Jonušo kvotos 1944 m. gruodžio 8 d. protokolas, ibid., l. 64.

[97] K. Udalcevo 1944 m. spalio 23 d. liudijimas, ibid., l. 104.

[98] V. Juzumo 1947 m. sausio 13 d. liudijimas, ibid., b. 5351/3, l. 29.

[99] A. Račio kvotos 1945 m. vasario 24 d. protokolas, ibid., b. P-19159, l. 45–46.

[100] A. Stanciko kvotos 1944 m. gruodžio 19 d. protokolas, ibid., l. 12.

[101] A. Račio kvotos 1945 m. vasario 24 d. protokolas, ibid., l. 46.

[102] Sedos valsčiaus vykdomojo komiteto pažymėjimas, ibid., b. 18510/3, l. 206.

[103] V. Mikalausko kvotos 1944 m. spalio 25 d. protokolas, ibid., b. 44403/3, l. 9.

[104] J. Vilniaus kvotos 1944 m. lapkričio 27 d. protokolas, ibid., b. 10105/3, l. 18.

[105] A. Stancikas, op. cit., ibid., b. P-19159, l. 15. Tačiau esama ir kito įvykių scenarijaus. Esą telšiškiai žydus suėmė ir suvarė į turgaus aikštę, ten jie laikyti apie dvi savaites, paskui išskirstyti: moterys ir vaikai uždaryti į vieną parduotuvės sandėlį, vyrai – į kitą. Čia laukdami lemties jie praleido dar apie dvi savaites, žr.: J. Vilniaus kvotos 1944 m. lapkričio 27 d. protokolas, ibid., b. 10105/3, l. 20.

[106] A. Stancikas, op. cit., ibid., b. P-19159, l. 16.

[107] A. Račio kvotos 1945 m. vasario 24 d. protokolas, ibid., l. 46; Z. Bučio 1950 m. vasario 18 d. liudijimas, ibid., b. 18510, l. 132; J. Vilniaus kvotos 1944 m. lapkričio 27 d. protokolas, ibid., b. 10105/3, l. 21; V. Mikalausko kvotos 1944 m. spalio 29 d. protokolas, ibid., b. 44403/3, l. 13.

[108] Minimas skaičius 20, žr.: S. Ovčinikova, A. Sovaitė, *Niekuo nenusikaltę*, VOANA, 2003 m., rašinys Nr. 60; A. Rimšos tardymo 1958 m. spalio 29 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45111/3, l. 144.

[109] Kalbama apie 500 ar beveik tiek, žr.: V. Bučio 1950 m. gegužės 28 d. liudijimas, ibid., b. 18510/3, l. 128 (nors prieš dvejus metus jis minėjo tik apie 200, žr.: V. Bučio 1948 m. gegužės 12 d. liudijimas, ibid., b. 36384/3, l. 41); A. Stanciko kvotos 1944 m. gruodžio 19 d. protokolas, ibid., b. P-19159, l. 12. Esama ir visai nerealių skaičių – daugiau kaip 1000, žr.: Z. Bučio 1950 m. vasario 18 d. liudijimas, ibid., b. 18510/3, l. 135.

[110] J. Stankaus tardymo 1958 m. gruodžio 3 d. protokolas, ibid., b. 45111/3, l. 265.

[111] Žyddvariu buvo vadinamas Sedos dvaras, nes jis po 1830–1831 m. sukilimo atiteko žydams, žr.: B. Kviklys, *Mūsų Lietuva*, V., 1989, t. 4, p. 378.

[112] J. Dacio kvotos 1950 m. birželio 12 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 18510, l. 79; A. Kazbaro 1950 m. gegužės 24 d. liudijimas, ibid., l. 104; A. Darginavičiaus kvotos 1944 m. gruodžio 3 d. protokolas, ibid., b. 10105/3, l. 47.

[113] A. Paulausko kvotos 1946 m. gruodžio 27 d. protokolas, ibid., b. P-14787, t. 2, l. 27.

[114] A. Kazbaro 1950 m. gegužės 24 d. liudijimas, ibid., b. 18510/3, l. 104.

[115] J. Vilniaus kvotos 1944 m. spalio 15 d. protokolas, ibid., b. 10105/3, l. 11.

[116] V. Bučio 1950 m. gegužės 28 d. liudijimas, ibid., b. 18510/3, l. 128; Z. Irkinienės 1948 m. gegužės 12 d. liudijimas, ibid., b. 36384/3, l. 39.

[117] Esama vieno liudijimo, kad liepos pabaigoje žydės moterys ir vaikai buvę iš pradžių išvaryti į Ruzgų dvarą, o tik po to – į Mažeikius. Vyrai, kurių esą buvę apie 70, dar apie savaitę laikyti Sedoje, o rugpjūčio pradžioje išvežti tiesiai į Mažeikius, žr.: J. Vilniaus kvotos 1944 m. lapkričio 27 d. protokolas, ibid., b. 10105/3, l. 21–22.

[118] Vežimų esą būta 10–12, žr.: Z. Irkinienės 1948 m. gegužės 12 d. liudijimas, ibid., b. 36384/3, l. 39; Z. Bučio 1950 m. vasario 18 d. liudijimas, ibid., b. 18510/3, l. 132.

[119] V. Bučio 1950 m. vasario 18 d. liudijimas, ibid., l. 133.

[120] J. Dacio kvotos 1950 m. gegužės 15 d. protokolas, ibid., l. 71.

[121] I. Riaukos kvotos 1946 m. vasario 27 d. protokolas, ibid., b. 47082/3, l. 32.

[122] S. Žeimavičiaus kvotos 1953 m. sausio 28 d. protokolas, ibid., b. 26540/3, t. 1, l. 70.

[123] A. Stancikas, op. cit., ibid., b. P-19159, l. 16–17.

[124] K. Skirzgailos 1948 m. spalio 19 d. liudijimas, ibid., b. 12866/3, l. 36.

[125] P. Tikužio kvotos 1951 m. rugsėjo 8 d. protokolas, ibid., b. 20826/3, l. 16.

[126] K. Skirzgailos 1948 m. spalio 19 d. liudijimas, ibid., b. 12866/3, l. 36.

[127] S. Skrupskio 1948 m. spalio 21 d. liudijimas, ibid., l. 40.

[128] A. Jablonskio kvotos 1945 m. sausio 31 d. protokolas, ibid., b. P-17450, l. 115; V. Stanienės 1951 m. liepos 6 d. liudijimas, ibid., b. 20826/3, l. 52; S. Plataunos kvotos 1948 m. spalio 26 d. protokolas, ibid., b. 12866/3, l. 16.

[129] A. Druskinio kvotos 1950 m. rugpjūčio 7 d. protokolas, ibid., b. 20905/3, l. 23.

[130] A. Druskinio kvotos 1950 m. rugpjūčio 9 d. protokolas, ibid., l. 25.

[131] S. Zaleckio teismo 1946 m. liepos 23 d. posėdžio protokolas, ibid., b. 43304, l. 39.

[132] A. Druskinio kvotos 1950 m. rugpjūčio 10 d. protokolas, ibid., b. 20905/3, l. 28.

[133] A. Saltono 1957 m. lapkričio 22 d. liudijimas, ibid., b. 43304/3, l. 142.

[134] Žemalės apylinkės Darbo žmonių deputatų tarybos 1952 m. rugpjūčio 17 d. pažymėjimas, ibid., b. 21136/3, t. 2, l. 158; J. Gecevičiaus kvotos 1951 m. rugpjūčio 22 d. protokolas, ibid., b. 21908/3, l. 45.

[135] J. Ulskio kvotos 1952 m. rugsėjo 27 d. protokolas, ibid., b. 21136/3 t. 1, l. 144; J. Gecevičiaus kvotos 1945 m. vasario 16 d. protokolas, ibid., b. 21908/3, l. 165.

[136] A. Batavičiaus kvotos 1944 m. lapkričio 22 d. protokolas, ibid., b. 678/3, l. 11; LTSR MGB Mažeikių apskrities viršininko mjr. V. Pomykalovo pažyma apie Žemalės sukilėlių būrį, veikusį 1941 m., ibid., b. 21136/3, t. 2, l. 134.

[137] V. Pocevičiaus kvotų 1944 m. gruodžio 16 ir 31 d. protokolai, ibid., b. 21908/3, l. 150, 152.

[138] K. Vainučio kvotos 1946 m. birželio 7 d. protokolas, ibid., b. P-17579, l. 10–11.

[139] A. Kupliausko kvotos 1947 m. kovo 26 d. protokolas, ibid., b. 9008/3, l. 30.

[140] K. Vainučio kvotos 1946 m. birželio 7 d. protokolas, ibid., b. P-17579, l. 9, 11.

[141] A. Pocevičiaus liudijimas per akistatą su A. Kunsmonu 1947 m. kovo 24 d., ibid., b. 9008/3, l. 58.

[142] J. Šopio kvotos 1949 m. rugsėjo 22 d. protokolas, ibid., b. P-20167, l. 31.

[143] V. Dimskio kvotos 1949 m. rugpjūčio 30 d. protokolas, ibid., b. P-18731, l. 16.

[144] P. Tėvelio 1949 m. rugsėjo 9 d. liudijimas, ibid., l. 74.

[145] M. Gabalienės 1949 m. rugpjūčio 3 d. liudijimas, ibid., l. 48.

[146] *Viekšnių žydų gyvenimas ir likimai*, VOANA, 2004 m., rašinys Nr. 83.

[147] P. Tėvelio 1949 m. rugsėjo 9 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18731, l. 74.

[148] Ibid., l. 74; J. Bružo kvotos 1950 m. lapkričio 2 d. protokolas, ibid., b. 20946/3, l. 57.

[149] M. Gabalienės 1949 m. rugpjūčio 3 d. liudijimas, ibid., b. P-18731, l. 48.

[150] P. Tėvelio 1949 m. rugsėjo 9 d. liudijimas, ibid., l. 74.

[151] Apskaičiuota pagal suimtų partizanų parodymus kvotų metu; taip pat žr.: A. Skipario kvotos 1949 m. lapkričio 4 d. protokolas, ibid., b. 40898/3, l. 17; A. Simanaičio kvotos 1951 m. birželio 5 d. protokolas, ibid., b. 23671/3, l. 19.

[152] A. Balsevičiaus kvotos 1949 m. liepos 6 d. protokolas, ibid., b. 16959/3, l. 21.

[153] Minimas ir kitas Juškos vardas – Juozas, tačiau tai greičiausiai klaida, žr.: A. Apeikio kvotos 1951 m. gegužės 4 d. protokolas, ibid., b. 23671/3, l. 64.

[154] J. Vengalio kvotos 1950 m. sausio 10 d. protokolas, ibid., b. P-18359, l. 11; A. Skipario kvotos 1949 m. lapkričio 4 d. protokolas, ibid., b. 40898/3, l. 17.

[155] V. Freimonto kvotos 1951 m. kovo 10 d. protokolas, ibid., b. 23707/3, l. 37–38. Didžiausias minimas skaičius – 10–12 suimtų tarybinių aktyvistų, žr.: A. Skipario kvotos 1949 m. lapkričio 4 d. protokolas, ibid., b. 40898/3, l. 17.

[156] P. Aramino 1950 m. rugsėjo 8 d. liudijimas, ibid., b. 23671/3, l. 98.

[157] S. Monio 1951 m. gegužės 17 d. liudijimas, ibid., l. 146.

[158] A. Balsevičiaus kvotos 1949 m. liepos 4 d. protokolas, ibid., b. 16959/3, l. 17.

[159] A. Smiltniko 1950 m. vasario 23 d. liudijimas, ibid., b. P-18359, l. 57.

[160] A. Freimonto kvotos 1951 m. vasario 28 d. protokolas, ibid., b. 23707/3, l. 21; J. Vengalio kvotos 1950 m. sausio 10 d. protokolas, ibid., b. P-18359, l. 12.

[161] A. Simanaičio kvotos 1951 m. birželio 5 d. protokolas, ibid., b. 23671/3, l. 20. Pats A. Apeikis išvis neigė savo aktyvią veiklą būryje ir tvirtino buvęs tik formaliu būrio nariu, žr.: A. Apeikio kvotos 1951 m. gegužės 4 d. protokolas, ibid., l. 63.

[162] S. Monio 1951 m. gegužės 17 d. liudijimas, ibid., l. 146; T. Povorotovo 1946 m. gegužės 13 d. liudijimas, ibid., b. 7628/3, l. 25.

[163] P. Biliūno 1950 m. rugsėjo 7 d. liudijimas, ibid., b. 23671/3, l. 85.

[164] V. Jaso tardymo 1958 m. spalio 7 d. protokolas, ibid., b. 45111/3, l. 23.

[165] P. Biliūno 1950 m. rugsėjo 7 d. liudijimas, ibid., b. 23671/3, l. 85.

[166] A. Smiltniko 1949 m. liepos 6 d. liudijimas, ibid., b. 16959/3, l. 43.

[167] V. Freimonto kvotos 1951 m. kovo 9 d. protokolas, ibid., b. 23707, l. 33; J. Bozienės 1950 m. vasario 12 d. liudijimas, ibid., b. P-18359, l. 53; T. Povorotovo 1946 m. gegužės 13 d. liudijimas, ibid., b. 7628/3, l. 25. V. Jasas mini 31 žydą, žr.: V. Jaso kvotos 1945 m. spalio 25 d. protokolas, ibid., b. 28439/3, l. 32. Kitų liudytojų pateikti duomenys skiriasi: vienas mini, jog Vegerių sinagogoje buvo uždaryta apie 40 žydų (žr.: A. Girdvainio 1949 m. rugpjūčio 3 d. liudijimas, ibid., b. 16959/3, l. 62), kitas – jog į Mažeikius partizanai išvežė apie 20–25 žydus (žr.: A. Zakatovos 1951 m. vasario 22 d. liudijimas, ibid., b. 23707/3, l. 65).

[168] A. Balsevičiaus kvotos 1949 m. liepos 4 d. protokolas, ibid., b. 16959/3, l. 18.

[169] Ibid.

[170] D. Pranckaus kvotos 1945 m. sausio 26 d. protokolas, ibid., b. P-16081, l. 15.

[171] J. Vengalio kvotos 1950 m. sausio 10 d. protokolas, ibid., b. P-18359, l. 12.

[172] *Viekšnių žydų gyvenimas ir likimai*, VOAVA, 2004 m., rašinys, Nr. 83.

[173] J. Mačiaus kvotos 1944 m. lapkričio 26 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 30149/3, t. 1, l. 11.

[174] A. Milčiaus kvotos 1946 m. vasario 1 d. protokolas, ibid., b. 3184/3, l. 15.

[175] J. Mačiaus kvotos 1944 m. lapkričio 26 d. protokolas, ibid., b. 30149/3, t. 1, l. 15.

[176] J. Mačiaus kvotos 1944 m. lapkričio 26 d. protokolas, ibid., l. 12–13.

[177] Pasak kunigo, apie būtinybę organizuoti sukilėlių būrį su juo J. Mačius kalbėjęs dar iki karo. Žr.: V. Senkaus kvotos 1947 m. liepos 14 d. protokolas, ibid., b. 43068/3, l. 15.

[178] V. Senkaus kvotos 1947 m. liepos 14 d. protokolas, ibid., l. 18.

[179] Yra ir kitas, tikėtina, tos pačios akcijos aiškinimas: barzdą rabinui nukirpęs partizanas Jonas Jasutis, o rabinas esą buvęs suimtas anksčiau už kitus žydus ir kalinamas kartu su buvusiais tarybiniais aktyvistais. Rabiną J. Jasutis su vokiečių kareivių pagalba išvedęs į miestelio aikštę, kur, susirinkus daugybei žmonių, nukirpęs jam barzdą. Žr.: J. Voverio 1949 m. kovo 15 d. liudijimas, ibid., b. 46993/3, l. 82.

[180] B. Daukšo kvotos 1949 m. rugpjūčio 1 d. protokolas, ibid., l. 39–40.

[181] B. Daukšo kvotos 1949 m. rugpjūčio 9 d. protokolas, ibid., l. 49.

[182] B. Daukšo liudijimas per akistata su J. Škerba 1949 m. rugsėjo 26 d., ibid., l. 114.

[183] B. Buivydo teismo 1946 m. kovo 14 d. protokolas, ibid., b. 28670/3, l. 43.

[184] J. Mačiaus kvotos 1944 m. lapkričio 26 d. protokolas, ibid., b. 30149/3, t. 1, l. 14.

[185] P. Tenio kvotos 1945 m. sausio 10 d. protokolas, ibid., l. 76. Mažiausias minimas skaičius – 400 (žr.: K. Bernoto kvotos 1945 m. sausio 26 d. protokolas, ibid., l. 270; A. Milčiaus kvotos 1946 m. vasario 1 d. protokolas, ibid., b. 3184/3, l. 17), didžiausias – 600 suimtų žydų (žr.: S. Lipskio kvotos 1945 m. vasario 7 d. protokolas, ibid., b. 30149/3, t. 2, l. 38).

[186] J. Mačiaus kvotų 1944 m. lapkričio 26 d. ir gruodžio 1 d. protokolai, ibid., b. 30149/3, t. 1, l. 14, 17.

[187] Nuo liepos 2 d. esą pagalbinė policija, vadovaujama Izidoriaus Tamašausko, perėmė partizanų būrio buvusias funkcijas miestelyje ir valsčiuje, žr.: J. Mačiaus kvotos 1944 m. gruodžio 1 d. protokolas, ibid., b. 30149/3, t. 1, l. 17; A. Milčiaus kvotos 1946 m.

vasario 5 d. protokolas, ibid., b. 3184/3, l. 20.

[188] K. Bernoto kvotos 1945 m. sausio 25 d. protokolas, ibid., b. 30149/3, t. 1, l. 268.

[189] B. Daukšo kvotos 1949 m. liepos 29 d. protokolas, ibid., b. 46993/3, l. 27.

[190] J. Pakalniškio kvotos 1945 m. sausio 26 d. protokolas, ibid., b. 30149/3, t. 1, l. 236.

[191] Pasak vieno buvusio baltaraiščio, tai buvo grūdų sandėlys, žr.: B. Daukšo kvotos 1949 m. liepos 29 d. protokolas, ibid., b. 46993/3, l. 27.

[192] J. Voverio liudijimas per akistatą su B. Daukšu 1949 m. rugsėjo 27 d., ibid., l. 121.

[193] J. Mačiaus kvotų 1944 m. lapkričio 26 d. ir gruodžio 1 d. protokolai, ibid., b. 30149/3, t. 1, l. 15, 17.

[194] P. Tenio kvotos 1945 m. sausio 10 d. protokolas, ibid., l. 76. Nurodomas ir ilgesnis laikas – 20 dienų, žr.: J. Pakalniškio kvotos 1945 m. sausio 26 d. protokolas, ibid., l. 237.

[195] J. Savicko kvotos 1945 m. sausio 5 d. protokolas, ibid., l. 146.

[196] Vėliausia nurodoma data – rugpjūčio 8–15 d. (esą būtent šiomis dienomis Mažeikiuose buvo sušaudyti Viekšnių žydai), bet ji nelabai įtikinama, žr.: J. Mačiaus kvotos 1944 m. lapkričio 26 d. protokolas, ibid., l. 14.

[197] Baltaraiščiui Broniui Daušui už konvojavimą buvo sumokėta 30 ar 40 tarybinių rublių, grįždamas jis dar parsivežė vaikišką vežimėlį, paltą, patalynės, žr.: B. Daukšo kvotos 1949 m. liepos 29 d. protokolas, ibid., b. 46993/3, l. 31.

[198] Minima ir kita trukmė: nuo 2 savaičių (žr.: J. Savicko kvotos 1945 m. sausio 5 d. protokolas, ibid., b. 30149/3, t. 1, l. 145) iki mėnesio (žr.: J. Pakalniškio kvotos 1945 m. sausio 26 d. protokolas, ibid., b. 30149/3, t. 1, l. 237).

[199] K. Bernoto kvotos 1945 m. sausio 26 d. protokolas, ibid., l. 269.

[200] V. Kenstavičiaus kvotos 1948 m. balandžio 24 d. protokolas, ibid., b. P-15343, l. 15.

[201] S. Gailiaus kvotos 1945 m. vasario 22 d. protokolas, ibid., b. 45653/3, l. 36.

[202] J. Šeputos 1951 m. spalio 23 d. liudijimas, ibid., b. P-18365, l. 90.

[203] K. Pučinsko kvotos 1945 m. sausio 31 d. protokolas, ibid., b. 42356/3, l. 40.

[204] I. Maluko kvotos 1947 m. balandžio 2 d. protokolas, ibid., b. P-15722, l. 62.

[205] K. Alšausko liudijimas teismo posėdyje 1948 m. rugpjūčio 17–18 d., ibid., b. 11359/3, l. 322.

[206] J. Gaudiešiaus kvotos 1944 m. lapkričio 4 d. protokolas, ibid., b. 28334/3, l. 6.

[207] A. Danilavičiaus kvotos 1946 m. kovo 14 d. protokolas, ibid., b. 25594/3, l. 64.

[208] J. Šeputos 1951 m. spalio 23 d. liudijimas, ibid., b. P-18365, l. 90.

[209] *1941 m. Birželio sukilimas*, p. 118–119.

[210] S. Gailiaus kvotos 1945 m. kovo 2 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45653/3, l. 66; B. Baltaduonio kvotos 1945 m. kovo 18 d. protokolas, ibid., l. 109.

[211] S. Drungio 1951 m. spalio 15 d., J. Rudnickio 1951 m. spalio 16 d. liudijimai, ibid., b. P-18365, l. 84, 88.

[212] P. Kanino 1951 m. rugsėjo 3 d. liudijimas, ibid., l. 74.

[213] S. Kneitienės 1952 m. sausio 4 d. liudijimas, ibid., l. 60.

[214] S. Drungio 1951 m. spalio 15 d. liudijimas, ibid., l. 84.

[215] M. Lingytės-Petrulevičienės atsiminimai, užrašyti 1990 m. kovo 3 d., Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus fondai (toliau – VŽMP), dokumentas Nr. 876, l. 8–9.

[216] D. Jonikos kvotos 1944 m. lapkričio 26 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44181/3, l. 102.

[217] Ibid., l. 102.

[218] M. Lingytės-Petrulevičienės atsiminimai, užrašyti 1990 m. kovo 3 d., VŽMP, dokumentas Nr. 876, l. 9.

[219] P. Liaudanskaitės atsiminimai, užrašyti 1990 m. kovo 5 d., ibid., l. 3.

[220] J. Gaudiešiaus kvotos 1944 m. lapkričio 4 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28334/3, l. 7.

[221] J. Into kvotos 1945 m. gegužės 3 d. protokolas, ibid., b. P-19911, l. 16. Tiesa, vienas tardomasis mini 50 suimtų Židikų žydų šeimų, tačiau kito tardymo metu „50 šeimų" jau tapo „50 asmenų", žr.: J. Gaudiešiaus kvotų 1944 m. lapkričio 4 ir 28 d. protokolai, ibid., b. 28334/3, l. 6, 15.

[222] K. Mumgaudžio kvotos 1945 m. rugsėjo 17 d. protokolas, ibid., b. 41315/3, l. 19.

[223] D. Jonikos kvotų 1944 m. lapkričio 24 ir 26 d. protokolai, ibid., b. 44181/3, l. 102; ibid., b. 36760/3, l. 187.

[224] LTSR MGB Mažeikių apskrities viršininko mjr. V. Pomykalovo pažyma apie Mažeikių sukilėlių būrį, veikusį 1941 m., ibid., b. 20962/3, l. 151; LTSR KGB 1964 m. spalio 9 d. pažyma apie antitarybinę organizaciją „Penktoji kolona", ibid., b. 7709/3, l. 114.

[225] J. Gegžno kvotos 1948 m. gruodžio 22 d. protokolas, ibid., b. 13214/3, l. 49–50.

[226] S. Virkučio kvotos 1948 m. sausio 20 d. protokolas, ibid., b. 36413/3, l. 12.

[227] J. Gegžno kvotos 1949 m. sausio 24 d. protokolas, ibid., b. 13214/3, l. 50; A. Raudonio kvotos 1949 m. sausio 25 d. protokolas, ibid., l. 99.

[228] V. Bučio kvotos 1945 m. spalio 19 d. protokolas, ibid., b. P-17664, l. 16.

[229] J. Gegžno kvotos 1949 m. sausio 24 d. protokolas, ibid., b. 13214/3, l. 50–51. Tas pačias žinias apie K. Butkų, P. Totilą, J. Fabijonavičių pateikė ir kitas suimtas buvęs partizanas Alfonsas Raudonis, žr.: A. Raudonio kvotos 1949 m. sausio 25 d. protokolas, ibid., l. 99.

[230] B. Pupliausko kvotos 1951 m. liepos 2 d. protokolas, ibid., b. 20962/3, l. 18.

[231] P. Gedvilo 1948 m. gruodžio 8 d. liudijimas, ibid., b. 13214/3, l. 129.

[232] J. Gegžno kvotos 1948 m. gruodžio 22 d. protokolas, ibid., l. 21.

[233] S. Jankūno kvotos 1945 m. kovo 3 d. protokolas, ibid., b. 9553/3, l. 28.

[234] S. Jankūno kvotos 1944 m. lapkričio 30 d. protokolas, ibid., l. 8, 11.

[235] B. Bučio kvotos 1945 m. spalio 19 d. protokolas, ibid., b. P-17664, l. 16.

[236] L. Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio*, V., 2005, p. 91.

[237] Retai, tačiau aptinkama žinių, kad žydai buvo laikomi R. Lačo daržinėje, žr.: V. Bučio kvotos 1944 m. gruodžio 19 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17664, l. 10. Pasak Mažeikių muziejininko A. Muturo, vyrai žydai buvo uždaryti į sinagogą ir R. Lačo daržinę, o moterys išskirstytos pas ūkininkus (iš autoriaus pokalbio su A. Muturu 2006 m. sausio 19 d.).

[238] A. Poškaus kvotų 1950 m. gruodžio 7 ir 12 d. protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 20858/3, l. 29–30.

[239] T. Butnoriaus kvotos 1948 m. liepos 22 d. protokolas, ibid., b. 41102/3, l. 13.

[240] Z. Kinčino 1950 m. lapkričio 21 d. liudijimas, ibid., b. 20858/3, l. 167.

[241] Pasak A. Muturo, suimti liepos viduryje (iš autoriaus pokalbio su muziejininku A. Muturu 2006 m. sausio 19 d.).

[242] B. Pupliausko kvotos 1951 m. liepos 4 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 20962/3, l. 24–25.

[243] Tikėtina, jog tokios komisijos buvo net dvi, žr.: B. Vilimo kvotos 1944 m. gruodžio 3 d. protokolas, ibid., b. 9553/3, l. 104–105.

[244] A. Poškaus kvotos 1950 m. gruodžio 7 d. protokolas, ibid., b. 20858/3, l. 28.

[245] B. Vilimo kvotos 1944 m. gruodžio 3 d. protokolas, ibid., b. 9553/3, l. 104–105.

[246] A. Poškaus kvotos 1950 m. gruodžio 7 d. protokolas, ibid., b. 20858/3, l. 29.

[247] J. Buivydo kvotos 1946 m. rugpjūčio 14 d. protokolas, ibid., b. 30503/3, l. 14.

[248] Ibid., l. 13.

[249] S. Jankūno kvotos 1945 m. vasario 26 d. protokolas, ibid., b. 9553/3, l. 21–22.

[250] B. Vilimo kvotos 1944 m. gruodžio 13 d. protokolas, ibid., l. 133.

[251] S. Jankūno kvotos 1944 m. lapkričio 30 d. protokolas, ibid., l. 8.

[252] S. Jankūno kvotos 1945 m. kovo 1 d. protokolas, ibid., l. 24.

[253] Data nėra tiksliai žinoma. Net ir S. Jankūnas mini dvi skirtingas datas – liepos 1 d. ir 7 d., žr.: S. Jankūno kvotų 1944 m. lapkričio 30 d. ir 1945 m. vasario 26 d. protokolai, ibid., l. 8, 24.

[254] A. Kačerausko apklausos 1965 m. birželio 10 d. protokolas, ibid., b. 43736/3, t. 5, l. 24. Vienas partizanas mini itin tikslų skaičių – 39 suimtus žydus, žr.: P. Degučio liudijimas per akistatą 1948 m. kovo 16 d., ibid., t. 2, l. 176. Minimas ir dar vienas skaičius – apie 10 žydų šeimų, iš viso apie 30 žydų, žr.: B. Vilimo kvotos 1944 m. gruodžio 5 d. protokolas, ibid., b. 9553/3, l. 114.

[255] P. Žubiko kvotos 1948 m. sausio 26 d. ir P. Degučio kvotos 1948 m. vasario 20 d. protokolai, ibid., b. 43736/3, t. 2, l. 160; t. 3, l. 273.

[256] P. Degučio kvotos 1948 m. vasario 20 d. protokolas, ibid., t. 2, l. 160.

[257] A. Kačerausko apklausos 1965 m. birželio 10 d. protokolas, ibid., t. 5, l. 24.

[258] B. Juknaitės 1946 m. lapkričio 15 d. liudijimas, ibid., b. 792/3, l. 27. Esama ir kito liudijimo: esą iš Leckavos žydai iš pradžių buvo nuvaryti į Ruzgų dvarą, laikyti ten savaitę ar dvi ir tik po to išvežti į Mažeikius, žr.: B. Vilimo kvotos 1944 m. gruodžio 3 d. protokolas, ibid., b. 42532/3, l. 82.

[259] Nurodoma ir kita data – rugpjūčio mėn., bet ji nelabai tikėtina, žr.: B. Pupliausko kvotos 1951 m. liepos 4 d. protokolas, ibid., b. 20962/3, l. 25.

[260] Ibid.

[261] M. Noreikienės 1951 m. birželio 2 d. liudijimas, ibid., b. 22819/3, l. 86.

[262] Tai buvo vokiečių kilmės malūnininkas, daug padėjęs lietuvių organizacijoms, skatinęs jų veiklą. 1905 m. jo daržinėje buvo surengtas pirmasis lietuviškas vakaras ką tik atgavus spaudą. Suvaidintas vaidinimas „Velnias spąstuose“, sudainuotos kelios lie-

tuviškos dainos, žr.: B. Kviklys, *Mūsų Lietuva*, V., 1991, t. 4, p. 361, 366.

[263] F. Drazdausko tardymo 1958 m. rugsėjo 25 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45111/3, t. 2, l. 347.

[264] M. Noreikienės 1951 m. birželio 2 d. liudijimas, ibid., b. 22819/3, l. 88.

[265] A. Poškaus kvotos 1950 m. gruodžio 7 d. protokolas, ibid., b. 20858/3, l. 27–28.

[266] T. Butnoriaus kvotos 1948 m. liepos 22 d. protokolas, ibid., b. 41102/3, l. 14.

[267] B. Pupliausko kvotos 1951 m. liepos 4 d. protokolas, ibid., b. 20962/3, l. 25.

[268] A. Poškaus kvotos 1950 m. gruodžio 12 d. protokolas, ibid., b. 20858/3, l. 31.

[269] T. Butnoriaus kvotos 1948 m. liepos 22 d. protokolas, ibid., l. 14.

[270] A. Poškaus kvotos 1950 m. gruodžio 12 d. protokolas, ibid., b. 20858/3, l. 31. Pasak kito partizano, šaudymai truko „keletą dienų", žr.: T. Butnoriaus kvotos 1948 m. liepos 22 d. protokolas, ibid., b. 41102/3, l. 14.

[271] P. Maigio kvotos 1946 m. rugpjūčio 10 d. protokolas, ibid., b. 9481/3, t. 1, l. 129.

[272] S. Cichanavičiaus tardymo 1958 m. rugpjūčio 28 d. protokolas, ibid., b. 45111/3, t. 1, l. 33–36.

[273] J. Vilniaus kvotos 1944 m. lapkričio 27 d. protokolas, ibid., b. 10105/3, l. 22–23.

[274] J. Vilniaus kvotos 1944 m. spalio 15 d. protokolas, ibid., l. 12.

[275] A. Rimšos tardymo 1958 m. spalio 29 d. protokolas, ibid., b. 45111/3, t. 1, l. 145–146.

[276] B. Daukšo kvotos 1949 m. liepos 29 d. protokolas, ibid., b. 46993/3, l. 28–29.

[277] Šis skaičius kartais išauga iki 70, žr.: F. Drazdausko tardymo 1958 m. rugsėjo 25 d. protokolas, ibid., b. 45111/3, t. 2, l. 347.

[278] J. Vilniaus kvotų 1944 m. lapkričio 27 ir 28 d. protokolai, ibid., b. 10105/3, l. 19, 25.

[279] 1944 m. gruodžio 7 d. aktas apie nacių ir jų pagalbininkų piktadarybes ir žiaurumus Mažeikiuose, ibid., b. 22819/3, l. 148–150.

[280] Vienas buvęs baltaraištis, tardomas jau po karo, prisipažino: „[...] buvau nusiteikęs priešiškai tarybinės santvarkos atžvilgiu ir viską, ką darė sukilėliai, skaičiau daroma mano įsivaizduojamos „nepriklausomos" Lietuvos labui. Tuomet aš galvojau, kad dėl to ir šaudyti žmones nebaisu", žr.: S. Cichanavičiaus tardymo 1958 m. gruodžio 10 d. protokolas, ibid., b. 45111/3, t. 1, l. 108.

Gauta 2006 07 10

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Valentinas Brandišauskas

THE FATE OF THE JEWS OF THE MAŽEIKIAI DISTRICT DURING THE SECOND WORLD WAR

Summary

In the summer of 1941, when Germany declared war on the USSR and the Red Army withdrew from Lithuania, units of insurgents formed all over the Mažeikiai district. Some joined because of their idealistic motives, hoping that Lithuania would be free again; others expected to be well paid for their services; others out of fear of being arrested for their sympathies with the Soviets in 1940 and 1941; or, on the contrary, they were disappointed in the policies of the new Soviet order, and had suffered from it (had had their land taken away, had their families exiled, etc). The men patrolled towns, protected the residents from marauders, and arrested retreating Red Army troops and former Soviet activists.

The mass arrests of Jews in Ylakiai and Mažeikiai are thought to have started in early July, and in other places in approximately mid-July.

Usually whole Jewish families were arrested and held in synagogues (they could be found in the centres of all small rural districts), and sometimes in barns, cellars and elsewhere. Their property was registered, and the empty houses boarded up. The items on lists were taken to warehouses and stored until their execution. Jews were held in captivity for about two weeks (the Jews in Mažeikiai perhaps longer). Men were kept separately from the women, children and old people. While they were held, they had to work: to sweep the streets, weed crops, store wood, and so on. Sometimes they were subjected to degrading treatment. Mostly local people supplied them with food.

The Jews from Mažeikiai were shot in the Jewish cemetery not far from the River Venta at the end of July; those who had been brought from other places were killed in early August. The killings lasted for three or four days, with members of the auxiliary police called *baltaraiščiai* (they wore white armbands) from Mažeikiai and the rural districts and policemen taking part. There is no doubt that German officers took part only on the first day.

The number killed there is different in different documents: from 3,000 according to eyewitnesses to 4,000 according to the commission which exhumed their remains in 1944. The study shows that both numbers, especially the second, are greatly exaggerated. The number of victims was about 2,500.

Jews from Ylakiai were the only ones who were not taken to Mažeikiai. Their number did not exceed 400, and all of them were shot and buried in the town's Jewish cemetery.

Their property was divided among the *baltaraiščiai*; less valuable things were sold to local residents.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2006, 2(20)

Arūnas Bubnys

Lietuvių policijos 1(13)-asis batalionas* ir žydų žudynės 1941 m.

Šio straipsnio tikslas – atskleisti Tautos darbo apsaugos (toliau – TDA) bataliono vaidmenį Lietuvos žydų žudynėse 1941 m. Straipsnio autorius mėgins atsakyti į šiuos klausimus: kurie bataliono padaliniai (kuopos, būriai) dalyvavo žydų žudynėse? Kuriose Lietuvos vietovėse ir kada bataliono padaliniai žudė žydus? Kiek maždaug žydų nužudė TDA batalionas? Kiek bataliono karininkų ir kareivių dalyvavo holokauste?

Autorius nepretenduoja į kategoriškas išvadas ir absoliučiai tikslius skaičius, tačiau tikisi kiek įmanoma tiksliau ir išsamiau atsakyti į iškeltus klausimus.

ĮVADAS

Viena svarbiausių holokausto istorijos Lietuvoje temų yra lietuvių policijos batalionų dalyvavimas žydų genocide. Nors sovietmečiu ši tema dažnai buvo naudojama propagandiniais tikslais siekiant kompromituoti vadinamuosius „buržuazinius nacionalistus“, tačiau toliau publicistinio lygio straipsnių ir brošiūrų nebuvo pažengta. Sovietinėje istoriografijoje ir publicistikoje galima išskirti tik Jokūbo Vico studiją, dokumentų rinkinio „Masinės žudynės Lietuvoje“ 1-ąją dalį, brošiūrą „Kaltina nužudytieji“ bei dokumentų rinkinį „Nacionalistų talka hitlerininkams“[1]. Vis dėlto J. Vico studijoje Tautos darbo apsaugos bataliono veikla nėra sistemingai išnagrinėta. Pavieniai žydų žudynių arba antipartizaninių akcijų faktai išmėtyti po visą knygą ir pasimeta tarp kitų batalionų veiklos fragmentų. Autorius neteikia jokių statistinių žinių apie bataliono nužudytų žydų skaičių ir tik trumpai užsimena, kad TDA batalionas žudė ne tik Kaune, bet ir provincijoje. Teisybės dėlei reikia pripažinti, jog ir lietuvių išeiviai šią temą iš esmės ignoravo (išimtis – Sauliaus Sužiedėlio darbai holokausto tema). Nors JAV buvo leidžiamas „Kario“ žurnalas, kuriame dažnai būdavo skelbiami memuarinio pobūdžio straipsniai apie policijos batalionų veiklą, tačiau holokausto tema juose iš esmės buvo nutylima. Dažniausiai būdavo aprašomos kovos su sovietų ir lenkų partizanais (Armija krajova) arba Raudonosios armijos daliniais. Lietuvių išeivijos autorių požiūrį į holokaustą gerai atspindi Henrio L. Gaidžio knyga apie lietuvių ginkluotųjų pajėgų veiklą Antrojo pasaulinio karo metais[2]. Nors H. L. Gaidis išsamiai aprašė lietuvių policijos batalionų susikūrimą ir veiklą nacių okupacijos metais, tačiau batalionų dalyvavimo holokauste problemą tradi-

* 1(13)-ojo lietuvių policijos bataliono pavadinimas ir numeracija kelis kartus keitėsi. Nuo 1941 m. birželio 28 d. iki rugpjūčio 7 d. batalionas vadinosi Tautos darbo apsaugos batalionu, vėliau – Pagalbinės policijos tarnybos batalionu, dar vėliau – 1-uoju pagalbinės policijos tarnybos batalionu, o nuo gruodžio 20 d. – 13-uoju apsaugos batalionu.

ciškai nutylėjo ir visą kaltę dėl žydų tragedijos suvertė nacių okupacinei valdžiai.

Atkūrus nepriklausomybę (po 1990 m.) Lietuvos istorikai taip pat nepakankamai dėmesio skyrė holokausto istorijai ir ypač lietuvių policijos vaidmeniui jame. Reta išimtis – Stasio Knezio straipsnis apie TDA bataliono veiklą Kaune 1941 m[3]. Vis dėlto straipsnio autorius labiau kreipė dėmesį į bataliono formavimo procesą, jo organizacinę sąrangą ir sudėtį, o ne į bataliono panaudojimą žydų žudynėms. Apie holokausto aspektą lietuvių policijos batalionų veikloje užsimenama ir Rimanto Zizo straipsnyje „Lietuvos archyvuose“[4]. Straipsnio autorius, plačiau nekomentuodamas statistinių duomenų, daro išvadą, jog tiesiogiai dalyvavusių žudynėse batalionų karių nebuvo daug ir jų negalima tapatinti su pagrindinėmis batalionų pajėgomis.

Deja, holokausto tyrimų srityje Lietuvos istorikai kol kas nusileidžia Vokietijos istorikams. Pastaruoju metu Vokietijoje pasirodė keletas svarbių knygų ir straipsnių apie žydų genocidą Lietuvoje[5]. Nagrinėti lietuvių policijos batalionų (konkrečiai TDA bataliono Kaune) vaidmenį holokauste ėmėsi Vokietijos istorikas Knutas Stangas[6]. Nors jis savo knygoje neišvengė faktinių klaidų ir netikslumų, tačiau TDA bataliono veiklą išnagrinėjo gana išsamiai ir objektyviai. Vis dėlto K. Stangas labiau dėmesį sutelkė į bataliono įvykdytas žudynes Kauno fortuose, o to paties bataliono provincijoje vykdytų akcijų detaliai nenagrinėjo. Be to, K. Stangas, samprotaudamas apie SS oberšturmfiurerio Joachimo Hamanno „skrajojantį“ būrį *(Rollkommando Hamann)* teigė, jog šis specialiai žydų žudynėms suformuotas būrys buvo sudarytas iš TDA bataliono 4-osios kuopos kareivių. Iš tikrųjų J. Hamanno „skrajojančio“ būrio pagrindą sudarė ne 4-osios, bet 3-iosios kuopos kareiviai. Pastarosios kuopos vadu nuo 1941 m. birželio 28 d. iki rugpjūčio 18 d. buvo ltn. Juozas Barzda (1941 m. rugpjūčio 18 d. jis buvo paskirtas 2-ojo lietuvių policijos bataliono vado mjr. Antano Impulevičiaus pavaduotoju). J. Barzdą perkėlus į 2-ąjį batalioną, TDA bataliono 3-iosios kuopos vadu tapo ltn. Anatolijus Dagys. K. Stangas pernelyg sureikšmina ltn. Broniaus Norkaus vaidmenį J. Hamanno būryje ir apskritai masinėse žydų žudynėse. Šiuo atžvilgiu B. Norkaus vaidmuo nebuvo svarbesnis negu leitenantų J. Barzdos ir A. Dagio. Ltn. B. Norkus niekada nebuvo 3-iosios kuopos vadu (jis nuo 1941 m. birželio 28 d. iki liepos 31 d. ir nuo rugpjūčio 7 d. iki rugsėjo 4 d. buvo 3-iosios kuopos būrio vadu). 1941 m. rugsėjo 4 d. ltn. B. Norkus buvo paskirtas 4-osios kuopos vadu. Autoriaus žiniomis, ši kuopa (1941 m. rugsėjo 10 d. ji buvo pavadinta 1-ąja kuopa) žydų žudynėse tiesiogiai nedalyvavo. Kelia abejonių K. Stango pateiktas 57 TDA bataliono kareivių, tariamai sudariusių J. Hamanno būrio pagrindą, sąrašas[7]. K. Stango nurodyti 57 asmenys priklausė 4-ajai kuopai, kuri, kaip minėta, žudynėse tiesiogiai nedalyvavo. Masines žudynes vykdė būtent TDA bataliono 3-ioji kuopa ir tik ją galima tapatinti su J. Hamanno būriu.

Nagrinėjamai temai svarbiausi archyviniai dokumentai yra saugomi Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) ir Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA). LCVA ypač svarbus Lietuvos generalinės srities Kauno miesto komendantūros fondas (f. R-1444). Jame yra saugomi 1941 m. įsakymai TDA batalionui. Pagal juos galima atkurti bataliono formavimo procesą, organizacinę struktūrą, kiekybinę ir personalinę sudėtį, informaciją apie bataliono saugomus objektus. Tačiau bataliono vykdytos žudynių akcijos įsakymuose neatsispindi. Tik lyginant LCVA dokumentus su LYA saugomomis po karo nuteistų bataliono karių baudžiamosiomis bylomis galima išsiaiškinti, ką reiškė įsakymuose vartotos formuluotės „išvyko komandiruotėn slaptais tarnybos reikalais“ ir pan. Po karo sovietų saugumas nuteisė daugiau kaip 90 buvusių 1(13)-ojo

bataliono karininkų ir kareivių. Jų baudžiamosios bylos yra labai svarbus šaltinis tyrinėjant bataliono istoriją ir dalyvavimą žydų žudynėse. Nors šiose bylose yra ir netikslumų, tačiau lyginant kelių ar net keliolikos asmenų parodymus apie tuos pačius įvykius galima susidaryti daugmaž patikimą įvykių vaizdą.

TDA BATALIONO SUFORMAVIMAS IR VEIKLA KAUNO MIESTE

Tautos darbo apsaugos batalionas pradėtas formuoti Kaune 1941 m. birželio 28 d. Batalioną organizavo pirmomis sovietų ir nacių karo dienomis susiformavusi Kauno karo komendantūra (komendantas plk. Jurgis Bobelis). Pirmieji vokiečių kariuomenės daliniai į Kauną atvyko 1941 m. birželio 24 d., antroje dienos pusėje. Visa karinė ir administracinė valdžia buvo sutelkta vokiečių 821-osios karo lauko komendantūros komendanto gen. mjr. Roberto von Pohlio rankose. 1941 m. birželio 28 d. gen. mjr. R. von Pohlis lietuvių Kauno karo komendantui plk. J. Bobeliui įsakė nuginkluoti lietuvių sukilėlių ir partizanų būrius, o ginklus pristatyti į Kauno komendantūrą. Tai reiškė, kad yra paleidžiami antisovietinių lietuvių partizanų būriai[8]. Tačiau tą pačią dieną (birželio 28 d.) plk. J. Bobelis išleido įsakymą Nr. 9 dėl buvusių partizanų dalinių reorganizavimo į reguliarų junginį.

Visi partizanų ginklai ir karinė amunicija privalėjo būti pristatyta perregistruoti į Kauno karo komendantūrą. Už įsakymo nevykdymą pagrasinta bausti „visu įstatymų griežtumu“[9].

1941 m. birželio 28 d. Kauno karo komendantas pasirašė pranešimą dėl reguliaraus junginio formavimo: „Prie Kauno Karo Komendantūros formuojamas Tautinio Darbo Apsaugos batalionas. Visi taurūs lietuviai, norį tarnauti tame batalione, kviečiami iki š. m. birželio 29 d. 18 val. užsirašyti Kauno Karo Komendantūroj, Gedimino g. 34, I a., kamb. 1. Priimami tarnavę aktyvioj tarnyboj karininkai, puskarininkiai ir eiliniai [...]“[10]. Šis plk. J. Bobelio pranešimas dėl TDA bataliono steigimo iš anksto turėjo būti suderintas su vokiečių karo komendantu R. von Pohliu ir reikėjo gauti jo leidimą. Vokiečių karinei administracijai reikėjo ginkluotų padalinių užfrontės pagalbinėms funkcijoms vykdyti (karinių objektų, karo belaisvių apsaugai, viešajai tvarkai ir saugumui palaikyti), todėl ji neprieštaravo, kad būtų įsteigtas lietuvių ginkluotas dalinys. Organizuoti TDA bataliono formavimą plk. J. Bobelis pavedė plk. Andriui Butkūnui (bataliono vadu A. Butkūnas buvo iki 1941 m. liepos 24 d. voldemarininkų surengto pučo. Plk. A. Butkūną TDA bataliono vado pareigose pakeitė mjr. Kazys Šimkus)[11]. Plk. A. Butkūnas pirmosiomis karo dienomis vadovavo Raudondvario valsčiaus lietuvių sukilėliams. Jo vadovaujami sukilėliai suėmė 68 raudonarmiečius[12]. Į batalioną stojo daugiausia buvę Kauno miesto ir apskrities 1941 m. Birželio sukilėliai (jie save dažniausiai vadino partizanais) ir nepriklausomos Lietuvos laikų kariškiai.

Pirmasis įsakymas TDA batalionui buvo išleistas 1941 m. liepos 1 d. Jį pasirašė bataliono vadas plk. A. Butkūnas. Įsakyme plk. A. Butkūnas padėkojo „Didžiosios Vokietijos“ vadui Adolfui Hitleriui už išvadavimą iš „raudonojo teroro“ ir paragino bataliono karius sekti žuvusių 1941 m. Birželio sukilėlių ir 1919 m. savanorių pėdomis bei pasiaukojamai dirbti „savo išvaduotosios tėvynės atstatymui“. Įsakyme ypač buvo pabrėžiama, kad būtina laikytis karinės drausmės ir tvarkos. Bataliono kariai buvo įpareigoti sveikinti vokiečių karininkus[13].

Tą pačią dieną plk. A. Butkūnas išleido slaptą įsakymą Nr. 1 TDA batalionui. Pagal šį įsakymą nuo 1941 m. liepos 1 d. buvo įsteigti nuolatiniai sargybos postai prie šių pastatų: 1) Ministrų kabineto (Lietuvos laikino-

sios vyriausybės) (sargybą ėjo 2-osios kuopos 9 kariai ir 1 pasiuntinys); 2) radijo stoties (1-osios kuopos 7 žmonės); 3) elektros stoties Petrašiūnuose (1-osios kuopos 7 žmonės); 4) vandentiekio stoties Kleboniškyje (1-osios kuopos 7 žmonės).

Taip pat buvo įsteigti laikini sargybos postai prie sandėlių Aleksote Minkausko ir Napoleono gatvėse[14].

1941 m. liepos 3 d. bataliono vado įsakymu buvo patvirtintos TDA bataliono karininkų pareigos. Bataliono vado pavaduotoju paskirtas gen. št. mjr. Antanas Impulevičius, bataliono vado adjutantu – ltn. Vladas Garbenis, 1-osios kuopos vadu – kpt. Bronius Kirkila, 2-osios kuopos vadu – kpt. Norbertas Gasėnas, 3-iosios kuopos vadu – ltn. Juozas Barzda, kuopos vado padėjėju – ltn. Anatolijus Dagys, būrių vadais – ltn. Jurgis Skaržinskas, ltn. Bronius Norkus, jaun. ltn. Stepas Dubinskas, 4-osios kuopos vadu paskirtas kpt. Viktoras Klimavičius, 5-osios kuopos vadu – kpt. Juozas Truškauskas[15].

Batalionas buvo suformuotas labai greitai. 1941 m. liepos 4 d. TDA batalione tarnavo 724 puskarininkiai ir kareiviai[16].

Iš pradžių TDA batalionas saugojo karinius ir ūkinius objektus, bet jau 1941 m. liepos pradžioje vokiečių saugumo policijos ir SD iniciatyva jis buvo įtrauktas į masines žydų žudymo akcijas.

ŽYDŲ ŽUDYNĖS KAUNO FORTUOSE

Jau pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinio būrio 1b vadas Erichas Ehrlingeris planavo masinius žydų areštus ir sistemingas žudynes. Kaip pirmoji masinė žydų žudynių vieta buvo parinktas Kauno VII fortas. 1941 m. liepos 1 d. pranešime Vyriausiajai Reicho saugumo valdybai (RSHA) Berlyne E. Ehrlingeris mini žydų koncentracijos stovyklos steigimą VII forte ir egzekucijų vykdymą[17].

Nuo 1941 m. birželio 29 d. žydų žudynėms Kaune vadovavo E. Ehrlingeris. Po kelių dienų (nuo liepos 2 d.) saugumo policijos funkcijas Kaune iš jo perėmė A operatyvinės grupės 3-iojo būrio (toliau – 3/A) vadas SS štandartenfiureris Karlas Jägeris. Iki išvykimo iš Kauno E. Ehrlingerio vadovaujamas operatyvinis būrys 1b nužudė apie 1500 žydų[18].

A operatyvinės grupės 1941 m. liepos 6 d. pranešime rašoma, jog Kaune vokiečių komendantūros įsakymu birželio 28 d. partizanai buvo nuginkluoti. Iš patikimų partizanų buvo sudaryti du pagalbinės policijos daliniai (iš viso penkios kuopos). Dvi kuopos (205 vyrai) buvo perduotos operatyvinio būrio žinion, viena saugojo VII forte įrengtą žydų koncentracijos stovyklą ir vykdė egzekucijas. 3/A operatyvinio būrio vado K. Jägerio įsakymu liepos 4 d. VII forte buvo sušaudyti 463 žydai, o liepos 6 d. – 2514 žydų. Minėtame operatyvinės grupės pranešime teigiama, jog VII forte saugoma apie 1500 žydų ir ketinama jiems įrengti vieną stovyklą IX forte. Be to, nurodyta, kad Kauno centriniame kalėjime yra kalinama 1869 žydai, 214 lietuvių, 134 rusai, 1 latvis ir 16 lenkų[19].

Iš nuteistų TDA bataliono karių parodymų sovietų saugumui galima daryti išvadą, kad žydų žudynėse VII forte dalyvavo TDA bataliono 1-oji ir 3-ioji kuopos. Vėlesnėse žydų žudymo akcijose dažniausiai dalyvaudavo 3-ioji kuopa. Kai buvo vykdomos itin didelės naikinimo akcijos, jose dalyvaudavo beveik visas batalionas, išskyrus kitas užduotis vykdžiusius karius[20]. Pirmosiose žydų žudynėse VII forte liepos pradžioje daugiausia dalyvavo 1-osios kuopos kareiviai, bet buvo kareivių ir iš kitų kuopų. VII forte (Žaliakalnyje) tuomet buvo kalinama apie 700 žydų. Jie buvo laikomi forto viduje po atviru dangumi. Bataliono kareiviai sunkvežimiais buvo atvežti į egzekucijos vietą. Forto viduje buvo didelė dauba. Žydai grupėmis buvo varomi prie griovio ir šaudomi. Šaudymui komandavo ltn. B. Norkus ir jaun. ltn. Juozas Obele-

nis. Jie taip pat pistoletais šaudė aukas. Kareiviai šaudė šautuvais. Žudynėms pasibaigus, lavonus užkasė sovietų karo belaisviai. Po egzekucijos kareiviai buvo nuvežti atgal į kareivines Laisvės alėjoje[21]. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. liepos 4 d. VII forte buvo sušaudyta 416 žydų vyrų ir 47 moterys[22]. Pagal kitų parodymus, šaudant žydus VII forte taip pat dalyvavo vokiečių karininkai bei TDA leitenantai J. Barzda ir J. Skaržinskas[23].

Masinėse žydų žudynėse 1941 m. liepos 6 d. VII forte taip pat dalyvavo TDA bataliono 3-ioji kuopa. Čia buvo šaudoma slėnyje šalia forto. Šį kartą aukos buvo šaudomos ir kulkosvaidžiais. Šaudymui vadovavo leitenantai J. Barzda, A. Dagys ir B. Norkus. Žudynėse taip pat dalyvavo vokiečių gestapininkai. Žydai grupėmis po 20 žmonių buvo atvedami prie duobių. Jiems į nugaras iš kelių metrų atstumo šaudė TDA bataliono kareiviai[24]. 1941 m. liepos 6 d. VII forte buvo nužudyta 2514 žydų[25].

TDA bataliono vado 1941 m. liepos 7 d. išleistame slaptame įsakyme Nr. 3 nurodoma VII fortą saugoti I rūšies sargybai, kurią sudaro 49 sargybiniai. Fortas turėjo būti saugomas visą parą. Pagal sargybinių skaičių tai buvo labiausiai saugomas TDA bataliono objektas. Lietuvos laikinosios vyriausybės pastatą (Laisvės al. 70) tuo pačiu metu saugojo tik 8 sargybiniai[26]. Turimomis žiniomis, liepos pradžioje VII fortą saugojo bataliono 1-oji kuopa. Ji taip pat dalyvavo šiame forte vykdomose žydų žudynėse[27].

Vienas iš šaudymų VII forte užtruko dvi dienas. Tuo metu buvo šaudoma apie 400–500 žydų vyrų grupė. Egzekucijai vadovavo ltn. J. Barzda. Kadangi buvo šaudoma nedidelėmis grupelėmis, žudynės užtruko iki sutemų. Tuomet ltn. J. Barzda šaudymą nutraukė ir dalį kuopos kareivių paliko per naktį saugoti pasmerktuosius. Kitą dieną į žudynių vietą buvo atvežti keli kulkosvaidžiai ir šaudymas atnaujintas. Šį kartą buvo sušaudyti visi išvakarėse atvaryti žydai vyrai[28].

Pažymėtina, kad teisiamųjų parodymai dažnai nesutampa su K. Jägerio raporte minimais aukų skaičiais ir žudynių datomis. Pavyzdžiui, K. Jägerio raporte nėra duomenų apie VII forte vykusią akciją, kuri užtruko dvi dienas. Galima spėti, jog VII forte buvo šaudoma dažniau negu nurodoma K. Jägerio raporte. Kita vertus, kelių mažesnių akcijų aukų skaičius galėjo būti pridedamas prie didelės akcijos metu nužudytųjų skaičiaus. Ypač tai pasakytina apie 1941 m. liepos 6 d. žudynes, kai buvo sušaudyta 2514 žydų. Liudytojų parodymuose niekur neminimas toks didelis per vieną dieną VII forte nužudytų žydų skaičius. Tikėtina, jog minėtas skaičius yra gautas sudėjus per kelias mažesnes akcijas nužudytų asmenų skaičius.

Vieno iš šaudymų VII forte metu pasmerktieji mėgino prasiveržti pro apsaugą ir pabėgti, tačiau toks mėginimas buvo nesėkmingas. Žydai šaudyti dauboje, kurios šlaitai buvo 10–15 m aukščio. Sargybiniai turėjo pakankamai laiko nušauti puolančius beginklius žmones[29]. Yra žinių, jog šią pasipriešinimo VII forte akciją spontaniškai įkvėpė Kauno gydytojas Borisas Chodosas. Tačiau jis, kaip ir kiti bėgliai, buvo nušautas. 1941 m. liepos 7 d. VII forto požemiuose kalintos žydų moterys buvo perkeltos į IX fortą[30].

Po 1941 m. liepos 6 d. masinių žudynių VII forte buvo vykdomos mažesnio masto žydų naikinimo akcijos. Liepos 9 d. buvo nužudyta 21 žydas ir 3 žydės. Vienas iš buvusių TDA bataliono kareivių, tarnavusių 3-iojoje kuopoje, prisimena, jog liepos viduryje dalis kuopos kareivių, vadovaujami ltn. B. Norkaus, iš A. Mickevičiaus gatvėje buvusio kalėjimo paėmė grupę (apie 30 žmonių) žydų vyrų ir moterų. Pasmerktieji buvo nuvesti į VII fortą. Be to, į fortą sunkvežimiu atvežta dar viena nedidelė žydų grupė. Forto viduje buvo iškastas apie 10 m ilgio griovys. Žydai buvo atvaryti prie griovio ir sušaudyti. Lavonus užkasė iš kalėjimo atvaryti žydai; paskui jie vėl buvo grąžinti į kalėjimą.

Sprendžiant iš liudytojo parodymų, tai turėjo būti liepos 19 d. žudynės, nes pats liudytojas į TDA batalioną buvo priimtas liepos 15 d.[31]

Tai buvo paskutinės žudynės VII forte. Tądien forte sušaudyti 26 žmonės: 17 žydų, 2 žydės, 4 lietuviai komunistai, 2 lietuvės komunistės ir 1 vokietis komunistas. 1941 m. liepos 14 d. išleistame TDA bataliono vado slaptame įsakyme Nr. 4 pažymėta, jog fortą saugo iš viso 49 sargybiniai, tačiau „nesant suimtųjų, sargybos sudėtis mažinama forto komendanto nuožiūra iki 7 žmonių“[32]. Vadinasi, sunaikinus VII forte kalintus žydus, išnyko būtinybė labai saugoti fortą.

TDA bataliono kariams iki masinių žudynių niekada anksčiau neteko dalyvauti panašiose akcijose. Tai neigiamai veikė bataliono karių psichiką ir moralę. Negalėdami atvirai pasipriešinti naciams, dauguma mėgino pasišalinti iš tarnybos ar kitu būdu išvengti dalyvavimo žmonių žudynėse. 1941 m. liepos 5–11 d. iš tarnybos batalione buvo paleista 117 karių. Liepos 15–17 d. vien iš 1-osios kuopos dezertyravo 9 kariai. TDA bataliono 1-osios kuopos vadas kpt. B. Kirkila neištvėręs patirtų žiaurumų liepos 12 d. nusišovė. 1-osios kuopos vado padėjėjas ltn. Stepas Paulauskas ir du būrių vadai jaunesnieji leitenantai Povilas Kulakauskas ir Jonas Ralys pasiprašė atleidžiami iš tarnybos ir buvo atleisti[33].

Tačiau tokios protesto formos negalėjo pakeisti nacių politikos žydų atžvilgiu. TDA batalionas ir toliau buvo pasitelkiamas žydams žudyti.

1941 m. rugpjūčio 2 d. Kauno IV forte buvo įvykdyta pirmoji akcija. Tą dieną sušaudyti 209 žmonės: 170 žydų, 33 žydės, 1 JAV žydas, 1 JAV žydė ir 4 lietuviai komunistai[34]. TDA bataliono kareiviai, vadovaujami leitenantų J. Barzdos ir J. Skaržinsko, pasmerktuosius žydus paėmė iš kalėjimo A. Mickevičiaus gatvėje ir atvarė į IV fortą. Čia jau buvo apie 10 vokiečių karininkų ir kareivių. Tarp šlaitų buvo iškastas keliolikos metrų ilgio ir kelių metrų pločio griovys. Pasmerktieji buvo išrengti iki apatinių drabužių ir grupėmis varomi prie griovio. Žydus šaudė kelios dešimtys TDA kareivių ir vokiečiai. Komandą šaudyti davė ltn. J. Barzda. Kiti bataliono kareiviai saugojo žudynių vietą. Žudynės truko apie dvi valandas[35].

Dar didesnės žudynės IV forte buvo rugpjūčio 9 d. Tuomet visa 3-ioji kuopa buvo nuvesta prie kalėjimo A. Mickevičiaus gatvėje. Prižiūrėtojai iš kalėjimo išvarė apie 500–600 žydų vyrų ir moterų. Kuopai vadovavo leitenantai J. Barzda ir A. Dagys. Sargybinių lydimi žydai buvo nuvaryti į Aukštojoje Panemunėje esantį IV fortą. Forto viduje žydų vyrai ir moterys buvo vieni nuo kitų atskirti. Į fortą lengvuoju automobiliu atvyko vokiečių SS karininkas ir keli kareiviai. Forte sovietų karo belaisviai jau buvo iškasę keletą didelių duobių. Prieš šaudymą viršila Zigmas Arlauskas kareiviams davė išgerti degtinės (degtinės į fortą atvežė vokiečiai). Pirmiausia sušaudytos moterys. Jos grupėmis buvo atvaromos prie duobės ir šaudomos į nugaras. Dar gyvas duobėse esančias aukas pistoletų šūviais pribaigdavo leitenantai J. Barzda, A. Dagys ir vokiečiai. Sušaudžius moteris, prie duobių pradėta varyti žydus vyrus. Jie buvo išrengiami iki apatinių drabužių, sustatomi prie duobių krašto ir sušaudomi. Sušaudžius grupę žydų, sovietų karo belaisviai juos vos apkasdavo žeme, tada buvo šaudoma kita vyrų grupė. Šaudymas prasidėjo po pietų ir truko iki vakaro. Šaudė beveik visi tuo metu forte buvę 3-iosios kuopos kareiviai. Po žudynių aukų lavonus užkasė sovietų karo belaisviai. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. rugpjūčio 9 d. IV forte buvo nužudyti 534 žydai: 484 vyrai ir 50 moterų[36].

1941 m. rugpjūčio 18 d. Kauno geto Žydų taryba gavo geto komendanto SA hauptšturmfiurerio Fritzo Jordano įsakymą surinkti žydų vyrus inteligentus ir atvaryti juos prie geto vartų. Kauno savivaldybėje žydų reikalus tvarkęs Mikas Kaminskas geto atstovams pasakė, kad žydų inteligentai būsią reikalin-

gi darbui Kauno miesto archyve. Suvilioti šio pasiūlymo (dėl darbo pobūdžio ir geresnio atlyginimo) susirinko 534 žydai. Visi jie dar tą pačią dieną buvo nuvežti į IV fortą ir sušaudyti. K. Jägerio raporte rašoma, jog 1941 m. rugpjūčio 18 d. Kauno IV forte iš viso buvo nužudyta 1812 žmonių: 698 žydai, 402 žydės, 1 lenkė, 711 inteligentų žydų iš geto. Tai buvo bausmė už sabotažo aktą[37]. Tarp nužudytųjų buvo Operos ir baleto teatro koncertmeisteris smuikininkas Robertas Stenderis, iš Lenkijos į Lietuvą atvykęs garsus kino režisierius Marekas Martensas, tapytojas A. Kaplanas, žurnalistas Maksas Volfovičius, daug gydytojų, inžinierių, advokatų ir mokytojų[38]. Deja, nepavyko nustatyti, kas konkrečiai vykdė šią egzekuciją. Tikriausiai tai darė vokiečių gestapininkai ir didelę žudynių patirtį įgijusi TDA bataliono 3-ioji kuopa. Pagal nuteistų buvusių TDA bataliono karių parodymus, 1941 m. rugpjūčio mėn. IV forte batalionas kelis kartus šaudė žydus. Iki 1941 m. rugpjūčio pabaigos Kaune veikė tik TDA batalionas. 2-asis lietuvių pagalbinės policijos batalionas faktiškai buvo suformuotas tik rugpjūčio pabaigoje.

1941 m. spalio mėn. žydų žudynės buvo vykdomos Kauno IX forte. Čia egzekucijos vykdytos iki pat hitlerinės okupacijos pabaigos. Pirmoji masinė žydų žudynių akcija čia įvykdyta spalio 4 d. Šios akcijos pretekstas – tariamas pasikėsinimas į vokiečių sargybinį[39].

Rengtis žudynėms IX forte pradėta gerokai anksčiau. Likus daugiau kaip mėnesiui iki spalio 4 d. akcijos, į IX forto kalėjimą buvo atvykę trys gestapo karininkai (tarp jų minima gestapininko Josefo Stützo pavardė). Jie įsakė kalėjimo viršininkui išvalyti šalia forto esantį lauką (jis buvo apsėtas avižomis ir žirniais). Paskui į fortą buvo atsiųsti keli šimtai sovietų karo belaisvių. Jie per mėnesį iškasė kelias ilgas tranšėjas[40].

1941 m. spalio 4 d. apie 6 val. ryto prie mažojo geto atvyko apie 50 vokiečių policininkų ir apie 100 lietuvių policininkų. Jie užblokavo įėjimą į getą. Iš geto buvo leista išeiti tik nedidelei grupei žmonių, turinčių „žydo amatininko pažymėjimus“ (geto kaliniai juos vadino „Jordano pažymėjimais“). Mažojo geto gyventojai buvo varomi į Sąjungos aikštę už geto ribos. Turintieji „Jordano pažymėjimus“ buvo nuvaryti į didįjį getą, o neturintieji nuvežti į IX fortą. Tarp išvežtųjų pateko ir visi geto ligoninės chirurgijos ir terapijos skyriaus ligoniai. Iš vaikų namų buvo paimta 141 vaikas ir auklės. Kūdikiai buvo spardomi kojomis ir kaip pagaliai mėtomi į brezentu uždengtą sunkvežimį. Jis nuvažiavo IX forto kryptimi. Iš geto infekcinės ligoninės buvo paimti 67 ligoniai, gydytojai ir ten mėginę pasislėpti sveiki mažojo geto kaliniai. Infekcinė ligoninė buvo sudeginta su visa įranga ir dokumentais[41]. Į IX fortą iš mažojo geto atvežti žydai buvo šaudomi karo belaisvių iškastuose grioviuose. Šaudė beveik visa 1-ojo lietuvių policijos bataliono (buvusio TDA) 3-ioji kuopa. Žudynėse taip pat dalyvavo apie 20 vokiečių kareivių. Lietuvių savisaugos kareiviams komandavo ltn. B. Norkus[42]. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. spalio 4 d. buvo nužudyta 1845 žydai: 315 vyrų, 712 moterų ir 818 vaikų[43].

Didžiausia žydų žudynių akcija IX forte buvo įvykdyta 1941 m. spalio 29 d. Žudynių išvakarėse Kauno geto Demokratų aikštėje dešimčia kolonų buvo išrikiuoti visi geto gyventojai: pirmoje kolonoje stovėjo geto Seniūnų tarybos nariai su šeimomis, antroje – geto policininkai su šeimomis, trečioje – geto administracijos tarnautojai su šeimomis, kitose kolonose – darbininkai su šeimomis. Visi išrinktieji turėjo pereiti esesininkų Fritzo Jordano, Josefo Stützo, Alfredo Tornbau, Helmuto Raucos ir kitų atranką. Vieni buvo siunčiami į dešinę (mirti), kiti – į kairę (laikinai paliekami gyventi). Pirmiausia nužudyti buvo parenkamos didelės šeimos, fiziškai silpni žmonės ir ligoniai. Šeimos dažnai buvo išskiriamos. Pasmerktieji buvo išvesti į mažojo geto teritoriją, o kitą dieną nuvaryti į IX fortą

sušaudyti[44]. Geto kalinių atrankoje dalyvavo ir 1-ojo lietuvių policijos bataliono kareiviai. Batalionas į getą nuvyko atskiromis kuopomis. Bataliono kareivinėse, kurios buvo įsikūrusios policijos patalpose Žaliakalnyje, liko tik budintys asmenys. Kiekvienas bataliono kareivis šovininėse turėjo po 30–40 šovinių. Kartu su 3-iąja kuopa vyko leitenantai A. Dagys, J. Barzda, B. Norkus ir jaun. ltn. Norbertas Jakubauskas. Į getą buvo atsiųsta ir kitų policijos batalionų kareivių bei vokiečių policininkų. Dauguma 1-ojo bataliono kareivių stovėjo sargyboje aplink getą, kiti – sargyboje Demokratų aikštėje. Į getą spalio 28 d. buvo atvykęs ir 1-ojo bataliono vadas mjr. K. Šimkus. Atrinkus sušaudyti apie 10 tūkst. žydų, 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa grįžo į kareivines. Kitos dienos rytą 3-ioji kuopa nuvyko į getą. Ten atvyko ir kitos 1-ojo bataliono kuopos. 1-ojo bataliono karininkai ir dalis kareivių iš geto nuvyko į IX fortą. Likusieji bataliono kareiviai rikiavo žydus į kolonas ir varė į fortą. Atvaryti žydai buvo vedami į forto vakarinę atšlaitę, kurioje buvo iškasta keletas apie 200 m ilgio, 3 m pločio ir apie 2 m gylio tranšėjų. Pasmerktieji grupėmis po 100–150 žmonių buvo vedami prie griovių ir grūdami į juos. Atvarytieji sušaudyti buvo išrengti iki apatinių drabužių. Bataliono kareiviai apsupdavo griovius iš trijų pusių, ir pagal karininkų komandą imdavo šaudyti į grioviuose esančius žmones. Sušaudžius vieną grupę, karo belaisviai lavonus užpildavo žemės sluoksniu, tada būdavo atvedama nauja aukų grupė. Vienu metu šaudydavo kelios dešimtys 3-iosios kuopos kareivių. Žudynėse dalyvavo tokio pobūdžio akcijose jau pasižymėję leitenantai A. Dagys, B. Norkus ir J. Barzda. Taip pat šaudė apie 20 vokiečių karininkų ir kareivių. Vokiečių kareiviai šaudė automatais, o karininkai – pistoletais. Šaudytojų grupės keisdavosi.

Žudynės baigėsi jau temstant. Po žudynių bataliono kareiviai rinkosi geresnius aukų drabužius ir kitus daiktus. Į kareivines kareiviai grįžo sunkvežimiais. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. spalio 29 d. IX forte buvo nužudyta 9200 žydų: 2007 vyrai, 2920 moterų ir 4273 vaikai. K. Jägerio raporte spalio 29 d. žudynės buvo ciniškai įvardytos kaip „geto valymas nuo nereikalingų žydų“. Lietuvos istorijoje tikriausiai niekada nebuvo tokio masto žudynių, kai per vieną dieną buvo sunaikinta 10 tūkst. nekaltų civilių žmonių. Iš žudynių vietos stebuklingai pavyko pabėgti tik vienam pasmerktajam – vienuolikmečiui berniukui Izaokui Blochui[45]. Po „didžiosios“ spalio 29 d. akcijos masinės Kauno geto žudynės nebuvo vykdomos iki pat 1944 m. kovo 26 d. Tačiau 1941 m. lapkričio ir gruodžio mėn. IX forte buvo žudomi iš kitų Vokietijos okupuotų kraštų atvežti žydai. 1941 m. lapkričio mėn. vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje K. Jägerio įsakymu forte buvo išlaisvintos patalpos naujai atvežtiems kaliniams. Iki tol IX forto kalėjime buvę kaliniai buvo perkelti į Kauno centrinį kalėjimą. Per keletą dienų į IX fortą buvo atvežta tūkstančiai užsienio šalių žydų. Beveik pusė kalinių netilpo į forto kazematus ir buvo laikomi forto kieme po atviru dangumi. Suimtieji buvo maitinami tik kartą per dieną sriuba. Likus kelioms dienoms iki masinių žudynių, į fortą buvo atvesta apie 200 sovietų karo belaisvių. Jie iškasė keturias 50 m ilgio, 2 m pločio ir 2 m gylio tranšėjas. Kai viskas buvo parengta, lapkričio 25 d. į fortą atvyko štandartenfiureris K. Jägeris su 80 gestapininkų ir vokiečių kareivių bei mjr. K. Šimkus ir ltn. J. Barzdos vadovaujamas 1-ojo bataliono policininkų būrys (apie 50 žmonių)[46].

Žudynių eigą detaliai atpasakojo buvęs Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo viršininkas Ignas Vylius-Velavičius: „Pirmosios grupės gulė į vandenį, o kas priešinosi, buvo mušami lazdomis, šautuvų buožėmis, verčiami jėga gulti eilėmis [...]. Žiaurumas šaudymo metu buvo neregėtas. Sargybiniai tyčiojosi, nepaklusnius užmušinėjo lazdomis ir šautuvų buožėmis dar pakeliui į tranšėjas. Per visą dieną IX forto teritorijoje sklido dejavimai,

verkė moterys, vaikai, motinos kūdikius nešė ant rankų, o vyresnius vaikus vedėsi. Lipo ant sušaudytųjų lavonų, gulė eilėmis ir laukė sušaudymo. Sušaudytieji nebuvo užkasami, todėl kiti privalėjo gulti ant mirusiųjų, o tada buvo šaudoma į juos. [...] Vakare, kada jau sutemo, masinės žudynės pasibaigė. Trys tranšėjos buvo visai pilnos. Sušaudytieji nebuvo užkasti, tranšėjose sušaudytųjų tarpe buvo dar gyvų vaikų, vyrų ir moterų. Jie gulėjo po lavonais ir dejavo. Man matant, iš tranšėjų daug sužeistų, kruvinų vyrų ir moterų lipo lauk ir bandė bėgti. Bet sargyba, gestapo kareiviai gaudė juos, mušė ir įsakinėjo vėl gulti ant lavonų ir iš naujo juos šaudė.

Pasibaigus šaudymui, dalis gestapo bei lietuvių būrio kareivių pakrovė į automašinas geruosius rūbus ir išvežė. Likusius rūbus kitą dieną mašinomis išvežė nacionalsocialistų partijos darbuotojai“[47].

Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. lapkričio 25 d. IX forte buvo sušaudyti 2934 iš Berlyno, Miuncheno ir Frankfurto prie Maino perkelti žydai. Lapkričio 29 d. tame pačiame forte buvo sušaudyta dar 2 tūkst. iš Vienos ir Breslau (Vroclavo) atvežtų žydų[48].

Buvusių bataliono kareivių liudijimu, kartu su Kauno geto žydais 1941 m. rudenį buvo šaudomi Čekoslovakijos žydai. Jų esą buvo sušaudyta apie 2–3 tūkst.[49] Deja, K. Jägerio raporte nėra pažymėta, jog 1941 m. rudenį IX forte buvo šaudomi iš Čekoslovakijos atvežti žydai. Kita vertus, neatmestina versija, kad Vokietijos okupuotos Čekijos žydai gestapo dokumentuose galėjo būti užrašomi kaip Vokietijos žydai. Pagal aukų skaičių Čekoslovakijos žydų žudynės beveik atitinka 1941 m. lapkričio 25 d. ir lapkričio 29 d. nužudytų Vokietijos ir Austrijos žydų skaičių (maždaug 2–3 tūkst.). Čekoslovakijos žydų žudynių faktą savo dienoraštyje patvirtino ir gerai informuotas Lietuvių nacionalistų partijos (LNP) generalinis sekretorius Zenonas Blynas. 1941 m. lapkričio 26 d. jis rašė: „Brunius ir Vylius minėjo, kad į 9 fortą atvežė daug žydų iš Vokietijos, kiti sako – iš Čekoslovakijos. Dalį jau sušaudė. Viena moteris išsireiškė: vienas šūvis ir viskas baigta. Iš vagonų, kas pasiėmė, tam leido neštis valizas, kas nespėjo paimti – neleido. Ką gi – Lietuvą vokiečiai nori padaryti Europos žydų kapinynu“[50]. Lapkričio 29 d. Z. Blyno dienoraštyje įrašytos tokios eilutės: „[...] Žydus, kuriuos dabar šaudo I-mas batalionas, veža iš Čekijos. Jie turi Brazilijos, Argentinos vizas. Jiems sako, kad juos veža į „karantiną“. Turint galvoj „Į laisvę“ paskelbtą naują potvarkį žydų reikalu (Nr. 136, 29. XI. 41) aišku: jie atsisako „pilietybės“, gauna vizas, veža į „karantiną“ – viskas legalu, o jie dingsta pakelyje. I-mas batalionas juos sutvarko“[51].

Vėliau tokio masto žudynės (kai per dieną buvo sušaudoma keli tūkstančiai žmonių) Kauno IX forte nebuvo vykdomos. IX forto prižiūrėtojus apie būsimas žudynes gestapo pareigūnui informuodavo telefonu. Gestapas vengė siųsti raštiškus įsakymus dėl žudynių organizavimo ir vykdymo[52].

Remiantis vokiečių saugumo policijos duomenimis galima teigti, kad nuo 1941 m. liepos 4 d. iki gruodžio 1 d. 1-asis lietuvių policijos batalionas kartu su vokiečių gestapininkais Kauno fortuose sušaudė ne mažiau kaip 23 140 žydų (tarp jų buvo 4934 užsienio šalių žydai).

1-OJO BATALIONO ĮVYKDYTOS ŽUDYNIŲ AKCIJOS PROVINCIJOJE

Didelė dalis provincijoje įvykdytų žydų žudynių siejama su SS oberšturmfiurerio J. Hamanno „skrajojančiu“ būriu. Garsiajame 1941 m. gruodžio 1 d. K. Jägerio raporte teigiama, jog tikslas iššudyti Lietuvos žydus „galėjo būti pasiektas tik dėl to, kad iš rinktinių vyrų buvo suorganizuotas „skrajojantis“ būrys, vadovaujamas oberšturmfiurerio Hamano, kuris visiškai suprato manuosius tikslus ir sugebėjo užtikrinti bendradarbiavimą su

lietuvių partizanais bei atitinkamomis civilinėmis įstaigomis“[53]. Taigi, kas tas J. Hamannas ir jo vadovaujamas „skrajojantis“ būrys? Sovietų ir nacių karo išvakarėse okupuotuose kraštuose nacių priešus sunaikinti pirmiausia privalėjo specialiai sukurtos vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės *(Einsatzgruppen)*. Karo su sovietais išvakarėse naciai sukūrė keturias operatyvines grupes – A, B, C ir D. Operatyvinių grupių vadus tiesiogiai skirdavo Henrikas Himmleris ir Reyhardas Heydrichas. Kiekvienai armijų grupei (Šiaurės, Centro ir Pietų) buvo sukurta po vieną operatyvinę grupę. A grupė buvo priskirta Šiaurės armijų grupei, kuriai buvo duota užduotis užimti Baltijos šalis ir Leningradą. Operatyvinę grupę A sudarė 2-asis ir 3-iasis operatyviniai būriai *(Einsatzkommandos)* ir 1a bei 1b ypatingieji būriai *(Sonderkommandos)*[54]. Operatyvinei grupei A iš pradžių vadovavo SS brigadefiureris Walteris Stahleckeris. Lietuvoje veikusiam 3/A būriui, kaip minėta, vadovavo SS štandartenfiureris K. Jägeris. Šiame operatyviniame būryje buvo per 120 narių; jie buvo suskirstyti į tris būrius *(Züge)*. J. Hamannas buvo vieno būrio vadas ir K. Jägerio adjutantas[55]. Jis buvo žinomas kaip itin aršus antisemitas. Manoma, jog K. Jägeris su J. Hamannu į Kauną atvyko jau pirmomis vokiečių okupacijos dienomis ir pastarasis gavo A operatyvinės grupės vado W. Stahleckerio užduotį suorganizuoti mobilų būrį masinėms žydų ir komunistų žudynėms[56]. Šiems uždaviniams įvykdyti nepakako vokiečių saugumo policijos ir SD pajėgų. Todėl 3/A operatyvinis būrys į pagalbą pasitelkė Kaune besikuriančio TDA bataliono kareivius. Taip jau susiklostė, jog masinėms žydų žudynėms dažniausiai buvo skiriama TDA bataliono 3-ioji kuopa. J. Hamanno „skrajojantis“ būrys nebuvo nuolat veikiantis ir neturėjo konkrečios dislokacijos vietos. Paprastai jis buvo suformuojamas konkrečiai akcijai vykdyti iš kelių vokiečių gestapininkų ir kelių dešimčių TDA lietuvių policininkų. Pats J. Hamannas dažnai net nevykdavo į žudymo akcijas provincijoje, jis tik paskirdavo užduotis 1-ojo bataliono karininkams (leitenantams A. Dagiui, J. Barzdai, B. Norkui). Spėjama, jog akcijose dažniausiai dalyvaudavo šie vokiečių SS karininkai: hauptšarfiureriai Reinoldas Porstas, Josefas Stützas, Walteris Salzmannas, Heinzas Mackas ir F. Walteris Planertas. J. Hamanno pavaduotoju buvo SS hauptšturmfiureris H. Rauca[57]. Vadinamasis „skrajojantis“ būrys į akciją išvykdavo tuomet, kai būdavo atlikti visi parengiamieji darbai: mirčiai pasmerkti žydai būdavo surenkami į vieną vietą, jiems saugoti pasitelkiama vietos policija, parenkama nuošalesnė žudynių vieta (dažniausiai miškuose arba atokiuose laukuose), iškasamos duobės. Žudyti į provinciją paprastai vykdavo paskirti 3-iosios kuopos kareiviai arba savanoriai. Į numatytą žudynių vietą lengvuoju automobiliu atvažiuodavo ir keli vokiečių gestapininkai. 1941 m. gruodžio 1 d. K. Jägerio raporte išvardytas ilgas sąrašas vietovių, kuriose esą J. Hamanno būrys kartu su lietuvių policija ir vadinamaisiais baltaraiščiais (pagalbine policija) įvykdė žydų žudynes. Remiantis turimais archyviniais duomenimis galima teigti, jog ne visose K. Jägerio raporte išvardytose vietovėse (ypač provincijoje) dalyvavo 1-ojo policijos bataliono kareiviai. Toliau panagrinėsime tuos žudynių epizodus, kuriuose dalyvavo 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareiviai. Galima spėti, kad yra nemažai Lietuvos vietovių, kuriose žydai buvo iššudyti vietos policijos ir vadinamųjų partizanų būrių, nedalyvaujant J. Hamanno „skrajojančiam“ būriui. Bataliono vykdytos žydų žudynės Kauno apskrityje čia nebus nagrinėjamos, nes apie tai autorius jau rašė ankstesniame „Genocido ir rezistencijos“ numeryje[58].

Po masinių žydų žudynių Kauno VII forte 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn. buvo pradėtos sistemingos žydų žudynės ir Lietuvos provincijoje. Iki 1941 m. rugpjūčio mėn. dažniausiai buvo žudomi komunistine veik-

la arba pritarimu sovietų valdžiai įtariami žydų vyrai. Tikrasis žydų genocidas (holokaustas) prasidėjo tuomet, kai imta žudyti **visus** žydus (taip pat moteris ir vaikus) remiantis vien tautine priklausomybe. Galima priminti, jog Kauno miesto žydai jau buvo suvaryti į getą, ir dėl to nacių administracijai atsirado daugiau jėgų ir laiko „spręsti žydų klausimą“ apskrityse. Genocido vykdymui nacių valdžia pasitelkė ir lietuvišką administraciją (ypač policiją). Nacių valdžiai pirmiausia rūpėjo sutelkti žydus į getus ir stovyklas, atskirti juos nuo vietos gyventojų nežydų. Po žydų „getoizavimo“ prasidėjo masinių žudynių etapas.

Remdamasis vokiečių saugumo policijos ir SD nurodymais, 1941 m. rugpjūčio 16 d. Policijos departamento direktorius Vytautas Reivytis Kauno apskrities policijos vadui nusiuntė slaptą aplinkraštį Nr. 3, kuriame rašė: „Gavus šį aplinkraštį, pastaboj nurodytose vietose tuojau sulaikyti visus žydų tautybės vyrus nuo 15 metų amžiaus ir tas moteris, kurios bolševikų okupacijos laikais pasižymėjo savo bolševikiška veikla arba dar ir dabar pasižymi tokia veikla ar įžūlumu. Sulaikytus asmenis surinkti prie magistralinių susisiekimo kelių ir tuoj specialiomis susisiekimo priemonėmis pranešti Policijos Departamentui. Pranešant tiksliai nurodyti, kokioje vietoje ir kiek yra sulaikytų ir surinktų šios rūšies žydų.

Reikia pasirūpinti, kad sulaikytieji būtų aprūpinti maistu ir tinkama apsauga, kuriai galima panaudoti pagalbinę policiją.

Šis aplinkraštis turi būti išpildytas per dvi paras nuo jo gavimo. Sulaikytus žydus saugoti, kol bus galima paimti ir išvežti į stovyklą“[59]. Minėtas aplinkraštis buvo išsiuntinėtas Kauno ir kitų apskričių policijos vadams. Policijos nuovadų viršininkai Policijos departamentui pranešinėjo, kaip vykdomi nurodymai. Žydų sutelkimo ir pasirengimo žudynėms procesas vyko labai sparčiai. Toliau panagrinėsime 1-ojo bataliono įvykdytas žudynių akcijas įvairiose Lietuvos vietovėse (išskyrus Kauno apskritį).

PRIENAI

Nacių okupacijos metais Prienų valsčius priklausė Marijampolės apskričiai. 1939 m. Prienuose gyveno apie 700 žydų[60]. Pirmosiomis nacių okupacijos dienomis Prienuose policija suiminėjo tik įvairių tautybių komunistus ir sovietų valdžios šalininkus. 1941 m. liepos viduryje Prienų policijos nuovados viršininkas į Marijampolės kalėjimą išsiuntė 35 „komunistus ir pavojingus saugumui“ asmenis. Tarp jų 22 asmenys buvo žydų tautybės[61]. Liepos 16 d. Prienų policijos nuovados viršininkas į Marijampolės kalėjimą išsiuntė dar 17 suimtų „komunistų“ (tarp jų buvo 11 žydų)[62]. Rugpjūčio viduryje pradėta suiminėti visus žydų tautybės asmenis. Faktiškai buvo suiminėjami ne tik komunistine veikla įtariami žydai, bet visi žydai (taip pat vaikai ir seneliai). Kaip vėliau paaiškėjo, išvežimas į stovyklą reiškė visų žydų sušaudymą. Prienų policininkai ir baltaraiščiai (pagalbiniai policininkai) netrukus pradėjo vykdyti masinius žydų areštus. Į Prienus taip pat buvo vežami aplinkinių miestelių: Birštono, Jiezno, Stakliškių ir kitų vietovių žydai. Suimtieji buvo laikomi Prienų kareivinėse[63]. Yra žinoma, kad Jiezne buvo suimti 89 žydai (tarp jų 26 moterys). Į Prienus jie išsiųsti rugpjūčio 16 d.[64] Balbieriškio policijos nuovados viršininkas rugpjūčio 22 d. pranešė V. Reivyčiui, jog Balbieriškyje suimta 100 žydų vyrų ir 6 moterys. Visi jie perduoti Prienų žydų getui[65]. Norėdamas išsiaiškinti tolesnį žydų likimą, Policijos departamento direktorius V. Reivytis rugpjūčio 25 d. užklausė „skrajojančio“ būrio vado oberšturmfiurerio J. Hamanno: „Papildydamas savo 1941 m. rugpjūčio 18, 19 ir 20 d. raštus, kad Prienuose suimtų žydų skaičius išaugo iki 493, todėl prašau Jus duoti potvarkį suimtuosius žydus kaip gali-

ma greičiau iš surinkimo vietos išgabenti, nes jų tarpe siaučia užkrečiamos ligos. [...] Kyla pavojus, kad užkrečiamos ligos paplis"[66]. J. Hamanno nurodymo ilgai laukti neteko. Rugpjūčio 25 d. sulaikyti žydai buvo išvaryti kasti griovių už kareivinių kairiajame Nemuno krante esančiame pušynėlyje. Buvo iškasti du dideli grioviai. 1941 m. rugpjūčio 27 d. į Prienus atvyko 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos būrys (apie 25–30 vyrų), vadovaujamas ltn. B. Norkaus. Kartu atvažiavo ir vienas vokiečių puskarininkis. Operacijai į Prienus kareivius pagal sąrašą atrinko viršila Z. Arlauskas. Kareiviai buvo ginkluoti čekoslovakiškais šautuvais ir kiekvienas šovininėse turėjo po 45 šovinius. Be to, buvo vežama dar dėžė šovinių. Atvykus žudikų būriui, vietiniai policininkai ir baltaraiščiai žydus ėmė varyti į šaudymo vietą. Iš varomų pasmerktųjų buvo atimami laikrodžiai, žiedai, pinigai ir kitos vertybės. Aukos grupėmis buvo vedamos prie griovio ir šaudomos. Šaudė 3-iosios kuopos kareiviai pagal ltn. B. Norkaus komandą. Vietiniai baltaraiščiai saugojo žudynių vietą ir atvesdavo pasmerktuosius prie griovio. Dalis sužeistų aukų buvo užkastos gyvos. Po žudynių 3-iosios kuopos kareiviai buvo pavaišinti alumi. Vertingiausius nužudytųjų daiktus ltn. B. Norkus susikrovė į lagaminą ir išsivežė į Kauną[67].

K. Jägerio ataskaitoje pažymėta, jog 1941 m. rugpjūčio 27 d. Prienuose buvo nužudyti 1078 žydai[68].

PASVALYS

1939 m. Pasvalyje gyveno 180 žydų šeimų (700 žmonių)[69]. Vokiečių okupacijos metais Pasvalys priklausė Biržų apskričiai. 1941 m. Pasvalyje buvo sušaudyta gerokai daugiau žydų, negu jų gyveno iki Antrojo pasaulinio karo. Greičiausiai Pasvalyje buvo nužudyti ir kaimyninių valsčių žydai. Išlikusiuose 1-ojo bataliono dokumentuose yra bataliono vado 1941 m. rugsėjo 1 d. įsakymas Nr. 68 dėl 3-iosios kuopos kareivių komandiruotės į Pasvalį nuo rugpjūčio 28 iki 31 d.[70] Yra žinoma, jog šios „komandiruotės" metu 3-ioji kuopa šaudė žydus Babtuose, Ariogaloje, Krakėse ir Pasvalyje. Buvusio 3-iosios kuopos grandinio Petro Zelionkos liudijimu, į „komandiruotę" dviem sunkvežimiais išvyko 25–30 kareivių, vadovaujamų ltn. J. Barzdos. Pirmiausia 3-iosios kuopos kareiviai šaudė Babtuose, vėliau Ariogaloje, Krakėse ir Pasvalyje. Šaudytojų grupė buvo sustojusi ir Šiauliuose, bet ten nešaudė, nes vokiečiai pasakė, jog su žydais susitvarkys patys. Šiauliuose kuopa pernakvojo[71].

Yra neaiškumų dėl žudynių Pasvalyje datos. Pagal buvusių bataliono kareivių parodymus, Pasvalys buvo galutinis „komandiruotės" punktas, tačiau K. Jägerio raporte nurodyta, kad Pasvalio žydai buvo sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 26 d., t. y. dar iki 3-iosios kuopos išvykimo į Pasvalį. Taigi galimi keli variantai. Galbūt K. Jägeris neteisingai nurodė datą, o galbūt ne visi Pasvalio žydai buvo nužudyti rugpjūčio 26 d. ir juos šaudyti buvo baigta po kelių dienų, atvykus 3-iajai kuopai. Tačiau pats žudynių Pasvalyje faktas abejonių nekelia. Į Pasvalį 3-ioji kuopa atvyko ryte. Šaudymo vieta buvo už kelių kilometrų nuo Pasvalio esančiame Žadeikių pušyne. Žudynių vietoje buvo iškastos dvi didelės duobės. Pasvalio baltaraiščiai ir policininkai atvarė žydų moteris, vyrus ir vaikus. Pasmerktieji buvo grupėmis atvedami prie duobės krašto, juos šaudė bataliono kareiviai. Pirmiausia buvo šaudoma prie vienos duobės, o ją užpildžius lavonais, prie kitos. Žudynės truko 3–4 valandas. Po žudynių bataliono kareiviai nuvažiavo į Pasvalį ir girtuokliavo miestelio valgykloje[72]. Pagal K. Jägerio raportą, Pasvalyje buvo nužudyti 1349 žydai: 402 vyrai, 738 moterys ir 209 vaikai[73].

ARIOGALA

Sovietų ir nacių karo išvakarėse Ariogaloje (Kėdainių apskritis) gyveno apie 450 žydų[74]. Nacių okupacijos pradžioje, kaip ir kitose Lietuvos apskrityse bei valsčiuose, žydai buvo sutelkiami getuose ir laikinose izoliavimo stovyklose. Visi Ariogalos žydai 1941 m. vasarą buvo suvaryti į getą – du didelius sinagogos pastatus, aptvertus mūrine siena su geležiniais vartais. Vartus pasikeisdami nuolat saugojo vietiniai baltaraiščiai. Į Ariogalos getą taip pat buvo perkelti Josvainių žydai. Kėdainių apskrities policijos vado 1941 m. rugpjūčio 17 d. pranešime Policijos departamento direktoriui nurodyta, jog Ariogaloje yra 290 žydų (tarp jų 80 moterų)[75]. Tačiau realiai šis skaičius turėjo būti gerokai didesnis, nes į jį nebuvo įtraukti žydų vaikai.

Žudynių dieną – 1941 m. rugsėjo 1 d. – Ariogalos policijos nuovados viršininkas Leonas Čepas sukvietė vietinius policininkus ir baltaraiščius. Apie pietus į Ariogalą dviem sunkvežimiais atvažiavo 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareiviai, vadovaujami ltn. J. Barzdos. Kai kurių liudytojų teigimu, į Ariogalą atvyko ir vokiečių kariškių[76]. Vietiniai baltaraiščiai ir atvykėliai ėmė rikiuoti žydus į koloną ir iš geto vesti į žudynių vietą – apie 2 km nuo Ariogalos esantį Dubysos slėnį. Netoli Dubysos buvo iškastas apie 50–60 m ilgio griovys. Vietovė buvo apaugusi krūmokšniais. Prieš sušaudymą žydai buvo išrengiami ir grupėmis po 30–40 vedami prie duobės. Žudynių vietą saugojo vietiniai pagalbiniai policininkai, žydams į nugaras šaudė bataliono kareiviai. Šaudyta maždaug iš 5–6 m atstumo. Dalis žydų buvo suvaryta į duobę ir į juos šaudyta nuo duobės krašto iš viršaus. Prie šaudymo prisidėjo keletas vietinių policininkų ir baltaraiščių. Po žudynių visi grįžo į Ariogalą. Miestelio restorane jiems buvo surengtos vaišės[77].

3-ioji kuopa prieš žudydama Ariogalos žydus sušaudė Babtų žydus, o iš Ariogalos išvažiavo šaudyti Krakių žydų. Pagal K. Jägerio raportą, Ariogaloje buvo nužudyti 662 žydai: 207 vyrai, 260 moterų ir 195 vaikai[78].

KRAKĖS

Sovietų ir nacių karo išvakarėse Krakėse gyveno apie 150 žydų šeimų[79]. Likus kelioms savaitėms iki žydų sušaudymo (1941 m. rugsėjo 2 d.), Kėdainių apskrities viršininkas plk. Petras Dočkus ir Kėdainių apskrities policijos vadas Antanas Kirkutis savo pavaldinius sukvietė į Kėdainius duoti nurodymų žydų klausimu. Plk. P. Dočkus paskelbė, jog „žydų tauta pripažinta kenksminga“ ir turi būti atskirta nuo lietuvių. Kėdainių apskrities žydai turėjo būti sutelkti Kėdainiuose, Ariogaloje ir Krakėse. Į Krakes liepta surinkti Krakių, Surviliškio, Grinkiškio, Baisogalos ir Gudžiūnų valsčių žydus. Žydų gyvenami kvartalai (getai) turėjo būti aptverti ir izoliuoti nuo vietos gyventojų[80].

1941 m. rugpjūčio pirmoje pusėje į Krakes buvo suvežti nurodytų valsčių žydai. Į getą (kvartalas tarp Vilniaus ir Vasario 16-osios gatvių) buvo suvaryti Krakių ir iš kitų valsčių atvežti žydai. Moterys ir vaikai buvo laikomi keliuose netoli sinagogos buvusiuose namuose, o vyrai – buvusio vienuolyno pastate. Suimti žydai privalėjo dirbti įvairius fizinius darbus[81]. Kėdainių apskrities policijos vadas rugpjūčio 17 d. informavo Policijos departamento direktorių, kad Krakėse surinkta 452 žydai (neskaičiuojant vaikų)[82]. Suimtiems žydams buvo paskirta „kontribucija“ – po 10 červoncų nuo vieno žmogaus. Surinktus pinigus Krakių valsčiaus policijos viršininkas Teodoras Kerza pristatė į Kėdainių banką[83].

1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn. sandūroje į Krakes sunkvežimiu atvažiavo apie 30 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareivių, vadovaujamų ltn. J. Barzdos. Atvykusieji į Krakes savisaugos dalinio kareiviai Krakių policijos viršininkui T. Kerzai įteikė vokiečių kalba parašytą ir užantspauduotą raštą, įgaliojantį

bataliono kareivius sušaudyti visus žydų tautybės asmenis. Rašte buvo nurodyta, kad visos įstaigos įpareigojamos atliekant šį „darbą“ suteikti reikiamą pagalbą. 3-iosios kuopos atvykimo dieną Krakių žydai nebuvo šaudomi. Tą dieną T. Kerza su šaudytojų būrio karininku (tikriausiai ltn. J. Barzda) parinko žudynių vietą (apie 1,5 km nuo miestelio, šalia Peštiniukų kaimo) ir liepė valsčiaus viršaičiui pasirūpinti, kad būtų iškastos duobės. Duobes tą pačią dieną iškasė suvaryti miestelio ir aplinkinių kaimų gyventojai. Kitos dienos ryte T. Kerza sušaukė Krakių policininkus ir buvusio partizanų būrio narius (iš viso apie 16–18 vyrų). Jie buvo nusiųsti prie vienuolyno ir ėmė varyti į žudynių vietą ten laikomus žydus. Pirmiausia į žudynių vietą buvo nuvesti žydų vyrai. Netoli duobių jie buvo suguldyti veidu į žemę. Pasmerktieji buvo išrengiami iki apatinių drabužių ir grupelėmis vedami prie duobės. Jie buvo statomi prie duobės krašto ir šaudomi į nugaras. Prie duobės varant antrą vyrų grupelę, žydai staiga ėmė bėgti. Dauguma bėgančiųjų buvo nušauti, bet nedidelė dalis sugebėjo pabėgti. Kitos žudomų žydų grupės nemėgino pabėgti. Po vyrų buvo atvarytos ir sušaudytos darbingos žydų moterys. Paskutiniai buvo sušaudyti žydų vaikai, seneliai ir moterys su mažais vaikais. Jie buvo atvaryti iš geto. Žudynės baigėsi apie 17 val. Po šaudymo žudikų būrys nuvyko į restoraną valgyti pietų ir išgerti[84]. Krakių miestelyje likęs žydų turtas vėliau buvo išparduotas vietos gyventojams[85].

Po masinių žudynių Krakėse policijos viršininkas T. Kerza kartu su kitais policininkais aplinkiniuose kaimuose surado ir sušaudė šešis iš žudynių vietos pabėgusius žydus[86].

Pagal K. Jägerio raportą, Krakėse buvo sušaudyti 1125 žydai: 448 vyrai, 476 moterys ir 201 vaikas[87].

Taigi per kelias dienas 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa Babtuose, Ariogaloje ir Krakėse sušaudė 1870 žydų.

ALYTUS

Neoficialiais 1940 m. liepos 1 d. duomenimis, Alytuje gyveno 2216 žydų (23,08 proc. miesto gyventojų). Visoje Alytaus apskrityje 1941 m. sausio 1 d. duomenimis gyveno 8030 žydų (4,70 proc. apskrities gyventojų)[88].

Vokiečių okupacijos pradžioje Alytuje buvo atkurta lietuviška administracija, policija, sukurta vadinamųjų partizanų (TDA) kuopa. Pradėti suiminėti pirmuoju sovietmečiu aktyviau veikę komunistai, komjaunuoliai, sovietų valdžios pareigūnai ir miškuose besislapstantys raudonarmiečiai. Kaip rašoma TDA kuopos veikimo apžvalgoje, pagal piliečių pranešimus „buvo sulaikyti ir areštuoti 36 vietos komunistai, 9 raudonarmiečiai ir didesnis skaičius žydų“[89]. Žydų persekiojimai ypač sustiprėjo nuo 1941 m. liepos vidurio. Liepos 12 d. Alytaus apskrities viršininkas Stepas Maliauskas ir Alytaus apsaugos viršininkas (komendantas) gen. št. mjr. Juozas Ivašauskas išleido įsakymą, kuriuo buvo smulkiai reglamentuota žydų padėtis. Visiems Alytaus apskrities žydams įsakyta prisisiūti Dovydo žvaigždę, leista maistą parduotuvėse ir turguose pirkti tik nuo 11 val., uždrausta supirkinėti maisto produktus iš ūkininkų ir pakelėse, samdyti darbams nežydus, naudotis miesto parkais, išvykti iš gyvenamosios vietos be apskrities viršininko leidimo ir t. t. Žydai privalėjo dirbti viešuosius darbus ir vietos savivaldybei bei policijai atiduoti radijo imtuvus, dviračius ir motociklus[90].

1941 m. rugpjūčio viduryje Alytaus apskrities žydus pradėta gabenti į Alytaus kalėjimą. Dalis suimtų Jiezno miestelio žydų (38 asmenys) buvo išvežti į Alytų. Kai kurie miestelio žydai pasislėpė aplinkiniuose miškuose[91]. Iš viso į Alytų iš valsčių buvo pristatyta apie 1 tūkst. žydų vyrų ir moterų[92]. Jie buvo laikomi Alytaus kalėjimo kieme. Pirmos masinės Alytaus žydų žudynės įvykdytos rugpjūčio 13 d. Tuomet sušaudyta 617 žydų vyrų ir 100 moterų. Iki rugpjūčio 31 d.

sušaudyti dar 233 Alytaus miesto ir apskrities žydai[93]. Buvusio Alytaus rajono kriminalinės policijos viršininko Alfonso Nykštaičio liudijimu, į Alytų buvo atvykęs oberšturmfiureris J. Hamannas su 4 puskarininkiais. Alytaus rajono saugumo policijos viršininkui Pranui Zenkevičiui jis nurodęs iš valsčių į Alytų pristatyti tam tikrą kiekį žydų vyrų ir moterų. J. Hamannas su Alytaus karo belaisvių stovyklos vadovybe susitarė, kad karo belaisviai bus paskirti duobėms kasti. Duobės iškastos netoli kalėjimo, Vidzgirio miške. Pirmuosius žydų šaudymus Alytuje (1941 m. rugpjūčio mėn.) įvykdė J. Hamanno vadovaujami vokiečių SD pareigūnai ir Alytaus pagalbiniai policininkai. Žudynių vietoje buvo ir Alytaus rajono saugumo policijos viršininkas P. Zenkevičius. Sušaudytųjų lavonus užkasė sovietų karo belaisviai[94].

Po kelių dienų J. Hamannas vėl grįžo į Alytų ir kartu atsivežė 1-ojo bataliono ltn. B. Norkų. J. Hamannas nurodė P. Zenkevičiui, kad nuo šiol Alytaus apskrityje žydus šaudys ltn. B. Norkaus vadovaujamas specialusis būrys (1-ojo bataliono 3-ioji kuopa). J. Hamanno įsakymu ltn. B. Norkui turėjo būti perduodami vertingi sušaudytų žydų daiktai (auksiniai žiedai, laikrodžiai ir pan.). Kitą dieną po atvykimo J. Hamannas su ltn. B. Norkumi organizavo naują žydų žudymo akciją. Šį kartą buvo sušaudyta apie 50 žydų vyrų. Šaudė keturi vokiečiai puskarininkiai ir Jono Borevičiaus vadovaujami vietiniai baltaraiščiai. Tarp sušaudytųjų buvo pagyvenęs žydų rabinas. Jį esą nušovė Alytaus apskrities komendantas gen. št. mjr. S. Ivašauskas[95].

Po šių žudynių į Alytų dar kelis kartus buvo atvykęs ltn. B. Norkaus ir jaun. ltn. J. Obelenio vadovaujamas būrys. Paprastai šis būrys (apie 20–30 vyrų) atvažiuodavo iš Kauno autobusu. Žydai buvo šaudomi miške netoli Kaniūkų tilto per Nemuną[96].

Didžiausios Alytaus žydų žudynės įvykdytos 1941 m. rugsėjo 9 d. Žydus sušaudė iš Kauno atvykęs ltn. B. Norkaus ir jaun. ltn. J. Obelenio vadovaujamas 3-iosios kuopos būrys. Pasmerktuosius į žudynių vietą varė ir juos saugojo vietiniai policininkai ir baltaraiščiai. Prieš sušaudymą iš žydų buvo atimti vertingesni daiktai (laikrodžiai, žiedai ir pinigai). Žudynės truko kelias valandas. Po jų ltn. B. Norkaus būrys išvažiavo žudyti Seirijų žydų[97]. Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. rugsėjo 9 d. Alytuje buvo sušaudyti 1279 žydai: 287 vyrai, 640 moterų ir 352 vaikai[98].

Tą pačią dieną (1941 m. rugsėjo 9 d.) ltn. B. Norkaus vadovaujamas būrys spėjo iššudyti Butrimonių geto žydus. Butrimonių gete buvo surinkti ne tik vietiniai, bet ir Stakliškių bei Punios žydai. Žudynių dieną Butrimonių policininkai ir baltaraiščiai nuvarė žydus į žudynių vietą (apie 2 km nuo miestelio, šalia Klydžionių kaimo). Žydus sušaudė ltn. B. Norkaus būrio kareiviai. Iš viso buvo nužudyta 740 Butrimonių geto žydų[99].

JIEZNAS

Pirmosiomis karo dienomis Jiezne (nacių okupacijos metais Jiezno valsčius priklausė Alytaus apskričiai) buvo atkurta lietuviška administracija. Valsčiaus viršaičiu tapo Jurgis Randis, policijos nuovados viršininku – Vladas Bajerčius, Jiezno partizanų būrio (vėliau pavadinto šaulių būriu) vadu – Jonas Valatka[100].

Pirmosiomis nacių okupacijos savaitėmis buvo persekiojami vietiniai komunistai, komjaunuoliai ir sovietų aktyvistai. Suimtieji buvo uždaromi į valsčiaus savivaldybės rūsį ir greta esantį pastatą. Iš viso buvo suimta keliasdešimt žmonių. Kai kurie suimtieji vėliau išvežti į Alytaus kalėjimą[101]. 1941 m. birželio 30 d. miške už Jiezno vokiečiai ir vietos šauliai sušaudė penkis suimtuosius[102].

1941 m. rugpjūčio viduryje Jiezne, kaip ir visoje Lietuvoje, prasidėjo masiniai žydų areš-

tai ir šaudymai. Policijos nuovados viršininkas V. Bajerčius paprašė viršaičio J. Randžio sudaryti visų miestelio žydų ir jų turto sąrašą. Tokie sąrašai (iš viso apie 350 žydų tautybės žmonių) buvo sudaryti iki rugpjūčio vidurio. Netrukus vietos policininkai ir šauliai pradėjo suiminėti fiziniam darbui tinkamus Jiezno žydus. Nuovados viršininkas V. Bajerčius rugpjūčio 16 d. pranešė Policijos departamento direktoriui, kad Jiezno miestelyje yra sulaikyti 89 žydai, tarp jų 26 moterys[103]. Prasidėjus suėmimams dalis miestelio žydų pasislėpė aplinkiniuose kaimuose ir miškuose. Į Prienus nuvežti Jiezno žydai buvo sušaudyti kartu su kitų miestelių žydais rugpjūčio 27 d. Kelios dešimtys į Alytų išsiųstų Jiezno žydų taip pat sušaudyti rugpjūčio mėn.[104]

1941 m. rugsėjo 1 d. Jiezno policininkai ir šauliai suėmė visus likusius miestelio žydus: moteris, vaikus ir senelius. Žydų vyrai buvo uždaryti valsčiaus savivaldybės pastato rūsyje, o moterys ir vaikai – sinagogoje. Tą pačią dieną suvaryti miestelio vyrai prie ežero (kairiajame Mekšrupio upelio krante) iškasė apie 50 m ilgio ir 5 m pločio griovį. Kitą dieną į Jiezną sunkvežimiu atvažiavo penki karininkai ir apie dvidešimt kareivių. Trys karininkai buvo vokiečiai, du – lietuviai, o kareiviai – visi lietuviai. Greičiausiai tai ir buvo liūdnai pagarsėjęs J. Hamanno „skrajojantis“ būrys, kurį sudarė keli vokiečiai ir 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos būrys. Karininkai užėjo į nuovados viršininko V. Bajerčiaus būstinę. Netrukus žydų vyrai (apie 50 žmonių) buvo išvesti iš areštinės rūsio ir jiems įsakyta išsirengti iki apatinių drabužių. Po to J. Hamanno žudikai ir vietos policininkai bei šauliai pasmerktuosius nuvarė į žudynių vietą. Taip pat pasielgta ir su sinagogoje esančiomis moterimis ir vaikais[105]. Pirmi buvo sušaudyti žydų vyrai, paskui nužudytos moterys ir vaikai. Šaudė ne tik J. Hamanno būrio nariai, bet ir savanoriai vietos šauliai (tokių atsirado septyni). Kiti šauliai ir policininkai saugojo žudynių vietą. Pagal K. Jägerio raportą, Jiezne buvo nužudyti 144 žydai: 26 vyrai, 72 moterys ir 46 vaikai[106].

SEIRIJAI

Iki sovietų ir nacių karo pradžios Seirijuose gyveno apie 800 žydų[107]. Pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis buvęs Alytaus rajono kriminalinės policijos viršininkas A. Nykštaitis ir valsčiaus viršaitis Antanas Maskeliūnas Seirijuose suorganizavo ginkluotą partizanų būrį. Būrys savo veiklą derino su vokiečių slaptosios lauko policijos Seirijuose komendantu Böhme. Buvo paskelbta buvusių sovietų valdininkų ir aktyvistų registracija. Pirmosiomis savaitėmis Seirijuose buvo sušaudyta 20 sovietų aktyvistų (dauguma – lietuviai). Darbingi žydai buvo verčiami dirbti įvairius sunkius fizinius darbus. Iki rugpjūčio mėn. miestelio žydai gyveno savo namuose ir nešiojo šešiakampes žvaigždes. Darbams žydai buvo pasitelkiami pagal komendanto Böhme's nurodymus[108].

Prieš masinį žydų sušaudymą Seirijuose (1941 m. rugsėjo 11 d.) dalis miestelio žydų vyrų vežimais buvo išvežti į Alytų. Žydams buvo pasakyta, kad jie vežami į darbus. Į Alytaus kalėjimą žydų vyrus nuvežė Seirijų baltaraiščiai[109]. Į Alytų nuvežti Seirijų žydai vyrai vėliau buvo sušaudyti kartu su kitų Alytaus apskrities valsčių žydais. Prieš masines žudynes Seirijų žydai buvo uždaryti amatų mokyklos patalpose. Rugsėjo 11 d. į Seirijus autobusu iš Alytaus atvažiavo 1-ojo bataliono ltn. B. Norkaus ir jaun. ltn. J. Obelenio vadovaujamas būrys. Į žudynių vietą Baraučiškės miškelyje (apie 3 km į pietryčius nuo Seirijų) pirmiausia buvo atvesti vyrai. Jie buvo guldomi duobėse ir nuo duobių kraštų juos šaudė savisaugos dalinio kareiviai. Paskui atvestos moterys su vaikais. Jos buvo sušaudytos kitoje duobėje. Vietos baltaraiščiai varė žydus į žudynių vietą ir saugojo ją šaudy-

mo metu. Po žudynių visi dalyvavusieji egzekucijose gėrė alų Seirijų aludėje[110].

Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. rugsėjo 11 d. Seirijuose buvo sušaudyti 953 žydai: 229 vyrai, 384 moterys ir 340 vaikų[111].

SIMNAS

Kitą dieną ltn. B. Norkaus vadovaujamas būrys Simne sušaudė 414 žydų (vyrų, moterų ir vaikų)[112]. Nepavyko rasti detalesnių žinių apie „skrajojančio“ būrio dalyvavimą Simno žydų žudynėse. Taigi 1941 m. rugsėjo 9–12 d. „kelionės“ į Alytaus apskritį metu „skrajojantis“ būrys nužudė ne mažiau kaip 3386 žydus.

LAZDIJAI

Prieš sovietų ir nacių karą Lazdijų mieste gyveno 871 žydas, o visoje Lazdijų apskrityje (tuomet ji buvo vadinama Seinų apskritimi) – 1194 žydai[113]. Vėliausiai „skrajojančio“ būrio provincijoje įvykdytos žudynės buvo Lazdijuose. Lazdijų apskrities žydai suvaryti į getą Katkiškės kaime dar 1941 m. rugsėjo pradžioje. Gete buvo surinkti ne tik Lazdijų, bet ir Veisiejų, Kapčiamiesčio, Šventežerio ir Rudaminos valsčių žydai. Iš viso čia buvo sutelkta apie 1600 žydų[114].

1941 m. lapkričio 3 d. iš Kauno į Lazdijus autobusu atvažiavo apie 20–30 1-ojo bataliono 3-iosios kuopos kareivių. Vadovavo ltn. B. Norkus. Autobusą vairavo vokiečių kareivis. Žudynės prasidėjo apie pietus. Žydai grupėmis po kelis šimtus žmonių buvo varomi iš geto barakų prie griovių, guldomi į griovius ir iš viršaus juos šaudė bataliono kareiviai. Sušaudžius vieną grupę, lavonai būdavo šiek tiek apkasami ir ant jų šaudoma kita grupė. Žudynes stebėjo keli vokiečių karininkai. Vienas vokietis fotografavo šaudymą. Žudynės truko kelias valandas. Prie šaudymo prisidėjo ir dalis vietos policininkų bei baltaraiščių. Kiti baltaraiščiai vedė žydus iš geto prie duobių ir saugojo žudynių vietą. Po šaudymo ltn. B. Norkaus būrys nuvažiavo į Lazdijus, ten miesto valgykloje valgė ir gėrė. Vakare būrys išvažiavo į Kauną[115].

Pagal K. Jägerio raportą, 1941 m. lapkričio 3 d. Lazdijuose buvo nužudyti 1535 žydai: 485 vyrai, 511 moterų ir 539 vaikai[116].

Apibendrinant 1-ojo policijos bataliono provincijoje įvykdytas žydų žudynes galima teigti, jog šio bataliono 3-ioji kuopa ten nužudė ne mažiau kaip 11 598 žydus. Žudynės buvo vykdomos Kauno, Alytaus, Kėdainių, Lazdijų apskrityse ir Pasvalyje. Yra tikrai žinoma, jog 3-ioji kuopa žudė šiose vietovėse: Alytuje, Ariogaloje, Babtuose, Butrimonyse, Garliavoje, Jiezne, Krakėse, Lazdijuose, Pasvalyje, Petrašiūnuose, Prienuose, Rumšiškėse, Seirijuose, Simne ir Vilkijoje, t. y. 15 Lietuvos vietovių (neįskaičiuojant Kauno). Gali būti, kad 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa dalyvavo žydų žudynėse ir kitose Lietuvos vietovėse, išvardytose K. Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. raporte. Tačiau autoriui nepavyko rasti dokumentinių tokio dalyvavimo liudijimų. Vis dėlto, jei atsirastų patikimų dokumentų apie 3-iosios kuopos dalyvavimą žydų žudynėse ir kituose K. Jägerio minėtuose Lietuvos miestuose bei miesteliuose, bendras šios kuopos nužudytų žydų skaičius dar labiau padidėtų.

„KOMANDIRUOTĖ“ Į BALTARUSIJĄ

1941 m. rugsėjo viduryje 3-iosios kuopos vadas ltn. A. Dagys atrinko 14 kuopos kareivių „komandiruotei“ į Baltarusiją. Jiems turėjo vadovauti 2-osios kuopos jaun. ltn. Stasys Sutkaitis. Jo vadovaujamas būrys iš Kauno sunkvežimiu išvažiavo rugsėjo 17 d. Kartu lengvuoju automobiliu važiavo keli vokiečių saugumo policijos karininkai (tarp jų SS unteršturmfiureris Ameliungas). Pakeliui į Baltarusiją S. Sutkaičio būrys pernakvojo

Vilniuje, paskui atvyko į Baranovičius. Ten būrio kariai buvo apgyvendinti atskirame name Počovaja gatvėje. Jaun. ltn. S. Sutkaičio būrys buvo pavaldus Baranovičių SD įstaigai ir vykdė jos skiriamus „ypatinguosius uždavinius“. Būrio kareiviai saugojo vokiečių policijos patalpas nakties metu ir kelis kartus dalyvavo žydų šaudymo akcijose. Tuo metu Baranovičių žydai dar gyveno savo butuose. Lietuviai savisaugos dalinio kareiviai kartu su vokiečiais žydų butuose dažnai darydavo kratas ir atiminėjo vertingesnius daiktus (žiedus, laikrodžius ir pinigus). Konfiskuotus žydų daiktus pasiimdavo vokiečiai. Praėjus 1,5–2 mėnesiams po lietuvių savisaugos dalinio kareivių būrio atvykimo, Baranovičių žydai buvo suvaryti į getą. Įsteigus getą pradėtos žydų žudynės. Šaudymai vykdavo už kelių kilometrų nuo Baranovičių geležinkelio stoties, netoli miško. Jaun. ltn. S. Sutkaičio vadovaujamas būrys tris kartus šaudė Baranovičių žydus ir vieną kartą – Slonimo žydus[117]. Šio būrio kareiviai ir vokiečiai iš geto atvarydavo kelis šimtus žydų (vyrų, moterų ir vaikų) ir juos sušaudydavo. Prieš sušaudant žydai buvo išrengiami iki apatinių drabužių, po to grupelėmis suvaromi į duobes ir sušaudomi. Šaudymams vadovavo jaun. ltn. S. Sutkaitis ir vokiečių karininkai. Baranovičių žydų žudynės vyko vėlyvą 1941 m. rudenį. Paprastai vienos akcijos metu buvo nužudoma po 200–300 žydų. Pagal jaun. ltn. S. Sutkaičio būrio narių parodymus, Baranovičių žydų žudynėse dalyvavo ir jiems nežinomo lietuvių savisaugos bataliono kareiviai[118].

Tą patį vėlyvą rudenį jaun. ltn. S. Sutkaičio būrys dalyvavo Slonimo žydų žudynėse. Į Slonimą taip pat važiavo keli Baranovičių vokiečių saugumo policijos ir SD karininkai. Žudynėse dalyvavo ir nežinomo lietuvių policijos bataliono kareiviai. Slonimo žydų šaudymas vyko už kelių kilometrų nuo miesto, šalia miško. Jis truko keletą valandų. Pasibaigus šaudymui prie duobių buvo atvaryta apie 40 čigonų vyrų. Jaun. ltn. S. Sutkaičio būrio narys Kazys Rusinas už apykaklės privesdavo prie duobės kiekvieną čigoną ir pistoleto šūviu į pakaušį nušaudavo. K. Rusinas taip sušaudė apie 20 čigonų, likusiuosius sušaudė kitas būrio narys jaunesnysis puskarininkis Vladas Stankaitis. Iš viso Slonime buvo sušaudyta ne mažiau kaip 500 žmonių. Vakare jaun. ltn. S. Sutkaičio būrys grįžo į Baranovičius[119].

Jaun. ltn. S. Sutkaitis į Kauną grįžo 1941 m. gruodžio 7 d. Kiti būrio nariai iš Baranovičių grįžo po dviejų savaičių. Keli būrio nariai Baranovičiuose liko ilgiau. Vėliau buvo kalbama, kad jie žuvo Baltarusijoje kautynėse su sovietų partizanais[120].

Taigi „komandiruotės“ Baltarusijoje metu (Baranovičiuose ir Slonime) jaun. ltn. S. Sutkaičio būrys kartu su vokiečiais ir kito lietuvių policijos bataliono kareiviais sušaudė apie 1100–1400 žydų ir apie 40 čigonų.

IŠVADOS

1-ojo policijos bataliono 3-ioji kuopa (arba J. Hamanno „skrajojančio“ būrio branduolys) buvo labai veiksmingas nacių organizuotos holokausto politikos instrumentas. Pagal nužudytų žydų skaičių su juo galėtų lygintis tik vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingasis būrys Vilniuje arba lietuvių policijos 2(12)-asis batalionas. Lietuvių policijos 1-asis batalionas 1941 m. kartu su vokiečių gestapininkais ir pagalbiniais policininkais (baltaraiščiais) nužudė ne mažiau kaip 36 tūkst. Lietuvos ir užsienio šalių (Austrijos, Baltarusijos, Čekoslovakijos,Vokietijos) žydų. Apie 23 tūkst. buvo nužudyta Kaune, apie 11 600 – kitose Lietuvos vietovėse ir apie 1400 – Baltarusijoje. Jei paaiškėtų, kad 1-ojo bataliono 3-ioji kuopa žudė beveik visose K. Jägerio raporte išvardytose vietovėse (išskyrus Vilniaus ir Šiaulių apygardas), tai nužudytų žydų skaičius gerokai padidėtų.

Tiesiogiai žudynes vykdė 3-ioji bataliono kuopa ir iš dalies – 1-oji kuopa (pastaroji įvyk-

dė pirmąjį šaudymą Kauno VII forte 1941 m. liepos 4 d.). Autoriaus skaičiavimais, žydus šaudė 104 3-iosios kuopos karininkai, puskarininkiai ir kareiviai. Tačiau vienaip ar kitaip (įskaitant ne tik šaudymą bei žudynių vietos apsaugą, bet ir konvojavimą į žudynių vietą, geto ir fortų saugojimą) į holokaustą buvo įtraukta didžioji bataliono dalis (1-oji, 2-oji ir 3-ioji kuopos).

Nuorodos

[1] J. Vicas, *SS tarnyboje: Dokumentinis leidinys apie lietuvių apsaugos dalių įvykdytus nusikaltimus*, V., 1961, 116 p.; *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, V., 1965, d. 1, 347 p.; *Kaltina nužudytieji*, V., 1963, 207 p.; *Nacionalistų talka hitlerininkams*, V., 1970, 186 p.

[2] Henry L. Gaidis, *A History of the Lithuanian Military Forces in World War 1939–1945*, Chicago, 1998, 300 p.

[3] S. Knezys, „Kauno karo komendantūros Tautinio darbo batalionas 1941 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2000, Nr. 1(7), p. 122–168.

[4] R. Zizas, „Lietuvos kariai savisaugos batalionuose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos archyvai*, 1998, Nr. 11, p. 38–71.

[5] W. Benz, M. Neiss, *Judenmord in Litauen: Studien und Dokumente,* Berlin, 1999, 183 S.; J. Matthäus, „Jenseits der Grenze: Die ersten Massenerschiessungen von Juden in Litauen (Juni–August 1941)“, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1996, Nr. 44, S. 101–126; Ch. Dieckmann, „Der Krieg und die Ermordung der litauischen Juden“, *Nationalsozialistische Vernichtungspolitik 1939–1945: Neue Forschungen und Kontroversen*, herausgegeben von Ulrich Herbert, Frankfurt am Main, 1998, S. 292–329.

[6] K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt am Main, 1996, 286 S. Išsamią K. Stango recenziją parašė dr. A. Anušauskas. Žr.: *Genocidas ir rezistencija,* 1998, Nr. 1(3), p. 121–128.

[7] K. Stang, op. cit., S. 159–160.

[8] S. Knezys, op. cit., p. 127.

[9] Kauno karo komendanto 1941 m. birželio 28 d. įsakymas Nr. 9, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1, l. 28.

[10] Kauno karo komendanto 1941 m. birželio 28 d. pranešimas, ibid., l. 35.

[11] S. Knezys, op. cit., p. 128.

[12] Jono Belskio baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38506/3, l. 10–11, 14–14 a. p., 19–21.

[13] 1941 m. liepos 1 d. įsakymas Nr. 1 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 2, l. 152.

[14] 1941 m. liepos 1 d. slaptas įsakymas Nr. 1 TDA batalionui, ibid., ap. 1, b. 1, l. 16.

[15] 1941 m. liepos 3 d. įsakymas Nr. 2 TDA batalionui, ibid., l. 17.

[16] 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 7 TDA batalionui, ibid., ap. 2, b. 1a, l. 6–12.

[17] Operatyvinio būrio 1b vado E. Ehrlingerio 1941 m. liepos 1 d. pranešimas, Istorinių dokumentinių kolekcijų saugojimo centras Maskvoje (toliau – IDKSC), f. 500, ap. 1, b. 756, l. 4.

[18] K. Stang, op. cit., S. 100, 101.

[19] 1941 m. liepos 6 d. pranešimas iš SSRS Nr. 14, Bundesarchivabteilungen Potsdam (BAP), R58/214, S. 83–84; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131.

[20] S. Knezys, op. cit., p. 133.

[21] P. Taparausko 1968 m. sausio 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 27–28.

[22] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131.

[23] J. Vosyliaus 1961 m. balandžio 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 40–42.

[24] J. Palubinsko paaiškinimas Kaune 1962 m. rugsėjo 26–spalio 4 d. vykusiame teismo procese, ibid., b. 47307/3, t. 2, l. 78–80.

[25] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 131.

[26] 1941 m. liepos 7 d. įsakymas Nr. 3 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 1, l. 19.

[27] Z. Juodžio 1961 m. rugsėjo 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 8, l. 204–205.

[28] P. Matiuko 1961 m. spalio 5 d. apklausos protokolas, ibid., t. 1, l. 176–177.

[29] P. Matiuko 1961 m. gruodžio 3 d. apklausos protokolas, ibid., 212.

[30] M. Eglinis, *Mirties fortuose*, V., 1958, p. 17.

[31] A. Vaivados 1968 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 3–4.

[32] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132; 1941 m. liepos 14 d. slaptas įsakymas Nr. 4 TDA batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 1, l. 24–25 a. p.

[33] S. Knezys, op. cit., p. 133–134.

[34] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

[35] J. Vosyliaus 1961 m. balandžio 10 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 29–33.

[36] P. Zelionkos 1968 m. lapkričio 29 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47588/3, t. 2, l. 224–226; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 132.

[37] A. Tory, *Kauno getas: diena po dienos*, V., 2000, p. 34; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133.

[38] M. Eglinis, op. cit., p. 19.

[39] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.

[40] J. Barkausko 1944 m. lapkričio 30 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 10, l. 115.

[41] A. Tory, op. cit., p. 40–44.

[42] V. Barausko 1968 m. rugpjūčio 21 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47558/3, t. 1, l. 9–23.

[43] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.

[44] Ibid., p. 251.

[45] P. Matiuko 1962 m. sausio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 1, l. 226–237; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135; M. Eglinis, op. cit., p. 36.

[46] I. Vyliaus-Velavičiaus 1945 m. gruodžio 24 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 10, l. 169–171.

[47] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 261–262.

[48] Ibid., p. 135.

[49] A. Vaivados 1968 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 3–7; P. Taparausko 1968 m. spalio 12 d. tardymo protokolas, ibid., l. 28–30; P. Matiuko 1961 m. rugsėjo 27 d. tardymo protokolas, ibid., b. 47337/3, t. 1, l. 149–150.

[50] *Geležinis vilkas*, V., 1965, p. 104.

[51] Ibid., p. 105–106.

[52] Ibid., p. 175.

[53] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 138.

[54] H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen*, Frankfurt am Main, 1985, S. 124–125.

[55] K. Stang, op. cit., S. 154, 155.

[56] Ibid., S. 155.

[57] Ibid., S. 160.

[58] A. Bubnys, „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.: žydų žudynės Kauno apskrityje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2002, Nr. 2(12), p. 81–103.

[59] Policijos departamento 1941 m. rugpjūčio 16 d. slaptas aplinkraštis Nr. 3, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 1.

[60] N. Schoenburg, S. Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, New Jersey, London, 1996, p. 236.

[61] *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys,* V., 1973, d. 2, p. 172–173.

[62] Ibid., p. 174.

[63] Ibid., p. 176.

[64] Jiezno policijos nuovados viršininko 1941 m. rugpjūčio 16 d. slaptas raštas Nr. 7, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 23.

[65] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 164.

[66] Ibid., p. 176.

[67] V. Barausko 1968 m. rugpjūčio 20 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 12–14.

[68] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133.

[69] N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 235.

[70] Bataliono vado 1941 m. rugsėjo 1 d. įsakymas Nr. 68 1-ajam PPT batalionui, LCVA, f. R-1444, ap. 2, b. 1a, t. 2, l. 100.

[71] P. Zelionkos 1968 m. gruodžio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 228–232.

[72] B. Labeikio 1961 m. kovo 31 d. tardymo protokolas, ibid., b. 47337/3, t. 6, l. 157–159; P. Zelionkos 1968 m. gruodžio 8 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47588/3, t. 1, l. 231–232.

[73] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133.

[74] N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 64.

[75] Kėdainių apskrities policijos vado 1941 m. rugpjūčio 17 d. pranešimas Policijos departamento direktoriui, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 8.

[76] J. Vaičiaus 1961 m. balandžio 12 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 8, l. 50–51; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 141; V. Brandišauskas, „Holokaustas Kėdainių apskrityje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2005, Nr. 1(17), p. 90.

[77] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 141–142.

[78] Ibid., p. 134.

[79] N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 154–155.

[80] T. Kerzos 1962 m. liepos 6 d. apklausos protokolo ištrauka, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 18, l. 46.

[81] Antano Valaičio 1951 m. spalio 29 d. tardymo protokolo išrašas, ibid., b. 171, l. 164.

[82] Kėdainių apskrities policijos vado 1941 m. rugpjūčio 17 d. raštas Policijos departamento direktoriui, LCVA, f. R-683, ap. 2, b. 2, l. 8.

[83] T. Kerzos 1962 m. liepos 6 d. apklausos protokolo ištrauka, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 18, l. 47.

[84] Ibid., l. 48–51; V. Brandišauskas, op. cit., p. 94.

[85] T. Kerzos 1962 m. liepos 6 d. apklausos protokolo ištrauka, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 18, l. 53.

[86] T. Kerzos 1962 m. rugsėjo 10 d. tardymo protokolo ištrauka, ibid., l. 57–58.

[87] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

[88] 1940 m. liepos 1 d. duomenys apie Lietuvos

gyventojų tautinę sudėtį, LCVA, f. R-743, ap. 5, b. 47, l. 79; 1941 m. sausio 1 d. Statistikos valdybos duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, ibid., b. 46, l. 172.

[89] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 61.

[90] V. Brandišauskas, „Lietuvių ir žydų santykiai 1940–1941 metais", *Darbai ir dienos*, 1996, Nr. 2(11), p. 56.

[91] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 86, 87.

[92] A. Nykštaičio 1960 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 10, l. 191.

[93] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 133, 134.

[94] A. Nykštaičio 1960 m. birželio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47337/3, t. 10, l. 191–192; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 67–68.

[95] Ibid., d. 2, p. 71–72.

[96] Ibid., p. 72.

[97] V. Barausko 1968 m. rugpjūčio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 45788/3, t. 1, l. 14–15.

[98] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

[99] A. Jauneikos 1960 m. gruodžio 9 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46392/3, t. 2, l. 102–103; *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

[100] A. Narkūno 1944 m. rugsėjo 23 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1293, l. 35.

[101] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 85–86.

[102] J. Randžio 1944 m. rugsėjo 30 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1293, l. 38.

[103] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 86.

[104] Ibid., p. 87; ibid., d. 1, p. 133.

[105] J. Randžio 1944 m. rugsėjo 30 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1293, l. 39–40.

[106] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134; J. Palionio 1944 m. spalio 10 d. tardymo protokolo išrašas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 1293, l. 41–42.

[107] N. Schoenburg, S. Schoenburg, op. cit., p. 262.

[108] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 2, p. 98–102.

[109] B. Skliuto 1960 m. birželio 25 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 46373/3, t. 2, l. 130–130 a. p.

[110] J. Celiavičiaus 1960 m. gegužės 17 d. tardymo protokolas, ibid., l. 201; K. Macedulsko 1960 m. kovo 29 d. tardymo protokolas, ibid., l. 204–204 a. p.

[111] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 134.

[112] Ibid., p. 135.

[113] 1940 m. liepos 1 d. duomenys apie Lietuvos gyventojų tautinę sudėtį, LCVA, f. R-743, ap. 5, b. 47, l. 79; b. 46, l. 172.

[114] B. Paciukonio 1963 m. sausio 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47281/3, t. 2, l. 213–214.

[115] V. Barausko 1968 m. rugpjūčio 20 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47588/3, t. 1, l. 16–17; V. Busilo 1961 m. birželio 23 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47281/3, t. 3, l. 51–72.

[116] *Masinės žudynės Lietuvoje*, d. 1, p. 135.

[117] A. Bakanavičiaus 1962 m. sausio 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 1, l. 247–248.

[118] Ibid., l. 249; B. Labeikio 1968 m. sausio 22 d. apklausos protokolas, ibid., t. 2, l. 261.

[119] B. Labeikio 1968 m. vasario 28 d. apklausos protokolas, ibid., l. 263–266; A. Bakanavičiaus 1962 m. gruodžio 20 d. apklausos protokolas, ibid., l. 254.

[120] Jaun. ltn. S. Sutkaičio 1941 m. gruodžio 10 d. raportas 1-ojo bataliono vadui, LCVA, f. R-1444, ap. 1, b. 5, l. 195; B. Labeikio 1968 m. vasario 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47588/3, t. 2, l. 266.

Gauta 2006 07 05

Lietuvos istorijos institutas,
Kražių g. 5, Vilnius

Arūnas Bubnys

THE FIRST (13TH) LITHUANIAN POLICE BATTALION AND THE KILLING OF JEWS IN 1941

Summary

The objective of this study is to show the role the National Labour Protection Battalion in the 1941 killings of Jews. The author seeks answers to these questions: Which companies and detachments of the battalion took part in the killings? Where and when did they kill Jews? What is the approximate number of Jews the battalion exterminated? How many officers and soldiers from the battalion participated?

The 3rd company of the 1st Police Battalion (the core of J. Hamann's „flying" detachment) was very active in the policy of the Holocaust organised by the Nazis. The number of Jews exterminated by the battalion can be compared only to those exterminated by the German Secret Police and the SD special detachment in Vilnius, or the 2nd (12th) Battalion of the Lithuanian Police. In 1941, the 1st Battalion of the Lithuanian Police, together with the German Gestapo and auxiliary policemen (*baltaraiščiai*), exterminated not less than 36,000 Lithuanian Jews and others brought from abroad (from Austria, Belarus, the Czech Republic and Germany). About 23,000 were killed in Kaunas, about 11,600 in other places in Lithuania, and about 1,400 in Belarus. If it is true that the 3rd Company of the 1st Battalion operated in almost all the sites mentioned in K. Jäger's account (except for the Vilnius and Šiauliai districts), then the number of Jews killed will be considerably higher.

Direct killings were carried out by the 3rd Company, and partly by the 1st Company (which operated in Kaunas' 7th Fort on 4 July 1941). The author's calculations show that 104 officers, sergeants and soldiers from the 3rd Company took part in the shootings. In one way or another (including shootings, bringing to the sites, guarding them, and guarding the ghetto and the forts) most of the battalion was involved in the Holocaust (the 1st, 2nd and 3rd companies).

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2006, 2(20)

Žaneta Smolskutė

Moterų dalyvavimo ginkluotame pasipriešinime 1944–1953 m. ypatumai

Remiantis archyviniais dokumentais bei atlikto statistinio tyrimo rezultatais, šiame straipsnyje analizuojami moterų – aktyvių kovotojų dalyvavimo rezistencijoje 1944–1953 m. motyvai, ypatumai, atskleidžiama moterų padėtis partizaninio karo metu, jų veiklos specifiškumas bei veikimo pasipriešinimo judėjime pobūdis.

ĮVADAS

Kilus pasipriešinimo bangai, vyrams išėjus į mišką, lietuvė moteris tapo namų židinio saugotoja, kovotojų rėmėja, vilties puoselėtoja, ryšininke, tremtine ir aktyvia kovotoja; motinos laimino savo vaikus, žmonos sekė paskui vyrus, seserys ar dukros ryžtingai talkino. Žinoma, buvo ir tokių, kurios tapo liaudies gynėjomis ar provokatorėmis... Žmonių elgseną visuomenėje paprastai lemia tam tikra istorinė padėtis, tam tikros tuo metu egzistuojančios idėjos, nuostatos, vertybės ir pan. Sudėtinga vienareikšmiškai nusakyti tikrąjį pokario Lietuvos moters gyvenimą. Jis nebuvo vienalytis, galbūt daugiau individualus. Be to, tai trijų kartų – senelės, motinos ir mergaitės – lietuvės moters istorija, jos aktyvus ir pasyvus priešinimasis okupacijai.

Istoriografijoje nėra plačiai nagrinėti Lietuvos moterų dalyvavimo rezistencijoje motyvai, ypatumai, veiklos specifiškumas ir kiti klausimai. Siekiant į juos atsakyti, buvo atliktas statistinis tyrimas. Remiantis archyviniais dokumentais, baudžiamosiomis ir operatyvinėmis bylomis, sudarytas moterų, dalyvavusių ginkluotoje kovoje, sąrašas. Surinkti archyviniai duomenys apie 250 moterų, kurioms pagal Lietuvos Respublikos įstatymus suteiktas Kario savanorio statusas. Kariai savanoriai yra ginkluoto pasipriešinimo dalyviai: 1) partizanai, kurie priklausė ginkluoto pasipriešinimo struktūroms, davė priesaiką ir jos nesulaužė, turėjo atpažinimo ženklus ir ginklus, gyveno nelegaliai; 2) rezervinių būrių, organizacinių skyrių bei kitų slaptųjų ginkluoto pasipriešinimo struktūrų nariai, kurie vadovybės įsakymu dalyvavo kautynėse ar kitose ginkluotose operacijose, ir 3) partizanų ryšininkai ar rėmėjai, patekę į kautynių padėtį su ginklu, jų metu suimti, sužeisti ar žuvę[1]. Laikantis šių kriterijų, pasirinktas tyrimo objektas – partizanės.

Susisteminus surinktus archyvinius duomenis buvo sudarytas preliminarus moterų dalyvavimo ginkluotoje kovoje 1944–1953 m. kitimo grafikas. Statistinio tyrimo duomenys leidžia daryti prielaidas, kad skirtingais partizaninio karo metais moterys nevienodai aktyviai dalyvavo ginkluotoje kovoje, įžvelgti dėsningumus bendro pasipriešinimo kontekste, taip pat aiškiau apibrėžti moters veiklos pobūdį bei padėtį rezistencijoje. Tačiau pateikti apibendrinimai nepretenduoja į galutines ar išsamias išvadas.

Rengiant straipsnį buvo taikomi ir kiti tyrimo metodai: faktografinis, analizės, lygina-

masis ir sintezės. Faktografinis tyrimo būdas padeda įtraukti iki šiol nežinomą archyvinę medžiagą, naujų faktų teikiamą informaciją. Taikant analizės metodą, apibendrinamas empirinių duomenų rinkimas, tyrinėjama įvairialypė archyvinė ir istorinė medžiaga. Remiantis lyginamuoju metodu, aiškinami moterų dalyvavimo rezistencijoje ypatumai bendro pasipriešinimo kontekste. Sintezės būdu jungiami faktai, vertinama medžiaga ir pateikiamos išvados.

AKTYVIOS KOVOTOJOS PASIPRIEŠINIMO JUDĖJIME 1944–1953 m.

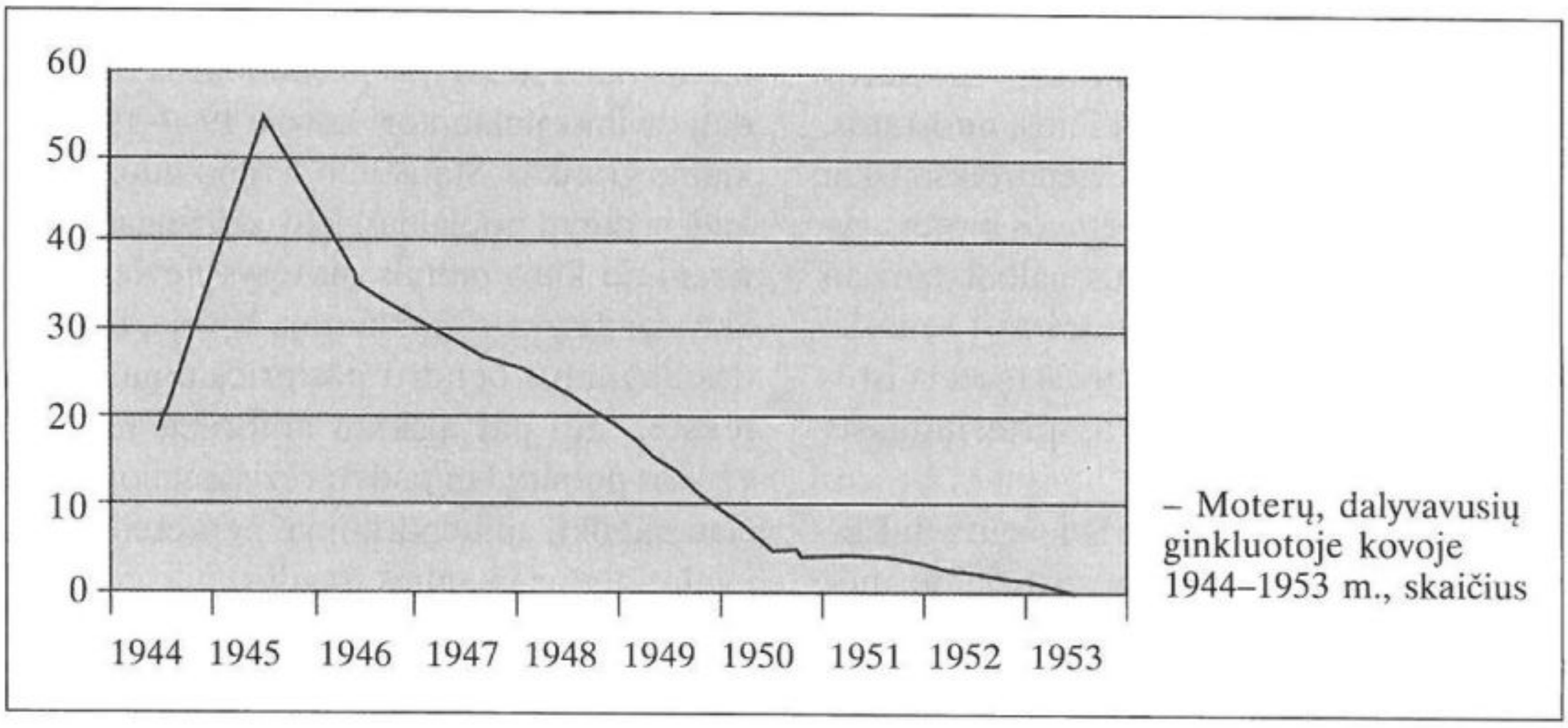
Moterų, turėjusių partizanės statusą, nebuvo daug, didžioji dalis merginų priklausė ryšininkių bei rėmėjų kategorijai. Moteriškosios lyties atstovės, kitaip negu vyrai, nebuvo priverstos išeiti į miškus. Kyla klausimas, kokioje padėtyje pasipriešinimo metu atsidūrė moterys ir kokie motyvai skatino kai kurias iš jų išeiti į mišką?

Archyvų duomenų analizė rodo, kad daugiausia moterų į partizanų būrius kaip aktyvios kovotojos įstojo 1945 m.

Istoriografijoje šie metai bendrame pasipriešinimo kontekste įvardijami kaip patys aktyviausi[2]. Iš Arvydo Anušausko knygoje „Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais“ išspausdintos pažymos apie Lietuvos SSR MGB organų kovos su nacionalistiniu pogrindžiu ir ginkluotais būriais rezultatus matyti, kad 1945-aisiais buvo daugiausia kovotojų[3]. Galima daryti prielaidą, jog moterų kaip ir vyrų aktyvų įsitraukimą į kovotojų gretas tais metais lėmė bendros pasipriešinimo okupacijai tendencijos. Europoje dar tebevyko karas, tad niekas nemanė, kad okupacija truks ilgai. Buvo tikimasi pagalbos iš užsienio valstybių.

Nors nebuvo priimta oficialaus dokumento, kuriame būtų aiškiai apibūdinta moterų padėtis pasipriešinimo metu, partizanų gretose buvo įvairių nuomonių dėl moterų įstojimo į aktyvių kovotojų gretas. 1945 m. spalio 2 d. Žaibo būrio partizanas Mikas Venskus-Meška, atėjęs į LSSR NKVD Trakų būstinę legalizuotis, davė parodymus, jog 1945 m. rugpjūčio pradžioje Trakų rajono miškuose įvyko partizanų susirinkimas (dalyvavo 27 kovotojai); jame būrio vadas kalbėjo, kad yra laukiama švedų kariuomenės, kuri padės Raudonąją armiją išvaryti iš Lietuvos, todėl parti-

1 grafikas. Moterų dalyvavimas ginkluotoje kovoje 1944–1953 m.

zanų būrius būtinai turi papildyti ne tik vyrai, bet ir moterys. Šiuos žodžius patvirtino ir kiti minėto būrio partizanai, dalyvavę susirinkime[4].

Remiantis archyviniais dokumentais ir to meto spauda galima teigti, kad partizaninio judėjimo pradžioje, visuotinio idėjinio pakilimo metu, nebuvo laikomasi griežtų apribojimų dėl moterų įstojimo į partizanų gretas. Beveik kiekviename spaudos leidinyje kreipiamasi: „Broliai ir sesės“, priešinkitės, kovokite! Lietuvos laisvės armijos (toliau – LLA) 1945 m. sausio 19 d. organizaciniuose nurodymuose teigiama: „LLA nariu gali būti tik lietuvis: vyrai ir moterys. (Moterys yra panaudojamos ryšio ir sanitarinei tarnybai)“[5]. Dzūkijos partizanų veiklos taisyklėse 1945 m. buvo rašoma: „Partizanais gali būti vyrai ir moterys“[6].

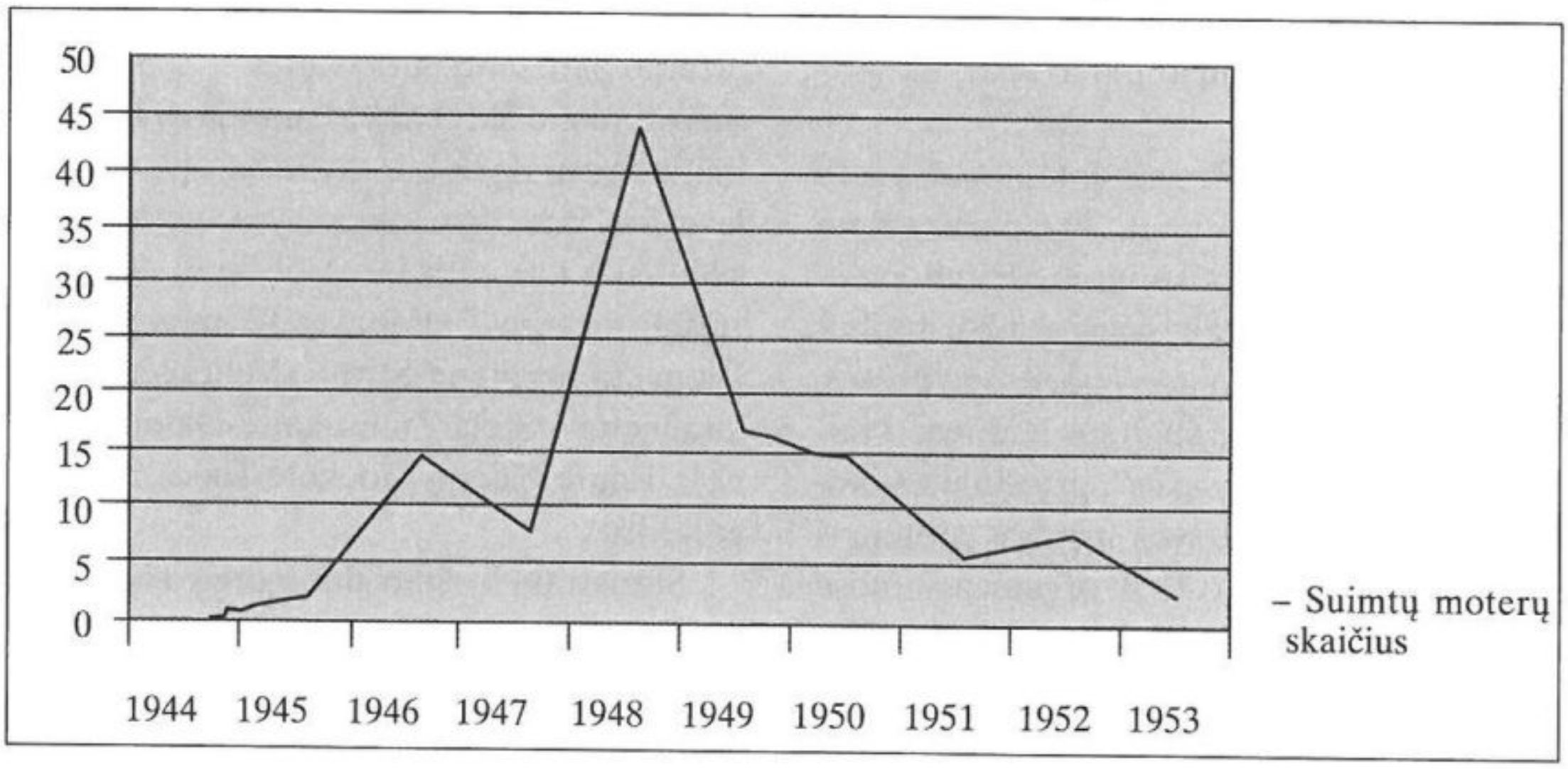
Iš turimų statistinio tyrimo duomenų ryškėja, jog dauguma moterų, pasitraukusių į nelegalią padėtį nuo 1944 m. iki 1953 m., buvo ištekėjusios (iš 254 net 182 buvo sukūrusios šeimas); tai sudarytų apie 72 proc., netekėjusios – 28 proc. Aptariamuoju laikotarpiu ištekėjusios moters statusas buvo svarbus veiksnys, turėjęs reikšmę daugelio jų apsisprendimui išeiti į partizanų būrius. Vienos ėjo paskui savo vyrus, norėdamos būti kartu, kitos – neturėdamos pasirinkimo. Kovojančių partizanų žmonas sovietai ypač persekiojo ir tai turėjo įtakos gausesniam jų skaičiui tarp aktyvių kovotojų.

Šią tendenciją dar labiau išryškina konkretūs pavyzdžiai: Marcelė Grybauskaitė-Žindžiuvienė-Tigrienė (Tigro – Felikso Žindžio žmona) 1945 m. pradžioje, vyrui tapus partizanu, buvo čekistų persekiojama, todėl įstojo į vyro vadovaujamą partizanų būrį[7]. Adolfo Ramanausko-Vanago žmona Birutė Mažeikaitė-Ramanauskienė teigė: „[...] labai manęs ieškojo, pamaniau – būsim kartu, pabėgau į Varčios mišką“[8]. Stanislava Bislytė-Paškonienė-Klajūnė, partizanavusi devynerius metus, pasakojo: „Kai tik Matas [jos vyras Motiejus Paškonis-Don Kichotas – Ąžuolo partizanų būrio vadas. – *Ž. S.*] išėjo į mišką, mane skrebai vis suimdavo ir reikalaudavo pasakyti, kur mylimasis [...], reikalavo, kad išduočiau, mano vyro ypatingai ieškojo, skrebai už jį buvo paskyrę 40 tūkst. rublių premiją“[9]. Panašus likimas ištiko ir Eleną Samuolienę-Stirną (Veličkaitę)-Puskunigienę[10], Stefą Ziminskaitę-Damulevičienę[11], Enutę (Eleną Mockutę-Eglę)[12] ir daugelį kitų.

Statistinio tyrimo duomenys rodo, kad nuo 1946 m. moterų, dalyvavusių ginkluotoje kovoje, skaičius ima mažėti. 1946 m. pasikeitė politinė padėtis. Vokietija kapituliavo, taikos konferencija buvo atidėta neribotam laikui. Rytų Europa liko okupuota SSRS. Neprasidėjo karas tarp Rytų ir Vakarų, su kuriuo buvo siejamos išsivadavimo viltys. Daugelis vyrų, kurie turėjo galimybių, stengėsi įsigyti dokumentus ir legalizuotis. Partizanų skaičius sumažėjo nuo keliasdešimties iki kelių tūkstančių[13]. Kartu sumažėjo ir moterų tarp aktyvių kovotojų. 1946 m. pasikeitė ir rezistentų kovos taktika: jie vengė didelių susidūrimų su NKVD kariuomene, po gausių netekčių ėmė slapstytis bunkeriuose ir slėptuvėse. Pasak partizano Liongino Baliukevičiaus-Dzūko, moterų gyvenimas vienoje slėptuvėje kartu su vyrais sudaro nepatogumų ir duoda pagrindą kilti visokioms partizano vardą žeminančioms kalboms. Be to, nepatogu palikti slėptuvėje vieną moterį be apsaugos, o imti į žygį pavojinga[14]. Moterys, gyvenusios legaliai ar pusiau legaliai (su fiktyviais dokumentais), partizanams tapo daug naudingesnės ir reikalingesnės. Pasikeitusios partizanavimo sąlygos lėmė, kad moterys ne taip aktyviai stojo į partizanų būrius.

Ypač staigiai moterų partizanių sumažėjo nuo 1949 m. Tam galėjo turėti įtakos 1948–1949 m. trėmimai. Dėl to minėtais metais gerokai padaugėjo suimtų moterų.

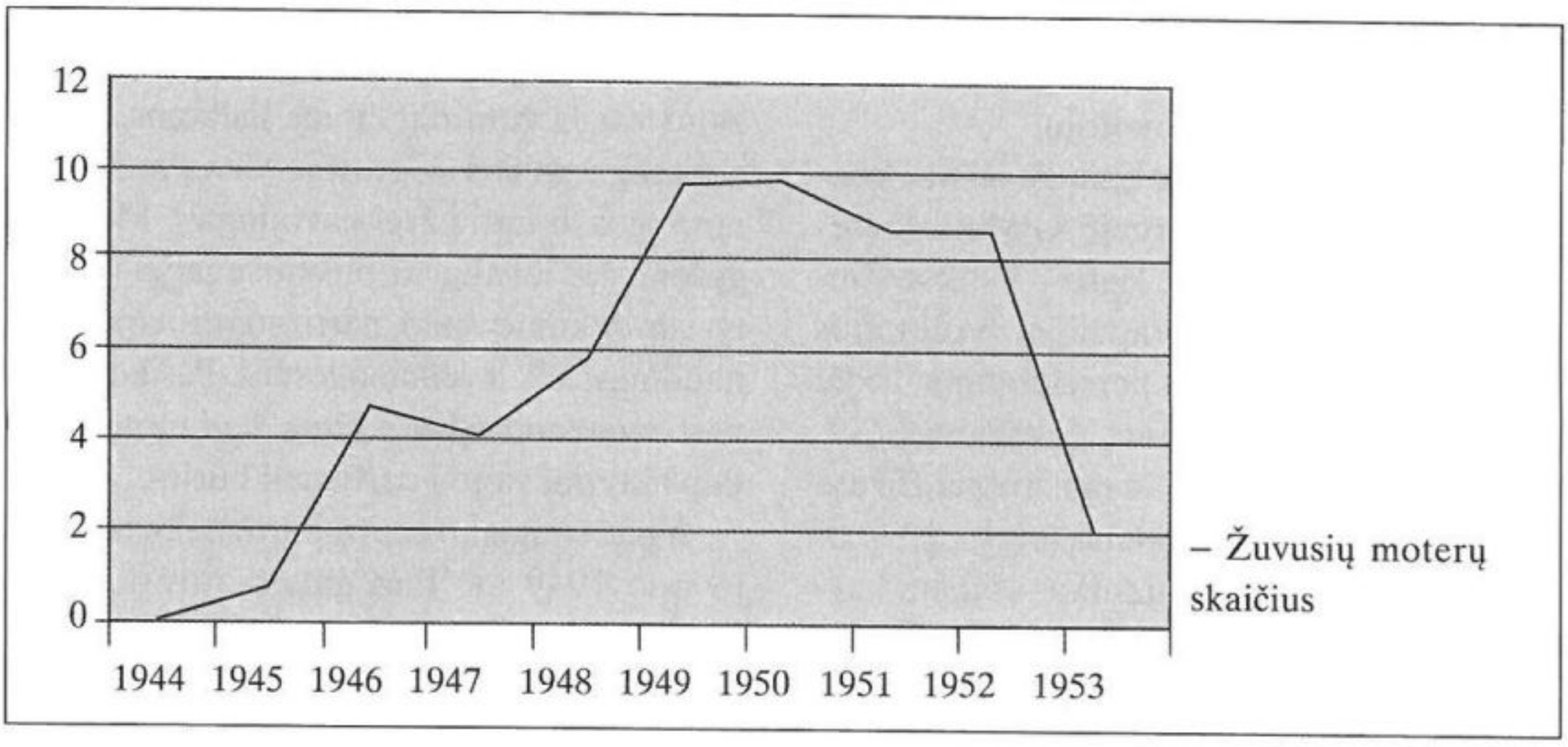
2 grafikas. Ginkluotoje kovoje 1944–1953 m. suimtos moterys

Be to, 1949 m. Lietuvos laisvės kovos sąjūdis (toliau – LLKS) suformulavo nuostatą: kiek galima vengti į aktyvių kovotojų gretas priimti moteris. Kai MGB pareigūnai nustatydavo moterų ryšius su partizanais, joms tekdavo trauktis į pogrindį. Būrių vadai stengėsi gauti joms fiktyvius dokumentus ir išvesti iš miško. Dėl šių priežasčių ir taip nedidelis aktyvių kovotojų moterų skaičius ėmė dar labiau mažėti.

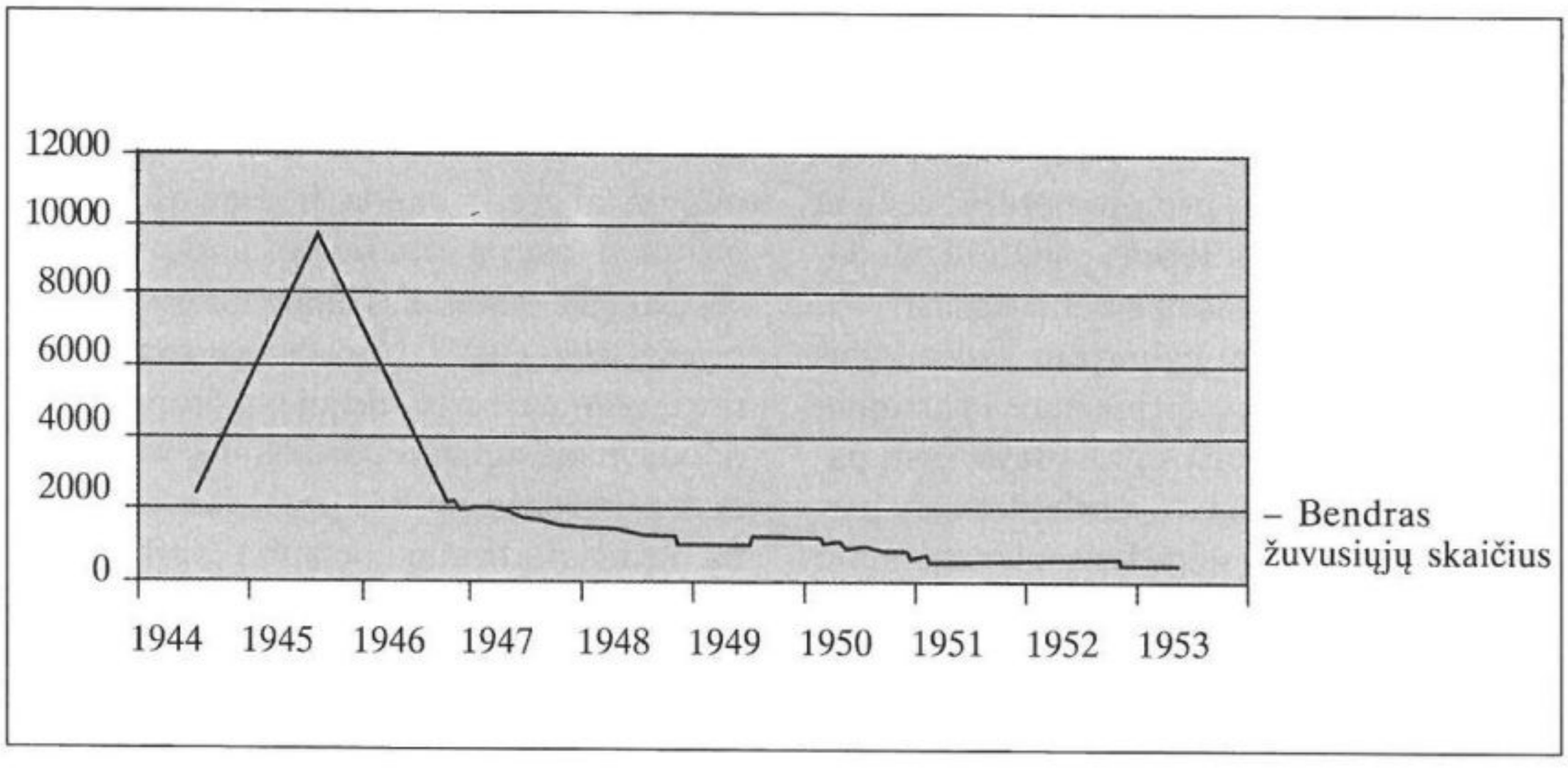
Dalis sovietų persekiojamų moterų glaudėsi rėmėjų sodybose įrengtose slėptuvėse, kitos, nesant tokių galimybių, kartu su partizanais likdavo miške, bunkeriuose. Išdavyščių atveju ar čekistams nustačius būrių buvimo vietą, dažnai tekdavo planuotai ar neplanuotai susidurti su sovietų kariuomene, stribais ar kitomis struktūromis. Vienos moterys žūdavo mūšiuose, kitos susisprogdindavo bunkeriuose. Dėl to nuo 1949 m. padaugėjo žuvusių moterų.

3 grafikas. Ginkluotoje kovoje 1944–1953 m. žuvusios moterys

Lyginant 3 grafike išryškėjusias tendencijas su bendru pasipriešinimo metu žuvusiųjų skaičiumi (kur vyrai sudaro daugumą; žr. 4 grafiką), matyti, kad daugiausia antisovietinio pasipriešinimo dalyvių žuvo 1945 m.[15], aktyviausiu partizaninio karo metu. Vėliau žuvusiųjų skaičius gerokai sumažėjo.

4 grafikas. Bendras žuvusiųjų skaičius partizaninio karo laikotarpiu 1944–1953 m.

Nagrinėjant moterų žūties atvejus, išryškėjo priešingos tendencijos: jų daugiausia žuvo 1949–1952 m. Paskutinįjį pasipriešinimo etapą moterų kovotojų buvo mažiau negu pasipriešinimo pradžioje, tačiau dėl pasikeitusių partizanavimo sąlygų jų žuvo daugiau.

MOTERŲ VEIKLOS SPECIFIŠKUMAS BEI VEIKIMO POBŪDIS

Dokumentų, kuriuose būtų aiškiai apibrėžta moters padėtis partizaniniame judėjime, nėra, tačiau LLKS dokumentuose nurodyta, kad moterys partizanės traktuojamos taip pat kaip vyrai[16], t. y. visi dokumentai, galiojantys vyrams partizanams, taikytini ir moterims partizanėms. Su vyrais jos nukautos gulėdavo ant gatvės grindinio, o stribai nešvankiai tyčiodavosi iš žuvusiųjų[17]. (Taip buvo išniekinta partizanų gailestingoji seselė marijampolietė Danutė Didžpinigytė-Laimutė ir daugelis kitų.)

Moterys dalyvaudavo šnipų likvidavimo bei kitose kovinėse operacijose, žūdavo mūšiuose. 1949 m. pavasarį Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės 51-osios kuopos štabe buvo nutarta likviduoti aršų komunistą, Prienų valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotoją Praną Kazlauską. Užduotį atlikti buvo pavesta būrio vadui Jonui Valatkai-Kardui. Partizanui mieste būti pavojinga, ypač dieną, todėl reikėjo „moteriškos priedangos“. Albina Banevičiūtė sutiko ne tik lydėti Kardą, bet ir dalyvauti operacijoje[18]. 1949 m. birželio 26 d. operacija buvo sėkmingai įvykdyta.

Kartais moterys partizanės vykdydavo ir ypatingus vadų pavedimus. Aktyviai kovotojai Elenai Valevičiūtei-Nidai 1948 m. birželio mėn. teko įrodyti, kad ji verta partizanės vardo, ir nušauti bendradarbiavimu su MGB įtariamą Kupiškio aps. Svėdasų vlsč. Čiukų k. gyventoją[19]. Paliepimas buvo įvykdytas.

Kalbant apie moteris, priklausiusias partizanų būriams, reikėtų paminėti dar vieną

svarbų aspektą. Ne visos į pogrindį pasitraukusios moterys turėjo ginklus, ne visos buvo aktyvios kovotojos. Dalis jų padėdavo partizanams tvarkytis buityje: virė valgyti, skalbė. Dėl to jos ir gaudavo atitinkamą slapyvardį. Pavyzdžiui, jeigu vyras buvo Beržas, tai žmona – Beržienė, Uosienė, Uošvienė, Motina ir pan.

Kaip minėta, partizanų vadovybė LLKS 1949 m. suformulavo nuostatą vengti į aktyvių kovotojų gretas priimti moteris, čekistų persekiojamoms moterims padėti įsigyti dokumentus, kad jos galėtų gyventi legaliai[20]. Žinoma, nesant tokių galimybių, išskirtiniais atvejais moterys buvo priimamos į partizanų būrius, dažnai ir pačios prašydavo leisti pasilikti būryje, nes būdavo atskleistos kaip partizanų talkininkės, slėpdavosi nuo suėmimo ar tremties. Į sovietų akiratį pakliuvusios moterys jau nebegalėjo ramiai gyventi, todėl prieglobsčio ir pagalbos ieškojo miške.

Iš archyvinių dokumentų išryškėja tendencija, jog dažnai partizanai patys kviesdavosi merginas tapti jų talkininkėmis, tačiau tik kritišku momentu jas priimdavo į partizanų gretas.

Antosė Lukšytė-Garšvienė-Milda 1945 m. mokėsi Vilniuje, lankė medicinos seserų kursus. Adolfas Baublys (kilęs iš to paties kaimo) laišku kreipėsi į ją prašydamas nupirkti vaistų[21]. Mergina nutarė padėti ir ne kartą padėjo. Taip užsimezgė pažintis su partizanais ir buvo žengti pirmieji veiklos žingsniai. „1948 m. sausio mėn. aš buvau suimta ir atsidūriau kalėjime, po to pabėgau. [...] Kai grįžau namo, žmonės ėmė kalbėti, kad mane užverbavo. 1948 m. kovo 6 d. ėjau keliu Varėna–Perloja, partizanai mane sutiko prie miško ir jau nebepaleido. [...] Jie man pasiūlė eiti kartu, ir aš ėjau. Po kelių dienų Nemunas man davė slapyvardį Milda, o Klebonas – pistoletą, ir aš pasilikau būry, ten ir buvau iki savo suėmimo dienų“[22].

Onos Šepetytės baudžiamosios bylos tardymo protokoluose užfiksuota, kad ji miške rinkdama mėlynes susitiko ginkluotą vyrą. Jis klausinėjo apie stribų ir MGB pareigūnų pasirodymą miestelyje, paskui pasiūlė ir ateityje rinkti informaciją bei teikti ją partizanams. Užsirašė jos anketinius duomenis ir prigrasino, kad apie šį susitikimą niekam neprasitartų. Mergina tardymo protokole teigė: „1949 m. lapkričio mėn. gavau laišką, kuriame [partizanų būrio vadas Petras Tupėnas-Ąžuolas. – *Ž. S.*] rašė, kad nevykdau nurodymų, už tai gresia bauda, ir jeigu aš nenoriu paaukoti savęs ir kitų šeimos narių, privalau vykdyti paliepimus, nes kitaip turėsiu atsakyti prieš partizanus“[23]. Norėdamos sumenkinti savo vaidmenį rezistencijoje, moterys dažnai duodavo melagingus parodymus: neva bijodamos partizanų vykdė jų skiriamas užduotis. Tačiau partizanų iniciatyva „verbuojant“ merginas rezistenciniam darbui turi pagrindo. Jiems reikėjo talkininkų, galinčių teikti žinias apie vadinamųjų liaudies gynėjų, MGB pareigūnų pasirodymą vienoje ar kitoje vietovėje, medicinos seserų, galinčių gauti vaistų, ir pan.

Antosės Kurtinytės baudžiamojoje byloje užfiksuota: „Buvau užverbuota partizanų Tylos ir Aido. Jie manęs paprašė, kad aš jiems padėčiau. Sutikau“[24]. Įdomu tai, jog partizanai patys ją susirado, per patikimą žmogų nusiuntė laišką ir pakvietė susitikti, nes žinojo, kad ji slepiasi nuo sovietų, tėvai yra ištremti, brolis žuvęs kaip partizanas. Taip mergina ėmė vykdyti sudėtingesnes užduotis.

Partizanų būrių centralizavimui, išlikimui, tikslingesnei bei kryptingesnei kovai su priešu buvo ypač reikalingos „antrosios rankos“, t. y. rėmėjai ir ryšininkai, kurie atnešdavo maisto produktų bei kitų reikalingų daiktų, teikė medicininę pagalbą, intensyviai palaikė ryšius, rinko žvalgybinio pobūdžio informaciją ir pan. Šiai veiklai labiausiai tiko merginos.

Tai rodo tokie atvejai, kai vyrai partizanai persirengdavo moteriškais drabužiais, kad galėtų rinkti žvalgybinio pobūdžio infor-

maciją ar viešai vykdyti kitas užduotis. Yra žinoma, kad partizanų ryšininkas Bronius Musteikis persirengdavęs mergina[25]. Šarūno rinktinės partizanas Jonas Šimonis lankydavosi mieste persirengęs moteriškais drabužiais.

Vyrų persirenginėjimas moteriškais drabužiais rodo moteriškosios lyties atstovių veiklos specifiškumą rezistencijoje. Tai iš dalies paaiškina ir partizanų veiksmus mėginant „užverbuoti“ moteris, kad šios jiems teiktų žvalgybinio pobūdžio informaciją ar kitaip padėtų.

Pasak Nijolės Gaškaitės, moterys partizaniniame judėjime neturėjo vadovaujančių pareigų[26]. Nėra žinoma nė vieno atvejo, kad moteris taptų būrio vade ar pan., tačiau joms dažnai tekdavo atsakingos pareigos: „Petronėlė Pučinskaitė-Vilija tapo Ryšių tarnybos viršininke. [...] 1946 m. pavasarį Sanitarijos skyriaus viršininke paskirta Danutė Didžpinigytė-Laima, Laimutė“[27] (žuvo 1946 m. birželio 9 d.). Izabelė Šmigelskaitė-Pušelė, Pušis buvo štabo apsaugos viršininkė[28]. Vytauto partizanų rinktinės štabo žvalgybos skyriaus raštininkė buvo Stasė Šalaševičienė-Našlaitė (mėginant ją suimti, nusišovė bunkeryje)[29]. Štabuose dažniausiai moterys rūpinosi spauda, tvarkė ūkio reikalus bei finansus, dirbo medicinos seserimis, taip pat buvo atsakingos už žvalgybinio pobūdžio informacijos rinkimą, kaupimą ir tvarkymą. Paminėtina, kad moterys dažnai būdavo apdovanojamos už drąsą, uolumą bei pasiaukojimą. Elena Milašauskienė (g. 1898 m. Marijampolės aps. Prienų vlsč. Vartų k.) nuo 1945 m. globojo Spyruoklio (Jono Kučinsko, g. 1907 m. Marijampolės aps. Prienų vlsč. Škėvonių k.) partizanų būrį, savo namuose juos slėpė, maitino bei gydė sužeistuosius. Už šią veiklą buvo partizanų būrio vado apdovanota garbės raštu[30].

Sunku vienareikšmiškai atsakyti į klausimą, ar moterys tiesiogiai dalyvavo įvairiuose pasitarimuose svarbiais rezistencijai klausimais. Kuriant LLKS dalyvavo tik apygardų vadai, moterys dažniausiai palaikė ryšius. Tačiau yra žinoma, kad Pietų Lietuvos partizanų posėdžio protokolą dėl bendros partizanų vadovybės sudarymo pasirašė ir moteris – Domicelė Didžpinigytė-Laima (kituose leidiniuose – Danutė Didžpinigaitytė), medicinos sesuo, Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės partizanė[31]. Ji dalyvavo ir posėdžiuose, kuriuose buvo sudaromi bendros partizanų vadovybės planai.

Moterys visais amžiais priklausė saugomų asmenų kategorijai. Nors aktyvios kovotojos atlikdavo tokias pačias užduotis kaip ir vyrai, vis dėlto atsiskleidžia globėjiškas partizanų požiūris į moteris: buvo vengiama jas priimti į partizanų gretas, stengiamasi išvesti iš miško, parūpinti fiktyvius dokumentus ir pan. Aktyvių kovotojų moterų nebuvo daug, dauguma jų buvo ryšininkės ar rėmėjos. Moteriškosios lyties atstovių veiklos pėdsakas rezistencijoje gana ryškus. „Moteriška priedanga“ buvo naudojamasi žvalgybos srityje, sovietų pareigūnų likvidavimo bei kitose operacijose. Su moterų pagalba buvo sukuriamos palankesnės sąlygos sėkmingai operacijos baigčiai.

IŠVADOS

1. Daugiausia moterų į partizanų būrius įstojo 1945 m., aktyviausio pasipriešinimo metu. Partizaninio judėjimo pradžioje, visuotinio idėjinio pakilimo metu, nebuvo laikomasi griežtų apribojimų dėl moterų įstojimo į partizanų gretas. Europoje dar tebevyko karas, tad niekas nesitikėjo ilgos okupacijos. Moteriškosios lyties atstovių, turėjusių partizanės statusą, nebuvo daug, dauguma merginų priklausė ryšininkių bei rėmėjų kategorijai.

2. Statistinio tyrimo duomenys rodo, kad tarp aktyvių kovotojų ištekėjusios moterys sudarė 72 proc., netekėjusios – 28 proc. Partizanų žmonas sovietai ypač persekiojo, todėl daugiau jų išeidavo į partizanų būrius.

3. Nuo 1946 m. keitėsi politinė padėtis, rezistentų kovos taktika, kartu ir partizanavimo sąlygos. Tai lėmė, kad aktyvių kovotojų moterų vis mažėjo.

4. Dėl 1948–1949 m. trėmimų smarkiai padidėjo suimtų moterų skaičius 1948 m. Nuo 1949 m. moterų partizanių gerokai sumažėjo. Svarbus veiksnys – 1949 m. LLKS suformuluota nuostata: kiek galima vengti į aktyvių kovotojų gretas priimti moteris. Dėl to būrių vadai stengėsi gauti moterims fiktyvius dokumentus ir išvesti jas iš miško.

5. Nesant galimybių prisiglausti pas patikimus žmones, moterys slėpėsi bunkeriuose. Išdavysčių atveju ar čekistams nustačius būrių buvimo vietą, vienos moterys žūdavo mūšiuose, kitos susisprogdindavo slėptuvėse. Dėl to nuo 1949 m. padidėjo žuvusių moterų skaičius. Paskutinįjį pasipriešinimo etapą moterų kovotojų buvo mažiau negu pasipriešinimo pradžioje, tačiau dėl pasikeitusių partizanavimo sąlygų jų žuvo daugiau.

6. LLKS dokumentuose moterys partizanės traktuojamos taip pat kaip vyrai. Su vyrais jos kartu dalyvaudavo kovinėse operacijose, vykdė kitas vadų užduotis. Tačiau ne visos į pogrindį pasitraukusios moterys turėjo ginklus, ne visos buvo aktyvios kovotojos. Dalis jų padėdavo partizanams tvarkytis buityje: virė valgyti, skalbė ir pan.

7. Norėdamos sumenkinti savo vaidmenį rezistencijoje, sovietų tardomos moterys dažnai duodavo melagingus parodymus: neva bijodamos partizanų vykdžiusios jų skiriamas užduotis. Tačiau partizanų iniciatyva raginant merginas įsitraukti į rezistencinį darbą turi pagrindo.

8. Vyrų persirenginėjimas moteriškais drabužiais rodo moteriškosios lyties atstovių veiklos specifiškumą rezistencijoje. Tai iš dalies paaiškina ir partizanų veiksmus mėginant „užverbuoti“ moteris žvalgybininkių, ryšininkių ir pan. darbui.

9. Moterys partizaniniame judėjime nėjo vadovaujančių pareigų, tačiau joms dažnai tekdavo atsakingos ryšių tarnybos, sanitarijos skyriaus, štabo apsaugos viršininkių pareigos.

10. Partizanai stengėsi apsaugoti moteris nuo partizanavimo kasdienybės. Trūkstant kovotojų, jos, gavusios vadų sutikimą, stojo šalia vyrų kaip aktyvios kovotojos. Moterų dalyvavimas sovietų pareigūnų likvidavimo ar kitose operacijose sudarydavo palankesnes sąlygas sėkmingai operacijos baigčiai. Be to, „moteriška priedanga“ buvo naudojama ir žvalgybos srityje.

Nuorodos

[1] „Lietuvos Respublikos pasipriešinimo 1940–1990 metų okupacijoms dalyvių teisinio statuso įstatymas, 1997 m. sausio 23 d., Nr. VIII–97“, *Valstybės žinios*, 1997, vasario 7, Nr. 12(230).

[2] K. Kasparas, *Lietuvos karas*, K., 1999, p. 406.

[3] A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996, p. 448–449.

[4] LSSR NKVD–NKGB Vilniaus operatyvinio sektoriaus viršininko pavaduotojo Smirnovo 1945 m. spalio 26 d. specialus pranešimas LSSR NKGB gen. mjr. D. Jefimovui, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 18, b. 95, l. 6–7.

[5] LLA 1945 m. sausio 19 d. organizaciniai nurodymai Nr. 1, ibid., ap. 3, b. 1728, l. 176.

[6] Dzūkijos partizanų veiklos taisyklės, ibid., ap. 18, b. 99, l. 307.

[7] „Slapyvardžių-pavardžių rodyklė“, *Tada, kai žuvom dėl Tėvynės*, K., 1996, p. 245.

[8] Gyvenimas mirties rate [vaizdo įrašas]; Partizanai; Partizanės, režisierius Eugenijus Zubavičius, V., 1998.

[9] M. Lūžytė, „Devyneri moters metai miške“, *Tiesos tiltas*, 2000, Nr. 5, p. 32.

[10] „Slapyvardžių-pavardžių rodyklė“, p. 241.

[11] A. Česnulio ir kitų asmenų 1949 m. gegužės 25 d. kaltinamoji išvada, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43178/3, t. 4, l. 46.

[12] J. Semaškaitė, „Paskui laiko strėlę“, *Laisvės kovų archyvas,* 2004, Nr. 36, p. 99.

[13] N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953,* K., 1996, p. 19.

[14] N. Gaškaitė, „Lietuvos moterys – partizaninio judėjimo dalyvės“, *Lietuvaitė. Moteris ir rezistencija Lietuvoje. Konferencijos medžiaga,* V., 1998, p. 13.

[15] A. Anušauskas, op. cit., p. 448–449.

[16] N. Gaškaitė ir kt., op. cit., p. 96.

[17] Ibid., p. 96.

[18] B. Ulevičius, „Jos mylėjo Tėvynę“, *Laisvės kovų archyvas,* 1997, Nr. 20, p. 6.

[19] Elenos Valevičiūtės 1950 m. vasario 16 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35672/3, t. 2, l. 48.

[20] N. Gaškaitė ir kt., op. cit., p. 93.

[21] Antaninos Lukšytės 1949 m. kovo 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K.-1, ap. 58, b. 43178/3, t. 1, l. 234.

[22] Antaninos Lukšytės 1949 m. kovo 7 d. apklausos protokolas, ibid., l. 238–239.

[23] Onos Šepetytės 1950 m. kovo 5 d. tardymo protokolas, ibid., ap. 58, b. 23559/3, l. 12–18.

[24] Antosės Kurtinytės 1952 m. lapkričio 12 d. apklausos protokolas, ibid., b. 25953/3, l. 42–43.

[25] N. Gaškaitė ir kt., op. cit., p. 81.

[26] N. Gaškaitė, op. cit., p. 13.

[27] N. Maslauskienė, „Rinktinių organizavimas“, *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952 m.): Dokumentų rinkinys,* V., 2000, p. 19.

[28] „MGB Alytaus apskrities skyriaus viršininko Besarabovo pažyma apie ginkluoto pasipriešinimo karinių vienetų formavimąsi ir neutralizavimą Alytaus apskrityje, A apygardos įkūrimą, jos veiklą ir MGB operacijas prieš partizanus 1946 m. gegužės 29 d.“, *Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.): Dokumentų rinkinys,* V., 2003, p. 319.

[29] 1949 m. lapkričio 20 d. aktas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 38999/3, l. 88.

[30] Elenos Milašauskienės 1951 m. kaltinamoji išvada, ibid., b. 44419/3, l. 12.

[31] „Pietų Lietuvos partizanų štabo įgaliotinio, Tauro apygardos vado Z. Drungos-Mykolo, Jono ir Aukštaitijos partizanų įgaliotinių 1946 m. gegužės 28 d. posėdžio protokolas apie bendros partizanų vadovybės sudarymo planus“, *Laisvės kovos 1944–1953 metais,* K., 1996, p. 250.

Gauta 2006 07 12

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Žaneta Smolskutė

THE PARTICIPATION OF WOMEN IN THE ARMED RESISTANCE IN 1944–1953

Summary

This article deals with the motives behind the participation of women activists in the resistance from 1944 to 1953, their status in the partisan war, and the main features and characteristics of their activities.

After archive documents about 250 active women fighters had been systematised, a preliminary chart of the changes in the participation of women in the armed resistance between 1944 and 1953 was drawn up. An analysis of statistical research made it possible to assume that in different years of the partisan war, the active participation of women in the armed resistance was different, as well as to discern some regularities in the general context of the resistance.

The year 1945 is considered in historiography the most active. Statistical research shows that the largest number of women joined partisan units in that year. The conclusion can be drawn that the active involvement of both women and men in the ranks of the fighters was conditioned by the general tendencies in the resistance to the occupation. At the beginning of the partisan movement, during the general ideological upsurge, there were no strict regulations concerning women joining the ranks of the partisans. The war was still going on in Europe, and nobody expected the occupation to last long. There were not many women who had the status of partisan; most girls belonged to the category of messengers and supporters.

A statistical study shoes that married women accounted for 72 per cent of the active fighters, while single girls made up 28 per cent. As the wives of the partisans were badly affected most of them joined partisan units.

From 1946 the number of active fighters started falling. The political situation, the tactics of the resistance and the conditions for the partisans had changed. From 1948 more women than men were arrested. This can be linked to the deportations in 1948 and 1949. All of this could have influenced the suddenly reduced numbers of women fighters from 1949. That year, the

Lithuanian Freedom Fighters Movement decided to stop accepting women into the ranks of active fighters, which could have been an important factor. Therefore, unit leaders provided women with false documents and sent them out of the forests. When there were no chances of finding refuge with trusted people, women hid with partisans. When the partisans were betrayed, or the Cheka succeeded in locating them, some women were killed in the forests, while others blew themselves up in bunkers. As a result of this, from 1949, more women were killed. During the last stage of the resistance, there were fewer women fighters than at the beginning of the movement, but due to the changed conditions for the partisans, more of them were killed.

It is evident from the documents of the Lithuanian Freedom Fighters Movement that women partisans were treated in the same way as men. They participated in military operations and carried out leaders' orders. Just like the men's, when killed their dead bodies were displayed on town squares. Although women did not hold high positions, they had responsible roles as messengers, paramedics and defence heads at headquarters. Not all women who joined the underground had weapons, and not all were active fighters. Some of them did daily chores, such as cooking and laundry.

In order to play down their role in the resistance, women often gave false evidence when they were interrogated by the Soviets: being afraid of the partisans, they did what they were told.

However, the partisan initiative to urge girls to join the resistance had a real basis. Sometimes men had to dress as women, which shows how specific women's work in the resistance was. That partly explains the partisans' efforts to enlist women's help to work as scouts and messengers.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2006, 2(20)

Kristina Burinskaitė

Kompromitavimas – vienas KGB metodų formuojant viešąją nuomonę

Šio straipsnio tikslas – atskleisti KGB taikyto kompromitavimo metodo veikimo principus ir priežastis, kodėl KGB naudojo šią psichologinio poveikio priemonę, išnagrinėti, kokiomis formomis ji pasireiškė ir kokių padarinių turėjo Lietuvos antisovietiniam pasipriešinimui bei jo dalyviams.

ĮVADAS

„Tikslas pateisina priemones“ – šiuo principu dažnai vadovavosi bolševikai, įgyvendindami savo vidaus ir užsienio politiką nuo Sovietų Sąjungos susikūrimo iki jos žlugimo 1991 m. Vienas svarbiausių uždavinių, kuriam jie skyrė visas jėgas, buvo kova su vidaus ir išorės priešais. Svarbus tos kovos būdas – kompromitavimas, priešininko neigiamo įvaizdžio formavimas visuomenėje.

Priešingai negu demokratinėse valstybėse, esant totalitariniam režimui viešoji nuomonė buvo formuojama dirbtinai ir centralizuotai, su aukščiausių valstybės institucijų ir specialiųjų tarnybų žinia, aktyviai joms dalyvaujant. Teisėtvarkos organai buvo kompromituojančiųjų sąjungininkai. KGB darė didžiulę įtaką valdžiai ir politiniams procesams SSRS. Kontroliuodamas informacijos pateikimą visuomenei per spaudą, KGB turėjo gerą galimybę veikti viešąją nuomonę. Pažymėtina, kad KGB kompromitavimo metodo nesukūrė, bet jį pavertė svarbiu ginklu kovoje su opozicija ir taikė be jokių skrupulų. Totalitariniam SSRS režimui buvo labai svarbus kontroliuojamoje viešojoje nuomonėje reiškiamas palaikymas, pritarimas, todėl ir reikėjo atitinkamai formuoti viešąją nuomonę. Pagrindiniai kompromitavimo tikslai – apjuodinant asmenį ar judėjimą, susilpninti jų pozicijas, veiklą, mažinti rėmėjų gretas, daryti spaudimą ir pateisinti savo veiksmus, represijas bei susidorojimą.

Kol kas nėra išsamių istorinių kompromitavimo tyrimų. Jacques'o Ellulio[1], J. Aronsono Ellioto, Anthony'o Pratkinsono[2], Gartho G. Jowetto ir Victoria O'Donnellio[3], Suzanne Labino[4], Martino Ebono[5], C. Johno Clewso[6], Raymondo Sleeperio[7], J. Kiseliovo[8], Oliverio Thomsono[9] darbuose nagrinėjamas sovietinės propagandos ir dezinformacijos mechanizmas. Sovietų vykdytos dezinformacijos Vakaruose metodus ir mastus atskleidžia Richardas H. Shultzas ir Roy'us Godsonas[10]. KGB veiklos užkulisius nagrinėja Čekoslovakijos specialiosioms tarnyboms dirbęs ir į Vakarus emigravęs Ladislavas Bittmanas[11].

Lietuvoje KGB veiklos tyrimai pasidarė įmanomi tik tada, kai tapo prieinami KGB dokumentai. Išeiviai dažniausiai nagrinėjo Bažnyčios ir disidentų persekiojimo bei politinių teismų tematiką. Tik nepriklausomoje Lietuvoje pradėti išsamūs KGB veiklos tyrimai. Svarus lietuvių istoriko Arvydo Anušausko indėlis tiriant Lietuvos KGB veiklą ir struktūrą[12]. Arši KGB kova su Lietuvos Kata-

likų bažnyčia naudojant įvairias fizinio ir psichologinio poveikio priemones atskleidžiama Vido Spenglos[13], Arūno Streikaus[14], Stasio Vardžio[15] monografijose. Atskiros KGB kompromitavimo akcijos atsispindi Juozo Banionio[16], Juozo Starkausko[17], Juozapo Romualdo Bagušausko[18], Vytauto Skuodžio[19], Nijolės Gaškaitės[20] tyrimuose. KGB platinamos kompromituojančios medžiagos apie antisovietinio judėjimo dalyvius autentiškumas arba dezinformacija išryškinama A. Anušausko[21], Gedimino Ilgūno[22] ir Tomo Remeikio[23] publikacijose. S. Paulo Žumbakio veikale parodoma, kaip buvo organizuojami karo nusikaltėlių teismai JAV ir Kanadoje, kokį vaidmenį juose atliko saugumas, pateikdamas specialiai parinktą, dalinę informaciją[24]. Sovietinė istoriografija ir spauda, nepaisant ideologinio angažuotumo, tendencingumo ir skleidžiamos dezinformacijos, taip pat yra informatyvus šaltinis, atskleidžiantis vykdytas kompromitavimo akcijas. Buvo leidžiama knygų serija „Faktai kaltina“, kurioje buvo rašoma apie tariamą „buržuazinių nacionalistų“ antiliaudinę veiklą nuo 1917 m. Šis motyvas vyrauja ir su KGB bendradarbiavusių Juozo Jakaičio[25], Vytauto Minioto[26], Juozo Mikuckio[27], Vytauto Alseikos[28] propagandiniuose „atsiminimuose“; juos parengė arba padėjo rengti KGB. XX a. penktąjį–devintąjį dešimtmečiais KGB parengė 569 propagandinius ir kompromituojančius straipsnius. Jais norėta visuomenėje suformuoti nuomonę apie nusikalstamą kunigų veiklą, jų moralinį nuosmukį, „žiaurius partizanų nusikaltimus“ partizaninio karo metu 1944–1953 m. Atsvara sovietų spaudai buvo „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika“, kuri stengėsi paneigti spaudoje pasirodžiusį melą, atskleisti sovietų valdžios ir KGB vykdytą susidorojimą su dvasininkais bei tikinčiaisiais. Lietuvos ypatingajame archyve saugomi KGB dokumentai atskleidžia KGB vykdytas žmonių kompromitavimo akcijas, jų tikslus ir būdus. Agentūrinė-operatyvinė veikla, KGB miestų ir rajonų skyrių veiklos planai bei ataskaitos rodo, kokias agentūrines-operatyvines priemones KGB taikė prieš aktyviausius sovietų valdžios kritikus ir veikėjus. Kompromitavimo mechanizmo veikimą atskleidžia ne tik KGB dokumentai. Iš viešai paskelbtų disidentų laiškų ir dokumentų matyti, kaip valdžia su jais susidorodavo.

ŽMONIŲ KOMPROMITAVIMO METODAS IR JO TIKSLAI

Norėdamas sumažinti stiprėjančio antisovietinio judėjimo rėmėjų bazę, KGB ėmėsi priemonių keisti žmonių požiūrį į valdžiai oponuojančius judėjimus, diskredituoti visuomenės akyse. Viena iš tokių priemonių – kompromitavimas. Tarptautinių žodžių žodyne „kompromitacija“ (nuo pranc. žodžio „*compromettre*“) apibūdinama taip: „Savęs žeminimas netinkamu elgesiu arba kitų žeminimas, šmeižimas, nemalonių ar nederamų jų elgesio faktų kėlimas aikštėn“[29], svarbiausias tikslas – „sugriauti kompromituojamo asmens autoritetą, gerą vardą visuomenėje ir pasitikėjimą juo“[30].

Vykdant žmonių kompromitavimą išskiriami keli etapai ir taikymo principai. Svarbus kompromituojančios informacijos pateikimo laikas, forma ir tai, kokiai visuomenės grupei ji pateikiama. Stengiamasi surasti žmogaus silpnąsias vietas – tai, ką jis vertina ir bijo prarasti. Labai svarbu nustatyti, kokia informacija kompromituoja asmenį, kaip ji gali paveikti ir pakenkti asmeniui. Todėl kompromituojant žmogų atsižvelgiama į jo asmenines savybes, pomėgius, ligas, profesinę veiklą, įvairias machinacijas, teistumą. Asmenį diskredituoti padeda ir jo aplinkoje esančių žmonių ydos bei nusižengimai. Kitas etapas – tos informacijos pa-

viešinimas. Informacija turi būti pateikta remiantis „patikimu šaltiniu“, nors tikrasis šaltinis niekada neskelbiamas[31]. Svarbus ir informacijos pateikimo momentas. Dažnai tokia informacija pasirodo prieš žmogui svarbų įvykį – rinkimus, teismo procesą ir t. t. Kompromitavimo akcijų kontekstas (tarptautiniai ar vidaus įvykiai) padeda atskleisti tikruosius kompromituojančiųjų tikslus – teisingumo siekį ar priešininko šmeižimą. Svarbu informaciją pateikti taip, kad ji patrauktų visuomenės dėmesį, sukeltų atitinkamas emocijas. Diskredituoti oponentui naudotas ir toks būdas: žmogus buvo palyginamas su literatūriniais ar istoriniais veikėjais, kurie visuomenėje visuotinai vertinti neigiamai. Veiksmingas ir žmogaus apkaltinimas draugyste su neigiamai vertinamais asmenimis (pvz., su nusikaltėliais) siekiant sudaryti įspūdį, kad ir jis pats toks yra[32]. Pavyzdžiui, propagandiniuose straipsniuose, nukreiptuose prieš Katalikų Bažnyčią ir dvasininkų luomą, dažnai buvo pabrėžiamas katalikų dvasininkų palankumas „banditų“ gaujoms, žudikams (taip buvo vadinami partizanai), bendradarbiavimas su naciais.

Svarbu, kaip buvo pateikiama informacija per spaudą, televiziją. Didelę reikšmę turėjo informacijos žodžiai, intonacija, interpretacija, kontekstas. Kompromituojanti informacija platinta per spaudą, naudojant sumontuotas nuotraukas, telefoninius pokalbius, skleidžiant gandus ir kt. Siekiant padaryti didesnį įspūdį, sustiprinti neigiamos informacijos poveikį, ji buvo pateikiama kuo detaliau. Rinkiminių technologijų tyrinėtojas Richardas Lau pažymėjo, kad „negatyvi informacija yra labiau įsimintina, neigiamas įspūdis linkęs mažiau keistis, todėl formuojant žmonių poziciją jis svarbesnis negu teigiama informacija“[33]. Įvairi propaganda veiksmingesnė, kai ji nukreipta į tuos, kurie linkę priimti kompromituojamąją informaciją ir ja patikėti[34]. Todėl būtina visuomenės vertybių, nuotaikų, to, kas vertinama, o kas ne, ko bijoma, ko nekenčiama ir panašių dalykų analizė.

KOMPROMITAVIMO OBJEKTAS IR MEDŽIAGA SOVIETŲ LIETUVOJE

Kompromituojanti medžiaga Lietuvoje skyrėsi nuo Rusijoje prieš disidentus naudotos medžiagos. Rusijoje žmogų diskredituojanti informacija buvo labiau susijusi su asmens dabartine veikla arba asmeniniu gyvenimu. Lietuvoje kompromituojanti medžiaga buvo siejama su jo praeitimi, jo veikla nepriklausomoje Lietuvoje, nacių okupacijos metais, pokario Lietuvoje. Žmogų galėjo sukompromituoti priklausymas įvairioms partijoms, visuomeninėms organizacijoms, tarnavimas kariuomenėje, darbas policijoje ar kitose nepriklausomos Lietuvos valdžios institucijose. Neigiamą požiūrį į veiklą nepriklausomoje Lietuvoje lėmė ideologinis buržuazinės Lietuvos valdžios vertinimas, esą ji buvo priešiška lietuvių liaudžiai. Daug žmonių nukentėjo dėl tremties, kalinimo lageriuose (net jei toks likimas ištiko jų tėvus), priklausymo „buožių“ luomui, taip pat dėl teistumo už dalyvavimą partizaniniame kare ar paramą partizanams. Ryšiai su partizanais irgi buvo rimta kompromituojanti medžiaga. Pavyzdžiui, žurnalo „Mūsų gamta“ redaktoriaus pavaduotoją Julių Gelžauską kompromituojanti medžiaga – dalyvavimas partizaniniame kare. Be to, jame dalyvavo ir kiti jo šeimos nariai, o tėvas nepriklausomoje Lietuvoje buvo tautininkų partijos narys[35].

Nacių okupacijos metais neginkluotas antinacinis judėjimas, lietuvių dalyvavimas vietos savivaldos organsuose, Vietinėje rinktinėje, 1941 m. Birželio sukilime sovietams davė pretekstą juos apkaltinti profašistinėmis pozicijomis. Taip pat buvo pasinaudojama ir neatskleistais žydų masinių

žudynių epizodais. Kova su sovietais buvo prilyginama bendradarbiavimui su naciais. Šia kompromituojančia medžiaga daugiausia kaltinti asmenys, emigravę į Vakarus ir neva likę nenubausti už savo nusikaltimus. Bet kokio pobūdžio antisovietiniai veiksmai – atsišaukimų, nesovietinės atributikos platinimas ar užsienio radijo stočių klausymas buvo laikomi žmogų kompromituojančiu faktu. SSRS bijojo ideologinės Vakarų įtakos, todėl ryšius su jais (giminės, laiškai, dovanos iš Vakarų) vertino labai neigiamai ir įtariai. Tokie ryšiai buvo kompromituojanti medžiaga. Šiuo pretekstu žmonės galėjo būti apkaltinami bendradarbiavimu su užsienio, ypač JAV, specialiosiomis tarnybomis. KGB ne tik ieškojo agentų, bet ir, siekdamas sukompromituoti žmogų kitų akyse, paskelbdavo jį CŽV agentu ar paskleisdavo gandus, neva jis KGB agentas.

Kompromituojant buvo naudojama ir asmeninio pobūdžio informacija: socialinė padėtis (kilmė iš buožių klasės), priklausomybė nuo alkoholio, narkotinių medžiagų, azartinių žaidimų, slapti ryšiai su moterimis (vedusių vyrų ar kunigų), ligos, netradicinė seksualinė orientacija, įvairūs nusikaltimai, finansinės machinacijos ir t. t. Tačiau moralinio pobūdžio kompromituojanti medžiaga buvo ne tokia populiari. KGB kompromitavimo akcijos buvo nukreiptos prieš aktyviausias antisovietines jėgas Lietuvoje ir Vakaruose – Katalikų Bažnyčią, disidentus, išeivių organizacijas ir konkrečias antisovietines akcijas, kurios trukdė sovietų valdžiai kontroliuoti visuomenę ir diskreditavo jos politiką.

KOMPROMITAVIMO PRIEMONĖS: ŠMEIŽTO IR MELO KAMPANIJOS

KGB kompromituoti asmenims ar organizacijoms naudojo įvairius būdus. Dažniausiai naudotos kompromitavimo akcijos – tai melo ir šmeižto kampanijos per spaudą, propagandinių knygų spausdinimas ir gandų skleidimas. Šių kampanijų esmė – tikrų (teigiamų ar neigiamų) arba melagingų faktų, kurie gali sulaukti visuomenės nepritarimo, pasmerkimo, paviešinimas, jų iškraipymas, tendencingas interpretavimas. Pagrindinės šmeižto temos, vyravusios sovietų spaudoje ir emigrantų prokomunistinės pakraipos laikraščiuose („Vilnis“, „Vienybė“) bei JAV spaudoje, buvo šios: emigravusių išeivių paskelbimas karo nusikaltėliais, dalyvavusiais žudant sovietų pareigūnus ir žydus; emigrantų organizacijų ir pavienių asmenų kaltinimai bendradarbiavus su nacių valdžia arba JAV specialiosiomis tarnybomis; neva atskleidžiamas moralinis organizacijų vadų ir aktyviausių narių degradavimas; katalikų dvasininkų religinės veiklos esmės iškraipymas, moralinis kunigų „sugedimas“, paviešinant neigiamas jų asmenines savybes ir įpročius, kunigų bendradarbiavimas su „žudikais“ (partizanais); disidentų ir žmogaus teisių gynėjų veiklos, didesnių antisovietinių akcijų tikrųjų tikslų nuslėpimas ir nuvertinimas.

KATALIKŲ BAŽNYČIOS IR DVASININKIJOS DISKREDITAVIMAS

Didžiausios kompromitavimo akcijos per visą sovietinį laikotarpį buvo vykdomos prieš katalikų tikėjimą, Bažnyčią kaip instituciją, kunigus. Siekiant atitraukti žmones nuo Bažnyčios, pakirsti pasitikėjimą ja, buvo formuojama neigiama visuomenės nuomonė apie ją. Kartais tokios kompromitavimo akcijos tapdavo pagrindu teisiniam susidorojimui su kunigais. Šios akcijos vykdytos per respublikinės spaudos leidinius, tokius kaip „Tiesa“ ir „Gimtasis kraštas“. Gerokai daugiau tokių straipsnių pasirodydavo rajonų spaudoje, nes provincijoje daugiau tikinčiųjų ir didesnė kunigų įtaka.

Kompromitavimo akcijos buvo glaudžiai susijusios su sovietų valdžios vykdyta ateizmo politika. Ateistinę propagandą, kuri nei-

gė Dievą, menkino tikėjimo ir Bažnyčios įtaką žmogui, neva atskleidė Bažnyčios ir dvasininkų ydas, taip pat galima laikyti viena iš kompromitavimo formų. Šių akcijų dažnumas ir pobūdis keitėsi – tai priklausė nuo vidaus ir užsienio politikos aktualijų, santykių su Vakarų valstybėmis, ypač Vatikanu.

Antisovietiškai nusiteikusių ir nelinkusių paisyti valdžios nurodymų dėl religinės veiklos suvaržymų kunigų kompromitavimas turėjo diskredituoti Bažnyčią ir susilpninti jų veiklą. Pabrėžiant kai kuriuos neigiamus kunigų elgesio pavyzdžius, tikinčiųjų religinį fanatizmą ar iškraipant tokių ritualų kaip nukryžiavimas ir badavimas prasmę, buvo peršamos išvados, kad polinkis į kraštutinumus būdingas visam kunigų luomui[36]. Kunigus kompromituojančiuose straipsniuose kurtas ypač neigiamas ir nepatrauklus jų įvaizdis. Kunigai vaizduoti kaip moraliai degradavę, kupini ydų ir žemiškų silpnybių žmonės, kurių elgesys ir gyvenimo būdas toli gražu neatitinka Bažnyčios propaguojamų vertybių. Visas šias kunigams primetamas ydas tarsi apibendrino straipsnis „Istorija apie Dubingių kunigus“, kuriame pavaizduoti keturi kunigai: vienas iš jų, klebonas Jonas Žvinys, 1944 m. vadovavo partizanų būriui, antras buvo ištvirkęs, trečias – mėgėjas išgerti, o ketvirtas – pinigų eikvotojas[37]. Kunigų ir moterų santykiai, celibato sulaužymas – labai dažnos temos kompromituojant kunigus. Tokie straipsniai dažnai buvo spausdinami rajonų laikraščiuose. Šis nusižengimas, ypač provincijoje, vertintas neigiamai, o kunigai, išaiškėjus tokiems „faktams“, būdavo perkeliami į kitas parapijas. Plačiai eskaluota prelato Konstantino Olšausko istorija. Jis nepriklausomoje Lietuvoje buvo įsivėlęs į skandalingą romaną su moterimi, kuri buvo nužudyta[38]. Ne mažiau kunigai kaltinti godumu, įvairiomis spekuliacijomis statant bažnyčias ir parapijos namus. Dvasininkai vaizduoti kaip gviešęsi materialinių dalykų. Jėzuitas kunigas Bronius Paukštys*, atlikęs misiją Jakutijoje, vaizduotas kaip spekuliantas. Panašiai kaltintas ir kunigas Gylys– jis neva įvairiomis machinacijomis ir spekuliacijomis pasistatė namą[39]. Siekdamas diskredituoti kunigus ir jų veiklą kaip neatitinkančią bažnytinių dogmų KGB naudojo ir kunigų ryšius su partizanais. Sovietų propaganda XX a. penktajame dešimtmetyje kūrė kunigo, „banditizmo rėmėjo“, įvaizdį[40]. Partizaninio karo metu kunigai dažnai būdavo būrių kapelionai ir rėmėjai, bet KGB šiai veiklai suteikė kitą prasmę. Šie ryšiai turėjo atskleisti neva veidmainišką katalikybės prigimtį. Siekta parodyti, kad katalikų tikėjimas pateisina žmonių žudymą ir skatina neapykantą: „Maldos tryško neapykanta tarybinei liaudžiai, nors ji pateikiama diplomatiškai, kad būtų galima pateisinti bet kokią niekšybę“[41]. Ginkluotoje pogrindžio veikloje aktyviai dalyvavo kunigai Antanas Ylius ir Steponas Rudžionis. Kunigo A. Yliaus** pavardė bene dažniausiai buvo minima antireliginėje propagandoje. Jam mesti pramanyti kaltinimai žiauriomis žudynėmis, nors jis kaip tik buvo prieš savavališkas žudynes. Apie jį sukurtas dokumentinis filmas „Kryžiaus šešėlyje“[42]. Vienoje iš serijos „Faktai kaltina“ knygų – „Žudikai bažnyčios prieglobstyje“ (1963 m.) rašoma, neva kunigai bendradarbiavo su naciais ir yra atsakingi už žmonių, ypač žydų, žudymą. Vyskupai kaltinti prisidėję prie žydų ir sovietų aktyvistų žudymo, uždraudę jiems padėti, raginę bendradarbiauti su vokiečiais[43]. Dauguma kaltinimų žymiems lietuvių išeiviams ir kunigams buvo grindžiami vyskupo Juozapo Skvirecko dienoraščiu ir jo interpretacijomis. Tačiau publikuotose J. Skvirecko dienoraščio ištrau-

* 1946 m. kunigas B. Paukštys suimtas už ryšius su Tauro apygardos partizanais.

** A. Ylius – vienas Tauro apygardos įkūrėjų.

kose daug kas praleista. Nepaminėta, kad vyskupas Vincentas Brizgys ir kiti su vokiečiais bendravę lietuviai pabrėžė, jog būtina atkurti savarankišką Lietuvos valstybę. Dienoraštyje jaučiamas nusistatymas prieš žydus, kurie kovojo bolševikų pusėje, o ne apskritai prieš žydų tautą. Jame atsispindi lietuvių pastangos padėti žydams ir tai, kad vokiečiai nepaisė lietuvių nuomonės. Sovietmečiu spausdintose dienoraščio ištraukose buvo sąmoningai nutylėti faktai, atskleidžiantys sudėtingą to meto lietuvių ir žydų padėtį, jų santykius su okupacinės vokiečių valdžios institucijomis. Sovietų valdžia neginkluotą rezistenciją prilygino bendradarbiavimui su nacių valdžia. Iš šios nuostatos išplaukė ir kaltinimai. Tačiau sovietinė propaganda paviešino ir savaip interpretavo tik tuos faktus, kurie jai buvo reikalingi patvirtinti savo kaltinimus ir šmeižtą. KGB neapsiribojo vien Lietuvoje gyvenančių kunigų kompromitavimu. Emigravusių lietuvių kunigų veikla Vakaruose, pavyzdžiui, Vatikane, taip pat buvo kompromitavimo akcijų objektas. Nekatalikiškas elgesys ir veikla, kuri neva skiriasi nuo pastoracinės, ryšiai su nusikaltėlių pasauliu ir JAV specialiosiomis tarnybomis – tai šmeižto ir melo akcijų temos. Kompromitavimo akcijos vykdytos prieš kunigą Zenoną Ignatavičių – jam darytas spaudimas, kad nutrauktų aktyvią veiklą. Jis buvo Antano Impulevičiaus bataliono, veikusio Baltarusijoje 1941–1943 m., kapelionas, tad kunigui Z. Ignatavičiui primetama atsakomybė už žmonių žūtį. Palyginus su kitais į Vakarus pasitraukusiais kunigais, daugiausia kompromituojančių straipsnių pasirodė apie vyskupą V. Brizgį ir jo veiklą nacių okupacijos metais*. Vakaruose veikiančių kunigų parama Lietuvoje dirbantiems kunigams buvo svarbi, tad neatsitiktinai pasirinkta V. Brizgio asmenybė. Tendencingai parinktų faktų (jie ne visada buvo melagingi) iš kunigų gyvenimo ir Katalikų Bažnyčios veiklos, ypač nacių okupacijos ir ginkluotos rezistencijos laikotarpiu, viešinimas buvo antireliginės ir antibažnytinės politikos dalis, kuria siekta sumenkinti Katalikų Bažnyčios moralinį autoritetą ir įtaką visuomenėje.

Naujas kovos su Bažnyčia etapas prasidėjo XX a. aštuntajame dešimtmetyje, kai pablogėjus Katalikų Bažnyčios padėčiai stiprėjo kunigų pasipriešinimas ateistinei ir antibažnytinei valdžios politikai. 1972 m. išėjęs pirmasis „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ (toliau – „Kronika“) numeris ir 1978 m. įsteigtas Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetas (toliau – TTGKK) iš esmės pakeitė religinį antisovietinį pasipriešinimą. Šiuo laikotarpiu kompromitavimas buvo daugiau nukreiptas ne tiek prieš atskirus kunigus (paviešinant jų gyvenimo detales) ar Katalikų Bažnyčią kaip instituciją, kiek prieš naują religinį sąjūdį siekiant diskredituoti jam atstovaujančius asmenis, organizacijas bei leidinius. Todėl ir kompromituojanti medžiaga daugiau buvo susijusi su tuometine kunigų veikla ir asmeninėmis savybėmis, nors kartais buvo prisimenama ir jų praeitis. KGB organizavo kompromitavimo akcijas prieš „Kroniką“ ar TTGKK, taip pat su šiais sąjūdžiais susijusius kunigus – Juozą Zdebskį, Sigitą Tamkevičių, Alfonsą Svarinską, Bronių Laurinavičių. Ypač stengtasi sekti ir kompromituoti kunigą J. Zdebskį (KGB jam suteikė „Akiplėšos“ slapyvardį). Įvairiais laikotarpiais jį sekė apie 80 agentų: stebėjo jo gyvenimą, veiklą, ryšius su kitais žmonėmis. KGB siekė sukompromituoti J. Zdebskį apkaltinant jį užmezgus neleistinus kunigui ryšius su moterimis, todėl agentai intensyviai

*V. Brizgys (1903–1992) buvo vienas aktyviausių kovotojų pirmosios sovietų okupacijos metu. Nacių okupacijos laikotarpiu buvo VDU Teologijos ir filosofijos fakulteto dekanas, 1944 m. gestapo internuotas ir išvežtas į Vokietiją. Aktyvią antisovietinę veiklą jis tęsė ir emigravęs į Vakarus: dalyvavo II Vatikano Susirinkime, rengė religinę literatūrą lietuvių kalba.

ieškojo įrodymų tam patvirtinti. Kovojant su „Kronika“, nepadėjo nei teismai, nei kratos, todėl buvo siekiama ją diskredituoti paneigiant joje skleidžiamą informaciją ir sumenkinti jos svarbą tikintiesiems. 1977 m. KGB tariamai savilaidos būdu išleido knygą „Bažnyčia ir LKB kronika“, kuria siekta įteigti, esą „Kronika“ yra inspiruota KGB, nes režimo kritika sukeldavo didesnes represijas prieš Bažnyčią ir ją skaldė[44].

Apibendrinant galima pasakyti, kad KGB siekė bet kokiu pretekstu apjuodinti tvirtą pagrindą ir didžiulę įtaką Lietuvoje turinčią Katalikų Bažnyčią. Tam naudotos visos priemonės – nuo melo iki fizinės prievartos. Bažnyčios veikla buvo pagrindinė valdžios konkurentė kovojant dėl įtakos žmonių moralei, pasaulėžiūrai, jų auklėjimui. Todėl kunigai ir buvo puolami dėl jų pastoracinės veiklos. Kunigų kompromitavimas moraliniu ir buitiniu aspektu buvo ne tik spaudimo priemonė siekiant savų tikslų, bet ir galimybė pakirsti žmonių pasitikėjimą dvasininkais.

DISIDENTŲ IR LIETUVOS IŠVADAVIMO ŠALININKŲ KOMPROMITAVIMAS

Antisovietines akcijas, kurios sulaukdavo didelio Lietuvos ir išeivių dėmesio, stengtasi kompromituoti suteikiant joms kitą, o ne politinę reikšmę. KGB buvo ypač svarbu šias akcijas diskredituoti Vakarų visuomenės akyse, nes didžiausios sovietinio gyvenimo realybę diskreditavusios akcijos – pabėgimai – sukeldavo didelį rezonansą. Pabėgėlių rėmimas Vakaruose sovietams tapo dar vienu antivakarietiškos propagandos atramos tašku. Sovietinėje spaudoje pabėgimai į Vakarus, jeigu jų metu buvo grobiami lėktuvai, buvo traktuojami kaip teroristiniai aktai. Valdžiai buvo svarbu parodyti, kad pabėgimai nesusiję su politiniais motyvais ar blogu gyvenimu SSRS, o yra nusikaltimas, kurį paskatino išorinės jėgos. Lietuvių Prano ir Algirdo Brazinskų, Simo Kudirkos pabėgimas į Vakarus sukėlė ir tarptautinį rezonansą. Sovietinei propagandai ypač buvo naudingas Brazinskų pabėgimas pagrobiant lėktuvą. Išplėtota didelė propagandinė kampanija, nukreipta ne tik prieš Brazinskus, bet ir prieš Vakaruose gyvenančių lietuvių organizacijas, kurios mėgino Brazinskams suteikti kokią nors teisinę ar kitokią paramą. Diskredituojant Brazinskus sovietinėje spaudoje, atskleistos jų gyvenimo Lietuvoje detalės. Tėvas P. Brazinskas vaizduotas kaip nusikaltėlis, avantiūristas, turėjęs kelias žmonas, apgaudinėjęs, apvogęs net savo motiną. Priešingai negu teigė Brazinskai, Lietuvoje P. Brazinskui buvo iškelta ne politinė, o kriminalinė byla[45]. Sovietinės propagandos skleista informacija nebuvo vien prasimanymas, joje buvo ir nemažai tiesos. Brazinskų pabėgimas nebuvo politiškai motyvuotas, bet dėl Lietuvos išvadavimo kovojusių ir Sovietų Sąjungos teisių aneksuotos Lietuvos piliečių atžvilgiu nepripažinusių lietuvių organizacijų ir sovietų valdžios konfrontacija įgavo politinį pobūdį. Brazinskai tuo pasinaudojo. Turkijoje P. Brazinskas išleido savo biografiją. Jis pakeitė kai kuriuos savo gyvenimo faktus, kad gautų politinį prieglobstį. Biografijoje jis rašė, kad 1947 m. už antisovietinę veiklą su žmona buvo ištremtas į Uzbekiją. Iš tikrųjų ten jis vertėsi spekuliacijomis, nors biografijoje teigė, kad tęsė antisovietinę veiklą[46]. Buvo iškraipomi realūs gyvenimo faktai, kurių Vakaruose gyvenantys lietuviai negalėjo patikrinti, o sovietine spauda nebuvo pasitikima. Šioje istorijoje susipynė SSRS, išeivijos ir JAV valdžios institucijų interesai. Byla dėl Brazinskų perdavimo tapo politine, nes buvo keliami ir Lietuvos savarankiškumo bei okupacijos klausimai[47]. Buvo diskredituojami ir kiti lietuviai, pabėgę į Vakarus. KGB skleisdavo gandus apie neva tikrąsias jų pabėgimo priežastis. Skleisti gandai apie Jono Simokaičio ryšius su JAV specialiosiomis tarnybomis, teistumą

už spekuliaciją[48]. S. Kudirką paskatino emigruoti ir palikti šeimą JAV propaganda, o ne sovietinio gyvenimo realybė[49].

XX a. aštuntajame dešimtmetyje, prasidėjus judėjimui už žmogaus teises ir laisves, KGB mėgino susidoroti ir su aktyviais žmogaus bei tautos teisių gynėjais. Diskreditavimo ir kompromitavimo akcijų taikiniais tapo Antanas Terleckas, Viktoras Petkus, Balys Gajauskas, į Vakarus emigravę Tomas Venclova, sutuoktiniai Jonas Jurašas bei Aušra Sluckaitė ir kiti. Šmeižiant juos siekta sukompromituoti žmogaus teisių judėjimą, atitraukti žmones nuo kompromituojamų asmenų ir pateisinti susidorojimą su jais: „Nacionalistus kompromituoti, izoliuoti, kad bet koks panašus valdžios veiksmas būtų suvoktas visuomenės ir sulauktų jos palaikymo“[50]. Šiuo atveju kompromitavimas buvo nukreiptas prieš konkrečius asmenis. Diskredituojanti medžiaga juos kompromitavo kaip asmenybes, nes neva atskleidė jų ydas ar neigiamus būdo bruožus. Buvo griebiamasi ne tik akivaizdaus melo, bet ir KGB naudinga linkme interpretuojami faktai, ypač tada, jei kai kurie žmogaus teisių judėjimo dalyviai anksčiau buvo teisti ar ištremti. Pavyzdžiui, pažymoje apie B. Gajausko asmenybę parašyta, kad „duomenų apie piktnaudžiavimą alkoholiu ar narkotikais nerasta, psichinėmis ar kitomis rimtomis ligomis nesirgo“[51]. Iš to aiškiai matyti, kokių faktų KGB ieškojo, siekdamas susidoroti su disidentais. Buvo paviešinami ir savaip interpretuojami B. Gajausko praeities faktai. Jis vadintas užkietėjusiu nusikaltėliu, žudiku[52]. Sąmoningai nutylėta, kad žmogaus nužudymas buvo savigyna, o ne žmogžudystė. V. Petkus ir A. Terleckas taip pat vaizduojami kaip asmenybės, „kurioms buvo svetimas sąžiningas gyvenimo būdas“[53]. Norėdamas sukiršinti disidentus, KGB paviešino A. Terlecko dienoraščio ištraukas, kuriose jis V. Petkų vadino akiplėša, nes šis siekė sumažinti A. Terlecko autoritetą. Sovietų saugumui buvo parankus interviu su A. Terlecku, kuriame jis išreiškė nepasitenkinimą dvasininkija, „Kronika“, nes ši nespausdino jo ir kitų kritiškesnių, griežtesnių straipsnių[54]. KGB ieškojo faktų, kurie disidentus parodytų kaip užkietėjusius nusikaltėlius ir seksualinius iškrypėlius bei atstumtų visuomenę nuo jų pačių ir jų veiklos. Disidentus kompromituojančių straipsnių pasirodymas ar kiti KGB veiksmai prieš juos sutapo su Helsinkio grupės įsikūrimu ir suaktyvėjusiu antisovietiniu pasipriešinimu vykstant jų teismo procesams. Darytina prielaida, kad tokiu būdu siekta pakenkti žmogaus teisių judėjimui ir susidoroti su opozicija.

„BANDITO“ ĮVAIZDŽIO KŪRIMAS

KGB neužteko fiziškai susidoroti su partizanais – juos siekta diskredituoti. Partizanus kompromituojančių straipsnių buvo tiek pat kiek ir nukreiptų prieš Bažnyčią. Jų galima aptikti spaudoje net ir 1989–1991 m., kai pradėta perlaidoti partizanus, įamžinti jų atminimą[55]. Partizanai sovietinėje istoriografijoje vadinti tik „banditais“ ir „žudikais“[56]. Tai ne tik partizanų kompromitavimo retorika, bet ir ideologizuotas partizaninio judėjimo vertinimas, grindžiamas „klasių kovos“ teorijomis. Skleista dezinformacija, esą šį judėjimą veikė išorės jėgos, jis vykdė užsienio specialiųjų agentūrų užduotis, tad „banditų“, „buržuazinių nacionalistų“ tikslai neatitiko lietuvių liaudies siekių[57]. Buvo diegiama mintis, kad laisvės kovų šaknys yra nelietuviškos. Norėdamas pateisinti represijas prieš partizanus, KGB formavo jų kaip brutalių žudikų ir banditų įvaizdį. Sovietinėje spaudoje galima rasti nemažai vaizdingų „atsiminimų“ apie partizanus, kuriuose pasakojama apie jų žiaurumą, negailestingumą, sadizmą, susidorojimą su nekaltais žmonėmis[58]; jie neva ne tik žudė, bet ir vogė, prievartavo moteris. Negalima paneigti, kad partizaninio karo metu nebuvo pralietas ir nekaltų žmonių krau-

jas. Partizanų vadovybė kovojo su savivale ir baudė tokius prasižengusius partizanus. Antai KGB kompromituojamas kunigas S. Ylius stengėsi kovoti su partizanų savivale[59]. Buvo kompromituojamas ne tik partizaninis judėjimas, bet ir pavieniai tiek žymesni, tiek eiliniai partizanai. Apie Juozą Lukšą-Daumantą buvo rašoma, kad Vakaruose jis įgijęs „žudiko specialybę“[60]. Net ir 1984 m. jis buvo pristatomas kaip gestapo agentas, žmogžudys, vykdęs „užjūrio šeimininkų“ užsakymus[61].

Tokie straipsniai, nuslepiant tikrąją partizaninės kovos istoriją ir tuo metu esant neprieinamiems KGB archyvams, turėjo formuoti itin neigiamą ir atstumiantį partizanų įvaizdį, grįžusius iš tremties pasipriešinimo dalyvius izoliuoti nuo visuomenės ir neleisti jiems įsitraukti į neginkluotą antisovietinį judėjimą.

IŠEIVIJOS NEIGIAMO ĮVAIZDŽIO KŪRIMAS

Prieš didžiausias ir aktyviausiai Lietuvos laisvinimo idėją Vakaruose keliančias organizacijas buvo išplėtota respublikinė ir tarptautinė (daugiausia JAV, Vakarų Vokietijoje, nes čia buvo didžiausios lietuvių bendruomenės) šmeižto bei melo kampanija. Kaltindamas jas bendradarbiavus su nacių valdžia okupacijos metais ir nekaltų žmonių (ypač žydų) žudymu, KGB siekė mažinti tarptautinę paramą išeiviams. Naudojantis nesutarimais pačioje išeivijoje, siekta skaldyti antisovietines jėgas užsienyje: „pagilinti esamus prieštaravimus tarp išeivių organizacijų, kompromituojant jų vadus ir jų veiklą“[62]. Taigi kompromitavimo akcijomis siekta konkrečių tikslų – trukdyti išeivijos politinėms ar visuomeninėms organizacijoms plėtoti tarptautinius ryšius ir mažinti tų organizacijų aktyvumą ardant jas iš vidaus.

Norint suvokti tikruosius KGB tikslus, svarbu išsiaiškinti šių kompromitavimo akcijų kontekstą, t. y. kaip tarptautiniai ir vidaus įvykiai paveikė šias akcijas. Pažymėtina, kad numatomi agentūrinių-operatyvinių priemonių (tarp kurių yra ir kompromitavimas) planai buvo rengiami svarbių tarptautinių įvykių išvakarėse. KGB buvo ypač aktualu kompromituoti išeivius prieš Vakarų valstybių visuomenę ir valdžios institucijas. Tai leidžia daryti prielaidas, kad KGB siekė sumažinti išeivių rengiamų akcijų poveikį.

Siekdami apšmeižti išeivius ir jų veiklą, sovietų valdžia ir KGB naudojosi Vakaruose ir JAV vykusiomis nacistinių arba bendradarbiavusių su naciais karo nusikaltėlių, dalyvavusių žydų žudynėse, paieškomis bei teismais. Lietuvių pozicija nacių okupacijos metais, palankumas vokiečiams okupacijos pradžioje, dalyvavimas savivaldos institucijose leido sovietams išeivius parodyti kaip nacistinės Vokietijos rėmėjus ir savaip interpretuoti 1940–1944 m. įvykius Lietuvoje[63]. KGB buvo labai svarbu parodyti glaudų lietuvių ir vokiečių bendradarbiavimą ir neva natūralų lietuvių pritarimą nacistinei Vokietijos politikai, primenant Antano Smetonos vyriausybės „flirtą“ su naciais 1933–1940 m.[64]

Sovietų valdžia organizavo viešus karo nusikaltėlių teismus Lietuvoje, kuriais siekta ne tik auklėti visuomenę, bet ir skleisti antivakarietišką propagandą[65]. Simboliškai teisti ir užsienyje esantys asmenys, pavyzdžiui, Antanas Glodenis, Antanas Impulevičius, Liudas Kairys. Negalėdamas pasiekti ir nuteisti į Vakarus emigravusių veikėjų, sovietų saugumas stengėsi Vakarų visuomenės akyse sukompromituoti aktyvesnius 1941 m. įvykių dalyvius, pavyzdžiui, Juozą Ambrazevičių, Jurgį Bobelį (Kauno komendantą nacių okupacijos metu), Kazimierą Palčiauską (antinacinės rezistencijos dalyvį, 1941 m. Kauno burmistrą, kuris remdamasis vokiečių įsaku įsakė žydams nešioti Dovydo žvaigždę ir įsteigė Kauno getą), Kazį Škirpą, Joną Šlepetį, Stasį Žymantą-Žakevičių (1941 m. Laikinosios vyriausybės įgaliotinis Vilniaus miestui ir sričiai teisės klau-

simais)[66]. Šie žmonės iš tikrųjų vienaip ar kitaip bendradarbiavo su vokiečiais ar dirbo vietinės savivaldos institucijose. Neva įrodantys jų kaltę dokumentai buvo siunčiami tų valstybių, kuriose jie gyveno, vyriausybėms, siekiant, kad jie būtų išduoti Lietuvos SSR teismams[67]. Pats KGB pripažino, kad neturi įrodymų apie išeivių organizacijų vadovų nusikaltimus nacių okupacijos metais, bet vis tiek siuntė dokumentus apie Vakaruose besislapstančius karo nusikaltimais kaltintus asmenis (Bronių Kaminską, Juozą Kungį, J. Palčiauską ir kitus), siekdamas su jais susieti ir lietuviškų organizacijų aktyvistus[68]. Lietuvių karo nusikaltėlių paieška ir bylų kėlimas ne tik padėjo diskredituoti išeiviją, bet ir buvo priemonė nukreipti dėmesį nuo sovietų valdžios padarytų nusikaltimų. Žmonės, kaltinti karo nusikaltimais, galėjo pateikti informacijos apie sovietų nusikaltimus, tad juos kompromituojant siekta sumenkinti jų teikiamą informaciją. Be to, tai buvo geras argumentas sovietų nusikaltimus pavaizduoti kaip gynybą[69]. KGB, norėdamas paveikti ne tik teismus, bet ir JAV visuomenę, anonimiškai siuntė knygas, laiškus ir brošiūras JAV laikraščiams. Taip buvo platinama informacija, nukreipta prieš Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (toliau – VLIK'o) valdybos pirmininko pavaduotoją Bronių Nemicką (1940 m. NKVD buvo suimtas, 1943 m. įsitraukė į antinacinę rezistenciją). Siekta atskleisti jo tariamus ryšius su nacių saugumo policija. Panašiomis akcijomis buvo sukompromituotas aktyvus VLIK'o ir Pasaulio lietuvių bendruomenės (toliau – PLB) veikėjas S. Žymantas-Žakevičius, VLIK'o reikalų tvarkytojas ir PLB aktyvistas kun. Lionginas Jankus ir K. Palčiauskas. PLB ir Amerikos lietuvių tarybos (toliau – ALT) kompromitavimas buvo tiesiogiai siejamas su informacijos apie karo nusikaltėlius ir jų nusikaltimus sklaida. Kompromituotos organizacijos jas siejant su abejotinos reputacijos žmonėmis ir karo nusikaltėliais[70]. Formuota nuomonė, neva Vakaruose didvyriais tapdavo chuliganai, recidyvistai, oro piratai, dykaduoniai ir plevėsos[71]. Karo nusikaltėlių teismų procesai buvo skirti ne teisingumui atkurti, bet SSRS politiniams tikslams pasiekti – kompromituoti išeiviją ir neva nusikaltėlių neišduodančius Vakarus. Taip buvo diskredituojamas karo nusikaltėlių paieškos ir teisingumo vykdymas, net jei kai kurie lietuviai dėl padarytų karo nusikaltimų vis dėlto buvo nuteisti. Kadangi „teisingumo" paieškas skatino SSRS, pačių sovietų nusikaltimai buvo tarsi nustumiami į šalį.

Vadovaudamasis principu „skaldyk ir valdyk", KGB nusprendė suskaldyti antikomunistines jėgas aštrinant lietuvių ir žydų santykių klausimą. 1975–1978 m. JAV emigracijos ir natūralizacijos tarnybai, sionistų organizacijoms, kai kuriems JAV laikraščiams buvo nusiųstos knygos „Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944", „Jie bučiavo svastiką" ir kt. Antilietuviškos akcijos vykdytos ne tik JAV, bet ir Izraelyje. Nusiųsta dokumentinio filmo „Dialogas su sąžine" kopija. Šiame filme užfiksuota Plungės baudėjų veikla, už kurią 1979 m. jie buvo nubausti. Tai sulaukė lietuvių ir žydų bendruomenių dėmesio bei atgarsio. Pamažu pereita prie abipusių kaltinimų. Žydų spauda Brazilijoje, JAV, Kanadoje ir Izraelyje apkaltino lietuvius dalyvavus naikinant žydus, o kai kurie lietuviai kaltino žydus sunkiais nusikaltimais, pavyzdžiui, trėmimais, turto grobstymu, bendradarbiavimu su sovietiniais okupantais. Priekaištų sulaukė ir didžiosios lietuvių organizacijos, deramai neapgynusios lietuvių. Nors ir buvo įžiebtas konfliktas, bet galutinai sukiršinti žydų ir lietuvių KGB nepavyko. Nepaisant abipusių kaltinimų, VLIK'o posėdžiuose ir kituose išeivių susibūrimuose nutarta „apmalšinti savo aistras [...] ir nesileisti vedžiojamiems KGB agentų už nosies"[72]. Tai, kad KGB siekė savų tikslų, o ne atkurti teisingumą dėl žydų žudynių, rodo faktai, jog šios holokausto vykdytojų „paieškos" ir jų „paviešinimas" vykdavo tik tada, kai tai buvo nau-

dinga sovietų vadžiai. Pažymėtina, kad KGB vykdė antisemitines akcijas, nesiderinusias su teisingumo siekiais.

KGB stebėjo išeivijoje vykstančius procesus ir ieškojo galimybių juos paveikti. Tarp išeivių organizacijų kilusius nesutarimus KGB išnaudojo kaip dar vieną priemonę pakenkti Lietuvos laisvinimo bylai Vakaruose. Didžiausi nesutarimai kildavo dėl vadovavimo išeivijai ir santykių su sovietų Lietuva. Dėl vadovavimo išeivijai konkuravo VLIK'as ir PLB. PLB šalia kultūrinės ir visuomeninės veiklos mėgino reikštis ir politinėje veikloje, o tai kirtosi su VLIK'o veiklos sritimi. „Santara-Šviesa" atstovavo tai išeivijos daliai, kuri siekė suartėti su okupuotos Lietuvos gyventojais ir per įvairius ryšius (kultūrinius, mokslinius, turizmo) skleisti laisvės idėjas okupuotoje šalyje. VLIK'as, PLB ir ALT užėmė griežtą poziciją – ryšius su Lietuva prilygino Lietuvos laisvės bylos išdavystei[73]. Daugiausia dėmesio KGB skyrė įtakingiausiai išeivijos jėgai VLIK'ui ir „Santarai-Šviesai" dėl jos poveikio per įvairius ryšius su Lietuvos gyventojais. Kompromituojant išeivius pabrėžtas organizacijų vadovų valdžios siekimas, karjerizmas, ir taip gilinti prieštaravimai tarp konkuruojančių organizacijų. Paviešinant tikras ar tariamas išeivių ydas buvo menkinamas moralinis išeivijos lyderių autoritetas, verčiant abejoti jų galimybėmis atstovauti ir vadovauti Lietuvos laisvinimo veiklai. Kompromituojant išeivius Lietuvoje, buvo siekiama riboti jų ryšius ir mažinti paramos bei idėjų poveikį.

Svarbų vaidmenį vykdant propagandines ir kompromitavimo akcijas atliko Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje draugija „Tėviškė". Vienas jos tikslų – „demaskuoti antikomunizmą, buržuazinės moralės veidą, duoti atkirtį buržuazinei propagandai"[74]. Ji rengė įvairias propagandines akcijas, skelbė ir platino knygas, straipsnius. KGB agentai, įvairiais būdais išvykę į JAV, Kanadą, buvo įpareigojami teigiamai vaizduoti sovietų Lietuvos laimėjimus, paneigti išeivių skleidžiamą „melą" dėl blogo gyvenimo Lietuvoje ir diskredituoti juos bei jų politines akcijas kaip melagingas. Įgyvendinti šį tikslą padėjo spaudoje skelbtas Antano Bimbos veikalas „Klestėk, Nemuno krašte"[75]. KGB apie organizacijas platino kompromituojančią ir abipusį nepasitikėjimą keliančią informaciją. VLIK'ui buvo išsiųstas laiškas, kuris atskleidė slaptas tautininkų partijos derybas su VLIK'ui oponuojančia Lietuvos diplomatų kolegija. Kilo didžiulis skandalas ir trintis tarp dviejų grupuočių. Paviešintas Vinco Rastenio laiškas VLIK'o nariui Tomui Šidiškiui, kuriame neigiamai apibūdinta krikščionių demokratų partija ir jos planai kurti grupę, turinčią oponuoti VLIK'ui. Šio laiško kopijos nusiųstos VLIK'o nariams. Tai irgi turėjo sukelti nepasitikėjimą ir pabloginti organizacijų tarpusavio santykius.

Agentui Balandžiui buvo pavesta vykdyti Berlyne ilgalaikę akciją „Butaforija". Šio agento užduotis – sukompromituoti Petrą Karvelį, Vaclovą Sidzikauską ir Juozą Venckų, parodant juos vokiečių, o per vokiečius – JAV žvalgybai kaip KGB agentus. P. Karvelis ir V. Sidzikauskas nepriklausomoje Lietuvoje jau buvo žinomi visuomenės ir politikos veikėjai, tad jų antisovietinė veikla trukdė sovietų valdžiai. Emigravęs į Vakarų Vokietiją J. Venckus buvo aukšto rango karininkas ir aktyvus antisovietinio judėjimo dalyvis, todėl ir jį mėginta sukompromituoti. Per agentą Balandį KGB norėjo sudaryti įspūdį, kad sovietų valdžia iš J. Venckaus per Lietuvoje esančią šeimą gauna naudingos informacijos. Suklastojus jo raštą, buvo nusiųstas „Venckaus pranešimas" vokiečių, o per juos – JAV žvalgybai, kuriame pateikti duomenys apie karinius dalinius"[76]. KGB dokumentuose V. Sidzikauskas įvardijamas kaip sovietų agentas, užverbuotas 1940 m. gruodžio 13 d., jam duotas slapyvardis Inteligentas, bet dabar šie duomenys neva dingę[77]. Vienmin̆čiams jį norėta parodyti ne tik

kaip sovietų agentą, bet ir kaip žudiką bei nacių agentą. Agentūrines priemones prieš V. Sidzikauską papildė ir šmeižto kampanija spaudoje apie jo „aferas“ nepriklausomoje Lietuvoje, įvykusį teismą. Kaip įrodymas buvo pateikiamas „Lietuvos žinių“ straipsnis[78]. Ko gero, KGB viską apibendrino J. Mikuckio vardu po jo mirties išleistuose atsiminimuose. Juose žymiems nepriklausomos Lietuvos veikėjams J. Mikuckis nešykštėjo neigiamų epitetų: „Ką jau ką, o pagerti (ypač veltui) Smetonos buvusieji tikrai mėgo, [...] jie tėvynės išdavikai, nes nori matyti tėvynę apsuptą karo dūmų, parsidavėliai, vertelgos [...]. V. Sidzikauskas suktas, K. Škirpa avantiūristas, P. Plechavičius mėgsta išgerti, turi meilužę, S. Raštikis kelnėta davatka, Jonas Pyragius girtuoklis, M. Krupavičius trokšta garbės ir valdžios, pinigų (aukso atsargų kontrolės) [...]. Jie vadovavosi principu „Tegu žūva karo ugnyje ir dūmuose pati Lietuva, jei ji ne mūsų“. [...] VLIK kurstė kruvinus įvykius Lietuvoje“[79].

Vienas svarbiausių išeivių ginklų kovoje su sovietų valdžia buvo radijo stotys – „Vatikano radijas“, „Amerikos balsas“, „Svoboda“ („Laisvė“). Valdžia jau nuo pat partizaninio karo laikų kovojo su jomis ir jų įtaka. Išgirstos per užsienio radijo stotis informacijos skleidimas buvo didelis nusikaltimas – antisovietinė agitacija ir propaganda. Su jomis kovota ne tik techninėmis priemonėmis. Nuo šeštojo dešimtmečio daugiau dėmesio skirta ideologinėms priemonėms. „1959 m. LKP CK nutarime kontrpropagandos klausimu numatyta imtis priemonių infiltruoti savo agentą tarp radijo stočių darbuotojų, rinkti informaciją apie jų politinę veiklą praeityje, pasitraukimo į Vakarus priežastis, dabartines nuotaikas, [...] veiklą Antrojo pasaulinio karo metais ar nepriklausomoje Lietuvoje“[80]. Taip ieškota galimybių formuoti agentūrą iš pačių dirbančių asmenų. KGB ypač domėjosi Jonu ir Auša Jurašais, Kęstučiu Girniumi, dirbančiais „Amerikos balso“ lietuviškoje sekcijoje. Spaudoje šios stotys vaizduotos kaip nepatikimos, skleidžiančios melą, buvo sureikšminamos įvairios faktinės jų klaidos arba suniekinami laidose minimi asmenys. Formuodamas neigiamą išeivių organizacijų ir veikėjų įvaizdį, KGB siekė pakirsti jų įtaką ir konkrečių veikėjų autoritetą Lietuvoje, trukdyti bendradarbiauti išeivijos politinėms visuomeninėms organizacijoms ir disidentams Lietuvoje. Kiršindamas konkrečias organizacijas, KGB turėjo tikslą silpninti Lietuvos laisvinimo judėjimą Vakaruose.

KGB „SUFORMUOTA“ VIEŠOJI NUOMONĖ: LAIŠKŲ IR PETICIJŲ INICIJAVIMAS BEI KLASTOJIMAS

Vienas iš „juodosios“ propagandos, kuriai priskiriamas kompromitavimas, požymių – anoniminis informacijos šaltinis. KGB stengėsi nuslėpti savo vaidmenį kompromitavimo akcijose, nes tada jomis niekas nepatikėtų, todėl vykdė jas per kitus asmenis, o šie ne visada žinodavo atlieką svetimą darbą. Jeigu nepavykdavo agentūrinės kombinacijos apšmeižti asmenį, KGB klastodavo laiškus ir parašus. Saugumas sąmoningai siekė kompromitavimo akcijas pavaizduoti kaip visuomenės protestą, „kad informacija apie jų nusikaltimus ir amoralų elgesį neįžiebtų antisovietinių akcijų“[81]. Brazinskams pabėgus į Vakarus, vietinėje ir emigrantų spaudoje prasidėjo plati kompromitavimo akcija. Ji ypač suaktyvėjo 1970 m., kai buvo sprendžiamas jų perdavimo iš Turkijos Sovietų Sąjungai arba prieglobsčio suteikimo JAV klausimas. Spaudoje buvo skelbiami įvairių profesijų atstovų vieši laiškai, raginantys juos išduoti SSRS, pavyzdžiui, fizikos profesoriaus Pauliaus Slavėno viešas laiškas Turkijos ambasadai Maskvoje[82]. Nors laiškų kopijos patekdavo į KGB bylas, bet rengti laiškus buvo skatinama per partines organizacija ar sovietines įstaigas. Ši kompromitavimo ir spaudimo forma

taikyta ir kunigams. Tai buvo nukreipiama prieš aktyviausius kunigus B. Laurinavičių, S. Tamkevičių ir J. Zdebskį, taip pat prieš TTGKK ir „Kroniką“. J. Zdebskio kompromitavimo planuose nurodyta: „Šlavantų gyventojų vardu parengti laišką dvasininko vadovybei, vyskupui Pavilioniui ir RRT įgaliotiniui dėl dvasininkų veiklos ir Zdebskį kompromituojančių pareiškimų. Šias peticijas pasirašė 27 asmenys“[83]. Laiško nusiuntimas Religinių reikalų tarybos įgaliotiniui tarsi būdavo pagrindas tolesniam susidorojimui su kunigu. Šmeižikiški laiškai buvo siunčiami ir J. Zdebskio aplinkos žmonėms, bendražygiams. Užsakomaisiais kunigų ir tikinčiųjų laiškais bei pareiškimais norėta sukompromituoti „Kroniką“ ir kitas kunigų akcijas, parodyti, kad ne visi remia jų veiklą. 1979 m. KGB planuose kompromituoti TTGKK buvo nurodoma: „Parengti vyskupams kunigų vardu laišką, smerkiantį atskalūnišką komiteto narių veiklą, ir pasiūlymus imtis veiksmų. [...] Taip pat per agentą „Gladijolė“ organizuoti kolektyvinį kreipimąsi, kur būtų smerkiama jų veikla. [...] Nusiųsti laiškus komiteto nariams, išreiškiant nepasitenkinimą jų elgesiu ir raginant nutraukti savo veiklą“[84]. Inicijuodamas tikinčiųjų ir kunigų laiškus bei peticijas KGB aktyviems kunigams darė spaudimą iš dviejų pusių – bažnytinės vadovybės ir tikinčiųjų. Šiomis priemonėmis KGB siekė ne tik sukiršinti dvasininkų luomą, bet ir nuteikti tikinčiuosius prieš valdžiai neparankius dvasininkus.

POLITINIŲ BYLŲ KRIMINALIZAVIMAS

Dar vienas būdas apšmeižti ir sukompromituoti disidentus bei antisovietinį pasipriešinimą – jų veiklai suteikti ne politinį, bet kriminalinį atspalvį ir taip pateisinti susidorojimą su jais. Politinių teismų procesų viešumo valdžia vengė, nenorėdama suteikti galimybės disidentams juose viešai kalbėti. KGB pasitelkė bylų kriminalizavimo būdą, nes ne visada pavykdavo įrodyti antisovietinę veiklą. Be to, kriminalinės bylos „nuima nuo jų kovotojų už tautos laisvę aureolę, ir jie tampa paprastais nusikaltėliais“, kaip buvo teigiama KGB mokomojoje literatūroje[85].

Garsiems ir aktyviems disidentams buvo iškeltos kriminalinės bylos. Romualdas Ragaišis (operatyvinės bylos slapyvardis – Optikas) mėgino atnaujinti Helsinkio grupės veiklą. 1979 m. jis buvo suimtas ir už spekuliaciją akiniais nuteistas dvejiem metams. Kratos metu jo namuose rasta antisovietinės literatūros ir ji konfiskuota. 1973 m. gruodžio 19–26 d. teisme nagrinėta valstybės turto grobstymo byla (iš mokyklos valgyklos vogti konditerijos gaminiai). Teistas tik A. Terleckas, nors įtariamųjų buvo daugiau, o vagystės bei netvarka buhalterijoje egzistavo ir anksčiau. Kaip ir P. Ragaišio atveju, A. Terleckui inkriminuota vagystė, bet jo namuose konfiskuoti žurnalai „Naujoji romuva“, „Mūsų Vilnius“, nors tai nebuvo susiję su keliama baudžiamąja byla ir nebuvo jo nusikaltimo įrodymai. Šie faktai rodo, kas iš tikrųjų domino KGB – buvo renkami antisovietinės veiklos įrodymai. Kaltinimai vagyste buvo tik dingstis susidoroti. 1974 m. gegužės mėn. teatre, kur dirbo A. Terleckas, dingo du televizoriai (ne jo darbo metu), bet jis buvo vienintelis įtariamasis: „potencialiu vagiu gali būti tik jis“[86].

1972 m. po Romo Kalantos susideginimo sulaikyti demonstracijų dalyviai buvo vadinami „maža chuliganų grupe“, kuri mėgino pasinaudoti laidotuvėmis kaip proga įstatymams ir tvarkai pažeisti. Norėdamas sumenkinti ir sukompromituoti demonstracijas bei išvengti atsakomybės už tai, kad nesukontroliavo padėties, sovietų saugumas šiuos įvykius interpretavo tik kaip viešosios tvarkos pažeidimą. Spaudoje buvo pateikti tikri ar tariami duomenys apie teisiamuosius, neva ne vienas jų teistas už chuliganizmą, vagystes, girtuokliauja[87]. KGB darbuotojai perskaitė 600 paskaitų, parengė 75 straipsnius, kuriuose stengėsi diskredituoti Kauno įvykius ir R. Kalantos susideginimą kaip pasipriešiti-

nimo akciją[88]. R. Kalantos susideginimą taip pat mėginta kriminalizuoti, kad šis įvykis nebūtų politizuojamas, o R. Kalanta nebūtų laikomas didvyriu. KGB ieškojo įrodymų, kad jis vartojo narkotikus, alkoholį ar buvo homoseksualus, nes „miesčionims hipiai gali asocijuotis su homoseksualais“[89]. Tokiomis priemonėmis siekta R. Kalantą pavaizduoti kaip chuliganą ar asocialų asmenį, o susideginimą pateikti kaip chuliganizmą[90].

Kunigams irgi buvo inkriminuojami kriminaliniai nusikaltimai, susieti su valstybės turto iššvaistymu. Bet tai tebuvo dar viena spaudimo ir kompromitavimo forma. Pavyzdžiui, Švenčionėlių bažnyčios klebonas B. Laurinavičius, nesutikęs bendradarbiauti su KGB, buvo apkaltintas valstybės turto švaistymu (nors jis bažnyčios statymo darbams gavo cemento iš statybos komiteto)[91]. 1962 m. „Tiesa“ plačiai pagarsino teismą dėl valstybės turto švaistymo statant Klaipėdos bažnyčią[92]. 1978 m. kunigas S. Tamkevičius Varėnos rajone pateko į autoavariją. Kaltas buvo invalido vežimėliu važiavęs žmogus ir jis pats tai pripažino, bet KGB jį įkalbėjo (įbaugino ir papirko), kad iškeltų S. Tamkevičiui ieškinį. Taip buvo siekiama S. Tamkevičių sukompromituoti, pašalinti iš „Kronikos“ ir TTGKK veiklos[93].

Šiais metodais KGB norėjo įtikinti visuomenę, jog valdžia baudžia žmones ne už tai, kad jie priklauso tam tikrai organizacijai, judėjimui ar gina žmogaus teises, o už kriminalinius nusikaltimus. Taip KGB siekė sumažinti galimą visuomenės pasipriešinimą represijoms ir sudaryti neigiamą žmogaus teisių gynėjų įvaizdį, įrodyti, kad jie teisti už kriminalinius nusikaltimus.

PSICHIATRIJOS TAIKYMAS KOVOJE SU DISIDENTAIS

Disidentų paguldymas į psichiatrijos ligonines buvo ne tik priemonė izoliuoti valdžiai neįtikusius asmenis, bet ir jų veiklą visuomenei pateikti kaip psichinę ligą. Psichiatrai suformuluodavo tokią diagnozę, kad asmenį būtų galima prievarta paguldyti į psichiatrijos ligoninę. KGB mėgino apkaltinti psichine negalia ir pasaulyje plačiai žinomą Andrejų Sacharovą, ir tik Lietuvoje pagarsėjusį A. Terlecką. Šia kompromitavimo forma norėta suformuoti visuomenės nuomonę, kad šiuos asmenis reikia izoliuoti nuo sveikosios visuomenės dalies, ir taip pateisinti represijas – izoliavimą psichiatrijos ligoninėje.

Po R. Kalantos mirties buvo paskirta teismo medicininė ekspertizė. R. Kalantos susideginimo atvejis buvo ryškiausias valdžios mėginimas antisovietinę veiklą pavaizduoti kaip psichinės ligos išraišką. Teismo medicinos komisija atrinko įrodymus – R. Kalantos laiškus, liudijimus, kurie neva patvirtino valdžios prielaidas. Netgi tėvai buvo priversti duoti valdžiai palankius interviu spaudai. Motina pasakojo apie jį kaip apie uždarą jaunuolį, kuris skundėsi nervų ligomis, lankėsi pas gydytojus, vartojo vaistus[94]. KGB bijojo, kad atsiras R. Kalantos šalininkų, nes „nacionalistai jaučiasi nereikalingi Lietuvoje ir siekia tapti herojais susidegindami, kaip tas išprotėjęs. Visi susidegina paveikti ligos, alkoholio ir be jokių politinių motyvų“, todėl KGB davė nurodymus sukompromituoti susideginimo būdą[95]. Pažymėtina, kad po R. Kalantos susideginimo analogiškų savižudybių padaugėjo, bet ne visos jos buvo susijusios su antisovietine motyvacija ar potekste. Sovietinė propaganda teigė, kad socialistinė santvarka gerbia žmogaus teises ir laisves, tad žmogaus teisių judėjimo dalyviai, kurie tai neigė, buvo pavojingi SSRS. Buvo siekiama juos parodyti kaip „socialiai pavojingus asmenis“[96].

Buvo ir daugiau su psichiatrine prievarta susijusių įvykių, bet jie nesukėlė tokio didelio atgarsio. Psichiatrijos taikymo būdas yra išskirtinis, nes šiuo atveju nukentėdavo ne tik žmogaus reputacija (jis buvo apšaukiamas

socialiai pavojingu asmeniu, kurio veiksmuose negalėjo būti jokių politinių motyvų), bet ir padaroma žalos žmogaus fizinei bei psichinei sveikatai. Lietuvoje žinoma 15 psichiatrinės prievartos aukų[97]. Tai buvo žiaurus būdas žmonėms pašalinti iš visuomeninio gyvenimo ir dar viena priemonė diskredituoti sovietų valdžiai pavojingą veiklą.

KOMPROMITAVIMO AKCIJOS 1987–1990 m.

Paskutiniaisiais sovietų režimo metais (1987–1990 m.) KGB neatsisakė kompromituojančių ir šmeižikiškų straipsnių. Tokių publikacijų padaugėjo po pirmojo mitingo prie Adomo Mickevičiaus paminklo 1987 m. rugpjūčio 23 d. Skelbtos kalbos, kurių autoriai piktinosi įvykusiu mitingu, jo dalyvius vadino ekstremistais. Vėliau analogiškos publikacijos buvo nukreipiamos prieš aktyviausias to meto visuomenines jėgas, pavyzdžiui, Lietuvos persitvarkymo sąjūdį (toliau – Sąjūdis), Lietuvos laisvės lygą (toliau – LLL). Jų narius šmeižiantys straipsniai pasirodydavo prieš rinkimus arba po svarbiausių akcijų, mitingų. LLL, kuri buvo kategoriška ir nelinkusi į derybas su sovietų valdžia, buvo puolama spaudoje. Siekta jai priešinti Sąjūdį kaip priimtinesnį visuomenei, aiškinti, kad todėl daug kas pasirenka būtent Sąjūdį[98]. Taip LLL darytas spaudimas atsisakyti kategoriškos pozicijos ir norėta sukelti trintį tarp Sąjūdžio ir LLL. Pastarąją organizaciją stengtasi pavaizduoti nepatraukliai, atskleidžiant jos narių „nešvarią praeitį“. Pavyzdžiui, LLL nariai Steponas Bubulas (partizanas, politinis kalinys) ir Leonas Laurinskas (pokario rezistentas) prisistatydavo esą kovotojai už laisvę, bet KGB inicijuotuose straipsniuose buvo vaizduojami kaip teroristai, žmonių kiršintojai[99].

Sąjūdžio santykiai su valdžia buvo permainingi – nuo santūraus bendradarbiavimo iki atviros konfrontacijos. Kompromitavimas turėjo padėti kovoti su didėjančia Sąjūdžio įtaka visuomenėje. Išrinkus Sąjūdžio seimo tarybą, duotas įsakymas rinkti duomenis apie jo narius. Buvo siekiama riboti iš užsienio lietuvių Sąjūdžiui teikiamą paramą ir trukdyti materialinei paramai patekti į Lietuvą. Tam naudotasi su KGB slaptus ryšius palaikiusių asmenų paslaugomis: „KGB iš patikimo asmens gavo informacijos, kad leidinio „Pasaulio lietuvis“ redaktorius skundėsi, jog Sąjūdžio fondą pasiekia ne visa parama iš užsienio: pinigai, kompiuteriai, videotechnika naudojama asmeninėms reikmėms. Jis bijo, kad šiai informacijai iškilus į viešumą, KGB gali tai panaudoti Sąjūdžiui sukompromituoti“[100].

Paskutinį kartą suaktyvinti kompromitavimo mechanizmą mėginta 1991 m. Nemažas viltis KGB siejo su 1991 m. atsiradusiu Lietuvos ateities forumu. Jam padedant siekta besiformuojančią valdžią sukompromituoti kaip „profašistinę“[101], pabrėžiant Vytauto Landsbergio autoritarinį valdymo būdą, tariamai autoritarinį režimo pobūdį ir pan. Bene didžiausias šių šmeižto ir melo kampanijų tikslas – noras, kad susvyruotų visuomenės pasitikėjimas atgimimo judėjimu ir jo propaguojamomis vertybėmis, ir nepriklausomybės siekiančių jėgų skaldymas.

POLITINIAI, VISUOMENINIAI IR SOCIALINIAI KOMPROMITAVIMO PADARINIAI

Norint įvertinti kompromitavimo veiksmingumą ir padarinius, svarbu išsiaiškinti, ar buvo pasiekti užsibrėžti tikslai – pakirstas valdžios oponentų autoritetas visuomenėje ir sumažintas jų aktyvumas.

Iš tikrųjų daug kas priklausė nuo kompromitavimo akcijų vykdytojų ir kompromitavimo objektų ar aukų. Kai kurios KGB akcijos pasiekdavo tikslą, o kai kurios – ne, nes žmonės įtardavo, kad prie šių veiksmų prisi-

dėjo KGB. Analizuojant KGB dokumentus matyti, kad KGB savo nuopelnu laikė įvykusius pokyčius žmogaus teisių gynimo organizacijų viduje, iš tiesų vykusius ne dėl slapta suplanuoto poveikio, o dėl kitų objektyvių priežasčių, taip pat konkrečių asmenų atsitraukimą nuo aktyvesnės politinės visuomeninės veiklos. Sovietmečiu dėl kompromitavimo nukentėdavo nemažai įvairių socialinių sluoksnių atstovų. Pavyzdžiui, buvusiems kaliniams ir tremtiniams buvo ribojamos kelionės į užsienį, galimybės susigrąžinti nacionalizuotą turtą, eiti aukštas pareigas, gauti išsilavinimą atitinkantį darbą, įgyti aukštąjį išsilavinimą ir t. t. Buvę žymūs nepriklausomos Lietuvos politikos ir kultūros veikėjai, kuriuos taip pat sekė KGB, patirdavo didelį spaudimą tik juos įtarus antisovietine veikla. Kartais jie kompromituoti vien dėl padėties, kurią užėmė nepriklausomoje Lietuvoje. Kompromituojant kunigus buvo svarbu ne tik sumenkinti jų autoritetą – kartu buvo menkinamas ir Katalikų Bažnyčios autoritetas, silpninama jos įtaka. Susvyravus žmonių tikėjimui, juos buvo lengviau patraukti į ateistų gretas, sumažinti krikščioniškų moralinių vertybių įtaką. Disidentų prievartinis guldymas į psichiatrijos ligonines, sodinimas į kalėjimus kenkė jų sveikatai. Nuolatinis puolimas, agentų ir išdavysčių baimė darė žmones įtarius, vertė nepasitikėti vienas kitu. KGB sukėlė tam tikrą trintį ir nepasitikėjimą tarp išeivių organizacijų. Sovietų saugumui ne visada pavykdo nuslėpti savo vaidmenį šiose kompromitavimo akcijose. Įžvalgesni išeivijos lietuviai suvokė, kad paskelbimas KGB agentais yra kompromitavimo ir šmeižto akcija, kurios tikslas – sėti tarpusavio nepasitikėjimą. Kadangi kompromitavimo akcijomis darytas spaudimas nutraukti aktyvią politinę visuomeninę veiklą, kai kurie žmonės neatlaikę spaudimo tapdavo ne tokie aktyvūs arba visiškai pasitraukdavo. Iš tikrųjų tos šmeižto kampanijos tiek išeivijos lietuvių, tiek kitoje užsienio spaudoje negalėjo nepadaryti poveikio. Mažesnį poveikį kompromitavimas darė Vakaruose, kur puolamas žmogus galėjo viešai pasiteisinti, buvo daug alternatyvios informacijos šaltinių. Lietuvoje nebuvo galimybių nei patikrinti informaciją, nei pateikti alternatyvią informaciją (išskyrus savilaidą). Sėkmingesnės KGB akcijos buvo susijusios su mestais kaltinimais dalyvavus holokauste. Tokia informacija Vakaruose turėjo nemenką atgarsį. KGB tik iš dalies pavyko pasinaudoti gana sudėtingais lietuvių ir žydų santykiais, nes įžiebtas konfliktas neperaugo į didesnę priešpriešą.

Lietuvoje kompromitavimo akcijos buvo veiksmingesnės, net jei „objektai“ savo veiklos nenutraukdavo. Iš dalies tai rodė ir Sąjūdžio atsargumas iš pradžių bendraujant su buvusiais disidentais. Tik įkalinimas ar mirtis pristabdydavo arba nutraukdavo jų darbus. KGB kartais pats pripažindavo savo nesėkmes. Po kompromitavimo J. Zdebskis, B. Laurinavičius ir kiti tęsė savo veiklą. Kompromitavimo metodas buvo veiksmingas tik iš dalies, nes nepasiekė svarbiausio tikslo – neprivertė nutraukti antisovietinės veiklos, bet vis dėlto ant kai kurių asmenų gero vardo, moralės, veiklos motyvų krito šešėlis. Šios kompromitavimo akcijos parodė, kad KGB nesvarbu, kokiomis priemonėmis kovoti ir siekti užsibrėžtų tikslų. Tai dar kartą atskleidė sovietinio saugumo sistemos nusikalstamą pobūdį.

IŠVADOS

KGB kovojo su „vidaus priešais“ įvairiomis priemonėmis, bet nuo XX a. šeštojo dešimtmečio pakeitė taktiką ir kovai su valdžiai nepriimtinomis organizacijomis ar „vidaus priešais“ pasitelkė psichologinio poveikio priemones. Viena iš jų – kompromitavimas, neigiamos viešosios nuomonės formavimas apie asmenis ar organizacijas.

KGB naudoto kompromitavimo principai pagrįsti tuo, kad buvo tikslingai parenka-

mas informacijos pateikimo visuomenei laikas, forma ir adresatas, numatomas emocinis poveikis. Kompromituojanti informacija buvo paviešinama siekiant apjuodinti gerą žmogaus vardą ir pakirsti visuomenės pasitikėjimą juo. Kompromituojanti medžiaga galėjo būti susijusi su žmogaus asmenine, visuomenine ir profesine veikla. Sovietų Lietuvoje „vidaus vartojimui“ skirta kompromituojančia informacija KGB laikė veiklą nepriklausomoje Lietuvoje, nacių okupacijos laikotarpiu (pastaroji informacija buvo skiriama ir „išorės vartojimui“) ir visa tai, dėl ko sovietų visuomenėje žmogus atrodė įtartinas ir nepatikimas. Svarbiausias visų kompromitavimo akcijų tikslas – skaldyti, slopinti antisovietinį judėjimą Lietuvoje, trukdyti kelti išeiviams Lietuvos laisvinimo bylą Vakaruose ir pateisinti vykdomas represijas.

Išskiriamos kelios kompromitavimo formos – melo ir šmeižto kampanijos, KGB inicijuoti laiškai ir peticijos, politinių bylų kriminalizavimas ir psichiatrijos naudojimas. Kiekviena iš jų savaip siekta diskredituoti antisovietinį judėjimą, bet jas siejo bendras motyvas – depolitizuoti antisovietines akcijas, iškraipant jų tikrąją prasmę ir tikslus, suteikiant joms kitą turinį.

Kompromitavimo akcijų sėkmę lemia pasiektas tikslas. Kompromitavimo metodas Lietuvoje nepasiekė svarbiausio tikslo – nenutraukė antisovietinės veiklos, bet buvo apjuodintas kai kurių asmenų geras vardas, sukelta trintis tarp organizacijų, pasėtas tarpusavio nepasitikėjimas.

Nuorodos

[1] J. Ellul, *Propaganda: Formation of men's attitude,* New York, 1973.

[2] J. Ellot, A. Pratkinson, *Age of Propaganda: Everyday use and abuse of persuation,* New York, 1992.

[3] G. Jowett, V. O'Donnellio, *Propaganda and persuation*, London, 1992.

[4] S. Labin, *The technique of Soviet propaganda*, New York, 1960.

[5] M. Ebon, *The soviet propaganda machine*, New York, 1976.

[6] C. J. Clews, *Communist propaganda technique*, New York, Washington, 1964.

[7] R. Sleeper, *Mesmerized the bear: the soviet strategy of deception*, New York, 1987.

[8] И. Кисслёв, *Психологические аспекты пропаганды.www.psyfactor.org/propaganda.*

[9] O. Thomson, *Historia propagandy*, Warszawa, 2001.

[10] R. H. Shultz, R. Godson, *Dezinformatsia: the strategy of soviet disinformation,* New York, 1986.

[11] L. Bittman, *The KGB and Soviet disinformation: an insider view,* New York, 1985.

[12] A. Anušauskas, „KGB prisilietimas“, *Metai*, 1996, Nr. 11; jo paties „KGB ir lietuvių visuomenė: slaptasis karas 1954–1991 metais“, *Darbai ir dienos*, 2000, Nr. 21; A. Anušauskas, B. Burauskaitė, *Baltijos laisvė – Europos atsakomybė,* V., 2002.

[13] V. S. Spengla, *„Akiplėša“, KGB kova prieš bažnyčią. Pagal kunigo J. Zdebskio sekimo bylą*, V., 1996; jo paties *Bažnyčia, „Kronika“ ir KGB voratinklis*, V., 1993.

[14] A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1999)*, V., 2002; jo paties „Ateistinės propagandos pobūdis Lietuvoje 1975–1988“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1(13).

[15] S. Vardys, *The Catholic Church, dissent and nationality in Soviet Lithuania,* New York, 1978.

[16] J. Banionis, *Lietuvos laisvinimo byla Vakaruose 1975–1990*, V., 2002.

[17] J. Starkauskas, „KGB bandymai sukiršinti JAV lietuvius ir žydus“, *Lietuvos žydų žudynių byla*, V., 2001.

[18] J. R. Bagušauskas, „Užsienio radijo laidos tautos kovoje dėl laisvės sovietinio režimo metais“, *Genocidas ir rezistencija*, 2001, Nr. 2(10).

[19] V. Skuodis, *Dvasinis genocidas Lietuvoje,* V., 1996.

[20] N. Gaškaitė, „Jaunimo pasipriešinimas ir jo slopinimas šeštajame–septintajame dešimtmetyje“, *Laisvės kovų archyvas*, 1996, Nr. 19.

[21] A. Anušauskas, „Piratai? Nežinomi Brazinskų istorijos puslapiai“, *Ekstra*, 2000, liepos 3.

[22] G. Ilgūnas, *Sąjūdis Jonavoje 1988–1990*, K., 2004.

[23] T. Remeikis, *Opposition to soviet rule in Lithuania 1945–1980*, Chicago, 1980; jo paties „Kas buvo ta „nudžiūvusi šaka", *Kultūros barai*, 1998, Nr. 7.

[24] S. P. Zumbakis, *Soviet evidence in North American courts*, Chicago, 1988.

[25] J. Jakaitis, *Išdavystės keliu*, V., 1976.

[26] V. Miniotas, *Atsargiai, Balfas*, V., 1976.

[27] J. Mikuckis, *Šioje ir anoje pusėje,* V., 1974.

[28] A. Alseika, *Trys dešimtmečiai emigracijoje. Nuo Roitlingeno iki Niujorko*, V., 1977.

[29] *Tarptautinių žodžių žodynas,* V., 2001, p. 387.

[30] *http:slovar.stroytes.ru/?id=29512.*

[31] J. Ellot, A. Pratkinson, op. cit., p. 14.

[32] Г. Почепцов, *Информационые войны*, Москва, 2001, с. 192.

[33] R. Lau, „Negativity in Political perception", *Political behavour*, 1982, Vol. 4, Nr. 4, p. 373.

[34] Г. Почепцов, op. cit., с. 311.

[35] Apie kompromituojančią medžiagą prieš „Mūsų gamta" redaktoriaus pavaduotoją J. Gelžauską, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 637, l. 23.

[36] D. Powell, „The effectiveness of soviet Anti-religious propaganda", *The public opinion quartely*, 1967, Vol. 31, Nr. 36, p. 374; *http:// links.jstor.org.*

[37] M. Lisauskienė, L. Žukauskas, „Istorija apie Dubingių kunigus", *Raudonasis artojas*, 1960, Nr. 27, p. 4.

[38] J. Kauneckas, *Prelatas Olšauskas*, V., 1984, p. 27; kunigas K. Olšauskas 1929 m. buvo nuteistas už moters nužudymą, bet jo kaltė nebuvo neginčijamai įrodyta.

[39] V. Grigalauskas, „Kaip kunigas Gylys namą pasistatė", *Tiesa*, 1959, gegužės 23.

[40] A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1999),* p. 110.

[41] A. Šidlauskas, „Maldaknygė, skatinusi žudyti", *Raudonoji vėliava*, 1961, gruodžio 21.

[42] A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1999),* p. 110.

[43] V. Seškauskas, „Ne, kunige, lietuviai to nesigaili", *Komunizmo keliu*, 1969, vasario 25.

[44] S. Vardys, op. cit., p. 207.

[45] V. Banelis, „Vilkai keičia kailį", *Gimtasis kraštas*, 1977, sausio 10.

[46] A. Anušauskas, „Piratai? Nežinomi Brazinskų istorijos puslapiai", p. 18.

[47] Ibid., p. 19.

[48] „Petras Šakenis: Oro piratas kviečia kovoti už laisvę", *Gimtasis kraštas*, 1987, rugsėjo 3–9.

[49] D. Yla, „Kodėl pabėgo S. Kudirka", *Vilnis*, 1971, vasario 6.

[50] Plk. M. Ščesnovičiaus 1973 m. vasario 9 d. pranešimas apie padėtį šalyje KGB pasitarime apie agentūrinio-operatyvinio ir tardymo darbo rezultatus, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 797, l. 73–74.

[51] Pažyma apie Balio Gajausko asmenybę, ibid., ap. 49, b. 1771, l. 62.

[52] B. Bendorius, „Nuvainikuotas „nepriklausomybės gynėjas": pastabos apie šmeižiką Balį Gajauską", *Vilnis*, 1978, balandžio 26.

[53] D. Jusytė, A. Vaičius, „Spekuliavo pyragaičiais, dabar įsitikinimais", *Tiesa*, 1980, rugsėjo 27.

[54] Istoriko pokalbis su Antanu Terlecku, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1657, l. 139.

[55] „Жертвы не прощают", *Вместе и наряду*, 1989, lapkričio 7, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1661, l. 39.

[56] N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai*, V., 1997, p. 143.

[57] *Hitlerininkai parašiutininkai*, V., 1966, p. 19.

[58] J. Šakienė, „Nerašykite netiesos", *Draugas*, 1989, kovo 3.

[59] A. Kašėta, „Dvasininkijos aukos pokario metais", *Laisvės kovų archyvas*, 1994, Nr. 11, p. 148.

[60] J. Žukaitis, „Juodvarniai krinta žemyn", *Naujasis kelias*, 1963, sausio 22–29.

[61] S. Laurinaitis, „Žmogžudžius kelia ant pjedestalo", *Gimtasis kraštas*, 1984, sausio 26.

[62] LKP CK apie žurnalą „Nemuno kraštas", LYA, f. K-1, ap. 49, b. 289, l. 289.

[63] J. Banionis, „Lietuvos laisvinimo veikla Vakaruose įsigalint detantui 1970–1974 metais", *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1(15), p. 123.

[64] LSSR KGB 1-osios valdybos šifruota telegrama Nr. 3441, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 333, l. 55.

[65] S. P. Zumbakis, op. cit., p. 30.

[66] *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija,* V., 2005, p. 206.

[67] B. Baranausko pasiūlymai dėl buržuazinių nacionalistų demaskavimo, LYA, f. 3378, ap. 55, b. 16, l. 31.

[68] Pažyma apie išeivių organizacijų vadus ir nacistinius baudėjus, ibid., ap. 49, b. 298, l. 249.

[69] S. P. Zumbakis, op. cit., p. 30.

[70] V. Žeimantas, „Žmogaus teisių gynėjai gina... karo nusikaltėlius", *Tiesa*, 1986, birželio 2.

[71] P. Bendorius, „Veidas be kaukės", ibid., 1978, balandžio 16.

[72] Lietuvos komunistų partijos CK apie užsienio lietuvių nacionalistų ir sionistų sluoksnių tarpusavio

santykius, susiklosčiusius po vokiečių fašistų baudėjų atskleidimo akcijos, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 298, l. 258.

[73] V. Adamkus, *Likimo vardas – Lietuva,* K., 1998, p. 72.

[74] „Tėviškės" perspektyvinis darbo planas vykdant Lietuvos KP CK plenumo nutarimą „Dėl respublikos partinės organizacijos uždavinių gerinant dorovinį gyventojų auklėjimą", LYA, f. K-3, ap. 1, b. 101, l. 2.

[75] Ataskaita apie KGB agentūrinį-operatyvinį ir tardymo darbą 1968 m., ibid., f. K-1, ap. 10, b. 372, l. 13.

[76] LSSR KGB 1-osios valdybos 9-ojo skyriaus viršininkui plk. drg. Iščenko dėl įsakymo Nr. 1(88), 1961 m. spalio 5 d., ibid., ap. 49, b. 151, l. 114.

[77] LSSR KGB 1-osios valdybos darbo su Balandžiu planas, ibid., f. K-1, ap. 49, b. 151, l. 22.

[78] B. Baranauskas, „Kas yra Vaclovas Sidzikauskas", *Tiesa*, 1960, birželio 14.

[79] J. Mikuckis, *op. cit.*, p.108.

[80] J. R. Bagušauskas, „Užsienio radijo laidos tautos kovoje dėl laisvės sovietinio režimo metais", *Genocidas ir rezistencija,* 2001, Nr. 2(10), p. 76.

[81] Ф. Д. Бобков, „Тезисы доклада на тему: идеологическая диверсия империализма против СССР и деятелъность органов КГБ по борьбе с ней", LYA, f. K-1, ap. 10, b. 325, l. 33.

[82] P. Slavėno pareiškimas Turkijos ambasadai SSRS, ibid., ap. 49, b. 44, l. 21.

[83] „KGB kova prieš „LKB kroniką" Lietuvoje", *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* 1991, Nr. 11, p. 171.

[84] Agentūrinių-operatyvinių priemonių planas kompromituoti ir suskaldyti Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komitetą, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 884, l. 149.

[85] *Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja,* V., 1992, p. 85.

[86] A. Terleckas, *Trys politiniai laiškai*, V., 1992, p. 13.

[87] P. Jankevičius, A. Marcinkevičius, „Tvarkos ardytojai nubausti", *Kauno tiesa*, 1972, spalio 4; A. Jasiukaitis, „Kas jie, tvarkos pažeidėjai", ibid., gegužės 21.

[88] *Romo Kalantos auka: 1972 metų Kauno pavasaris,* sud. E. Aleksandravičius, S. Žukas, V., 2002, p. 59.

[89] Ibid., p. 30.

[90] Ibid., p. 59.

[91] „Kunigo B. Laurinavičiaus raštas J. Rugieniui", *Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronika,* 1972, Nr. 4, l. 184.

[92] S. Bistrickas, S. Laurinaitis, „Teisiamųjų suole – sutanoti sukčiai ir spekuliantai", *Tiesa,* 1962, sausio 16.

[93] V. Spengla, *Bažnyčia, „Kronika" ir KGB voratinklis,* p. 182.

[94] Bučelis, „Pasikalbėjimas su R. Kalantos motina", *Laisvė*, 1972, birželio 2, p. 1.

[95] Pasitarimo apie agentūrinį-operatyvinį darbą 1972 m. medžiaga, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 797, l. 73.

[96] *Psichiatrinės inkvizicijos siautėjimas Lietuvoje,* V., 1999, p. 14.

[97] Ibid., p. 16.

[98] P. Selvinskas, „Žmonės ateina, nusivilia ir... išeina", *Tiesa*, 1989, sausio 7.

[99] V. Žilius, „Praeities negalima nubraukti: kokie kovotojai telkiasi į Lietuvos Laisvės Lygą", *Tiesa*, 1989, gegužės 3.

[100] Pažyma apie susitikimą su užsienio šaltiniu Vytautu, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 333, l. 222.

[101] A. Anušauskas, „KGB ir Lietuvos visuomenė", p. 275.

Gauta 2006 07 16
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Kristina Burinskaitė

DISCREDITING AS ONE OF TAHE KGB'S METHODS OF FORMING PUBLIC OPINION

Summary

One of the main aims of the Soviet regime in Lithuania was to crush internal and external enemies. Discrediting the enemy, the creation of a negative image and opinion of them in society, was one of the means in that struggle.

Political changes after the death of Stalin, and changes in the USSR's international position, forced the KGB to use psychological influence and pressure, besides physical repression. In this way it wanted to hide its political reprisals.

In its struggle with internal enemies, the KGB used the method of discrediting, which aimed to damage the authority and good name of opponents, and the society's trust in them, by leaking or interpreting negatively facts in their lives and activities in order to suppress their activity, to lower the number of their supporters and to justify repression. The timing of the appearance of discreditable information, its form and at what section of society it was aimed, it was designed was very important. In Soviet Lithuania, discreditable information related to a person's past, his activities in independent Lithuania and during the first Soviet, and then the Nazi, occupation, and after the war. Personal information, like diseases, love affairs, sexual orientation, crimes and mistakes in the past was also used.

After crushing the armed resistance in 1953, the anti-Soviet opposition turned into an unarmed form of resistance. It was difficult to crush it by force, which was why every important national, religious and civil anti-Soviet action was followed by discrediting. There were several courses of action: falsehood and slander campaigns through the press and by spreading rumours, letters or petitions initiated by the KGB, the criminalisation of political trials, and putting dissidents into mental hospitals. These campaigns were carried out until the 1980s, but during the national rebirth period they did not affect public opinion. The biggest discrediting campaigns were launched against the main critics of the Soviet system: the Lithuanian Catholic Church, dissidents, fighters for human rights and freedom, émigré organisations and the most active people.

The method of discrediting was only partly effective, because the KGB did not achieve its main target, to make the opposition end its anti-Soviet activities, although they sullied its good name, morale and actions.

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2006, 2(20)

Juozas Banionis

Lietuvos laisvinimo veikla XX a. penktajame dešimtmetyje Vakaruose: Amerikos lietuvių taryba 1940–1950 m.

Šio straipsnio tikslas – parodyti Lietuvos laisvinimo veiklos Vakaruose užuomazgas, kilimą ir plėtotę penktajame dešimtmetyje. Straipsnyje atskleidžiama JAV įsikūrusios senosios lietuvių išeivijos politinės organizacijos – Amerikos lietuvių tarybos (ALT) ir Vokietijoje atsikūrusio Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) veikla. Be to, nušviečiamas lietuvių karo pabėgėlių – politinių tremtinių organizavimasis į Lietuvių tremtinių bendruomenę (LTB), aptariamos idėjos kurti Pasaulio lietuvių bendruomenę (PLB), pabrėžiant ryžtą atkovoti Lietuvos laisvę ir nepriklausomybę. Taip pat parodomos ALT ir VLIK'o pastangos bendradarbiauti Lietuvos vadavimo veikloje. Straipsnis pateiktas dviem dalimis – pirmoji apima ALT, jos organizavimosi ir bendradarbiavimo su kitomis organizacijomis apraiškas, antroji – VLIK'o, lietuvių išeivijos organizacijos, kūrimąsi.

ĮVADAS

XX a. penktasis dešimtmetis Europoje prasidėjo jau įsigalėjus Molotovo–Ribbentropo paktui ir vykstant Antrojo pasaulinio karo veiksmams. Sovietų Sąjunga, dar ir sulaužydama su Lietuvos Respublika sudarytas sutartis, ėmėsi ardyti užimtos valstybės nepriklausomybės ženklus. Paneigiant demokratijos principus, buvo sudaroma marionetinė vyriausybė, „kuri maskavo komunistų įsiviešpatavimą ir pasirengimą šalies aneksijai“[1]. Nors paskirtasis kvislingas Justas Paleckis ir jo vadinamoji liaudies vyriausybė prisiekė 1938 m. Konstitucijai ir pasižadėjo ginti nepriklausomybę, netrukus išaiškėjo, kas slypi už šių deklaracijų. Lietuvoje besiklostančią padėtį nuo pat 1940 m. birželio įvykių akylai stebėjo gausi lietuvių išeivija Jungtinėse Amerikos Valstijose. Ji ne tik stebėjo, bet ryžosi vienytis Lietuvos laisvinimo akcijai. Jau 1940 m. liepos pradžioje JAV lietuvių išeiviai sakė: „Mes patys privalome susiorganizuoti į galingą jėgą vaduoti Lietuvą iš komunistų jungo“[2]. Netrukus, tų pačių metų rugpjūčio mėn., JAV lietuviai, sujungę svarbiausias politines grupes, įsteigė Lietuvai gelbėti tarybą (toliau – LGT), kuri, 1941 m. gegužės mėn. pakeitusi pavadinimą į Amerikos lietuvių tarybą, tęsė Lietuvos laisvinamąją veiklą Amerikoje.

Tuo metu Lietuvoje dar labiau išryškėjo sovietizavimo požymiai. Po forsuotų rinkimų į vadinamąjį Liaudies seimą pastarasis, neturėdamas lietuvių tautos įgaliojimo panaikinti Lietuvos valstybingumą, „prašėsi“ į SSRS sudėtį[3]. 1940 m. lapkričio mėn. Lietuvos laisvinimo židinys įsikūrė ir Europoje – Berlyne buvo įsteigtas Lietuvių aktyvistų frontas (toliau – LAF), kuris tiesiogiai kreipė veiklą į okupuotą kraštą, ten pogrindyje kūrėsi būreliai ir organizacijos. Įsigalėjus na-

cių okupacijai ir išryškėjus jos padariniams, Lietuvoje steigėsi neginkluoto pasipriešinimo organizacijos. Jos iš pradžių buvo susivienijusios į du politinės veiklos centrus – Tautos tarybą (toliau – TT) ir Vyriausią lietuvių komitetą (toliau – VLIK). 1943 m. pabaigoje šios organizacijos susijungė į Vyriausiąjį Lietuvos išlaisvinimo komitetą. Gresiant sovietų reokupacijai, VLIK'as Vakaruose įsteigė užsienio delegatūrą, kurios pagrindu 1945 m. Viurcburge atsikūrė ir pati organizacija. VLIK'as, atstovaudamas pagrindinėms Lietuvos politinėms partijoms, atitiko seimo sąrangą. 1946 m. liepos mėn. pasitarime su Lietuvos diplomatinės tarnybos (toliau – LDT) atstovais VLIK'as įsteigė Vykdomąją tarybą (toliau – VT), Lietuvos vyriausybės egzilyje prototipą.

Tarptautiniu mastu atrodė palanki padėtis laisvinti Lietuvą, kartu ir kitas dvi Baltijos valstybes. JAV iš karto po 1940 m. birželio įvykių Baltijos šalyse deklaravo, kad nepripažįsta sovietų įvykdytos šių šalių aneksijos. Tokia tvirta pozicija ir kitas Vakarų demokratines šalis skatino laikytis panašių nuostatų. Baltijos kraštų laisvinimo veiklos dvasią dar labiau stiprino Atlanto charta, kurią 1941 m. rugpjūčio 14 d. pasirašė Franklinas D. Rooseveltas ir Winstonas Churchillis. Jos trečiajame straipsnyje buvo teigiama, kad Vakarų demokratija „respektuoja visų tautų teisę pasirinkti tokią valdžios formą, kokioje jos trokšta gyventi; jie nori, kad būtų sugrąžintos suvereninės teisės ir laisvos valdžios reiškimasis tiems, iš kurių tai jėga buvo atimta“[4]. Antrajame pasauliniame kare susiformavus sąjungininkių prieš nacių Vokietiją blokui, vykusiuose jų susitikimuose Teherane (1943 m.) ir Jaltoje (1945 m.) buvo aptariami ir Rytų Europos reikalai, svarstomi Vokietijos ateities klausimai. Tačiau Baltijos šalių pripažinimo SSRS klausimas buvo atidėtas, tai palikta spręsti Taikos konferencijai[5]. 1942 m. sausio 1 d. Vašingtone JAV, Didžioji Britanija ir SSRS pasirašė Jungtinių Tautų Organizacijos deklaraciją, kurios pagrindą sudarė Atlanto charta. Tai lėmė, jog 1945 m. buvo sukurta pasaulinė Jungtinių Tautų Organizacija (toliau – JTO), ir Lietuvos laisvinimo veiklai taip pat teikė vilčių, nes tikėta, jog sprendžiant nepriklausomybės atkūrimo klausimą bus taikomi tarptautiniuose dokumentuose skelbiami principai. Tačiau SSRS, turėjusi veto teisę, sėkmingai įgyvendindavo savo siekius.

Antrojo pasaulinio karo metais ir pokariu beveik iki penktojo dešimtmečio pabaigos Lietuvos laisvinimo veiklą komplikavo dar ir ta aplinkybė, kad JAV, būdama karo sąjungininke su SSRS, taikstėsi su pastarosios imperialistiniais siekiais. Tik baigiantis XX a. penktajam dešimtmečiui, prezidentu tapus Harry'ui S. Trumanui, JAV pozicija SSRS atžvilgiu tapo griežtesnė. Jau 1948 m. buvo deklaruojama: „Amerikos tikslas tebėra prilaikyti Rusiją, turint santykių su ja, tuo tarpu iš naujo sudarant pasaulio jėgos pusiausvyrą, kuri privers rusus ateiti į taikos derybas“[6]. Tuomet JAV formavosi vadinamoji *containment,* arba sulaikymo, politika, kuri teikė naujų vilčių ir Lietuvos laisvinimo veiklai.

Dar vienas nagrinėjamojo laikotarpio išskirtinis požymis – dešimtys tūkstančių lietuvių, pasitraukusių iš tėvynės artėjant antrajai sovietų okupacijai ir atsidūrusių Vakarų Europoje. Jų gretas dar papildė lietuviai, kurie buvo nacių priverstinai išvežti į Vokietiją. Visai šiai lietuvių tautos daliai įvardyti vartojamos sąvokos „karo pabėgėlis“, „tremtinys“, „politinis tremtinys“. Prelatas Mykolas Krupavičius siūlė taiklesnį pavadinimą – „politinė išeivija“. Jis teigė: „Tikrovė – Lietuvos okupacija. Pralaimėję – mes politinė išeivija. Politinė išeivija ne kapituliantai, bet kovotojai su okupantu. Pasikeitė tik kovos metodas, nes tenka kovoti iš pralaimėjusiųjų pozicijų. Ta tikrovė – okupacija ne amžina, bet tik laikinio pobūdžio“[7]. Jie visi organizavosi į Lietuvių tremtinių bendruomenę. Ši organizacija sau kėlė kultūrinius, švietimo ir ma-

terialinius uždavinius. Pasitraukusieji į Vakarus lietuviai buvo įkurdinti DP (*displaced persons* – perkeltųjų asmenų) stovyklose, todėl kai kurie istorikai (pavyzdžiui, Juozas Skirius) vartoja terminą „lietuviai DP“. Skiriant naująją išeiviją nuo lietuvių, įsikūrusių Vakaruose XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje, pastarieji įvardijami kaip senoji išeivija. Autorius, norėdamas apibūdinti visus patriotiškai nusiteikusius lietuvius, gyvenančius Vakaruose ir įsitraukusius į politinę veiklą, t. y. tuos, kurie palankiai žvelgė į Lietuvos valstybės nepriklausomybės ir laisvės reikalus, juos pavadino „laisvąja lietuvija“.

Nors pastaruoju metu atsirado naujų su šia sritimi susijusių tyrimų, tačiau tai pirmas mėginimas viename darbe aprėpti pagrindinių Lietuvos laisvinimo procese dalyvavusių organizacijų – ALT, VLIK'o ir PLB veiklą. Straipsnyje remiamasi dokumentais, saugomais Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA). Tai Lietuvai perduoti jos pasiuntinybių egzilyje, veikusių Didžiojoje Britanijoje ir JAV, fondai (f. 648, 656, 658). Šiuos fondus sudaro LDT susirašinėjimo su ALT, VLIK'u ir PLB dokumentai ar jų kopijos bei Lietuvių Amerikoje informacinio centro (toliau – LAIC) žinių santraukos. Taip pat remiamasi pastaruoju metu pasirodžiusiais su nagrinėjama tema susijusiais dokumentų rinkiniais ir apybraižomis, išeivijos ir Lietuvos spauda. Tai Algimanto Liekio tęstinio leidinio „Nenugalėtoji Lietuva“ šeštasis tomas[8], kuriame aptariama Lietuvių tremtinių bendruomenės Vakarų Europoje veikla 1944–1955 m. Leidinyje skelbiama gausi archyvinė medžiaga, saugoma Pasaulio lietuvių archyve (JAV, Čikaga) ir Amerikos lietuvių kultūros archyve (JAV, Putnamas), taip pat daug dokumentų, nušviečiančių VLIK'o veiklą ir LTB bei PLB formavimąsi. Kitas to paties autoriaus leidinys, kuriuo remiamasi straipsnyje, – „Lietuvis Amerikoje“, priklausąs serijai „Lietuvių tautos – lietuvių kalbos likimas“[9]. Leidinyje daug vietos skiriama nagrinėjamojo laikotarpio išeivijos organizacijoms – ALT, VLIK'ui ir PLB.

Artėjant ALT šešiasdešimtmečiui buvo išleistas Juozo Skiriaus ir Jono Račkausko veikalas „Amerikos lietuvių tarybos kūrimosi 1939–1941 metais atspindžiai dokumentuose ir spaudoje“[10]. Jame skelbiami Lituanistikos tyrimų ir studijų centre (Čikaga) saugomi dokumentai ir išeivijos spaudos straipsniai, nušviečiantys ALT ištakas ir kūrimąsi. Be to, šiam leidiniui J. Skirius parašė analitinį įvadą ta tema. Kitame leidinyje „Amerikos lietuvių tarybos veikla 1945–1948 metais“ J. Skirius aptarė vieną minimos organizacijos veiklos aspektų – pasiektą JAV valdžios palankų sprendimą dėl emigracijos kvotų, kurios buvo naudingos lietuviams karo pabėgėliams – politiniams tremtiniams. Leidinio pirmojoje dalyje yra studija, kurioje atskleidžiama ALT kaip savotiško tarpininko tarp DP Vokietijoje ir JAV valdžios veikla, o antrojoje dalyje pateikiami priedai – dokumentai ir spaudos straipsniai[11]. Dar vienas leidinys, šiam straipsniui panaudotas kaip šaltinis, tai „VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai“[12]. Šiame dokumentų rinkinyje su plačia Daivos Dapkutės įžanga ištisai pateikiamos minėtų konferencijų protokolų kopijos, gautos iš ilgamečio VLIK'o pirmininko M. Krupavičiaus asmeninio archyvo. Kaip šaltinis naudoti Vaclovo Sidzikausko memuarai „Lietuvos diplomatijos paraštėje“[13], kuriuose atsiskleidžia penktojo dešimtmečio VLIK'o ir VT organizavimosi ypatybės.

Tikslinant kai kuriuos nagrinėjamojo laikotarpio LDT ir VLIK'o bendradarbiavimo epizodus, buvo naudinga Lauryno Jonušausko studija „Likimo vedami“[14]. PLB kūrimosi ištakos nagrinėjamuoju laikotarpiu fragmentiškai aptartos knygoje „Pasaulio lietuvių bendruomenė 1949–2003“[15]. Vertingų dokumentų, papildančių politinių organizacijų veiklos aspektus, pateikiama pastaraisiais metais pasirodžiusiose knygose, skirtose asme-

nybėms. Tai Gedimino Ilgūno „Steponas Kairys“, Jono Aničo „Alena ir Mykolas Deveniai“[16]. Bendrų žinių apie „politinę emigraciją“ 1944–1950 m. randame Alfonso Eidinto istorijos apybraižoje „Lietuvių kolumbai“[17].

Lietuvių išeivijos istoriografijoje atskirą grupę sudaro iki 1990 m. Vakaruose išleistos monografijos ir straipsniai. Pirmiausia tai Petro Maldeikio studija „Mykolas Krupavičius“[18], kurioje išryškinami vienos svarbiausių Lietuvos laisvinimo organizacijų – VLIK'o kūrimosi, reformų, konsolidavimo momentai, atskleidžiama PLB steigimo idėja. Knyga „Lietuva ir VLIK'as“[19], skirta organizacijos keturiasdešimtmečiui, – apžvalginis veikalas, leidžiantis patikslinti VLIK'o nuveiktus darbus. Kita proginė knyga, skirta ALT veiklos trisdešimtmečiui, tai Leonardo Šimučio veikalas „Amerikos Lietuvių Taryba“[20]. Šio memuarinio pobūdžio leidinio prieduose publikuojami dokumentai, atspindintys svarbius ALT veiklos momentus. Nagrinėjamai temai reikšmingi VLIK'o, ALT ir kitų organizacijų veikėjų duoti interviu spaudai[21].

ALT: PRIE LIETUVOS NEPRIKLAUSOMYBĖS SARGYBOS IŠTAKŲ

1940 m. vasaros įvykiai Lietuvoje ir juos lydėjusi sovietų okupacija lietuvių išeivius paskatino aktyviai politinei veiklai, nors ir anksčiau būta mėginimų organizuotis. Kaip rodo archyviniai dokumentai, kai nacių Vokietija nuo Lietuvos atplėšė Klaipėdos kraštą, JAV lietuviai Niujorke jau 1939 m. kovo 22 d. jungėsi į Amerikos lietuvių tarybą protestuodami prieš tokią atvirą agresiją[22], tačiau tai buvo lokalus ir epizodinis veiksmas.

Vos prasidėjus Lietuvos ir kitų dviejų Baltijos valstybių sovietinei okupacijai, 1940 m. birželio 15 d. Čikagoje L. Šimutis, Amerikos lietuvių Rymo katalikų susivienijimo (toliau – ALRKS) pirmininkas ir Amerikos lietuvių Rymo katalikų federacijos (toliau – ALRKF) sekretorius, sukvietė lietuvių veikėjų pasitarimą. Buvo sudaryta komisija, turėjusi parengti griežtą protesto telegramą dėl sovietų agresijos Baltijos šalyse ir ją įteikti JAV valstybės sekretoriui Cordellui Hullui[23]. Ši komisija (dr. Steponas Biežis, dr. Antanas Rakauskas, juristas Kazys Česnulis ir L. Šimutis) kūrė ir tolesnės veiklos stojant į Lietuvos nepriklausomybės sargybą gaires. Pirmiausia ALRKF priimtuose dokumentuose buvo keliama mintis steigti bendrą Lietuvos reikalų gynimo tarybą. Dar 1940 m. liepos pradžioje ši katalikiškos krypties organizacija visoms partinėms srovėms ar ideologinėms grupėms, kovojančioms dėl Lietuvos nepriklausomybės, pasiūlė rasti „bendrą kelią dirbti bendrajam tikslui“. Kartu pabrėžta, kad „Maskvai pasidavę lietuviai komunistai ir visi jų simpatikai visiškai atskiriami iš lietuvių visuomenės“[24]. Vadinasi, buvo nubrėžta aiški takoskyra, skirianti pačius kairiausius lietuvius, kurie dabar buvo laikomi ne tik ideologiniais priešais, bet ir „Lietuvos ir lietuvių tautos priešais“. Tokią griežtą poziciją lėmė Amerikos komunistų partijos lietuvių skyriaus vieši pagyrimai sovietų okupacijai Lietuvoje.

Netrukus, 1940 m. liepos 23 d., buvo sulaukta JAV valstybės sekretoriaus pareigas einančio Sumnerio Welleso pareiškimo, išreiškiančio oficialią poziciją dėl įvykių Baltijos valstybėse. Pareiškimas pradedamas tokiais žodžiais: „Paskutinėmis keliomis dienomis blogi įvykiai, kurių įtakoje trijų mažų Baltijos respublikų – Estijos, Latvijos ir Lietuvos politinė nepriklausomybė ir teritorinė nekeičiamybė sąmoningai siekiama sunaikinti vieno jų daug galingesnio kaimyno, eina prie savo galo“. Toliau išdėstomi bendrieji politikos principai: „Jungtinių Valstijų žmonės priešinasi grobuoniškiems veiksmams, nežiūrint ar jie yra padaromi nenaudojant jėgą arba grasinimu jėga. Jie taip pat priešinasi bet kokiai

kitai formai, nors ir galingos valstybės“. Tuo remiantis išreiškiamas patikinimas, jog „Jungtinės Valstijos ir toliau laikysis šių principų, nes Amerikos žmonės įsitikinę, kad išminties, teisingumo ir teisės – kitais žodžiais, moderniosios civilizacijos pagrindų – išlaikymas yra neįmanomas, kol doktrina, kurioj slypi šie principai, netvarko santykių tarp tautų“[25]. Dar iki bendros laisvinimo organizacijos įkūrimo JAV lietuviai spėjo išreikšti tvirtą poziciją dėl Lietuvos sovietinimo, ypač tada, kai buvo paskelbta apie rinkimus į vadinamąjį Liaudies seimą. Liepos 11 d. Niujorko lietuviai, susivieniję į gynimo komitetą, protesto telegrama kreipėsi į J. Paleckį: „Jei esate valdžia, sustabdykit sekmadienio tragikomediją. Maskvos skirtos valdžios nepripažinsim niekados“[26]. Tuo tarpu čikagiečiai lietuviai, Liaudies seimo veiksmus vertindami kaip „priešlietuvišką ir priešvalstybinį žygį“, liepos 22 d. paskelbė protesto pareiškimą[27]. JAV lietuviai, pakilę į Lietuvos nepriklausomybės sargybą ir sulaukę palankaus oficialiosios valdžios pareiškimo, 1940 m. rugpjūčio 9–10 d. vykusiame ALRKF suvažiavime išgirdo apie steigiamą bendrą centrą – Lietuvai gelbėti tarybą (LGT). Šis Pitsburge sušauktas suvažiavimas priimtoje rezoliucijoje pakvietė „į vieningą darbą ir ryžtingą kovą už Lietuvos nepriklausomybę ir tautos gyvybę visas tas lietuvių grupes, organizacijas, kurios šiame mūsų tautos sukrėtime pasiliko lietuvių tautai ištikimos“[28]. Steigiama LGT pabrėžė, kad „bendroj taryboj ar centre bus dirbami tiktai tie darbai, kurie turės aiškų ryšį su darbais ir kovomis už laisvą ir nepriklausomą Lietuvą“. Vadinasi, nebus kišamasi į kitus įeinančių į bendrą centrą grupių vidaus reikalus.

Reikšdamas požiūrį į naująjį lietuvių organizacijų darinį, Lietuvos Respublikos ministras-pasiuntinys Vašingtone Povilas Žadeikis rašė: „Lietuvai gelbėti tarybos sudarymas Amerikoje yra tinkamiausias ir realus Amerikos lietuvių protestas ir atsakymas Lietuvos okupantams“[29]. LGT užsibrėžė palaikyti glaudžius ryšius su užsienyje veikiančia nepriklausomos Lietuvos vyriausybe arba jos reprezentantais. Po iniciatorių katalikų derybų su sandariečių ir tautininkų grupių atstovais buvo sudaryta Centro valdyba, kurios pirmininku tapo L. Šimutis, sekretoriumi – tautininkas Kazys Karpius[30]. Veiklos planuose buvo numatyta: užmegzti ryšius su JAV valdžios institucijomis; palaikyti santykius „su laisvės ir nepriklausomybės siekiančia Lietuvos visuomene“; rengti memorandumus ir pareiškimus, informuojant JAV ir užsienio spaudą apie Lietuvą ir jos laisvinimo labui nuveiktus darbus; skelbti šią medžiagą ir lietuvių spaudoje[31].

Netrukus prie LGT jungėsi ir socialistai, pareikšdami: „Mes labai susilpnintume savo poziciją, jeigu nepasisakytume, kad stojame už nepriklausomą ir demokratinę Lietuvą“[32]. Tokiam apsisprendimui, o ir apskritai visam JAV lietuvių vienijimuisi, įtakos turėjo diplomato P. Žadeikio pozicija: „Lietuvos nepriklausomybės vadavimo idėja daug laimėtų, jeigu Amerikos lietuvių trys didžiausiosios srovės sudarytų bendrą Tarybą sutartiniams žygiams atlikti [...], nepriklausomybės gelbėjimo idėja daug nukentėtų, jei srovės nerastų reikalo bendrai dirbti“[33].

Tolesniam JAV lietuvių bendro politinio darinio stiprėjimui turėjo įtakos LGT delegacijos priėmimas Vašingtone Baltuosiuose rūmuose. 1940 m. spalio 15 d. lietuvių katalikų, socialistų ir tautininkų atstovus, vadovaujamus L. Šimučio, priėmė prezidentas F. D. Rooseveltas. Įteiktame LGT memorandume išreikštas pasitenkinimas JAV valstybės departamento 1940 m. liepos 23 d. pareiškimu dėl Baltijos šalių okupacijos ir pažymima, kad JAV prezidentas esąs teisingumo pusėje, tai „įžiebs Lietuvos viltį užimti jos vietą tarp laisvų Žemės tautų“[34]. Tuomet atsakomajame žodyje F. D. Rooseveltas kalbėjo: „Lietuva nepriklausomybės neprarado – Lietuvos nepriklausomybė tik laikinai

pertraukta (suspenduota). Ateis laikas, ir Lietuva vėl bus laisva. Tai atsitiks gal greičiau, negu jūs galite tikėtis“[35]. Toks JAV prezidento patikinimas sužadino lietuvių pasitikėjimą savo jėgomis ir paskatino jungtis į Lietuvos laisvinimo procesą, kuris, jiems rodėsi, truksiąs neilgai. Neatsitiktinai po šio susitikimo LGT paskelbė pareiškimą, kuriame pasiryžo „dirbti, kurti ir kovoti visomis teisėtomis priemonėmis, kad Lietuva vėl taptų laisva, nepriklausoma valstybe“. Ten pat pabrėžiama, kad atkurtoji Lietuva bus demokratinė, „atsteigta 1918 m. vasario 16 d. deklaracijos Vilniuje nužymėtais dėsniais“. Kartu LGT pakvietė dalyvauti politinėje veikloje tas JAV lietuvių organizacijas, „kurios aiškiai stovi už laisvą ir nepriklausomą Lietuvą ir derins išeivijos visuomenės tautinę veiklą Lietuvos nepriklausomybę atsteigti“[36]. Be to, dokumente skatinta Europoje siekiant šio tikslo įsteigti „Lietuvos vyriausiąjį komitetą“ ir jam pažadėta visokeriopa parama.

Po šio susitikimo padidėjo LGT sudarančių susivienijimų būrys – prie ALRKF prisišliejusių Amerikos lietuvių sandaros (toliau – ALS), Amerikos lietuvių tautinės sąjungos (toliau – ALTS) ir Amerikos lietuvių socialdemokratų sąjungos (toliau – ALSS) dabar jungėsi dar du susivienijimai – ALRKS ir Susivienijimas lietuvių Amerikoje (toliau – SLA). Taip buvo įgyvendintas sumanymas sudaryti visos šalies mastu bendrą JAV lietuvių Lietuvos laisvinimo organizaciją. 1941 m. gegužės 15 d. minint Lietuvos steigiamojo seimo sukaktį LGT Centro valdyba nutarė pakeisti organizacijos pavadinimą į Amerikos lietuvių tarybą. Iškilusi ALT tęsė ankstesnės tarybos veiklą ir „Amerikos lietuvių visuomenės daugumos nepalaužiamą pasiryžimą dirbti ir kovoti, kad Lietuva būtų išvaduota iš bolševikinės Rusijos okupacijos ir būtų atsteigta kaip nepriklausoma, demokratinė valstybė jai priklausančiose ribose“. Patvirtindama ankstesnę LGT nuostatą, ALT pabrėžė, jog atkurtos valstybės santvarka bus „paremta tais demokratybės dėsniais, kurie buvo paskelbti 1918 m. vasario 16 d. deklaracijoje ir buvo inkorporuoti į Lietuvos steigiamojo seimo priimtą Respublikos konstituciją“[37]. Vadinasi, minint Lietuvos steigiamojo seimo sukaktį, ALT patvirtino siekius išlaisvinto krašto gyvenimą tvarkyti pagal 1922 m. Konstituciją. Be to, Lietuvos laisvinimo veiklą numatyta derinti su Vakarų demokratinėmis jėgomis, kovojančiomis prieš „totalitarines diktatūras“. Šią nuostatą taip pat formavo faktas, kad tuo metu JAV ir Didžioji Britanija nepripažino Baltijos valstybių inkorporavimo į Sovietų Sąjungą.

Dėl neigiamo socialistų ir katalikų požiūrio į Antano Smetonos valdymo metus ALTS nutraukė ryšius su ALT ir 1941 m. birželio 7 d. įsteigė Lietuvai vaduoti sąjungą (toliau – LVS), kuriai ėmė vadovauti į JAV atvykęs prezidentas A. Smetona. Tačiau tragiška jo lemtis 1944 m. sausio 9 d. koregavo naujosios sąjungos veiklą ir tų pačių metų vasario 5–6 d. Niujorke vykęs LVS seimas sudarė Amerikos lietuvių misiją (toliau – ALM)[38]. Tuomet ši organizacija ėmė rūpintis Lietuvos laisvinimo reikalų propagavimu JAV. Tokiu būdu radosi ALT oponentė, pasiryžusi taip pat siekti Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės.

Pradedanti gyvavimą ALT patobulino valdymo sistemą ir išrinko Vykdomąjį komitetą (toliau – VK), susidedantį iš trijų narių: pirmininko L. Šimučio, atstovaujančio katalikiškosioms grupėms, sekretoriaus socialdemokrato Pijaus Grigaičio ir iždininko sandariečio Mykolo Vaidylos. Kilus SSRS ir Vokietijos karui, ALT daug dėmesio skyrė Lietuvos ir lietuvių šelpimo organizavimui. Svarstant politinio pobūdžio klausimus buvo pabrėžiama Lietuvos informacijos biuro steigimo svarba. Šie klausimai vykstant karui ilgai buvo darbotvarkėje.

Po 1941 m. Laikinosios vyriausybės Lietuvoje žlugimo ALT skleidė idėją sudaryti egzilinę vyriausybę. 1941 m. lapkričio 3 d. diplomato P. Žadeikio iniciatyva Čikagoje,

dalyvaujant ALT pirmininkui L. Šimučiui, buvo surengtas susitikimas su A. Smetona. Tada L. Šimutis ir iškėlė egzilinės vyriausybės, kuriai vadovautų A. Smetona, sudarymo idėją. Nors buvęs prezidentas šiam sumanymui pritarė, P. Žadeikis tokiai minčiai prieštaravo[39]. Kita vertus, po mėnesio (gruodžio 18 d.) Lietuvos pasiuntinys P. Žadeikis šiuo klausimu teiravosi JAV valstybės departamente ir sulaukė atsakymo atidėti tokį sprendimą[40]. 1942 m. kūrėsi pilietinės, tiek JAV lietuvių, tiek amerikiečių, susijusių su Lietuva, organizacijos. Tai – Lietuvos piliečių sąjunga (Lietuvių tautinė taryba), Lietuvos draugų draugija (*American Friends of Lithuania,* toliau – AFL), kurių steigimąsi palaikė ALT. Ypač pasižymėjo AFL, įkurta 1942 m. gegužės 13 d. JAV diplomato, rezidavusio Lietuvoje, Oweno J. C. Noreno iniciatyva. Jos tikslai buvo: vesti plačią spaudos kampaniją apie Lietuvą; teikti materialinę ir moralinę paramą Lietuvai ir remti lietuvius pabėgėlius; propaguoti Atlanto chartos principus[41]. Apskritai pilietinės organizacijos nemažai prisidėjo prie Lietuvos vardo garsinimo JAV visuomenėje.

Susikūrusiai ALT teko ištverti prosovietiškai nusiteikusių lietuvių, daugiausia komunistų, skleidžiamus įvairiausius prasimanymus, kuriais siekta diskredituoti šią patriotinę organizaciją. Lietuvos nepriklausomybės priešų poziciją stiprino ir tai, kad JAV, Antrajame pasauliniame kare būdamos SSRS sąjungininkės, palaikė tarpusavio susitarimą. Todėl vykstant karo veiksmams iki persilaužimo sąjunginikų naudai ALT veikla buvo akylai stebima specialiųjų tarnybų. Tik 1943 m. JAV susidarė palankesnė vidaus atmosfera ir ALT atsivėrė didesnės veiklos galimybės[42].

1943 m. rugsėjo 2–3 d. toliau stiprindama bendrą Lietuvos reikalų centrą Pitsburge ALT sušaukė pirmąjį Amerikos lietuvių kongresą. Jame susirinko apie 500 delegatų, atstovaujančių didžiausioms JAV lietuvių kolonijoms. Kongreso priimtuose nutarimuose buvo atspindėtos svarbiausios ALT veiklos gairės: padėti platinti JAV karo paskolos bonus (įsipareigota suma siekė dešimt milijonų dolerių); organizuoti pašalpą Lietuvos tremtiniams ir nukentėjusiesiems nuo karo. Siekiant šių tikslų, numatyta steigti centrinis Lietuvai šelpti fondas.

Kongrese aptariant politinės krypties darbus buvo pažymėta, kad bus toliau remiami Vakarų demokratinių šalių siekiai kare ir reikalaujama Lietuvai taikyti 1941 m. rugpjūčio 14 d. JAV prezidento (F. D. Roosevelto) ir Didžiosios Britanijos premjero (W. Churchillio) paskelbtą Atlanto chartą. Kaip žinoma, šiame dokumente buvo nustatyti pasaulio sutvarkymo principai pasibaigus karui. Dar kartą patvirtintas JAV lietuvių tikslas – atkurti Lietuvos nepriklausomą demokratinę valstybę[43]. Plačiau propaguojant Lietuvos reikalus, vėl imta kalbėti apie būtinybę steigti Lietuvos informacijos biurą.

Vos pasibaigus pirmajam Amerikos lietuvių kongresui, pradėta įgyvendinti du svarbiausius įvardytus siekius. Nors Lietuvos šelpimo reikalas „pasirodė esąs labiau komplikuotas, nes čia veikimas – ne tiktai suderinti įvairių mūsų grupių veiksmus, bet ir atsižvelgti į tam tikrus įstatymų reikalaujamus formalumus“[44], tačiau jau 1943 m. spalio 22 d. įvyko šalpos fondų atstovų susirinkimas ir buvo priimtas bendrojo fondo statutas. Juo remdamasis 1944 m. kovo 25 d. įsikūręs Bendras Amerikos lietuvių fondas (toliau – BALF) tapo svarbiausia nuo karo nukentėjusių tautiečių gelbėjimo organizacija, kuri malšino komunistinių grupuočių užmojus užsiimti šalpa. Tais pačiais metais BALF'as (jo pirmininku išrinktas vienas organizatorių prelatas dr. Juozas Končius) buvo patvirtintas JAV tautos karo fondo *(National War Fund)* nariu. Tačiau šios organizacijos 1944 m. rugsėjo 9 d. rašte buvo išdėstyti tam tikri reikalavimai: „Pirma, nevalia parodyti jokio šališkumo dėl Lietuvos politinės ateities; antra, BALF'as privalo noriai perduoti savo fondus Rusų šalpos

fondui ir sovietų valdžiai, jei bus duotas jų užtikrinimas, kad žmonės gaus aukas“[45]. Vadinasi, BALF'as, atsisakydamas reikšti Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės idėją, turėjo šalintis politinės veiklos*, nors būta mėginimų reikšti politinius samprotavimus apie Lietuvą. Pavyzdžiui, 1945 m. birželio 1 d. Detroite prof. Kazys Pakštas, kalbėdamas BALF'o renginyje, iškėlė „sovietų ir kvislingų suėmimus, žudymus ir trėmimus Lietuvoje nuo 1940 m.“ Tuomet BALF'o vadovybei teko nemažai aiškinti, stengiantis atremti jiems segamą „antisemitinę ir pronacišką etiketę“[46]. Prie BALF'o spartaus iškilimo neabejotinai prisidėjo ir Alenos Devenienės pranešimas, kuriame buvo atskleista lietuvių padėtis Sovietų Sąjungoje ir nacių Vokietijoje. Pranešimas išleistas atskiru leidiniu „Lietuvos tremtinių tragiškas likimas“[47].

Sėkmingai įgyvendintas ir antrasis sumanymas. 1944 m. birželio 1 d., talkinant iš niujorkiečių sudarytai komisijai, „parengusiai planą ir finansų sąmatą“[48], buvo atidarytas Lietuvių Amerikoje informacijos centras. Jo vedėju buvo paskirtas advokatas dr. Kostas Jurgėla, informacijos vadovais – plk. Kazys Grinius ir prof. Kazys Pakštas, sekretore – Marytė Kižytė. LAIC pagrindinis uždavinys buvo „informuoti JAV visuomenę apie lietuvių tautos padėtį ir jos kovą, siekiant atsteigti laisvą, nepriklausomą ir demokratinę Lietuvą“[49]. Kartu naujoji institucija turėjo demaskuoti antilietuvišką propagandą. Tam tikslui LAIC numatė anglų kalba leisti periodinius leidinius, kurie skleistų žinias apie tautos padėtį ir jos nuopelnus žmonijos civilizacijai, taip pat ieškoti galimybių prasiskverbti į JAV didžiąją žiniasklaidą ir bendradarbiauti su kitais informaciniais centrais, palankiais Lietuvai. Be to, naujoji institucija, vadovaudamasi ALT nustatytomis veiklos gairėmis, užsibrėžė dalyvauti politinėse akcijose, teikti pagalbą leidžiant politinių organizacijų ir kitokios tematikos leidinius[50]. Jau 1944 m. pasirodė pirmieji LAIC darbai – buvo anglų kalba parengta brošiūra apie rinkimus okupuotoje Lietuvoje į Liaudies seimą, pradėtas leisti periodinis leidinys „Lithuanian bulletin“, o žinių santraukos pasirodydavo net trimis variantais: viešojo pobūdžio (geltonu viršeliu), neviešojo pobūdžio (raudonu viršeliu) ir visuomenės informavimo (mėlynu viršeliu)[51].

ALT, nuosekliai dalyvaudama Lietuvos laisvinimo procese ir naudodamasi didžiųjų valstybių, dalyvaujančių kare prieš nacių Vokietiją, atstovų susitikimais, nepamiršdavo priminti Lietuvos laisvės reikalų. Pavyzdžiui, 1943 m. vykstant JAV ir Didžiosios Britanijos užsienio reikalų ministrų susitikimui, JAV prezidentui F. D. Rooseveltui buvo nusiųsta telegrama, kurioje reiškiama viltis, kad aneksuotos Baltijos šalys, padedant Vakarų demokratinėms valstybėms, atkurs nepriklausomybę ir laisvę[52]. Nuogąstaudama dėl 1943 m. lapkričio mėn. Maskvoje vykusioje sąjungininkų užsienio reikalų ministrų konferencijoje nepalankiai svarstyto Baltijos valstybių klausimo, ALT parengė telegramą JAV valstybės departamentui. Joje buvo išreikštos „tos pesimistiškos nuostatos, kurios apėmė dalį mūsų visuomenės po Maskvos konferencijos“[53]. JAV valstybės departamento atsakyme buvo patikinta, kad JAV politika tiek Baltijos, tiek Lietuvos atžvilgiu nėra pakitusi[54]. ALT, stebėdama kintančią sąjungininkų padėtį kare ir likdama ištikima Atlanto charotos principams, 1944 m. apibrėžė lietuvių siekius: „Juk mums visiems rūpi, kad, kaip viso pasaulio žmonės, taip ir Lietuvos žmonės turi turėti laisvę kalbėti, laisvę rašyti, laisvę tikėti, gyventi be baimės, be vargo, tiek savo vidaus tvarka, tiek tarptautine prasme, tiek paskiram asmeniui, tiek valstybiniam jungiuiui. Kiek mūsų įsteigtam centrui, tiek visam

* Plačiau apie BALF'o veiklą žr.: J. B. Končius, *Atsiminimai iš BALF'o veiklos*, Chicago, 1966, 404 p.

mūsų darbui gyva inspiracija yra garbinguose Atlanto Čarterio dėsniuose“[55].

Po Jaltos susitikimo komplikuojantis Rytų ir Vidurio Europos likimui, 1944 m. spalio 18–19 d. Niujorke ALT susirinko į metinį suvažiavimą. Nepaisant blėstančios vilties Lietuvai greitai atgauti nepriklausomybę, buvo sutarta parengti JAV prezidentui adresuotą memorandumą, primenantį Baltijos šalių laisvės problemą[56].

Baigiantis Antrajam pasauliniam karui, Vakarų Europą užplūdo šimtai tūkstančių Lietuvos piliečių – politinių tremtinių, pasitraukusių iš sovietų okupuotos savo šalies. Tuomet Amerikos lietuviams ne tik iškilo naujas rūpestis – materialiai remti karo pabėgėlius, bet ir atsirado siekis juos moraliai palaikyti ir padėti įsikurti laisvojo pasaulio šalyse. Taip radosi dar viena ALT veiklos kryptis. Be to, tuo metu išryškėjo ir kitas ALT laisvinimo veiklos bruožas – garsinti Lietuvos reikalą rengiant Vasario 16-osios minėjimus. Jų metu vykdavo susitikimai su JAV Kongreso nariais ir senatoriais. 1945 m. vasario 16 d. ALT delegacija, vadovaujama L. Šimučio, apsilankė JAV Kongrese ir susitiko su Senato Užsienio reikalų komiteto pirmininku senatoriumi Thomu Connally'u. Tuomet buvo išgirsta ir į ateitį nukreipta mintis, kad nepriklausoma tapusi Lietuva galėtų jungtis į federaciją su Baltijos valstybėmis[57]. Užgesus karo židiniui Europoje, ALT VK, išreikšdamas lietuvių tautos viltis, 1945 m. rugpjūčio 21 d. parengė ir įteikė JAV valstybės departamentui tris memorandumus. Pirmajame buvo keliama problema dėl nepriklausomos Lietuvos atkūrimo, antrasis buvo skirtas lietuvių karo pabėgėlių padėčiai Vokietijos amerikiečių zonoje, trečiajame nagrinėtos Karaliaučiaus ir šalia jo esančių teritorijų perdavimo SSRS perspektyvos[58].

Permainingame tarptautinių įvykių sūkuryje 1945 m. lapkričio 29–gruodžio 1 d. Čikagoje įvyko antrasis Amerikos lietuvių kongresas. Jame dalyvavo apie 900 delegatų; tai rodo, kad ALT organizacija smarkiai išaugo. Kongrese oficialiai dalyvavo ir LDT atstovas – Lietuvos Respublikos ministras-pasiuntinys Vašingtone P. Žadeikis. Jis perskaitė pagrindinį pranešimą „Kelias į Lietuvos nepriklausomybę“. Be to, kalbėjo dar vienas svečias – Amerikos lenkų kongreso pirmininkas Charlesas Rozmarekas[59]. Pirmasis kalbėjo apie LDT palankumą ALT, o antrasis – apie jau beužsimezgantį lietuvių ir lenkų bendradarbiavimą išeivijoje. Kongrese buvo patobulintas ALT statutas, kad jame atsispindėtų keturi svarbiausi organizacijos tikslai. Pirmasis skelbė: „Jungti visas Amerikos lietuvių demokratines jėgas kovai už pagrindines žmogaus asmens teises ir už pasaulio pastangas, siekiant pastovios taikos, pagrįstos teisingumo, demokratijos ir laisvės pagrindais“. Antrasis – siekti, kad Lietuvai būtų taikomi ir įgyvendinami Atlanto chartos principai – būtų atkurta jos nepriklausomybė su istorinėmis etnografinėmis sienomis, atsižvelgiant į „reikalingas geografines ir ekonomines korektyvas“. Trečia – teikti moralinę ir materialinę paramą Lietuvos žmonėms, kovojantiems dėl laisvės, šelpti politinius pabėgėlius ir ištremtuosius. Ketvirta – visuomenei skleisti teisingą informaciją apie Lietuvą, ginant ją nuo prasimanymų[60]. Pirmoji kongreso rezoliucija buvo skirta JAV oficialiosios valdžios institucijoms; joje išreikšta nekintama lietuvių tautos valia, prašyta paramos atkuriant nepriklausomą Lietuvos valstybę. Tokias mintis kėlė ALT, tikėdamasi, kad artimiausiu laiku įvyks didžiųjų valstybių – karo sąjungininkių – derybos.

Tuo metu Amerikos lietuvius pasiekė žinios apie sovietų kėslus susigrąžinti iš Vakarų Vokietijos administruojamų zonų lietuvių politinius tremtinius – karo pabėgėlius. Todėl ALT pradėjo žygius siekdama apginti tautiečių kaip DP *(displaced persons)* teises. Nerimą dar labiau sustiprino 1946 m. kovo 1 d. ALT gautas JAV valstybės sekretoriaus pata-

rėjo pabėgėlių reikalams George'o L. Warreno pranešimas, kuriame atskleista sudėtinga lietuvių karo pabėgėlių ir tremtinių padėtis Vokietijoje. Mat, vadovaujantis Jaltos susitarimais, buvo numatyta abipusė repatriacija: sovietų piliečių, esančių amerikiečių užimtoje teritorijoje, ir atvirkščiai[61]. Tokia oficialiai pareikšta nepalanki pozicija baltiečiams, pasitraukusiems į Vakarų Vokietiją, ALT paskatino imtis visų įmanomų priemonių siekiant pašalinti kilusį pavojų.

Lietuvos laisvinimo reikalą sunkino ir tarptautiniai įvykiai. 1946 m. liepos pabaigoje Antrojo pasaulinio karo sąjungininkės – Vakarų valstybės ir SSRS – Paryžiuje sušaukė konferenciją. Joje tikėtasi, kad sovietai kalbės ir apie Baltijos šalis, kels Lietuvos pripažinimo klausimą. Tam būta ženklų – drauge su SSRS užsienio reikalų komisaru Viačeslavu Molotovu turėjo atvykti ir „kvislingai iš Pabaltijo kraštų"[62]. Siekdama tam užkirsti kelią, 1946 m. rugpjūčio 22 d. ALT susitiko su JAV senatoriumi, amerikiečių delegacijos Paryžiaus konferencijoje patarėju Arthuru H. Vandenbergu. Jam įteiktame kreipimesi buvo priminti 1939–1940 m. įvykiai ir išdėstyta Lietuvos nepriklausomybės problema. Be to, senatoriui rekomenduota Europoje palaikyti ryšį su VLIK'o ir LDT atstovais, taip pat mėginančiais paveikti Paryžiaus konferencijos sprendimus. Pabrėžta, kad lietuviai tikisi teisingos taikos[63].

Esant iš tiesų sudėtingoms tarptautinėms aplinkybėms, 1946 m. rugsėjo 21–22 d. Vašingtone rinkosi ALT metinis suvažiavimas. Svarstant svarbiausią – Lietuvos laisvinimo – problemą, užsibrėžta ryžtingai veikti politiniame bei visuomeniniame gyvenime ir bendradarbiauti su VLIK'u. Siekiant, kad DP lietuvių įkurdinimo klausimas būtų išspręstas palankiai, numatyta parengti kreipimąsi į JTO Generalinę asamblėją[64]. Lietuvos laisvinimo finansavimui užtikrinti buvo nutarta tam tikslui kaupti lėšas ir per pusmetį surinkti ketvirtį milijono dolerių. Suvažiavimo rezoliucijoje pažymima, kad ALT „nutarė išplėsti ir padauginti savo pastangas, talkininkaujant vyriausybei jos pastangose teisingai taikai įgyvendinti, moraliai gelbėti Lietuvos žmonėms, tėvynei laisvę, nepriklausomybę ir demokratiją atsteigti"[65]. Pasikeitus JAV prezidentui ir juo tapus H. S. Trumanui, ALT ryžosi ištirti dabartinę JAV politiką okupuotų Baltijos šalių atžvilgiu. Todėl rengdamasi galimam susitikimui Baltuosiuose rūmuose ALT numatė vadovautis tokiomis nuostatomis: pirma, pasiūlyti JAV vyriausybei padėti įgyvendinti Atlanto chartos principus; antra, padėkoti JAV už tai, kad tęsia Baltijos šalių aneksijos nepripažinimo politiką, ir už Baltijos tremtinių „simpatingą traktavimą"; trečia, išsiaiškinti JAV poziciją dėl SSRS pretenzijų į Karaliaučiaus sritį; ketvirta, patikrinti, ar JAV vis dar laikosi F. D. Roosevelto pozicijos, išsakytos 1940 m. spalio 15 d., bei Valstybės departamento 1940 m. liepos 23 d. išreikšto požiūrio į Baltijos kraštuose vykstančius procesus[66]. Netrukus, 1946 m. spalio 29 d., sulaukta audiencijos ir ALT vienuolikos asmenų delegacija, vadovaujama L. Šimučio, nuvyko į Baltuosius rūmus. Pirmiausia įteiktas memorandumas, kuriame buvo išdėstyti Lietuvos nepriklausomybės lūkesčiai ir iškeltas lietuvių karo pabėgėlių įkurdinimo klausimas. Atsakomajame žodyje JAV prezidentas H. S. Trumanas paminėjo, kad „stengiasi parūpinti įvažiavimą DP" ir prašysiąs Kongreso papildyti imigracijos įstatymą. Susitikime buvo patvirtinta, jog JAV politika dėl Baltijos valstybių okupacijos „nepasikeitė ir negalinti pasikeisti". Kartu buvo išreikštas JAV siekis, kad „taikos problemos būtų išreikštos taikiu būdu, be kovojimo, nes jei nepavyktų išreikšti, tai būtų kova. Niekas iš mūsų nenori, kad būtų kovojama"[67]. Nors konkrečių žingsnių panaikinant Lietuvos sovietinę okupaciją nebuvo pažadėta, šis susitikimas patvirtino JAV politikos Baltijos šalių atžvilgiu tęstinumą ir jų laisvės bylą kėlė jau tarptautiniu mastu. Toliau palankiai

sprendžiant baltiečių karo pabėgėlių Vokietijoje problemą buvo labai naudingas JAV delegatės JTO Eleonoros Roosevelt pareiškimas, paskelbtas 1946 m. lapkričio 8 d. Ji, paminėdama lietuvius, latvius ir estus, pareiškė, kad JAV jokiu būdu neleis sovietams grąžinti į Rusiją tremtinius, kurie atsisako grįžti į savo okupuotus kraštus[68].

Lietuvių karo pabėgėlių įkurdinimo klausimą mėginta spręsti ir ALT pajėgomis. Tai buvo savotiškas sprendimas, kurį pasiūlė prof. K. Pakštas, Pietų Amerikoje ieškojęs teritorijų, kur galėtų kompaktiškai gyventi tautiečiai[69]. Vertindamas ALT pastangas spręsti lietuvių tautos problemas, VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius apie Amerikos lietuvius rašė: „Veikdami didžiosios JAV demokratijos sąžinę, jie drauge gaivina palikusios Tėvynėje mūsų tautos dalies ir tremtinio dalią nešančiųjų lietuvių viltį ir grūdina jų ryžtingumą"[70]. Neatsitiktinai šie klausimai buvo įtraukti į ALT metinio suvažiavimo, vykusio 1947 m. spalio 9–10 d. Vašingtone, darbotvarkę. Kaip ir ankstesniais metais, buvo svarstyta lietuvių DP padėtis Vakarų Vokietijoje ir jų įsikūrimo JAV galimybės. Šią problemą nušvietė ALT įgaliotinė Europoje A. Devenienė, o bendrą nuostatą išreiškė priimtas „Pareiškimas tautai tremtyje": „Visomis mums prieinamomis priemonėmis mes tiesime talką jūsų VLIK'ui ir jų bendruomenės administracinėms bei šalpos organizacijoms [...]. Jūsų draugai, broliai ir seserys Amerikoje jūsų neapvils"[71]. Užsimezgančius nuolatinius ryšius su Europoje reziduojančiu VLIK'u rodė ir tai, kad šiame susitikime dalyvavo VLIK'o atstovas prie ALT Pranas Padalskis.

XX a. penktojo dešimtmečio viduryje Amerikoje veikė dvi organizacijos, pasiryžusios kelti Lietuvos laisvės bylą. Tai – ALT ir ALM, kurias Lietuvos diplomatai taip vertino: pirmoji „statosi lyg ir oficialiais žmonėmis ir remiasi ant memorandumų", antroji „skaitosi tik Lietuvos draugais ir remiasi visuomenės opinijos kėlimu Lietuvos naudai"[72]. Nors minėtos organizacijos veikė tarsi viena kitą papildydamos, tačiau siekiant veiksmingesnio Lietuvos laisvinimo proceso buvo svarbu vienyti pajėgas, todėl ALT pakvietė į savo gretas grįžti tautininkų grupę. Tokią idėją ALT kėlė dar 1945 m.; tada LVS atsakė: „Mes siekiame nepriklausomos Lietuvos atkūrimo, tat jei jums, tarybininkams [ALT nariams. – *J. B.*], tas tikslas yra priimtinas, įstokite į Lietuvai vaduoti sąjungą, ir įvyks vienybė"[73]. Kaip minėta, tarp ALT ir tautininkų takoskyra atsirado dėl skirtingo požiūrio į Lietuvos santvarką 1926–1940 m. ir 1938 m. Konstituciją. Be to, ALT pasisakė už galimą išlaisvintų valstybių federaciją ar konfederaciją, o LVS priešinosi tokiems dariniams. Vis dėlto lemtingas žingsnis vienijimosi linkme buvo žengtas 1947 m. lapkričio 7 d. Niujorke, kai ALT įgaliotiniai dalyvaujant diplomatui Petrui Daužvardžiui ir VLIK'o nariui P. Padalskiui susitiko su tautininkų atstovais. Tuomet pastarieji patikino, kad pasiūlymą vienytis priima be jokių išankstinių sąlygų[74]. Tai sudarė prielaidas panaikinti tautininkų sukurtas paralelines ALT organizacijas.

Toliau plėtodama Lietuvos laisvinimo procesą ALT tęsė memorandumų, skirtų JAV valdžios institucijoms, vajų. Parengti dokumentai vėl buvo įteikiami vykstant svarbiems tarptautiniams įvykiams ir taip primenamas Lietuvos reikalas. Pavyzdžiui, artėjant Maskvoje turėjusiai įvykti keturių didžiųjų valstybių konferencijai, 1947 m. kovo 1 d. ALT delegacija įteikė memorandumą JAV valstybės sekretoriaus pavaduotojui Deanui Achesonui. Tų pačių metų gegužės 28–29 d. vyko ALT pokalbiai su JAV valstybės departamento oficialiaisiais atstovais. Šiame susitikime ne tik buvo keliamas Lietuvos laisvės bylos klausimas, bet ir priminta lietuvių tremtinių Vakarų Vokietijoje padėtis. Lapkričio 19 d. JAV valstybės sekretoriui George'ui Marshalui ALT nusiuntė memorandumą dėl Rytų Prūsijos priklausomybės[75]. Iš

tikrųjų ALT stengėsi išnaudoti kiekvieną galimybę ir garsinti okupuotos Lietuvos padėtį. Tam buvo pasinaudota ir Vasario 16-osios akto 30-mečio sukaktimi. 1948 m. vasario 18 d. ta proga buvo surengtas minėjimas JAV Senate ir Atstovų rūmuose[76]. Tai dar labiau sustiprino tradiciją, ir nuolat buvo viešinama Lietuvos laisvės byla.

1948 m. ALT buvo sėkmingi dėl dviejų priežasčių. Viena jų – tautininkai galutinai įsitraukė į ALT gretas; tai įvyko sausio 11 d. Pitsburgo suvažiavime. Tuomet buvo išrinktas naujas ALT VK vicepirmininkas, juo tapo tautininkas Antanas Olis. Kita priežastis – sėkme apvainikuotas ALT nuveiktas darbas dėl lietuvių karo pabėgėlių įkurdinimo. Birželio 19 d. JAV Senatas ir Atstovų rūmai priėmė specialų įstatymą – „Displaced persons Act 774". Dokumentas suteikė vyriausybei emigracijos kvotą ir leido per dvejų metų laikotarpį iš Vokietijos ir Austrijos įvažiuoti 205 tūkst. žmonių, iš kurių 40 proc. skirta Baltijos kraštų ir Rytų Lenkijos tremtiniams, pasitraukusiems iki 1945 m. gruodžio 22 d.[77] Dar viena ALT politinės veiklos naujovė – JAV prezidento rinkimų kampanijų panaudojimas Lietuvos laisvės reikalui. Ir respublikonų, ir demokratų partijų kandidatams buvo įteikti memorandumai, kuriuose išsakytos lietuvių tautos viltys. Apeliuodama į Atlanto chartos ir JTO deklaracijas, ALT būsimiesiems JAV prezidentams dėstė ir priminė savo reikalavimus. Pirmiausia memorandumuose pažymėta, kad Lietuva yra neteisėtai sovietų užgrobta ir JAV šio įtraukimo į SSRS sudėtį nepripažįsta. Toliau pateikiamos laisvinimo gairės – JAV viešai ir griežtai pasmerks SSRS vykdomą okupuotų šalių gyventojų žudymą bei naikinimą; JAV atstovas inicijuos JTO reikalavimą atkurti Lietuvos ir kitų Baltijos šalių nepriklausomybę; JAV vyriausybė su sovietais nepasirašys jokių sutarčių, kliudančių Baltijos tautoms atgauti laisvę ir nepriklausomybę[78]. Įvardytuose reikalavimuose atsispindėjo tuometinė ALT Lietuvos laisvinimo programa, kuri rėmėsi tuo, kad JAV nepripažino Baltijos šalių inkorporavimo į SSRS, ir dar dideliu pasitikėjimu pasaulinės organizacijos JTO galiomis. Tai būdingas XX a. penktojo ir šeštojo dešimtmečių Lietuvos laisvinimo proceso bruožas.

1948 m. rugsėjo 16 d. įvyko dar viena ALT audiencija Baltuosiuose rūmuose. Šį kart ALT delegaciją sudarė šeši nariai – Povilas Dargis, Pijus Grigaitis, Jonas Grigalius, Leonardas Šimutis ir Mykolas Vaidyla. Prezidentui H. S. Trumanui įteiktame memorandume buvo reiškiamas pageidavimas, kad JTO asamblėjoje Paryžiuje JAV delegacija iškeltų okupuotų Baltijos šalių padėties klausimą. Be to, pareikšta, kad JAV nepasirašytų Taikos sutarties, kol nebus išlaisvinta Lietuva ir kitos okupuotos šalys[79]. Nors šis susitikimas Baltuosiuose rūmuose irgi nežadėjo greitų poslinkių Lietuvos laisvinimo procese, bet buvo naudingas Amerikoje garsinant Lietuvos ir kitų Baltijos šalių laisvės bylą.

Propaguojant 1947–1948 m. Lietuvos reikalą kitataučių visuomenėje, didelį vaidmenį atliko ALT veikimas per LAIC. Ypač buvo svarbi leidybinė veikla ir pirmiausia periodinio leidinio „Lithuanian bulletin" skleidžiama informacija apie tragišką sovietų okupuoto krašto padėtį. Štai 1947 m. Nr. 7/8 buvo išspausdintas sovietų saugumo – NKGB raportas apie Lietuvos ginkluotojo pogrindžio užuomazgas, Lietuvos marionetinių vadovų Mečislovo Gedvilo ir J. Paleckio 1940 m. liepos 16 d. įsakas, lėmęs valstybės veikėjų Antano Merkio ir Juozo Urbšio ištrėmimą iš tėvynės, sovietų saugumo Lietuvos padalinio komisaro Piotro Gladkovo raštas apie 1941 m. birželio mėn. ginkluotą pasipriešinimą Lietuvoje. Kitame biuletenyje – 1948 m. Nr. 1/3 aprašomas sovietų Lietuvos administravimas, pagrįstas Rusijos jurisdikcija. Kaip pavyzdžiai pateikiami fragmentai iš SSRS saugumo (NKGB) aplinkraščio dėl operatyvinės apskaitos ir kratos bei arešto įforminimo tvarkos. Paminėtina ir kita leidinyje skelbta do-

kumentika. Nors ji buvo pateikta be komentarų, Vakarų pasauliui atskleidė lietuvių tautos, patekusios anapus „geležinės uždangos", sunkią padėtį. ALT anglų ir prancūzų kalbomis leido veikalus lietuviška tematika; jų autoriai buvo ir užsieniečiai, ir lietuviai. Dar 1944 m. pasirodė buvusio Didžiojo Britanijos vicekonsulo Kaune E. J. Harrisonno „Lithuanians fight for freedom" („Lietuvių kova už laisvę"). Vėliau išleistos įvairius laikotarpius aprėpiančios knygos istorine tematika – tai Kosto Jurgėlos, Kazio Gečio ir Simo Sužiedėlio „Lithuania in a twin Teutonic Clutch" („Lietuva dvigubuose teutonų naguose", 1945 m.), Jeano Manchere „Le Rayonnement de la France e Lithuanie" („Prancūzijos įtakos išplėtimas Lietuvoje", 1946 m.), H. de Chanbon „La tragedee des nation Baltiques" („Baltijos tautų tragedija", 1946 m.)[80]. Baigiantis XX a. penktajam dešimtmečiui, pasirodė veikalai, kuriuose aprašomi naujausi istoriniai įvykiai, susiję su Lietuva. Tai lietuvių autorių knygos anglų kalba: K. Pakšto „Lithuania and World War" („Lietuva ir pasaulinis karas", 1947 m.), K. Jurgėlos „History of the Lithuanian Nation" („Lietuvių tautos istorija", 1948 m.) ir Juozo Kajecko „Lithuania shall bee free" („Lietuva bus laisva", 1948 m.)[81]. Gausi istorinė literatūra gilino Vakarų pasaulio visuomenės žinias apie sovietų okupuotą lietuvių tautą ir jos siekius. Istorinę dokumentiką papildė ir išleista garso plokštelė, kurioje buvo įgarsintas buvusio Lietuvos prezidento dr. K. Griniaus kreipimasis į lietuvių tautą. Ši kalba buvo įrašyta „Amerikos balso" radijuje ir transliuota laidose lenkų, vokiečių ir rusų kalbomis[82].

1949 m. ALT toliau siuntė memorandumus JAV valdžios institucijoms. Artėjant Paryžiaus konferencijai, VK nariai – P. Grigaitis, L. Šimutis ir M. Vaidyla 1949 m. gegužės 10 d. JAV valstybės sekretoriaus padėjėjui Ernestui A. Grossui įteikė memorandumą. Jame primenamos valstybės sekretoriaus D. Achesonno pareikštos mintys apie Jaltos ir Potsdamo konferencijas (jos buvo paskelbtos „New York Times" laikraščio 1949 m. vasario 3 d. numeryje). „JAV vyriausybė nenagrinės su jokia tauta jokio reikalo, kuris tiesiogiai interesuoja kitas tautas, tų kitų tautų atstovams nedalyvaujant", – buvo teigiama dokumente. Todėl lietuviai vylėsi, jog Paryžiuje svarstant Rytų Prūsijos klausimą bus atsižvelgta į jų pastabas. Memorandume pažymima: „Lietuva yra tiesioginė kaimynė Rytprūsių, kurių autochtonai gyventojai buvo lietuvių kilmės ir kur lietuviškas elementas tebėra stambus šiaurinėje provincijos dalyje, kurią Sovietų Sąjunga savinasi". ALT darė išvadą, kad Rytprūsių šiaurinės dalies problema „yra tiesiogiai Lietuvos interesus liečiąs reikalas ir neturėtų būti svarstomas be lietuvių tautos atstovavimo". Baltijos šalyse vykstant masiniams trėmimams, dokumentas pasaulio galingiesiems, susirinkusiems į Paryžių, skelbė: „Jei Taika yra nedaloma, tai Baltijos Respublikų žmonės lauks, kad Paryžiaus konferuotojai atsteigtų taiką jų tėvynėms, pagerbtų jų pagrindines žmogaus teises ir jų teisę į Laisvę ir Nepriklausomybę"[83].

Tolesnės Lietuvos laisvinimo gairės buvo nubrėžtos trečiajame Amerikos lietuvių kongrese, vykusiame 1949 m. lapkričio 4–6 d. Niujorke. Nors jame dalyvavo mažiau atstovų negu ankstesniame kongrese (750), atvyko gausus svečių būrys. Tai VLIK'o atstovai – Juozas Audėnas, Kipras Bielinis, Bronius Nemickas, Pranas Padalskis, Pranas Vainauskas, o LDT atstovavo diplomatų vadovas (šefas) Stasys Lozoraitis. ALT ir jo veiklos pripažinimą rodė JAV prezidento H. S. Trumano kongresui skirtas sveikinimas; jame pažadėta negailėti pastangų, kad pasaulyje įsiviešpatautų taika ir visi žmonės atgautų laisvę[84]. Prie Lietuvos reikalo garsinimo prisidėjo ir Niujorko gubernatoriaus Thomo Dewey'o ta proga pasakyta kalba, transliuota per dvi JAV radijo stotis. Kongrese dalyvavęs Jeilio (Yale) universiteto profesorius Raphaelis Lemkinas supažindino su rengiama

Genocido konvencija, skirta priimti JTO, o JAV šis dokumentas turėjo įsigalioti jį ratifikavus Senate ir Atstovų rūmuose. Todėl ALT rėmė Genocido konvencijos priėmimą, nes tikėjo, kad ją patvirtinus tarptautiniu mastu bus užkirstas kelias sovietams naikinti Lietuvos gyventojus.

Kongreso pranešimų temos apėmė tuo metu lietuvių tautai aktualias gyvenimo sritis. Be ALT veiklos, kurią apžvelgė P. Grigaitis, diskutuota apie lietuvių tautos potencialo išlaikymą (pranešėjas K. Pakštas), Lietuvos laisvės kovos veiksmingumą (K. Bielinis), Lietuvos pogrindį ir rezistenciją (P. Padalskis), lietuvių tremtinių įkurdinimo Amerikoje reikalus (A. Deveniene)[85]. Kongresas, išreikšdamas pavergtos lietuvių tautos lūkesčius, pagrindinėje deklaracijoje atkreipė dėmesį į sovietų puolimą prieš Vakarų krikščioniškos kultūros kraštus ir žmogaus teisių pažeidimus, religijos persekiojimą sovietų užgrobtose šalyse. JAV vyriausybė buvo raginama panaikinti *in toto* neratifikuotus Teherano, Jaltos ir Potsdamo konferencijų politinius sprendimus, nes jie negalioja dėl SSRS nusižengimų įsipareigojimams. JAV turėtų patvirtinti, kad taika bus atkuriama laikantis Atlanto chartos principų. Be to, JAV turėtų primygtinai reikalauti „šventos pareigos“ dėl sutarčių, kurias SSRS 1920–1938 m. pasirašė su Estija, Latvija, Lietuva, ir sovietų karinių pajėgų atitraukimo iš minėtų valstybių. Taip pat JAV turėtų atkreipti dėmesį į „rusų okupuotose Baltijos valstybėse ir tariamai suverenioje Ukrainoje“ vykstančias ginkluotas kovas, o tai „pertraukia tarptautinės taikos ir saugumo gijas“. Tikima, kad JAV, vadovaudamosi 1940 m. liepos 23 d. pareiškime suformuluotomis nuostatomis, sustabdys sovietų vyriausybės vykdomą genocidą[86]. Kaip matyti, deklaracija buvo paremta tarptautiniais dokumentais ir tvirtai bei įtikinamai grindė Lietuvos nepriklausomybės atgavimo kelią.

Be to, buvo priimtos šešios rezoliucijos, kuriose išvardyti ALT atliekami darbai: Genocido konvencijos priėmimas, Tremtinių įstatymo tobulinimas JAV Kongrese ir JTO, „Amerikos balso“ radijo transliavimas baltiečių kalbomis, Lietuvos žemių sujungimas, „Tylos sąmokslas“ ir prorusiška diskriminacija. Pavyzdžiui, nors JAV buvo priimtas įstatymas dėl DP, ALT siekė, kad tremtiniai nebūtų skirstomi į gyvenančius stovyklose ir už jų ribų bei leidžiama visiems jiems emigruoti į Ameriką. Suprasdami teisingos informacijos, skirtos lietuviams anapus „geležinės uždangos“, svarbą, ALT atstovai P. Grigaitis ir L. Šimutis dar 1949 m. rugpjūčio 12–13 d. lankėsi JAV valstybės departamente. Ten jie pradėjo žygius dėl lietuviškų „Amerikos balso“ radijo laidų ir tuo klausimu ALT priėmė atskirą rezoliuciją[87]. Įvykęs kongresas parodė, kad ALT – jau sustiprėjusi ir pripažinimą turinti organizacija. Tą patvirtino ir argumentuotai parengti dokumentai, grindžiami tarptautiniu mastu pripažintais susitarimais, JAV administracijos dėmesys kongresui, VLIK'o ir LDT dalyvavimas jame. Visa tai sudarė prielaidas ALT tapti viena svarbiausių politinių organizacijų laisvojoje lietuvijoje.

Baigiantis XX a. penktajam dešimtmečiui, ALT išreiškė požiūrį į lietuvių bendruomenės kūrimą. 1950 m. lapkričio 17–18 d. organizacija rinkosi į metinį suvažiavimą, kuriame tuo klausimu buvo priimta rezoliucija. Dokumente sveikinamos VLIK'o pastangos steigti Pasaulio lietuvių bendruomenę, kuri vykdys du tautai labai svarbius uždavinius – „Lietuvai laisvę iškovos ir tautos gyvybę išlaikys“. Be to, VK pavesta sudaryti atitinkamus padalinius, kurie turėtų rūpintis veiklos plėtimu ir planavimu, kultūros reikalais, įvesti tautinio solidarumo mokestį[88]. Taip ALT naujojo darinio veiklą kreipė nepolitine kryptimi, tačiau vėlesni įvykiai rodė jau ką kita.

NUO LAISVINIMO ORGANIZACIJŲ VEIKLOS ĮVAIROVĖS BENDRADARBIAVIMO LINK

XX a. penktojo dešimtmečio viduryje Lietuvos laisvinimo veikloje išryškėjo svarbiausių organizacijų siekis ne konkuruoti, bet veikti suderintai ir kryptingai. Pirmosiomis tokio užsimezgančio dialogo apraiškomis laikytinas VLIK'o, veikiančio dar okupuotoje šalyje, atsišaukimas į Amerikos lietuvius, pasiekęs 1944 m. pradžioje ALT, išsikovojusią pripažinimą JAV. Dokumente buvo išreikštas pasitikėjimas patriotine Amerikos lietuvių visuomene, kuri rėmė JAV veiksmus Antrajame pasauliniame kare. Kartu viliamasi, kad laimėjus karą greičiau „bus galima pereiti prie Atlanto Chartos praktiško įgyvendinimo, vadinasi, ir prie Naujos Lietuvos atstatymo". Paraginus Amerikos lietuvius siekti koordinuoti ir derinti laisvinimo veiksmus, pabrėžiama, jog Lietuvos žmonės pripažįsta „Amerikos lietuvių organizaciją" visateise atstove ir tikisi „sprendžiamosios veiklos"[89]. Toliau mezgant ALT ir VLIK'o bendradarbiavimą buvo reikšmingas VLIK'o atsiliepimas į nacių raginimą kurti lietuvišką karinį junginį, parašytas 1944 m. gegužės 21 d. Vilniuje. Atsiliepime teigiama: „Lietuvai Vakaruose mes neturėjome ir neturime jokių interesų ir todėl jokių aukų mes nedarysime. Tuo labiau, kad mūsų tauta ir valstybė tuo atveju būtų pastatyta pavojun tapti Anglijos ir Amerikos priešu, tų valstybių, kurios pripažįsta mūsų valstybės nepriklausomybę, kurių sostinėse dar vis šiandien gyvuoja mūsų diplomatinės atstovybės"[90]. Atsikūręs Vokietijoje VLIK'as toliau bendradarbiavo su JAV veikiančia svarbiausia politine lietuvių organizacija – ALT. 1945 m. gegužės mėn. vėl buvo paskelbtas VLIK'o atsišaukimas į Amerikos lietuvius. Jame konstatuojama, kad „tik iš Vakarų mes laukiame veiklios pagalbos savo kovoje dėl laisvos, nepriklausomos, demokratiniais pagrindais atkurtos Lietuvos"[91]. Tam būta pagrindo – Atlanto chartoje, kuria turėjo vadovautis valstybės po karo, buvo nurodyta: „[...] laisvė savaip garbinti Pasaulio kūrėją, laisvė nuo skurdo ir laisvė nuo baimės, o tatai teįmanoma tik savoj nepriklausomoj valstybėj – bus taikoma ir lietuvių tautai". Ten pat išreikštas VLIK'o pritarimas ALT veiklai, Amerikos lietuviai raginami veikti toliau: „Šaukitės JAV prezidento, vyriausybės pagalbos suvereninei demokratinei Lietuvai atstatyti"[92]. Tačiau ALT ne tik buvo skatinama skelbti peticijas Lietuvos laisvinimo reikalu, bet ir kviečiama šiai veiklai teikti materialinę paramą.

Kai Ameriką pasiekė tiksli informacija apie VLIK'ą, kurio vadovai buvo žinomi politikai prof. S. Kairys, kun. M. Krupavičius ir diplomatas V. Sidzikauskas, ALT 1945 m. birželio 12 d. nutarė, kad šią organizaciją būtina remti ir su ja bendradarbiauti[93]. Kita vertus, 1946 m. VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius teigė, jog ALT atstovauja „didžiausioms ir įtakingiausioms lietuvių grupėms" JAV, „aiškiai pripažįsta VLIK'ą ir visokeriopai jį palaiko ir remia"[94]. Taip remiantis abipusiu pripažinimu ir pasitikėjimu stiprėjo VLIK'o ir ALT bendradarbiavimas. Abi Lietuvos laisvinimo organizacijos, kurių viena įsikūrusi Europoje, o kita – Amerikoje, savo veiklą siejo su Vakarų demokratijos laimėjimais ir Atlanto chartos principų taikymu tvarkant pokarinį pasaulį. Tvirtėjančius VLIK'o ir ALT ryšius rodė abiejų organizacijų vadovų susirašinėjimas. Pirmiausia M. Krupavičius teigė, kad „VLIK'as su ypatingu atsidėjimu sekė ir seka nepailstamas mūsų išeivijos Amerikoje pastangas, gyvai jausdamas, kad jai šiuo metu tenka vienas atsakingiausių bendroje tautos kovoje uždavinių"[95]. VLIK'o pirmininkas laiške, rašytame L. Šimučiui 1946 m. sausio 8 d., irgi pripažino reikšmingą ALT vaidmenį lietuvių tautos laisvės kovoje, kartu išreiškė ne-

rimą dėl susiklosčiusios tarptautinės padėties, kuri tolino Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą. „Prancūzų spauda pranešė, kad JAV ir britai nusistatę Lietuvą atiduoti Maskvai. [...] Jeigu tai būtų teisybė, būtų baisu. Tokie nežmonišku prekiavimu ne tik palaidotų Lietuvos laisvę, bet ir sunaikintų lietuvių tautą". Nepaisant vis sudėtingėjančios padėties, VLIK'o pirmininkas toliau drąsino ALT tęsti kovą dėl Lietuvos nepriklausomybės ir reiškė nuogąstavimus, kad veikla Vokietijoje pasunkėjo ne tik dėl „svetimųjų nuotaikų", bet ir dėl „pinigų neturėjimo"[96]. Dar viename M. Krupavičiaus rašte, adresuotame ALT pirmininkui, patvirtinama VLIK'o nuomonė, kad „JAV bus skirta nulemti Lietuvos ateities klausimą". Todėl ALT siūloma išsiaiškinti, ar JAV Senate ir Atstovų rūmuose bus svarstoma rezoliucija dėl Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Tokiu atveju, jei dėl minimos rezoliucijos kiltų abejonių, geriau jos nesvarstyti, nes „VLIK'as laikytų tokį įvykį mūsų reikalui visais atvejais žalingu"[97]. Tuo metu VLIK'ą buvo pasiekusios žinios iš Didžiosios Britanijos, kuri ketino Baltijos valstybes pripažinti kaip priklausančias SSRS *de facto,* bet nepripažinti *de jure*[98]. Neatsitiktinai ALT buvo raginama tirti padėtį JAV bei „aliarmuoti" ir vyriausybę, ir ypač visuomenę, siekiant, kad Baltijos šalių inkorporavimas į SSRS būtų nepripažįstamas. Tam siūlyta pasitelkti draugiškai nusiteikusių Rytų Europos tautų išeivių paramą ir bendradarbiauti su lenkų, latvių, estų ir ukrainiečių politinėmis organizacijomis.

Baigiantis 1946 m. į JAV atvyko pirmieji po Antrojo pasaulinio karo lietuviai, tarp kurių buvo minėtas dr. P. Padalskis (Padalis). Jis buvo VLIK'o įgaliotas nuolat palaikyti ryšius su ALT ir kaip jo atstovas buvo įkurdintas prie LAIC[99]. Glaudžius abiejų organizacijų ryšius rodė ir ALT pakvietimas dalyvauti 1947 m. VLIK'o ir LDT susitikime Paryžiuje. Tačiau ALT, nors ir reikšdama pasitikėjimą minėtomis institucijomis, savo atstovo į susitikimą nepasiuntė. Kai Lietuvos laisvinimo procese vėl iškilo VLAK'as, ALT suformulavo vienareikšmišką vertinimą: „Mes visi 100 proc. esame su VLIK'u ir nematom jokio reikalo atomizuotis. [...] VLIK'as, kuris turės rolę ir užsieniuose su diplomatų kolegija. Rolę krašte spręs tenykščiai. [...] VLIK'as ir jį sudarantieji koalicijos stipinai yra tradicija, neišnykusi tradicija!"[100] Vadinasi, ALT pasisakė už tradiciją ir VLIK'ą laikė demokratinės Lietuvos politinių partijų gyvavimo tęsėju.

1948 m. ALT pakvietus VLIK'o vadovybę apsilankyti JAV, pradėta rengtis tiesioginiam šių dviejų Lietuvos laisvinimo organizacijų susitikimui. VLIK'o pirmininkas M. Krupavičius ir VT pirmininkas V. Sidzikauskas viešnagę pradėjo 1949 m. sausio 27 d. Niujorke. Pirmasis ALT ir VLIK'o vadovų pasitarimas vyko sausio 29–31 d. Jame buvo aptarta viešnagės darbotvarkė ir pasisakyta už bendrą „Lietuvos laisvinimo akcijos" liniją. Antrasis pasitarimas buvo surengtas gegužės 17–21 d., baigiantis VLIK'o viešnagei JAV. Be dviejų Lietuvos laisvinimo organizacijų, jame dalyvavo LDT atstovai Jonas Budrys, Petras Daužvardis, Juozas Kajeckas ir Povilas Žadeikis. Pasitarime buvo plačiai svarstyti Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės atkūrimo klausimai ir numatytos artimiausios jų sprendimo gairės. Siekiant atkurti Lietuvos nepriklausomybę buvo skatinama bendradarbiauti su kaimyninių tautų – latvių, estų, lenkų, baltarusių (gudų) ir ukrainiečių – politinėmis organizacijomis. Pasitarimo dalyviai pritarė Europos valstybių vienijimuisi į junginį, sąlygiškai vadinamą Jungtinėmis Europos valstybėmis. Svarstymo metu pabrėžta, jog svarbu išlaikyti tautinį potencialą ir įtraukti jaunimą į laisvinimo darbą. Toliau puoselėta VLIK'o patvirtinta idėja sudaryti „politinės ir tautinės veiklos organizacijos plėtojimui vieningą vadovaujančią viršūnę". Be to, aptartos galimybės užmegzti ryšius su šalies rezistencijos dalyviais, pabrėžta, jog

būtina finansuoti politinę ir tautinę veiklą[101]. VLIK'o viešnagė JAV įrodė jau trijų institucijų (VLIK'o, ALT ir LDT), dalyvaujančių Lietuvos laisvinimo procese, siekį ir sugebėjimą bendradarbiauti, o tai turėjo padėti darniau kelti Lietuvos laisvės bylą.

Nagrinėjamuoju laikotarpiu mezgėsi ir Baltijos šalių tautų išeivijos ryšiai. Pirmosios bendradarbiavimo apraiškos pastebėtos jau DP stovyklose. 1945 m. rugpjūčio mėn. lietuviai, latviai ir estai, dar neturėdami politinių tremtinių – karo pabėgėlių atstovybių, derino savo veiksmus. Tuomet jiems atstovaudavo žymūs žmonės, pasitraukę iš Baltijos šalių. Vėliau ryšiai buvo palaikomi per įsteigtus minėtų tautų tremtinių komitetus. Baltiečiai ne tik sprendė administracines, ekonomines problemas, bet ir susitikdavo, minėdavo vieni kitų tautines šventes, jų metu kėlė tautų laisvės bei nepriklausomybės siekius[102]. Pirmasis svarbus Baltijos tautų Vakaruose vienybės požymis – lietuvių, latvių ir estų konferencija, vykusi 1948 m. sausio 14 d. Eslingene. Joje buvo apsvarstyta tarptautinė padėtis ir Baltijos šalių reikalai. Ta tema pagrindinį pranešimą skaitė ALT VK pirmininkas V. Sidzikauskas. Jis pakartojo vyraujantį įsitikinimą, kad Lietuvos ir kitų Baltijos šalių reikalai išsprendžiami „tik ginklu ir kad dviejų pasaulio sistemų susidūrimas yra neišvengiamas". Tačiau išsiskyrė nuomonės dėl to susidūrimo pradžios. Pasak pranešėjo, Europos ateitis bus siejama su konfederacijos kūrimu, kuriame „dalyvautų kaimynės kaip nepriklausomos valstybės – Ukraina ir Gudija". Kartu „rusai turėtų būti atstumti į jų natūralius rubežius", nes būta nuomonės, kad Didžioji Britanija galės išsilaikyti tik „sunaikinus SSRS". Tuo metu JAV buvo užsiėmusi savo rinkimine kampanija ir, anot pranešėjo, tikroji amerikiečių pozicija šiuo klausimu išryškės tik penktojo dešimtmečio pabaigoje[103]. Atsižvelgiant į aptartą tarptautinę padėtį, buvo suformuluotos išvados: pirma, pažymėta, kad „nebegresia pavojus", jog Baltijos valstybių inkorporavimo į SSRS pripažinimas bus tas; antra, pabrėžta būtinybė pralaužti „spaudos tylėjimo sąmokslą" Baltijos valstybių atžvilgiu; trečia, pažymėta, jog reikia viešinti baltiečių politinių organizacijų veiklą. Konferencijoje taip pat išryškėjo, kad estai rengėsi atgaivinti Estijos egzilio vyriausybę, kurią buvo nutarta sudaryti dar prieš antrąją sovietų okupaciją. Jos vadovu numatytas buvęs prezidentas A. Rei'us. Todėl planuota, kad Estijos laisvinimo procesas bus plėtojamas šios institucijos vardu. Latviai 1948 m. vasario mėn. vykusiame Latvijos seimo atstovų suvažiavime taip pat sudarė egzilio vyriausybę, kuriai vadovauti paskyrė vyskupą J. Rancansą[104]. Lietuviai analogišku sprendimu laikė VLIK'o dar 1946 m. sudarytą VT, atliekančią vyriausybės funkcijas. Tačiau nei baigiantis XX a. penktajam dešimtmečiui, nei vėliau minėtos trys institucijos nebendradarbiavo.

Baltijos tautų politinių organizacijų, gyvuojančių Vakaruose, svarbia bendradarbiavimo išraiška laikytinas bendrų memorandumų skelbimas. Vienas pirmųjų tokių dokumentų, skirtų JAV vyriausybei, buvo paskelbtas 1944 m. liepos 21 d. Jame dėstoma, kad JAV neturėtų pripažinti „Sovietų Sąjungos bandymų užvaldyti Baltijos valstybes", ir primenami baltiečių išgyvenimai per 1940–1941 m. okupaciją bei patvirtinamas jų laisvės ir nepriklausomybės siekis. Todėl raginama taikyti Atlanto chartos principus atkuriant „Lietuvos, Latvijos ir Estijos suverenumą". Memorandumą pasirašė trims Baltijos tautoms Amerikoje atstovaujančių politinių organizacijų atstovai: ALT – Pijus Grigaitis, Mykolas Vaidyla, Juozas B. Laučka, Kostas Jurgėla ir kun. Jonas Balkūnas, Amerikos latvių susivienijimo komiteto *(United Latvian American Committee)* – Johnas Lenowas ir Richardas Hermansonas, Amerikos estų organizacijų susivienijimo komiteto *(United Committee of Estonian American organizations)* – Johnas Torpatsas ir kun. Conradas Klemmeris[105]. Vė-

liau, 1949 m. gegužės 9 d., kaip jau minėta, bendrą memorandumą, kuriame keliamas Baltijos šalių neteisėtos sovietų okupacijos klausimas, su estais ir latviais parengė VLIK'as. Šis bendras memorandumas buvo įteiktas JTO Generalinei asamblėjai.

Toliau Baltijos šalių laisvinimo veiksmus koordinuoti mėgino ir Baltų biuras, vadovaujamas generalinio sekretoriaus prof. Domo Krivicko. 1949 m. spalio 22 d. Vakarų Vokietijos mieste Tiubingene susitikę Baltijos šalių politinių organizacijų atstovai svarstė susiklosčiusią tarptautinę padėtį ir numatė artimiausius uždavinius. Lietuviams atstovavo VLIK'o nariai: Juozas Brazaitis, Petras Karvelis ir Vaclovas Sidzikauskas. Buvo pripažinta, jog Vakarų ir Rytų santykiai jau pasiekę įtampos kulminaciją, todėl netrukus tikėtasi šių įvykių atomazgos, kartu ir Baltijos reikalo „pagyvėjimo". Aktualiausias uždavinys apibrėžtas taip: „Veikiant bendromis pajėgomis, organizuoti bendrus žygius ir toliau viešinti Baltijos bylą", keliant ją jau oficialiuose vyriausybiniuose sluoksniuose[106].

Šiuo laikotarpiu baltiečių Vakaruose bendradarbiavimas neapsiribojo vien uždarais pasitarimais. Jau buvo mėginama organizuoti viešas akcijas. Pavyzdžiui, 1948 m. kovo 4 d. Niujorke ALT iniciatyva surengta protesto manifestacija prieš sovietų atidaromą parodą „30 metų SSRS". Išplatintuose pareiškimo lapeliuose buvo teigiama: „Mes, tremtiniai iš Lietuvos, kurie radom prieglobstį šiose Jungtinėse Valstijose, imamės šios priemonės pareikšti protestą prieš sovietų pavergimą ir propagandos melą. Mes esame liudytojai to, ką rusai padarė Baltijos Valstybėse". Be to, lietuviai drauge su estais surengė demonstraciją, kurioje prabilta Rytų Europos balsu: „Reikalaujame laisvės Lietuvai, Latvijai, Estijai, Lenkijai, Ukrainai, Slovakijai ir kitoms Stalino pavergtoms valstybėms"[107].

Vadinasi, XX a. penktojo dešimtmečio antroje pusėje lietuvių politinės organizacijos, veikusios tiek Vakarų Europoje, tiek JAV, savo veiklą kreipė ne tik tarpusavio bendradarbiavimo linkme, bet ir siekė glaudesnių ryšių su to paties likimo Baltijos tautų atstovais Vakaruose.

IŠVADOS

1. XX a. penktajame dešimtmetyje, prasidėjus Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių okupacijai, senoji lietuvių išeivija JAV pirmoji Vakaruose ėmėsi ginti Lietuvos nepriklausomybę ir laisvę. 1940 m. rugpjūčio 10 d. Pitsburge svarbiausios lietuvių politinės organizacijos, paskatintos Amerikos lietuvių Rymo katalikų federacijos, įsteigė Lietuvai gelbėti tarybą (LGT). Tai buvo pirmoji lietuvių rezistencinės kovos su sovietų okupantu organizacija. 1940 m. spalio 15 d. LGT delegacijos priėmimo Baltuosiuose rūmuose metu JAV prezidentas F. D. Rooseveltas ištarė istorinę frazę dėl Lietuvos nepriklausomybės pertraukimo (suspendavimo), o tai lietuviams Vakaruose teikė naujų impulsų politinei veiklai.

2. LGT, pasipildžiusi naujomis pajėgomis ir vienijanti JAV lietuvių pagrindines politines sroves – katalikų, socialistų ir tautininkų, 1941 m. gegužės 15 d. sudarė Amerikos lietuvių tarybą (ALT). Svarbiausias jos uždavinys buvo Lietuvos laisvinimo veiklą derinti Vakarų demokratinėse šalyse.

3. 1943 m. rugsėjo 2–3 d. įvykusiame pirmajame Amerikos lietuvių kongrese buvo nubrėžtos tolesnės ALT veiklos gairės – organizuoti šalpą lietuviams, nukentėjusiems nuo karo, ir siekti, kad Lietuvai būtų taikomi Atlanto chartos principai. Siekiant šių tikslų 1944 m. kovo 25 d. buvo įkurtas Bendras Amerikos lietuvių fondas (BALF); jis užsiėmė vien šalpos reikalais. Toliau formuojant palankią JAV vyriausybės ir visuomenės nuomonę dėl Lietuvos laisvinimo, 1944 m. birželio 1 d. įsteigtas Lietuvių Amerikoje informacijos centras (LAIC).

4. Pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, ALT iškilo naujas rūpestis dėl politinės išeivijos (DP lietuvių) ir buvo siekiama palankaus JAV sprendimo, leidžiančio jiems emigruoti į šalį. ALT pastangomis 1948 m. birželio 19 d. JAV patvirtino įstatymą, kuriuo nustatyta kvota Baltijos šalių ir Rytų Lenkijos tremtiniams. Po 1948 m. rugsėjo 16 d. įvykusio ALT susitikimo Baltuosiuose rūmuose su JAV prezidentu H. S. Trumanu išryškėjo, kad Lietuvos laisvinimo procesas užsitęs, todėl ALT ryžosi kantriai tęsti „Lietuvos laisvinimo akciją“. Ji skelbė memorandumus JAV administracijai, organizavo manifestacijas ir taip atkreipdavo vyriausybės bei visuomenės dėmesį į neišspręstą Lietuvos reikalą.

5. Nagrinėjamuoju laikotarpiu taip pat mezgėsi bei tvirtėjo ALT ir VLIK'o bendradarbiavimas plečiant Lietuvos laisvinimo procesą. Esama ir visų Baltijos tautų politinių organizacijų bendradarbiavimo apraiškų – buvo skelbiami bendri politiniai dokumentai, rengiami protesto prieš Baltijos šalių okupaciją žygiai (paminėtina baltiečių manifestacija 1948 m. kovo 4 d. Niujorke prieš SSRS).

Nuorodos

[1] *Lietuva, 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija,* V., 2005, p. 64–65.

[2] „Mūsų tautinės pareigos“, *Draugas,* 1940, liepos 5; J. Skirius, J. Račkauskas, *Amerikos lietuvių tarybos kūrimosi 1939–1941 metais atspindžiai dokumentuose ir spaudoje,* Chicago, 1998, p. 83.

[3] *Lietuva, 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija,* p. 86.

[4] B. De Chevrier, „Baltijos tautų likimas“, *Aidai,* 1946, birželio 28, Nr. 8, p. 119.

[5] D. B., „Jalta ir Lietuva“, *Europos lietuvis,* 1985, vasario 1, p. 1.

[6] P. Jurgėla, „Amerikos užsienio politika“, *Aidai,* 1948, p. 16–17, 321.

[7] M. Krupavičius, *Lietuviškoji išeivija,* Torino, 1959, p. 14–15.

[8] A. Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva,* V., 2002, t. 6, 752 p.

[9] A. Liekis, *Lietuvių tautos – lietuvių kalbos likimas. Lietuvis Amerikoje,* V., 2005, 3 d., 453 p.

[10] J. Skirius, J. Račkauskas, op. cit., 178 p.

[11] J. Skirius, *Amerikos lietuvių tarybos veikla 1945–1948 metais: išeivijos pastangos dėl „Displaced persons act“ priėmimo,* Chicago, 2001, 209 p.

[12] *VLIK'as ir Lietuvos diplomatinė tarnyba išeivijoje. Berno ir Paryžiaus konferencijų protokolai,* sud. A. Petraitytė, V., 2004, 430 p.

[13] V. Sidzikauskas, *Lietuvos diplomatijos paraštėje,* V., 1994, 354 p.

[14] L. Jonušauskas, *Likimo vedami: Lietuvos diplomatinės tarnybos egzilyje veikla (1940–1991),* V., 2003, 416 p.

[15] *Pasaulio lietuvių bendruomenė 1949–2003,* sud. V. Stravinskienė, V., 2004, 436 p.

[16] G. Ilgūnas, *Steponas Kairys,* V., 2002, 454 p.; J. Aničas, *Alena ir Mykolas Deveniai. Visuomeninė politinė veikla Tėvynėje ir išeivijoje,* V., 1997, 406 p.

[17] A. Eidintas, *Lietuvių kolumbai. Lietuvių emigracijos istorijos apibraiža,* V., 1993, 228 p.

[18] P. Maldeikis, *Mykolas Krupavičius,* Chicago, 1975, 493 p.

[19] *Lietuva ir VLIK'as. Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto – VLIK'o šaknys, praeitis ir dabartis,* red. A. V. Rinkūnas, Chicago, 1984, 272 p.

[20] L. Šimutis, *Amerikos Lietuvių Taryba. 30 metų Lietuvos laisvės kovoje 1940–1970,* Chicago, 1971, 499 p.

[21] „Mylėkime ne žodžiais, bet darbais. Bendrasis Amerikos lietuvių šalpos fondas mini 30 metų sukaktį“, *Lietuvių dienos,* 1974, Nr. 6, p. 13–14; „ALT aktualieji rūpesčiai (pasikalbėjimas su L. Šimučiu)“, ibid., 1950, Nr. 1, p. 5; „Kas yra VLIK'as“ (iš M. Krupavičiaus pareiškimo žurnalistui L. J. Schweizer), ibid., 1950, Nr. 7, p. 4; „Netapkime savo tautos duobkasiais“ (pasikalbėjimas su prel. M. Krupavičiumi), ibid., 1955, Nr. 9, p. 5, 12–13.

[22] J. Skirius, J. Račkauskas, op. cit., p. 10–11.

[23] L. Šimutis, op. cit., p. 16.

[24] „Mūsų Tautinės pareigos“, *Draugas,* 1940, liepos 5; J. Skirius, J. Račkauskas, op. cit., p. 85.

[25] „Dabartinė Lietuvos tarptautinė padėtis“, *Lietuvių dienos,* 1950, Nr. 5, p. 5.

[26] „1940 m. liepos 11 d. protesto telegrama“, J. Skirius, J. Račkauskas, op. cit., p. 88.

[27] P. Daužvardžio 1940 m. liepos 23 d. laiškas

P. Žadeikiui, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 656, ap. 2, b. 678, l. 1.

[28] „Federacijos tarybos suvažiavimo rezoliucijos", *Draugas,* 1940, rugpjūčio 14 d.; J. Skirius, J. Račkauskas, op. cit., p. 100.

[29] P. Žadeikio 1940 m. rugpjūčio 5 d. laiškas P. Grigaičiui, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 4.

[30] „Dėl bendro veikimo", *Draugas,* 1940, rugpjūčio 15; J. Skirius, J. Račkauskas, op. cit., p. 103.

[31] Lietuvai gelbėti taryba, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 6–7.

[32] P. Grigaičio 1940 m. rugsėjo 1 d. laiškas P. Žadeikiui, ibid., l. 16.

[33] P. Žadeikio 1940 m. rugpjūčio 15 d. laiškas P. Grigaičiui, ibid., l. 13.

[34] *Memorandum,* 1940 m. spalio 15 d., L. Šimutis, op. cit., p. 458.

[35] Ibid., p. 25; *Amerikos lietuvių istorija,* red. A. Kučas, Bostonas, 1971, p. 552.

[36] „LG Tarybos pasisakymas", *Draugas,* 1940, spalio 19; J. Skirius, J. Račkauskas, op. cit., p. 131.

[37] „Tarybos pareiškimas Lietuvos reikalais", *Draugas,* 1941, gegužės 17; J. Skirius, J. Račkauskas, op. cit., p. 177.

[38] J. Skirius, op. cit., p. 75.

[39] L. Šimutis, op. cit., p. 35.

[40] L. Jonušauskas, op. cit., p. 124.

[41] „Lietuvos draugų Amerikoje įsteigimas", *Draugas,* 1942, gegužės 14, žr.: LCVA, f. 656, ap. 2, b. 674, l. 201.

[42] *Amerikos lietuvių taryba,* Chicago, 1952, p. 3.

[43] L. Šimutis, op. cit., p. 48.

[44] ALT VK pranešimas spaudai, 1943 m., LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 45–46.

[45] *BALFAS. Bendrojo Amerikos lietuvių šalpos fondo 25 metų apžvalga,* red. D. Jasaitis, New York, 1970, p. 30.

[46] J. B. Končius, *Atsiminimai iš BALFO veiklos,* Chicago, 1966, p. 45.

[47] J. Aničas, op. cit., p. 170–171.

[48] ALT VK pranešimas spaudai, 1943 m., LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 46.

[49] ALT 1943 m. lapkričio 27 d. raštas, ibid., b. 680, l. 6.

[50] Ibid.

[51] P. Daužvardžio 1944 m. gegužės 24 d. laiškas J. B., ibid., l. 25; P. Grigaičio 1943 m. gruodžio 21 d. laiškas, ibid., l. 20; K. Jurgėlos 1944 m. birželio 8 d. laiškas, ibid., l. 34.

[52] L. Šimutis, op. cit., p. 474.

[53] ALT VK pranešimas spaudai, 1943 m., LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 46.

[54] L. Šimutis, op. cit., p. 50.

[55] „ALT darbai", *Draugas,* 1944, gegužės 16 (?), žr.: LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 22–24.

[56] L. Šimutis, op. cit., p. 76.

[57] Ibid., p. 81.

[58] ALT memorandumai, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 67; A. Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva,* t. 6, p. 727.

[59] L. Šimutis, op. cit., p. 89.

[60] *Amerikos lietuvių taryba,* p. 2.

[61] L. Šimutis, op. cit., p. 96.

[62] P. Grigaičio 1946 m. rugpjūčio 14 d. raštas, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 100.

[63] ALT 1946 m. rugpjūčio 22 d. raštas, ibid., l. 95–97; LAIC žinių santrauka, 1946 m. rugpjūčio 28 d., ibid., b. 1049, l. 143.

[64] ALT 1946 m. rugpjūčio 29 d. raštas, ibid., b. 678, l. 99.

[65] LAIC žinių santrauka, 1946 m. rugsėjo 28 d., ibid., b. 1049, l. 168; ALT metinis suvažiavimas, ibid., l. 175–177.

[66] P. Žadeikio 1946 m. rugsėjo 12 d. raštas P. Daužvardžiui, ibid., b. 678, l. 105.

[67] ALT 1949 m. spalio 29 d. *pro memoria,* ibid., l. 109; „President Truman reaffirms American Baltic policy", *Lithuanian bulletin,* 1946, Nr. 3, p. 2.

[68] ALT biuletenis, 1983 m., LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 262.

[69] Ibid.

[70] A. Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva,* t. 6, p. 728.

[71] J. Skirius, op. cit., p. 91.

[72] P. Daužvardžio 1946 m. liepos 17 d. laiškas P. Žadeikiui, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 82.

[73] J. Smetona, „Keletas minčių svarbiu klausimu", *Dirva,* 1945, liepos 20, žr.: ibid., b. 680, l. 68.

[74] L. Šimutis, op. cit., p. 111.

[75] Ibid., p. 109, 110.

[76] J. Skirius, op. cit., p. 92.

[77] A. Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva,* t. 6, p. 730; ALT biuletenis, 1983 m., žr.: LCVA, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 262.

[78] Ibid.

[79] L. Šimutis, op. cit., p. 98.

[80] P. Žadeikio 1947 m. lapkričio 20 d. raštas LAIC, LCVA, f. 656, ap. 2, b. 680, l. 105.

[81] *Lithuanian bulletin,* 1949 m., sausio 3 d., Nr. 1/3, ibid., l. 138.

[82] K. Jurgėlos 1949 m. gruodžio 31 d. raštas P. Žadeikiui, ibid., l. 194.

[83] ALT 1949 m. gegužės 10 d. memorandumas, ibid., f. 648, ap. 2, b. 332, l. 87.

[84] A. Liekis, *Nenugalėtoji Lietuva,* t. 6, p. 732.

[85] J. Aničas, op. cit., p. 178.

[86] *Basic declaration* (Voted Nov. 5, 1949), L. Šimutis, op. cit., p. 481.

[87] L. Šimutis, op. cit., p. 132.

[88] Ibid., p. 138.

[89] Ibid., p. 69.

[90] VLIK'o informacijos biuro 1944 m. gegužės 21 d. ypatingas pranešimas, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 308, l. 46.

[91] VLIK'o 1945 m. gegužės mėn. atsišaukimas į JAV lietuvius, ibid., l. 36.

[92] Ibid., l. 36 a. p.

[93] L. Šimutis, op. cit., p. 85.

[94] J. Skirius, op. cit., p. 42.

[95] VLIK'o 1946 m. sausio 22 d. raštas ALT pirmininkui, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 10.

[96] L. Šimutis, op. cit., p. 93.

[97] VLIK'o 1946 m. sausio 22 d. raštas ALT pirmininkui, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 309, l. 10.

[98] B. K. Balučio 1946 m. sausio 27 d. laiškas P. Padalskiui, ibid., l. 17.

[99] L. Šimutis, op. cit., p. 103.

[100] ALT 1947 m. gruodžio 6 d. raštas S. Lozoraičiui, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 310, l. 68–69.

[101] P. Žadeikio 1949 m. gegužės 7 d. laiškas V. Sidzikauskui, ibid., b. 59, l. 106–107.

[102] LTB Bambergo apylinkės komiteto pirmininko P. Tamulionio 1947 m. spalio mėn. raštas LTB VK, ibid., f. 656, ap. 2, b. 726, l. 11–13.

[103] Lietuvių, latvių, estų konferencijos 1948 m. sausio mėn. protokolas, ibid., l. 20.

[104] V. Sidzikausko 1948 m. vasario 2 d. slaptas raštas, ibid., l. 26.

[105] 1944 m. liepos 21 d. *Memorandum and Petition to the Governement of the USA*, ibid., f. 658, ap. 1, b. 38, l. 12–24.

[106] *VLIK'as. Pro memoria*, 1949 m. spalio 22 d., ibid., b. 50, l. 63.

[107] LAIC žinių santrauka, 1948 m. kovo 6 d., Nr. 7/48, žr.: ibid., f. 656, ap. 2, b. 1049, l. 236.

Gauta 2006 07 14

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Juozas Banionis

THE ACTIVITIES IN THE WEST IN THE 1940S TO FREE LITHUANIA: THE LITHUANIAN AMERICAN COUNCIL IN 1940–1950

Summary

In the 1940s, when Lithuania and the other Baltic states were occupied, the old Lithuanian émigré community in the USA was the first to defend Lithuania's independence and freedom in the West. On 10 August 1940, the main Lithuanian political organisations, supported by the Roman Catholic Federation of Lithuanian Americans, established the Council to Aid Lithuania (LGT) in Pittsburgh in Pennsylvania. Leonardas Šimkus became the chairman of its General Board. It was the first organisation in Lithuania's resistance struggle against the Soviet occupation. On 15 October 1940, at a reception of a delegation from the council in the White House, President F. D. Roosevelt made his historical statement about the suspension of Lithuania's independence, which gave Lithuanians in the West a new impulse for their political activities.

The council, which combined the main political trends among Lithuanian Americans (Catholic, socialist and nationalist), formed the Lithuanian American Council (ALT) on 15 May 1941. Its main objective was to coordinate the activities for Lithuania's liberation in democratic countries in the West.

Because of the negative attitude to the years of Antanas Smetona's presidency, the *tautininkai* (nationalists) broke away from the council on 7 June 1941, and established the League for the Liberation of Lithuania (LVS), which on 6 February was reorganised into the American Lithuanian Mission (ALM). This organisation was in opposition to the ALT until the return of the *tautininkai* on 7 November 1947.

The first Lithuanian American Congress, which was held on 2 and 3 September 1943, established guidelines for further activities by the ALT: to organise aid for Lithuanians who had suffered in the war, and to see that the principles of the Atlantic Charter were applied to Lithuania. In order to attain these objectives, the Baltic American Freedom Foundation was established on 25 March 1944 (BALF, under its chairman Juozas Končius). The foundation was concerned only with relief activities. In order to further the formation of a favourable opinion of the American administration and the general public about Lithuania's liberation, the Lithuanian Information Center (LAIC, headed by Kostas Jurgėla) was established on 1 June 1944.

At the end of the Second World War, the ALT faced the new issue of political émigrés or Displaced Persons. It worked to achieve a favourable decision by the administration, which would give them entry into the country. Thanks to the ALT's efforts, a law was passed setting a quota for exiled people from the Baltic states and eastern Poland on 19 June 1948. Following the 16 September 1948 meeting between the ALT and President Truman in the White House, it became clear that Lithuania's liberation would be protracted. The ALT was determined to carry it out patiently. It published memoranda for the administration and organised demonstrations, in this way attracting the attention of the administration and the public.

At that time close cooperation between the ALT and the Supreme Committee for the Liberation of Lithuania (VLIK) developed in the process of building up Lithuania's case. There were signs of cooperation between political organisations in all the Baltic states. Joint political statements were published, and marches were held in protest against the occupation of the Baltic states (such as the 4 March 1948 demonstration against the Soviet Union organised by people from the Baltic states in New York).

KGB palikimas Baltijos šalyse: politika, liustracija, istorija

2006 m. balandžio 6–7 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras kartu su partneriais – Goethe's institutu Vilniuje, Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų institutu, Goethe's institutu Varšuvoje ir Totalitarizmo padarinių dokumentavimo centru (TSDC, Latvija) – surengė tarptautinę konferenciją „KGB palikimas Baltijos šalyse: politika, liustracija, istorija". Be Lietuvos specialistų, Liustracijos komisijos narių, konferencijoje dalyvavo specialistai iš Estijos, Latvijos, Lenkijos, Vokietijos ir Ukrainos. Pirmojoje konferencijos dalyje buvo supažindinta su KGB veiklos Baltijos šalyse tyrimais: Ritvars Jansons (TSDC, Latvija) – „Latvijos komunistų partijos ir Latvijos SSR KGB santykiai (1954–1991)", Aigi Rahi-Tamm (Tartu universitetas, Estija) – „Politinių atspalvių" specialioji kartoteka Estijoje 1940–1957 m.", Kristina Burinskaitė (LGGRTC, Lietuva) – „Viešosios nuomonės formavimas KGB metodais: kompromitavimas ir dezinformacija", Darius Juodis (LGGRTC, Lietuva) – „KGB veikla prieš lietuvių išeiviją tautinio atgimimo metais (1988–1991)", Meelis Maripuu (Sovietinio laikotarpio Estijoje tyrimo centras) – „NKGB metodai tiriant nusikaltimus žmoniškumui XX a. septintajame dešimtmetyje", Arvydas Anušauskas (LGGRTC, Lietuva) – „KGB ir teritorijos kontrolė", Kazimierzas Woycickis (Tautos atminties institutas, Lenkija) – „Vokietijos Demokratinės Respublikos ir Lenkijos Liaudies Respublikos politinės policijos".

Antrojoje konferencijos dalyje buvo nagrinėjami dabar aktualūs klausimai – kokios politikos laikomasi komunistinių specialiųjų tarnybų palikimo atžvilgiu. Pranešimus skaitė Liustracijos komisijos pirmininkė, LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė („Liustravimo ypatumai Lietuvoje"), Federalinio biuro VDR saugumo veiklai tirti sekretariato vadovas Günteris Bormannas („Slaptųjų tarnybų bylų naudojimas Vokietijoje"), Totalitarizmo padarinių dokumentavimo centro (Latvija) direktorius Indulis Zalite („Liustracijos ypatumai Latvijoje"), LR Seimo narys Rimantas Dagys („Seimo galimybės ir vaidmuo tiriant KGB šleifą: tarp politizavimo ir nacionalinio saugumo interesų"), Mykolo Romerio universiteto Europos Sąjungos politikos ir valdymo instituto direktorius, Liustracijos komisijos narys Antanas Kulakauskas („Liustracija kaip moralinė ir politinė problema: Lietuvos atvejis"), LGGRTC Archyvinio vardynų skyriaus vadovė ir Liustracijos komisijos narė Birutė Burauskaitė („Liustracija: istorinio teisingumo paieška?"), Teisės instituto direktoriaus pavaduotojas ir Liustracijos komisijos narys Petras Ragauskas („KGB palikimo įvertinimas: kam ir koks jis reikalingas").

Balandžio 7 d. Genocido aukų muziejuje vykusioje diskusijoje „Baltijos šalys ir Ukraina – istorinio teisingumo paieškos" aptarti buvusių komunistinių slaptųjų tarnybų liustravimo ypatumai bei nauji bendri projektai. Diskusijoje dalyvavo ir Ukrainos išsivadavimo judėjimo tyrimo centro direktorius Volodymyras Vjatrovičius.

Ritvars Jansons

Latvijos komunistų partijos ir Latvijos SSR KGB santykiai (1954–1991)

Latvijos komunistų partija (LKP) ir Latvijos SSR valstybės saugumo įstaigos buvo svarbiausios institucijos, kurios visą komunistinės okupacijos laikotarpį kontroliavo Latvijos visuomenę. Taip buvo ir nuo 1954 m., kai veikė Latvijos SSR valstybės saugumo komitetas (KGB), iki Latvijos Respublikos valstybingumo atkūrimo.

Drauge veikdami LKP ir Latvijos SSR KGB vykdė politines Latvijos gyventojų represijas, kurios buvo nutrauktos tik XX a. devintojo dešimtmečio antrojoje pusėje. Ištirti LKP ir KGB santykius svarbu todėl, kad tai padės išsiaiškinti, kaip Latvijoje egzistuojantis režimas vykdė represijas ir kontroliavo visuomenę.

Žinoma, reikia turėti galvoje tai, kad LKP ir Latvijos SSR KGB buvo Sovietų Sąjungos komunistų partijos (SSKP) ir SSRS KGB struktūriniai padaliniai. LKP buvo pavaldi SSKP vadovybei, o Latvijos SSR KGB – SSRS KGB vadovybei. Užduotis respublikų vadovybėms duodavo Sąjungos vadovybė. Ir LKP, ir Latvijos SSR KGB apie atliktą darbą atsiskaitydavo centrinei vadovybei Maskvoje. Kadangi SSRS buvo unifikuota valstybė, tai tokia pati pavaldumo sistema egzistavo ir kitose SSRS sovietinėse respublikose.

Visiška ir tiksli liustracija, mano nuomone, įmanoma tik nustačius kiekvienos institucijos ir kiekvieno individo atsakomybę tiek už gyventojų represijas, tiek už visuomenės kontrolę komunistinių režimų naudai. Praėjusių metų birželio 16–18 d. Varšuvoje vykusioje konferencijoje „Komunistinės valstybės saugumo įstaigos Rytų ir Vidurio Europoje 1944–1989 m.“ įvairių šalių mokslininkai padarė išvadą, kad svarbu nustatyti, kas duodavo nurodymus imtis represijų komunistinių režimų metu Rytų Europoje, kas jas organizavo ir kas vykdė. Tik taip galima visiškai atskleisti represijų mechanizmo veikimą.

Palyginti su kitomis Rytų Europos šalimis, Latvijoje sunku nustatyti represijų iniciatorius ir organizatorius, nes trūksta dokumentų. Dėl to galimybės ištirti LKP ir Latvijos SSR KGB santykius įvairiais laikotarpiais yra nevienodos.

Analizuojant XX a. šeštajame dešimtmetyje vykusias politines represijas, aiškiai matyti, kad kiekvienu konkrečiu atveju nurodymus duodavo LKP. Taip pat LKP ir KGB buvo represijų organizatoriai, o KGB jas tiesiogiai vykdė.

Tirdami 1960–1980 ir 1990–1991 m. egzistavusį režimą, dėl dokumentų trūkumo ne visada aiškiai matome, kas duodavo įsakymus. Vis dėlto prieinami LKP ir SSKP dokumentai suteikia galimybę išanalizuoti LKP ir KGB santykius.

Didelę SSKP įtaką KGB akivaizdžiai rodo tai, kad SSKP Centro komitetas patvirtino SSRS KGB 1983 m. birželio 17 d. Nuostatus dėl agentūrinio aparato ir patikimų asmenų. Juose nurodyta, kad „[...] čekistinių organų jėgos šaltinis yra nuolatinis SSKP, jos Centro komiteto vadovavimas ir vykdoma kontrolė“. KGB veiklos pagrindą sudaro agentūrinis darbas, kuris „organizuojamas taip, kad visiškai sutaptų su komunistų par-

tijos vidaus ir užsienio politika siekiant tų tikslų ir uždavinių, kuriuos partija kelia KGB organams konkrečiomis istorinėmis aplinkybėmis, ir vykdomas tvirtai laikantis partinių, klasinių pozicijų".

Komunistų partijos įtaką KGB rodo pats SSRS KGB įsteigimo faktas. Bijodama, kad vadovavimas represinėms įstaigoms bus sutelktas Lavrentijaus Berijos 1953 m. įsteigtoje Vidaus reikalų ministerijoje (MVD), komunistų partijos vadovybė 1954 m. vasario mėn. SSKP CK, SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo ir Ministrų Tarybos nutarimu Valstybės saugumo ministeriją (MGB) atskyrė nuo MVD. Tą liudija tas faktas, kad SSKP CK Prezidiumo posėdyje 1954 m. vasario 8 d. buvo paskirta KGB vadovybė. SSKP CK pirmasis sekretorius Nikita Chruščiovas KGB vadovu paskyrė Ivaną Serovą. N. Chruščiovas norėjo tokio komunistų partijos ir KGB organų santykių modelio: valstybės saugumo įstaigų darbuotojai turėjo nuolat palaikyti ryšį su partinėmis organizacijomis, pranešinėti joms apie savo darbą. Reikia turėti galvoje, kad SSRS valstybės saugumo institucija neteko ministerijos statuso ir tapo tik komitetu prie SSRS Ministrų Tarybos.

Į SSRS saugumo organų institucines permainas iškart reagavo LKP vadovybė. 1954 m. gegužės 5 d. ji paprašė SSKP CK leidimo Latvijos SSR KGB ir MVD įkurti atskiras pirmines partines organizacijas. Pirminės partinės organizacijos Latvijos SSR KGB centriniame aparate, rajonų ir miestų skyriuose vykdė LKP kontrolę.

Kokią įtaką XX a. šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje SSKP politika turėjo Latvijos SSR KGB veiklai, rodo įvykiai po Vengrijos 1956 m. sukilimo nuslopinimo. 1957 m. sausio 21 d. LKP CK pirmasis sekretorius Janis Kalnberzinis bijodamas būti apkaltintas nacionalizmu kreipėsi į SSKP CK su prašymu padidinti iki tol sumažėjusį operatyvinių darbuotojų skaičių rajonų skyriuose.

N. Chruščiovo valdymo metais įsigalėjo tokia tvarka, kad svarbiausi KGB įsakymai buvo grindžiami būtinybe vykdyti atitinkamus SSKP CK nutarimus. Netgi tais atvejais, kai įsakymas buvo susijęs su KGB darbo specifika, jį būtinai reikėjo suderinti su SSKP CK.

Aukščiausių SSRS KGB vadovų organizacinė institucija – Kolegija – buvo atsakinga SSKP CK ir SSRS Ministrų Tarybai už KGB ir jo kariuomenės veiklą. Kolegijos buvo sudarytos ir sąjunginėse respublikose. Jos buvo pavaldžios respublikų komunistų partijų Centro komitetams ir Ministrų Taryboms.

SSRS KGB veikla buvo nustatoma SSKP CK nutarimais, o Latvijos SSR KGB veikla – LKP CK nutarimais. LKP CK kontroliavo Latvijos SSR KGB veiklą, vykdydamas SSKP CK nurodymus. Kontroliuoti Latvijos SSR KGB padėjo ir LKP CK Administracinis skyrius, reguliavęs LKP ir Latvijos SSR KGB santykius; jis taip pat kišosi į LSSR KGB ir sovietinės armijos dalinių bei Latvijos SSR MVD struktūrų santykius. Latvijos SSR KGB pirmininkas buvo ir LKP CK biuro narys arba kandidatas į narius.

Skyrimo į Latvijos SSR saugumo vadovaujančius postus klausimai buvo sprendžiami SSRS KGB, o tvirtinami SSKP CK. Po to analogiškus nutarimus priimdavo Latvijos komunistų partijos CK. Aukščiausius Latvijos SSR KGB vadovus iš pareigų specialiu nutarimu galėjo atleisti tik SSKP CK. Į žemesnius postus saugumo struktūrose kandidatūras siūlė Latvijos SSR KBG, o jas tvirtino miestų ir rajonų pirminės partinės organizacijos arba Latvijos SSR KGB centrinio aparato partinė organizacija. Bendrą SSRS KGB, taip pat Latvijos SSR KGB darbuotojų sąrašą tvirtino SSKP CK ir SSRS Ministrų Taryba.

SSKP CK ir SSRS KGB bendros veiklos rezultatas buvo tas, kad XX a. septintojo dešimtmečio pabaigoje buvo sustiprinta SSRS visuomenės ideologinė kontrolė. 1967 m. liepos 17 d. SSKP CK Politinis biuras priėmė nutarimą „Dėl įsteigimo KGB prie SSRS MT

savarankiškos (penktosios) valdybos kontržvalgybiniam darbui kovoje su priešininko ideologinėmis diversijomis organizuoti“. Atitinkamas 5-asis skyrius ideologinei kontržvalgybai buvo įsteigtas ir Latvijos SSR KGB. SSKP CK nutarimo pagrindą sudarė tezė, kad sovietiniai žmonės antisovietinių veiksmų imasi veikiami kapitalistinių šalių ideologinių diversijų; kartu buvo atmetamos vidaus politikos priežastys, skatinusios tokius veiksmus.

1967 m. gruodžio 2 d. pavojaus signalą dėl ideologinės padėties Latvijoje davė Latvijos SSR KGB pirmininkas Longinas Avdiukevičius. Jį šiurpino tai, kad mirusiųjų pagerbimo dienomis, paprastai apie lapkričio 18 d. – Latvijos nepriklausomybės paskelbimo dieną, kasmet susirenka vis daugiau žmonių. Atminties dienos virto tylia nacionaline demonstracija. 1967 m. Rygos kapinėse, kuriose palaidoti Latvijos Respublikos vadovai, ir broliškose kapinėse lankėsi daugiau kaip 70 tūkst. žmonių, daugiausia latvių.

Informuodamas apie tai LKP CK, L. Avdiukevičius manė, kad dėl to kalti emigracijoje esantys buržuaziniai nacionalistai, jų daroma įtaka. 1968 m. vasario 13 d. LKP CK biuro posėdyje CK pirmasis sekretorius Augustas Vossas pavedė CK skyriams parengti detalų planą, kuriame numatyti priemones, užkertančias kelią tokioms demonstracijoms. Šiuo klausimu buvo duoti konkretūs nurodymai LKP Rygos ir rajonų skyriams. Dėl Latvijos SSR KGB ir LKP bendros veiklos per ateinančius dvidešimt metų tokių demonstracijų nebuvo.

1977 m. vasario 14 d. L. Avdiukevičius raportavo LKP CK, kad atremdamas priešininko specialiųjų tarnybų ideologines diversijas ir veiksmus prieš respubliką savo darbe vadovavosi SSKP XXIV ir XXV suvažiavimų, LKP XXI ir XXII suvažiavimų direktyvomis bei SSRS KGB pirmininko Jurijaus Andropovo nurodymais ir rekomendacijomis. L. Avdiukevičiaus pranešime buvo pabrėžta, kad Latvijos SSR KGB vykdė kontržvalgybines užduotis, padėdamas respublikos pirminėms partinėms organizacijoms. Kovai su priešininku KGB, vadovaujamas LKP CK, mobilizavo visuomenę.

XX a. aštuntajame dešimtmetyje KGB atlikus tyrimą, keli Latvijos gyventojai buvo nuteisti už antisovietinę veiklą – antisovietinių dokumentų rašymą, antisovietinio turinio atsišaukimų platinimą ir kt. 1979 m. ir 1980 m. pirmojoje pusėje Latvijos SSR KGB apklausė per 600 žmonių, palaikančių ryšius su latvių emigrantais.

Devintojo dešimtmečio pradžioje po Latvijos SSR KGB atliktų tyrimų buvo nuteisti disidentai Gunaras Astris, Lidija Doronina ir kiti. Atliekant tyrimą ieškota jų ryšių su emigrantų centrais užsienyje.

Siekdamas sumažinti emigracijos įtaką, Latvijos SSR KGB pirmininkas Stanislavas Zukulis 1985 m. liepos 22 d. kreipėsi į LKP CK ideologijos sekretorių Anatolijų Gorbunovą su pasiūlymu sumažinti latvių emigrantų turistų skaičių Latvijoje. 1985 m. lapkričio 18 d. A. Gorbunovas kreipėsi į SSRS valstybinį užsienio turizmo reikalų komitetą prašydamas 50 proc. sumažinti turistinių grupių (latvių ir Baltijos šalių vokiečių) kvotą Latvijai, nes jos sudaro 85 proc. visų ryšių su sovietiniais piliečiais ir daro jiems ideologiškai žalingą įtaką, skatina nacionalistines nuotaikas. S. Zukulio manymu, dėl to sunkiau vykdyti užsieniečių operatyvinę kontrolę. Šiuo atveju KGB veikė kaip iniciatorius, o LKP – kaip organizatorius.

1986 m. vasario 4 d. LKP CK priėmė nutarimą „Dėl būtinumo duoti ryžtingesnį atkirtį provokacinei kampanijai Jungtinėse Amerikos Valstijose prieš Baltijos respublikas“. Nutarime nurodyta KP komitetams imtis priemonių, kurios padėtų demaskuoti klasinio priešo ideologines diversijas. Nėra dokumentų, patvirtinančių, kad LKP CK 1986 m. davė nurodymą Latvijos SSR KGB suimti žmogaus teises ginančios grupės

„Helsinkis-86“, kurią režimas laikė susijusia su užsienio žvalgybomis, narius. Tačiau galima daryti išvadą, kad LKP CK 1986 m. vasario 4 d. nutarimas sudarė ideologinį pagrindą KGB represiniams veiksmams.

Visuomenės ideologinį apdorojimą LKP CK tęsė ir 1987 m., kai vyko demonstracijos prie Laisvės paminklo Rygoje. Po to, kai paminklo papėdėje buvo padėta gėlių 1941 m. deportuotiems Latvijos gyventojams atminti, LKP CK pirmasis sekretorius Borisas Pugo aiškino, kad partinių ir teisėsaugos organų panaudotos tam tikros priemonės padėjo užtikrinti viešąją tvarką. Apie neteisėtus veiksmus jis neužsiminė.

Kita demonstracija prie Laisvės paminklo vyko 1987 m. rugpjūčio 23 d. Po jos buvo suimta ne mažiau kaip 160 žmonių. LKP CK biuras rugpjūčio 24 d. posėdyje nutarė, kad teisėsaugos organai, siekdami užkirsti kelią panašioms provokacijoms, turi veikti lanksčiau ir ryžtingiau, kartu laikytis socialistinio teisėtumo, teisės normų ir griežtai paisyti piliečių konstitucinių teisių.

Po 1987 m. lapkričio 18 d., kai režimas neleido rengti demonstracijos Latvijos Respublikos nepriklausomybės metinių proga, LKP CK pirmasis sekretorius B. Pugo pranešė SSKP CK: KGB ir MVD tarnybos, veikdamos išvien su partinėmis organizacijomis, atliko didelį individualų darbą su tais, kurie rengėsi antivisuomeniniams išpuoliams.

LKP dar 1988 m. mėgino represuoti oponentus. Tų metų gegužės 5 d. vykusiame LKP CK plenume B. Pugo kalbėjo: turime suduoti triuškinantį smūgį ekstremistams ir demagogams, panaudodami tam tiek viešąją nuomonę, tiek įstatymo jėgą. Kaip žinoma, įstatymas griežtai baudžia už tautinės nesantaikos kurstymą.

LKP CK ideologijos sekretorius A. Gorbunovas 1988 m. birželio 18 d. vykusiame plenume kalbėdamas apie demonstrantus, kurie tų metų kovo 25 d. prasiveržė prie apsupto Laisvės paminklo, pabrėžė: mes įvykdėme didelę operaciją, tačiau sunku ką nors patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Buvo daug padaryta siekiant iš tikrųjų kažką patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Deja, proga praleista, ir jie, matyt, bus patraukti vien administracinėn atsakomybėn.

LKP CK 1988 m. gegužės 5 d. plenume Latvijos SSR KGB pirmininkas S. Zukulis pranešė, kad KGB ketina iškelti baudžiamąją bylą dėl antisovietinės veiklos ir nacionalinės nesantaikos kurstymo. Jis aiškino: jei KGB to nepadarys, tai LKP vėliau mums priekaištaus, kad nieko nedarėme.

1990 m. balandžio 6–7 d. vykusiame LKP XXV suvažiavime buvo įformintas jau iki tol įvykęs LKP skilimas. Balandžio 14 d. susikūrė Latvijos nepriklausoma komunistų partija. LKP, kuri laikėsi SSKP programos ir įstatų, gyvavo iki 1991 m. rugpjūčio pučo SSRS žlugimo.

Yra tik vienas dokumentas apie Latvijos SSR KGB ir ortodoksinės LKP ryšius. LKP CK 1991 m. sausio 14 d. plenume, iškart po kruvinų įvykių Vilniuje, kai Rygoje pradėta statyti barikadas, LKP vadovas Alfredas Rubikis pabrėžė, kad reikia rengtis ginkluotam sukilimui, o kaip priemonę valdžiai paimti jis įvardijo sovietinę armiją ir KGB. Šis teiginys apie Latvijos SSR KGB paramą veikiausiai buvo A. Rubikio propagandinis triukas arba jis buvo kalbėjęsis tik su pavieniais ortodoksiškai nusiteikusiais LSSR KGB darbuotojais. Latvijos SSR KGB vadovybė laikėsi susitarimo su Latvijos Respublikos Ministrų Tarybos pirmininku į 1991 m. sausio įvykius nesikišti.

Reikia padaryti išvadą, kad per visą nagrinėjamąjį laikotarpį SSKP dominavo SSRS KGB atžvilgiu, o LKP – Latvijos SSR KGB atžvilgiu. Partija duodavo saugumo komitetui vadovaujančius nurodymus, buvo sukūrusi KGB kontrolės mechanizmą.

LKP ir Latvijos SSR KGB santykius daugiausia lėmė LKP pavaldumas SSKP ir Latvijos SSR KGB pavaldumas SSRS KGB.

SSKP ir SSRS KGB santykiai, SSKP politikos pokyčiai, kova dėl valdžios Maskvoje galiausiai lėmė LKP ir Latvijos SSR KGB santykius. Tai ypač išryškėjo tiriant abiejų institucijų santykius XX a. šeštajame dešimtmetyje.

1960–1980 m. LKP dažnai duodavo nurodymus Latvijos SSR KGB. Tai buvo ne tik nurodymai rūpintis, kad būtų laikomasi vadinamojo socialistinio teisėtumo, bet ir ideologinio pobūdžio užduotys. Savo nutarimais LKP kūrė idėjiškai ir psichologiškai palankų klimatą, kuris paskatintų Latvijos SSR KGB griebtis politinių represijų.

1960–1980 m. ne visada aiškiai matomas LKP, duodančios įsakymus, vaidmuo – tam Latvijos archyvuose trūksta Latvijos SSR KGB dokumentų. Rusijos archyvuose prieinami ne visi SSKP dokumentai apie Latvijos SSR, o SSRS KGB dokumentais neįmanoma pasinaudoti, nes jie įslaptinti.

LKP ir Latvijos SSR KGB buvo pavaldūs sąjunginei vadovybei, todėl, galimas daiktas, daugelis iki šiol neištirtų įsakymų dėl įvykių Latvijoje buvo gaunami iš Maskvos.

Tikrųjų LKP ir KGB santykių daugeliu atvejų neatskleidžia ir Latvijos SSR KGB nuorodos į LKP įsakymus, kurie iš dalies yra deklaratyvaus pobūdžio (pavyzdžiui, LKP 1960–1980 m. suvažiavimų nutarimai).

Turima informacija leidžia daryti išvadą, kad Latvijos SSR KGB 1960–1980 m. veikė ne tik kaip vykdytojas, bet ir kaip iniciatorius, skatinęs gerinti visuomenės kontrolės sistemą, sukurtą Latvijos SSR. Ir komunistų partija, ir KGB, kurdami minėtą kontrolės sistemą, klaidingai manė, kad sovietinį pilietį neigiamai veikia užsienio ideologinės diversijos. Jiems buvo nesuvokiama, kad žmonių nepasitenkinimą režimu lemia vidaus priežastys, konkrečiai Latvijos SSR – tautinė priespauda, demokratijos stygius, pernelyg didelis respublikos industrializavimas, nepadėjęs pakelti gyvenimo lygio.

Atsižvelgiant į tą aplinkybę, kad Sovietų Sąjunga buvo unifikuota valstybė, galima daryti prielaidą, jog ne tik Baltijos šalyse, bet ir kitose SSRS respublikose komunistų partijos ir KGB tarpusavio santykiai buvo panašūs.

Aigi Rahi-Tamm

„Politinių atspalvių“ specialioji kartoteka Estijoje 1940–1957 m.

Sovietų Sąjungos okupuotos ir aneksuotos Baltijos valstybės turėjo būti kuo greičiau įtrauktos į bendrą SSRS politinę sistemą. Pagal sovietinį modelį buvo numatyta sukurti represinį aparatą, taip pat tiesiogiai su juo susijusią politinę prievartą vietos gyventojų atžvilgiu. Daugeliui Estijos piliečių netikėtai buvo priklijuotos tokios etiketės kaip „kontrrevoliuciniai ir antisovietiniai elementai“, „socialiai svetimi elementai“, „tėvynės išdavikai“, „nacionalistai“, „banditai“ ir pan. Savarankiškos valstybės vyriausybės vykdyta veikla, kuria buvo siekiama stiprinti valstybę ir tarnauti jos interesams, Sovietų Sąjungoje buvo pavadinta „nusikaltimu revoliucijai“. Turėtus postus Estijos Respublikos administraciniame aparate, tarnybą jos kariuomenėje ir policijoje naujoji valdžia laikė nusikaltimu. Pilietinė patriotinė veikla valstybės labui, pavyzdžiui, dalyvavimas Išsivadavimo kare arba priklausymas Gynybos sąjungai *(Kaitseliit),* buvo prilyginta kriminaliniam nusikaltimui. Panašiai buvo vertinama įvairių partijų, sąjungų ir kitų visuomeninių organizacijų veikla. Visi asmenys, priklausę minėtoms kategorijoms, buvo vadinami klasiniais priešais. Jie pradėti izoliuoti nuo visuomenės jau 1940 m. liepos mėn., ir šis procesas kasdien sparčiai didėjo, tad per vienus metus Estijoje buvo suimta apie 8 tūkst. žmonių[1].

Tam tikrą vaidmenį šiame procese atliko NKVD priklausantys archyvai. Siekiant išvalyti visuomenę nuo „svetimų elementų“, saugumo organams reikėjo kompromituojančios medžiagos. Jos buvo ieškoma archyvų dokumentuose.

Estijos SSR vidaus reikalų liaudies komisariatas 1940 m. rugsėjo 4 d. visą archyvinę dokumentinę medžiagą paskelbė valstybės nuosavybe. Visi tiek veikiančių, tiek nacionalizuotų ar panaikintų valstybinės svarbos įstaigų ir organizacijų dokumentai privalėjo būti perduoti valstybės archyvams. Veikiančių įstaigų einamieji dokumentai galėjo būti palikti vietose tik griežtai nustatytam laikotarpiui. Pirmiausia į archyvus pateko Estijos Respublikos vidaus reikalų ministerijos ir Karo ministerijos dokumentai, daugelis jų tuoj pat buvo padėti į specialius slaptuosius skyrius[2]. Būtent šiuose dokumentuose pirmiausia buvo galima rasti kompromituojančios medžiagos.

1940 m. lapkričio 23 d. SSRS NKVD buvo patvirtinta „Instrukcija valstybės, kraštų, sričių, respublikinių ir sąjunginių archyvų slaptųjų fondų skyriams dėl asmenų, apie kuriuos esama kompromituojančios archyvinės medžiagos, įskaitos“. Joje numatyta įtraukti į įskaitą visus „kontrrevoliucinius elementus“. Instrukcija buvo išsiuntinėta Ukrainos, Baltarusijos, Moldavijos, Karelijos, Latvijos, Lietuvos ir Estijos NKVD archyvų valdybų viršininkams. Tuo pat metu buvo registruojamos kategorijos žmonių, kuriuos sovietų valdžia laikė itin pavojingais ir todėl skubiai izoliuotinais[3].

Vientisa tokių duomenų rinkimo sistema Sovietų Sąjungoje buvo sukurta ir įdiegta 1939 m. rugsėjo mėn. Archyvai privalėjo

turėti ir tvarkyti „įvairių politinių atspalvių kontingento“ kartoteką. Ši kartoteka buvo sąjunginė ir iš pradžių apėmė 27 atskiras „politinio atspalvio“ asmenų kategorijas. Pirmiausia į ją buvo įtraukta caro šeima ir Laikinosios vyriausybės nariai, baltagvardiečiai, žandarai, menševikai, eserai, užsienio valstybių specialieji agentai ir t. t. Ilgainiui „politinio atspalvio“ kategorijų daugėjo.

Apie kiekvieną įtartiną asmenį archyve buvo pildoma kortelė, kurioje buvo užrašomas vardas, pavardė ir tėvavardis, gimimo metai ir vieta, darbovietė ir pareigos, duomenys apie įvairius kompromituojančius ryšius, pateikiamos šaltinių nuorodos, t. y. bylų šifrai. Nustatyti asmenys buvo įtraukiami į bendrą trijų egzempliorių informacinį sąrašą. Pirmas egzempliorius buvo perduodamas NKVD archyvų skyriui, antras – NKVD Valstybės saugumo valdybai, o trečias – SSRS NKVD Vyriausiajai archyvų valdybai. Sąrašai archyvuose nebuvo paliekami, ten buvo tik kartotekos[4].

Archyvų darbuotojai ne tik sudarinėjo kartotekas, bet ir privalėjo atsakinėti į operatyvinių ir partinių institucijų paklausimus. Gavus paklausimą, atsakymas turėjo būti duodamas per 24–48 valandas.

Kas gi Estijoje 1940 m. buvo įtraukiami į „politinių atspalvių“ kartoteką? Pirmiausia tai buvę Estijos Respublikos vyriausybės nariai, teismų, prokuratūros ir administracinių organų darbuotojai, partijų nariai, policininkai ir karininkai. Metams bėgant, įtartinų asmenų gerokai padaugėjo.

1940 m. į pirmąją suimtųjų bangą pateko Estijos politinės policijos (gynybos policija nuo 1925 m. buvo pervadinta politine policija) vadovai ir tarnautojai, jie buvo priskirti pavojingiausių sovietizacijos priešų kategorijai. Duomenys apie politinės policijos darbuotojus į NKVD organų rankas pateko anksčiau, negu prasidėjo atvira okupacija. 1941 m. kovo mėn. į Estiją papildomai buvo atsiųstos 69 bylos, sudarytos buvusiems politinės policijos darbuotojams, ir 60 dėžučių su įvairiais fotonegatyvais[5]. Kokio pobūdžio buvo ta medžiaga, nepaaiškinta. Siekiant sufabrikuoti bylas policininkams ir pateikti jiems kaltinimus, Finansų ministerijos metinėse ataskaitose buvo ieškoma duomenų apie išmokas, iš kurių buvo galima spręsti, kad pinigai gauti už provokacinę veiklą. Tokia medžiaga turėjo būti perduodama originalo forma. Nurodyta: „Panaudoti asmenų suėmimui“. Dokumentų originalai buvo įsegami į suimtųjų bylas kaip daiktiniai jų kaltės įrodymai[6].

„Politinių atspalvių“ kartotekos sudarymą remiantis užpildytomis kortelėmis chronologiškai galima suskirstyti į tris etapus: 1940–1941, 1942–1944 ir 1945–1957 m.

1. Pirmoji sovietinė okupacija (1940–1941 m.)

1940 m. rugpjūčio 15 d. į Taliną atvyko Michailas Organovas – sovietų saugumo organų darbuotojas nuo 1936 m. Rugsėjo 20 d. jis tapo ESSR NKVD archyvų skyriaus viršininko pavaduotoju. Viena svarbiausių jo funkcijų buvo panaudoti archyvinius dokumentus operatyviniame darbe. Nuo 1941 m. sausio iki gegužės mėn. į „politinių atspalvių“ kartoteką buvo įtraukti 37 794 asmenys ir atsakyta į paklausimus dėl 27 597 „įtartinų“ asmenų[7]. Estijai tai labai dideli skaičiai – juk kalbama apie 2,5 proc. gyventojų! 1941 m. birželio mėn., prieš prasidedant karui, M. Organovas skundėsi, kad archyvas kasdien gauna apie 100 paklausimų dėl įvairaus „politinio atspalvio“ asmenų ir tiesiog fiziškai neįmanoma į juos atsakyti instrukcijoje nustatytais terminais. Maskvos viršininkų jis prašė tikslesnių paaiškinimų šiuo klausimu[8]. Šį darbą Estijoje nutraukė karas.

2. Sovietai užnugaryje (1942–1944 m.)

Vis dėlto kartoteka buvo tvarkoma ir užnugaryje, Kirove, kur 1942 m. buvo evakuota Valstybinio archyvo slaptojo skyriaus

medžiaga. Kartotekos sudarymo darbas vyko 1942–1944 m. Per tą laiką kartoteka pasipildė maždaug 53 tūkst. naujų kortelių.

3. Pokario laikotarpis (1945–1957 m.)

Pokariniu laikotarpiu fondai buvo toliau intensyviai tvarkomi. Ypač aktyviai šioje srityje veikta 1945–1949 ir 1953–1954 m. 1945 m. į įskaitą buvo įtraukti 45 376 asmenys pagal 36 „politinius atspalvius“, 1946 m. – jau 40 „politinių atspalvių“ 39 468 asmenys ir t. t.[9] 1940–1957 m. „politinių atspalvių“ kartotekoje buvo apie pusę milijono kortelių, jos buvo papildomos dar kitomis kartotekomis.

Sudarant „politinių atspalvių“ kartoteką, duomenims rinkti į apdorojamus fondus papildomai buvo įtraukti dar du šaltiniai. Pirma, tai buvo politinės policijos kartoteka, apimanti daugiau kaip 200 tūkst. kortelių. Anksčiau ji buvo skirta vidaus naudojimui[10] ir joje daugiausia buvo sukaupti duomenys apie asmenis, įtariamus prokomunistinėmis nuotaikomis. Šioje kartotekoje taip pat buvo duomenų apie „Išsivadavimo karo dalyvių sąjungos“ narius, kelias studentų organizacijas ir daugelį socialiai aktyvių veikėjų. Žinoma, į ją pateko duomenys ir apie atsitiktinius asmenis. Kaip rodo sovietiniais metais suimtų asmenų bylų analizė, tie duomenys buvo naudojami fabrikuojant kaltinimus, ypač Išsivadavimo karo dalyviams[11]. Beveik visi žymūs Išsivadavimo karo veikėjai buvo suimti.

1944 m. rudenį sovietų operatyviniai darbuotojai į savo arsenalą įtraukė dar ir kitą kartoteką. Ją sukomplektavo vokiečių okupacinės valdžios įstaigos ir traukdamosi paliko Estijoje. Kartotekoje buvo apie 160 tūkst. kortelių apie asmenis, tarnavusius vokiečių kariuomenėje, žuvusius frontuose, sužeistus, patekusius į nelaisvę ir be žinios dingusius Estijos piliečius. Ši medžiaga buvo dažnai naudojama per pokario suėmimus.

Sąjunginės „politinių atspalvių“ kartotekos sudarymas baigtas XX a. šeštojo dešimtmečio viduryje, maždaug tuo metu baigėsi ir masinės represijos. 1960 m. kartoteka iš Maskvos buvo pervežta į Sibiro miestą Jalutorovską. Šiuo metu dalis jos yra dingusi, o pasinaudoti likusia dalimi labai sunku.

Nutraukus „politinių atspalvių“ kartotekos sudarymą, vietos archyvams buvo išsiuntinėtas paklausimas, ar jie nori atgauti savo medžiagą. Dauguma archyvų atsakė neigiamai, tarp jų Ukrainos, Baltarusijos ir Lietuvos archyvai. Latvijos ir Moldavijos archyvai pareiškė, kad norėtų atgauti savo kartotekas[12]. Duomenų apie tai, ar dalis kartotekų buvo grąžinta, neturime. Taip pat nežinoma, kaip į tai reagavo Estijos archyvas. Tačiau Estijoje išliko kartotekos, kuriomis remiantis Maskvai buvo sudarinėjamas „politinių atspalvių kontingento“ informacinis sąrašas. Šių kartotekų duomenimis galima pasinaudoti ir mūsų dienomis, ypač rengiant ypatingo turinio archyvines pažymas. Archyvų darbuotojai teigia, kad kartotekos jų darbui labai naudingos.

Šiuo straipsniu nesiekiama nuodugniai išanalizuoti visas kategorijas asmenų, apie kuriuos kartotekoje buvo surinkti duomenys. Jame apžvelgiami tik būdingiausi kartotekos sudarymo principai ir pateikiami būdingiausi pavyzdžiai.

Kaip minėta, sąjunginė kartoteka apėmė 27 „politinių atspalvių“ kategorijas, bet jų skaičius ilgainiui labai greitai augo. Asmenys, patekę į konkrečias kategorijas, vėliau „Operatyvinės įskaitos atspalvių sąraše“ buvo suskirstyti į 12 didelių grupių. Didelės grupės taip pat buvo suskirstytos į mažesnes pagal įvairius požymius, tarp jų ir pagal tautybę.

Toliau pateikiamas „Operatyvinės įskaitos atspalvių sąrašas“ buvo sudarytas 1952 m.[13] Čia nurodytos pagrindinės sąrašo grupės.

I. Užsienio agentai arba tuo įtariami asmenys (buvo įrašomi į įskaitą pagal valstybes).

II. Fašistiniai policijos ir baudžiamieji organai, asmenys, susiję su kontržvalgyba arba vykdę agentūrinį tyrimo darbą.

III. Užsienio antisovietinių organizacijų dalyviai. Kreiptas dėmesys tik į rusų organizacijas. Pastabose buvo paaiškinama, kad „užsienio antisovietinių nacionalistinės pakraipos organizacijų (ukrainiečių, lietuvių, latvių, armėnų ir t. t.) dalyvius reikia priskirti nacionalistų kategorijai".

IV. Antisovietinių buržuazinių nacionalistinių partijų, organizacijų ir grupuočių nariai buvo skirstomi pagal tautybę:

1) ukrainiečiai
2) baltarusiai
3) lietuviai
4) latviai
5) estai
6) gruzinai
7) armėnai
8) pantiurkai
9) panislamistai
10) žydai
11) kitos tautybės (nurodyti, kokios).

V. Asmenys, priklausantys dešiniųjų trockininkų, menševikų, eserų ir anarchistų organizacijoms bei grupėms.

VI. Asmenys, priklausantys antisovietinėms buržuazinės demokratinės pakraipos organizacijoms ir grupuotėms.

VII. Asmenys, įtariami teroristiniais ketinimais (sąjunginio ar vietinio masto).

VIII. Asmenys, kaltinami šiais nusikaltimais:

1) diversija, kenkimas, sabotažas;
2) sukilimas ir politinis banditizmas;
3) tėvynės išdavimas (perėjimas į priešo pusę, pabėgimas į užsienį, atsisakymas grįžti į tėvynę, bendradarbiavimas su vokiečių okupantais);
4) ketinimai išduoti.

IX. Antisovietinė propaganda (atsišaukimų ir anoniminių dokumentų rengimas bei platinimas).

X. Antisovietine veikla kaltinami dvasininkai, kulto tarnai ir sektantai.

XI. Asmenys, kaltinami valstybiniais nusikaltimais (nurodyti, kokiais).

XII. Asmenys iš buvusių Lenkijos, Rumunijos, Lietuvos, Latvijos, Estijos ir kitų buržuazinių valstybių, įtariami priklausymu užsienio žvalgybos agentūroms.

Tiriant Estijoje sudarytos kartotekos medžiagą, įžvelgiamos tam tikros kampanijos, kai vienas ar kitas „politinis atspalvis" imdavo vyrauti ar kuriam laikui būdavo nustumiamas į šalį. 1940 m. ir per visą vėlesnį laikotarpį į pagrindinę kartoteką įtrauktų asmenų kategoriją sudarė *Kaitseliito* nariai.

1940–1944 m. daugiausia dėmesio buvo skiriama baltagvardiečių organizacijų nariams. Iš pradžių buvo nustatomi Judeničiaus Šiaurės vakarų armijos karininkai, savanoriai ir baudėjai. Vėliau pradėta reikalauti duomenų ir apie kariškius – SSRS priešus iš Vrangelio, Denikino ir kitų armijų. Suimtieji kaltinti šnipinėjimo veiklą prieš SSRS (trečiųjų valstybių naudai).

1942 m. vasarą pradėta skubiai reikalauti tiek buvusių caro šeimos narių, tiek SSRS teritorijoje veikiančių vokiečių, austrų, rumunų, vengrų, suomių ir kitų asmenų, įtariamų šnipinėjimu, sąrašų. 1942 m. pabaigoje–1943 m. pradžioje SSRS saugumo organams itin parūpo 1918–1921 m. įvykiai. Ukrainos, Estijos ir Latvijos archyvai gavo tokio turinio nurodymą: „Iškilus būtinybei, tuoj pat atsiųsti pilietinio karo laikų buržuazinės vyriausybės narių sąrašus su vyriausybės veiklos tuo laikotarpiu aprašymu". Skubiai buvo surinkti duomenys apie 263 asmenis, 1918–1921 m. ėjusius įvairias valstybines pareigas. Vėliau šis sąrašas buvo gerokai papildytas[14]. Po karo Kirove dar buvo surinkta nemažai duomenų maždaug apie 50 asmenų, priklausančių įvairioms kategorijoms (žr. priedą).

1944 m. sugrįžus sovietams, į saugumo organų rankas pateko sąrašai asmenų, kurie, surasti Estijoje, turėjo būti suimti. Sudarant šiuos sąrašus buvo panaudoti „politinių atspalvių" kartotekos duomenys. Tą aiškiai rodo toks faktas.

Nuo 1944 m. vasario iki birželio mėn. Estijos archyvų skyriaus viršininkas Bernhardas Veimaras buvo komandiruotėje Leningrade, ten jis analizavo laikraščius, ėjusius Estijoje vokiečių okupacijos metais. 483 egzempliorius

tų laikraščių jam pavyko gauti tarpininkaujant Leningrado fronto ir Estijos šaulių korpuso politiniams skyriams. Remiantis laikraščiuose surasta informacija į kartoteką buvo įtraukta 2280 asmenų. Tarp jų buvo ne tik politinių veikėjų – policininkų ir asmenų, tarnavusių vokiečių kariuomenėje, bet ir pramonininkų, valstiečių, kulto tarnų, mokslininkų, aktorių, sportininkų, žurnalistų. Su surinkta medžiaga 1944 m. liepos mėn. susipažino Leningrade esantys būsimieji Estijos apskričių saugumo organų darbuotojai. Jie išsirašė į kartoteką įtrauktų asmenų, gyvenančių jų apskrityse, pavardes[15]. Daugelis į tuos sąrašus įtrauktų asmenų 1944 m. rugsėjo mėn. pasitraukė į Vakarus, kad vėl nereikėtų patirti viso naujų represijų siaubo. Likusiųjų vietose laukė šaukimas atvykti į saugumo organus, po kurio dauguma jų buvo išsiųsti į lagerius.

Pasibaigus karui pradėta masiškai tyrinėti po vokiečių okupacijos likusių įstaigų fondus. Centrinio valstybės archyvo slaptojo skyriaus darbuotojams teko skubiai ištirti vokiečių įstaigų struktūrą ir sudaryti schemas, pagal kurias saugumiečiai turėjo išnagrinėti bendrą jų sistemą. Tuo pat metu archyve buvo renkami duomenys apie savigyną, vokiečių kariuomenę, asmenis, tarnavusius policijoje, karo belaisvius ir dingusiuosius be žinios; buvo naršomos asmens duomenų kartotekos, kurias Estijoje paliko vokiečių saugumo policija. Itin daug dėmesio buvo skiriama informacijai apie politinio pasitikėjimo asmenis. Į įskaitą buvo įtraukti visi apklaustieji, davę parodymus.

Apibūdinant visos pokarinės „politinių atspalvių“ kartotekos duomenis, reikia pažymėti šį faktą. Tuo atveju, kai darbuotojams būdavo pavedama sistemingai ištirti tam tikras fondo dokumentų dalis, jie šį darbą atlikdavo itin kruopščiai. Tai būdinga įvairiems Estijos administraciniams padaliniams.

Planingai tirdami fondus, archyvų darbuotojai turėjo vykdyti ir vadinamąsias ypatingas užduotis. Pavyzdžiui, buvo sudaryti tam tikrų rajonų gyventojų sąrašai. Remiantis Pramonės rūmų pramonės registru, į įskaitą buvo įtraukti buvę savininkai. 1949 m. buvo peržiūrėta komisijos perkeldinimo į Švediją reikalams vokiečių okupacijos metais medžiaga. Joje išliko sąrašas asmenų, norinčių evakuotis į Švediją. 1950–1951 m. archyvistai sudarė kai kurių studentų organizacijų, veikusių Estijos Respublikoje, narių sąrašus ir t. t.

Kartotekos duomenys buvo naudojami pateikiant kaltinimus suimtiesiems. Be to, pagal ją buvo tikrinami anketiniai ir biografiniai duomenys, taip pat ja naudotasi tiriant kai kurių sovietinių tarnautojų praeitį. Pavyzdžiui, buvo tikrinama iš Estijos evakuotų asmenų, tuo metu dirbusių įvairiuose sovietiniuose institutuose sovietų užnugaryje, praeitis. Kompromituojančios medžiagos rasta maždaug apie trečdalį žmonių, apie kuriuos buvo parašyti atsakymai į paklausimus 1943 m. Dauguma jų buvo *Kaitseliito,* Tėvynės sąjungos arba Karių sąjungos nariai, dalyvavę Išsivadavimo kare. Tačiau tarp įtariamųjų ir tikrinamųjų, apie kuriuos taip pat buvo renkama kompromituojanti medžiaga, buvo ir vadinamųjų monarchistų, suomių kariuomenės savanorių Sovietų Sąjungos ir Suomijos kare ir t. t.[16]

Kaip pavyzdį galima pateikti paklausimą dėl 106 asmenų, kurie 1950 m. rengėsi ekskursijai į Maskvą. Dauguma ekskursantų buvo darbininkai. Apie 10 žmonių rasta kompromituojančios medžiagos. Tarp jų buvo *Kaitseliito*, Tėvynės sąjungos narių, vengiančiųjų sovietinės mobilizacijos, buvęs prekybininkas, buožės šeimos narys ir t. t. Saugumo ministerija rekomendavo šių žmonių jokiu būdu neišleisti už Estijos ribų[17].

Masiškai tiriant archyvinius fondus buvo surinkta daugybė kompromituojančios medžiagos. Tam tikrais duomenimis, į šią kartoteką buvo įtraukta ketvirtis Estijos gyventojų. Vis dėlto duomenų buvo kelis kartus daugiau, negu saugumo organai panaudojo operatyviniame darbe kaip kaltinamąją

medžiagą 1940–1950 m. Kaip minėta, kartoteka masiškai naudotasi tikrinant piliečių užpildytų anketų duomenis ir kt.

„Politinių atspalvių“ kartoteka remtasi valant sovietinę visuomenę nuo „svetimų elementų“. SSRS vidaus reikalų liaudies komisariato laiške iš Maskvos, atsiųstame Estijos archyvų skyriams, rašoma, kad „politinių atspalvių“ kartotekos sudarymas prilygsta kovinei užduočiai, kurią reikia atlikti tiksliai ir skubiai“[18].

Darbas, susijęs su „politinių atspalvių“ kartoteka, buvo nutrauktas 1957 m., tačiau analogiškos asmens kortelės archyvuose buvo pildomos dar ir XX a. septintajame dešimtmetyje, ir vėliau, net iki 1989 m. Žinoma, tai daryta remiantis vėlesnėmis instrukcijomis ir kitais tikslais, tačiau tai jau kito tyrimo, kuriam dar neatėjo laikas, tema.

Priedas

Sąrašas „politinių atspalvių“, pagal kuriuos buvo tiriami ir nustatomi asmenys Estijoje 1942–1944 m.

Tarp jų buvo:

- Estijos Respublikos vyriausybės, *Riigikogu* (parlamento) ir valstybinių komisijų nariai
- Teismo ir prokuratūros darbuotojai
- Aukščiausiojo karo teismo nariai
- Įvairių ministerijų tarnautojai, skyrių vedėjai, direktoriai
- Užsienio valstybių pasiuntinybių Estijos Respublikoje darbuotojai, įvairių rinkiminių komisijų ir misijų nariai
- Estijos kariuomenės aukštoji vadovybė
- *Kaitseliito* nariai
- Pasienio punktų vadovai
- Kalėjimų viršininkai ir prižiūrėtojai
- Policininkai, politinės policijos darbuotojai ir agentai
- Asmenys, tarnavę suomių kariuomenėje ir turėję nuopelnų bei apdovanojimų Estijos Respublikoje
- Suomiai, lenkai, latvių karininkai ir kareiviai, turintys valstybinį apdovanojimą – Estijos Respublikos laisvės kryžių
- Išsivadavimo karo dalyviai, gavę žemės
- Asmenys, apdovanoti už 1924 m. gruodžio 24 d. sukilimo nuslopinimą
- Pripažinti kaltais komunistai, įtariami oportunizmu
- Pramonininkai, koncesininkai (didesnių valstybinių užsakymų gavėjai), verslininkai, akcinių bendrovių direktoriai ir kt. kapitalistai bei fabrikantai, pirkliai ir firmų direktoriai
- Estijos piliečiai, gyvenę Sovietų Sąjungoje; Estijos pasiuntinybės ir kitų SSRS veikiančių komisijų darbuotojai, sovietų valdžios suimti už kontrrevoliucinę veiklą, šnipinėjimą ir spekuliaciją
- Buožės ir liaudies priešais sovietų valdžios paskelbti asmenys, dauguma jų – estai ir pabėgėliai iš SSRS į Estiją, kuriems buvo leista gyventi Estijoje
- Įvairių tautybių atstovai, gyvenę Estijoje neturėdami pilietybės su Nanseno pasais[19]

Dar prieš sugrąžinant Estijai archyvinę medžiagą iš Kirovo buvo ištirti du Užsienio ministerijos dokumentų fondai: „Estijos karinė atstovybė Londone“ ir „Estijos karinė atstovybė Lenkijoje“.

Nuorodos

[1] Apie žmonių netektis Estijoje žr.: Aigi Rahi-Tamm, „Население. Человеческие потери", *Белая книга. О потерях, причиненных пароду Эстонии окупациями 1940–1991 гг., 2005; Estonia 1940–1945. Reports of the Estonian International Commmission for the Investigation of Crimes against Humanity,* T. Hiio, M. Maripuu, I. Paavle (eds.), Tallinn, 2006.

[2] Estijos valstybinis archyvas (toliau – ERA), f. R-2338, ap. 1, b. 5, l. 6–8.

[3] В. Е. Корнеев, О. Н. Копылова, „Архивы на службе тоталитарного государства (1918–начало 40-ых г. г.)", *Отечественные архивы,* 1992, No 3, c. 21.

[4] О. Н. Копылова, „В поисках „спецкартотеки ГАУ НКВД СССР", ibid., 2000, No 1, c. 33–34.

[5] ERA, f. R-2338, ap. 1, b. 10, l. 166, 219.

[6] Ibid., f. R-1490, ap. 1s, b. 2, l. 3.

[7] Ibid., b. 1, l. 13.

[8] Ibid., b. 2, l. 67.

[9] Ibid., f. R-2338, ap. 1, b. 59, l. 47; b. 78, l. 71.

[10] Viena svarbiausių politinės policijos funkcijų buvo kovoti su tokiais nusikaltimais kaip kenkimas esamai demokratinei santvarkai ir veikla, kuria siekiama nuversti esamą santvarką. Ji privalėjo fiksuoti pavojingus asmenis, kurių veiksmai, pažiūros ir siekiai kėlė grėsmę valstybės saugumui. Ypač buvo stebimi visi komunistai – jie buvo laikomi didžiausiais Estijos valstybingumo priešais.

[11] Estijos išsivadavimo karo dalyvių Centro sąjunga buvo sukurta siekiant suvienyti organizacijas, teikiančias materialinę paramą karo veteranams. Tačiau nuolat kišdamasi į politiką Sąjunga vis labiau virto politine jėga. 1933 m. rudenį politinė padėtis šalyje komplikavosi ir Išsivadavimo karo dalyvių organizacijos buvo uždraustos. Jų veiklą ir toliau stebėjo politinė policija.

[12] О. Н. Копылова, op. cit., c. 35–36.

[13] Estijos valstybinio archyvo filialas (partinis archyvas, toliau – ERAF), f. 131, ap. 1, b. 248, l. 1–3.

[14] ERA, f. R-2338, ap. 1, b. 34, l. 33.

[15] Ibid., b. 50, l. 14–15.

[16] Ibid., b. 34, l. 51–54.

[17] ERAF, f. 131, ap. 1, b. 202, l. 803–806.

[18] ERA, f. R-1490, ap. 1s, b. 2, l. 17.

[19] Nanseno pasai buvo išduodami asmenims, neturintiems pilietybės, arba pabėgėliams. Tai buvo laikinas dokumentas vietoj paso, patvirtinantis asmens tapatybę. Juo naudotasi ir politiniais tikslais. Nanseno pasus turėjo daugelis rusų baltųjų emigrantų ir jų šeimų narių.

Kristina Burinskaitė

Viešosios nuomonės formavimas KGB metodais: kompromitavimas ir dezinformacija

Nuo XX a. šeštojo dešimtmečio KGB kovodamas su antisovietiniu judėjimu šalia fizinio susidorojimo priemonių vis dažniau ėmė taikyti psichologinio poveikio priemones, nes sovietų saugumui buvo svarbu ne tik susidoroti su oponentais, bet ir visuomenei jų veiklą pateikti neigiamu aspektu, siekiant sumažinti rėmėjų gretas ir pateisinti represijas prieš juos. Kompromitavimas ir dezinformacija buvo vienos svarbiausių priemonių kovojant su vidaus ir išorės priešais.

Politinės permainos po Stalino mirties ir besiformuojantis pasipriešinimo judėjimas privertė valdžią rimčiau vertinti antisovietines akcijas ir tam skirti daugiau dėmesio bei pajėgų. Tačiau valdant Nikitai Chruščiovui šios priemonės tebuvo profilaktinis darbas ir agentūrinės-operatyvinės priemonės. 1964 m. nuvertus N. Chruščiovą, į valdžią atėjo konservatyvesnės jėgos. Jurijaus Andropovo paskyrimas KGB vadu 1967 m. ne tik žymi naują KGB istorijos erą, bet ir rodo griežtesnę politiką kovojant su antisovietiniu judėjimu. Nenorėdama bloginti pagerėjusių santykių su Vakarais, kurie priekaištavo dėl susidorojimo su garsiais disidentais ir dėl įsipareigojimų Helsinkio baigiamajam aktui, SSRS valdžia ir KGB buvo priversti slėpti susidorojimą su disidentais. Būtent po Helsinkio baigiamojo akto pasirašymo J. Andropovas suformulavo naują politikos kryptį: kovoje su disidentais remtis daugiau slaptomis persekiojimo priemonėmis (psichiatrija, diskreditavimu, trėmimu iš šalies).

Kovoje su vidaus opozicija naudotas žmonių kompromitavimo metodas. Juo siekta sugriauti kompromituojamo asmens autoritetą, gerą vardą visuomenėje ir pakirsti pasitikėjimą juo, paviešinant ar neigiamai interpretuojant jo gyvenimo bei veiklos faktus. Svarbus šio metodo tikslas – pateisinti vykstančias represijas. Sovietinėje Lietuvoje kompromituojanti medžiaga buvo daugiau susijusi su žmogaus praeitimi, veikla nepriklausomoje Lietuvoje, nacių okupacijos metais, pokariu (priklausymas įvairioms partijoms, visuomeninėms organizacijoms, tarnavimas kariuomenėje, darbas policijoje ar kitose valdžios institucijose). Tremtis, kalinimas lageriuose, net jei toks likimas ištiko tėvus, priklausymas „buožių“ luomui, taip pat kaip ir dalyvavimas partizaniniame kare buvo kompromituojanti medžiaga, dėl kurios žmonės buvo persekiojami ir diskriminuojami. Į Vakarus emigravę žymūs veikėjai ir politikai buvo kaltinami bendradarbiavimu su nacistine valdžia vokiečių okupacijos metais, tiesioginiu ar netiesioginiu dalyvavimu sovietinių aktyvistų ir žydų žudynėse, 1941 m. Birželio sukilime. Lietuvos laisvinimo ir antisovietinė veikla buvo pateikiama kaip antiliaudinė, kenkusi lietuvių tautai, neatitikusi jos interesų. Bet kokio pobūdžio antisovietiniai veiksmai, pavyzdžiui, užsienio radijo

klausymas, atsišaukimų platinimas, buvo laikomi kompromituojančiu faktu. Už tokius veiksmus grėsdavo bausmė, todėl KGB buvo labai paranku tuo remiantis priversti žmogų bendradarbiauti. Taip buvo užverbuotas ne vienas agentas.

Lietuvoje nuslopinus ginkluotą pasipriešinimą, antisovietinis pasipriešinimas įgavo neginkluoto pasipriešinimo formą, o jo vien ginklu nuslopinti neįmanoma. Kiekvieną didesnę tautinę, religinę ar pilietinę antisovietinę akciją lydėjo šmeižto ir kompromitavimo akcijos. Išskiriamos kelios kompromitavimo formos – šmeižto ir melo kampanijos per spaudą, gandų platinimas, politinių teismų kriminalizavimas, guldymas į psichiatrijos ligonines. Šios akcijos vykdytos iki pat XX a. devintojo dešimtmečio pabaigos, bet Atgimimo laikotarpiu jos jau neturėjo poveikio. Didžiausios kompromitavimo akcijos buvo vykdomos prieš aktyviausius sovietinės sistemos kritikus – Lietuvos Katalikų Bažnyčią, disidentus, kovotojus už žmogaus laisves ir teises, išeivių organizacijas bei aktyviausius veikėjus.

Per visą sovietinį laikotarpį sovietinės spaudos leidiniuose „Tiesa“, „Gimtasis kraštas“, rajonų spaudoje buvo gausu straipsnių, nukreiptų prieš krikščionybę, Katalikų Bažnyčią kaip instituciją ir katalikų kunigus. Katalikų Bažnyčią norėta pavaizduoti kaip Lietuvos priešą, primenant Kryžiaus karus ir mėginimus ginklu pakrikštyti, arba kaip išnaudotoją, primenant jos gerą socialinę bei ekonominę padėtį įvairiais istoriniais laikotarpiais. Pavienių kunigų diskreditavimas turėjo padėti kompromituoti Bažnyčią ir mažinti jos įtaką. Dažnai kunigai straipsniuose buvo vaizduojami kaip girtuokliai, spekuliantai (neva prekiavo namų gamybos relikvijomis), vertę vaikus patarnauti per šventes, veidmainiai, ištvirkėliai, gobšuoliai. Vyraujanti tema – ryšiai su partizanais, kuriuos sovietų valdžia vadino banditais ir žudikais. Iš išeivių kunigų labiausiai kompromituotas vyskupas Vincentas Brizgys. Aktyviausiai Lietuvoje veikę kunigai Juozas Zdebskis, Sigitas Tamkevičius, Alfonsas Svarinskas, Bronius Laurinavičius, dalyvavę „Lietuvos Katalikų Bažnyčios kronikos“ leidyboje, Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto veikloje, nesitaikė su valdžios kliūtimis išpažinti tikėjimą, mokyti vaikus katekizmo. Šie kunigai buvo ne tik persekiojami, tremiami, kėsinamasi į jų gyvybę, bet ir prieš juos išplėtotos didelės kompromitavimo akcijos. Prasidėjus judėjimui už žmogaus teises ir laisves, buvo siekiama susidoroti ir su aktyviais žmogaus teisių gynėjais, pavyzdžiui, Antanu Terlecku, Viktoru Petkumi, Baliu Gajausku, Vakaruose veikiančiais Tomu Venclova, Jurašų šeima ir kitais. Šmeižiant juos siekta sukompromituoti ir disidentų, ir žmogaus teisių judėjimą. Taip pat stengtasi formuoti neigiamą visuomenės požiūrį į didelį atgarsį turėjusias antisovietines akcijas, pavyzdžiui, Brazinskų, Simo Kudirkos pabėgimus į Vakarus. Jie buvo vadinami oro piratais, žudikais. Į Vakarus pasitraukę kunigai, politikos ir kultūros veikėjai buvo kompromituojami ne tik prieš lietuvius sovietinėje Lietuvoje, bet ir prieš emigrantus, JAV visuomenę ir kitas politines bei tarptautines institucijas. „Santara–Šviesa“, BALF'o, VLIK'o vadovai ir jų nariai nuolat buvo kaltinami profašistinėmis pažiūromis nacių okupacijos laikotarpiu, esą jie tiesiogiai ar netiesiogiai prisidėjo prie žydų ir nekaltų žmonių žudymo, bendradarbiavo su JAV specialiosiomis tarnybomis. Agentų parengtose knygose neigiamai vaizduojami išeivių vadai. Atskleidžiamas jų godumas, peštynės dėl valdžios, avantiūrizmas, priklausomybė nuo alkoholio, azartinių lošimų ir t. t. Agentūrinėmis akcijomis siekta sudaryti įspūdį, kad garsūs išeiviai, pavyzdžiui, Vaclovas Sidzikauskas ir T. Venclova, yra KGB agentai, ir taip pakirsti išeivijos pasitikėjimą jais.

Dar vienas būdas kompromituoti disidentus ir antisovietinį pasipriešinimą – tai suteikti jų veiklai ne politinį, bet kriminalinį

atspalvį ir taip pateisinti susidorojimą su jais. Disidentų guldymas į psichiatrijos ligonines buvo ne tik priemonė izoliuoti valdžiai neįtikusius asmenis, priversti atsisakyti savo idėjų, išvengti teismų, bet ir galimybė vaizduoti jų veiklą kaip psichikos ligą. Taip mėginta formuoti visuomenės nuomonę, kad jie pavojingi visuomenei ir juos reikia izoliuoti. Romo Kalantos atvejis – ryškiausias šios kompromitavimo formos pavyzdys.

Sudėtinga įvertinti kompromitavimo padarinius. KGB dokumentuose pateikti vertinimai ne visada atitikdavo tikrovę. Atgarsiai išeivių spaudoje apie tam tikras KGB įvykdytas akcijas sudaro priešingą įspūdį. Kai kurios KGB akcijos pasiekdavo tikslą, kai kurios – ne. Kartais KGB nepavykdavo visiškai apjuodinti žmogaus, pakirsti visuomenės pasitikėjimą juo, bet sukeltas abejones jų autoritetu, morale ir veikla galima laikyti nedidele pergale. Tačiau KGB nepasiekė svarbiausio tikslo – neprivertė nutraukti antisovietinės veiklos.

Kitas KGB taikytas metodas – dezinformacija. Ji dažniau taikyta žvalgybinėje veikloje, bet naudota ir šalies viduje kaip dar vienas viešosios nuomonės formavimo būdas. Jis buvo skirtas klaidinti išeivius ir Vakarų specialiąsias tarnybas.

Dezinformacija – tai kruopščiai parengtos, klaidingos informacijos, klastočių (dokumentų, laiškų) platinimas, gandų skleidimas siekiant paveikti sau naudinga linkme Vakarų valstybių politiką ir viešąją nuomonę. Ja siekta ne tik suklaidinti, bet ir pakenkti. Skiriamos kelios dezinformacijos formos: politinė, ekonominė, karinė ir mokslinė. Lietuvos KGB tarp išeivių vykdė propagandines dezinformacijos akcijas. Iš Lietuvos į užsienį vykdavo agentai (pavyzdžiui, aktoriai, rašytojai) ir emigrantus supažindindavo su sovietinės Lietuvos „pasiekimais“. Kai kurios organizacijos, kaip antai „Tėviškė“, prisidengusios kilniais tikslais suartinti lietuvius Lietuvoje ir išeivijoje, iš tikrųjų buvo kontroliuojamos KGB ir vykdė propagandines bei kompromitavimo akcijas per jo kontroliuojamą spaudą. KGB 6-oji tarnyba, vykdžiusi kontržvalgybą kariniuose ir pramoniniuose kompleksuose, skleidė dezinformaciją apie šalies ekonominius rodiklius, tikrąją įmonių veiklą, jų funkcijas ir kitus duomenis. Visi strateginės svarbos duomenys buvo įslaptinami, o slaptumo lygis priklausė nuo informacijos dokumentuose ar įrenginiuose karinio, politinio, ekonominio, mokslinio-techninio ir kitokio pobūdžio. KGB stengėsi suklaidinti užsienio žvalgybas legenduodamas įmones, nuslėpdamas jų tikrąsias funkcijas ir žinybinį pavaldumą. Dažniausiai taip buvo slepiama, kai civilinės paskirties įmonės slaptai vykdė karinės pramonės užsakymus. Legenduojant įmones buvo slepiamas pavadinimas, pateikiamas tik pašto dėžutės indeksas, jos neturėjo pavadinimo, vien numerį, buvo užmaskuota tarnybinė priklausomybė. Iš viso buvo legenduotos 65 įmonės. Siekiant nuslėpti tikrąją jų paskirtį buvo užslaptinti gamybos mastai, įmonės pajėgumas, technologinis lygis, dirbinių nomenklatūra, jų išvežimo adresai ir maršrutai, darbuotojų, prieinančių prie slaptos informacijos, pareigybių nomenklatūra, įmonių ekonominiai ir finansiniai rodikliais (planai, galimybės, apimtys ir t. t.). Vienas iš legendavimo pavyzdžių – Elektrografijos mokslinių tyrimų institutas. Jo sąlyginis pavadinimas G-4602. Legendos esmė – jis gamina kopijavimo, mikrofilmavimo ir rentgeno įrenginius medicinos tikslams. Taip siekta nuslėpti mokslinius tiriamuosius darbus pagal SSRS gynybos ministerijos užsakymus. Nors šis institutas ir nebuvo karinės pramonės objektas, bet kai kurie jame gaminti įrenginiai buvo susiję su slapta informacija. KGB 6-osios tarnybos manymu, tikrąją įmonės paskirtį galėjo padėti atskleisti sukarinta apsauga, karinės vadovybės apsilankymai, ilgas įdarbinimo procesas, ribotas darbuotojų, įleidžiamų į slaptas patalpas, skaičius. Tai, kad Elektrografijos mokslinių tyrimų institutas yra

ir gamybos įmonė, galėjo išduoti gamybinių patalpų plėtimas, specialios įrangos ir medžiagų įsigijimas.

Vakarų demokratinėms ir socialistinėms valstybėms lenktyniaujant kariniu, pramoniniu ir moksliniu atžvilgiais, įvairi mokslinė bei techninė informacija tapdavo pramoninio šnipinėjimo objektu, todėl mokslo tiriamieji ir eksperimentiniai darbai buvo labai slepiami. KGB manymu, specialiosios tarnybos labiausiai domėjosi ekonomika, fizika, branduoline chemija, matematiniu programavimu, superlaidumo tyrimais ir kitais mokslais, kurie galėjo būti naudingi karinei pramonei. KGB daug dėmesio skyrė pramonei ir jos pajėgumui galimo karo ar mobilizacijos atveju. Planuota, kad civilinės įmonės prisitaikys prie naujų sąlygų ir vykdys karinius užsakymus. Nuo užsienio žvalgybos turėjo būti slepiami duomenys apie civilinės įmonės profilio pasikeitimą, pajėgumą gaminti karinę techniką, darbo jėgą, skirtą karinei pramonei, įrenginius, materialinius išteklius, transporto poreikius ir t. t. Kad ir kaip KGB visa tai slėpė, užsienio šalių žvalgybai per agentus pavykdavo nustatyti tikrąją įmonių paskirtį. Atskleistas įmonės „Venta“ žinybinis pavaldumas, tai, kad ji dalyvavo įvairiuose tyrimuose ir darbuose kuriant naikintuvo dalis, ginkluotę ir elektronines sistemas. Slapti įrenginiai buvo gaminami Kauno politechnikos institute, Šiaulių televizorių gamykloje. Buvo slepiami ir kiti strateginės svarbos duomenys, pavyzdžiui, geležinkelio mazgų schemos, informacija apie vandens tiekimą į įmones ir miestą, dujų, naftos produktų tiekimą, sunaudojimą per metus respublikoje, jų asortimentą ar iš kitų respublikų gaunamus kiekius. Dezinformacija skleista ir apie įvykusias avarijas, gaisrus, nes tokia informacija neva galėtų pakirsti SSRS autoritetą. Žemėlapiai irgi buvo įslaptinami. Ne visi jie buvo prieinami, išskiriamos įvairios slaptumo ir prieinamumo kategorijos, kurios ilgainiui kito. Viešai platintuose žemėlapiuose pateikta informacija ne visada atitikdavo tikrovę. KGB iškreipdavo informaciją apie Lietuvos kelius, nepažymėdavo strateginės svarbos kelių arba apie juos pateikdavo klaidingus duomenis. Buvo slepiami įvairūs topografiniai ir geodeziniai duomenys.

Kompromitavimo ir dezinformacijos kampanijoms, kuriomis siekta suklaidinti vidaus ir išorės priešus ir jiems pakenkti, KGB skyrė daug dėmesio ir išteklių. Kompromitavimo akcijos buvo daugiau politinio pobūdžio ir nukreiptos prieš opoziciją, o dezinformacijos – ekonominio ir karinio pobūdžio ir nukreiptos prieš užsienio valstybių žvalgybą. Visų šių akcijų tikslas – užtikrinti komunistų partijos valdžią ir kontrolę šalies viduje bei tarptautinę ekonominę-karinę galią.

Darius Juodis

KGB veikla prieš lietuvių išeiviją tautinio atgimimo metais (1988–1991)

Prasidėjusi „pertvarka“ („perestroika“) pakeitė nusistovėjusią santvarką Sovietų Sąjungoje. Prie naujų pokyčių turėjo derintis ir sovietų saugumo organai. Jų šiurkštaus veikimo galimybės buvo labai apribotos, o kartu prasidėjęs lietuvių tautinis atgimimas pridėjo daug neišsprendžiamų problemų. Dažnai KGB struktūros nebuvo pajėgios paveikti įvykius sau naudinga linkme. Tai pasakytina ir apie LSSR sovietų saugumo padalinio veiklą, nukreiptą prieš lietuvių išeiviją.

Prasidėjus „pertvarkai“ ir tautiniam atgimimui Lietuvoje, sovietų specialiosios tarnybos nenorėjo iš esmės pakeisti požiūrio į lietuvių emigraciją kaip į nesutaikomą priešininką. Kai kuriais aspektais čekistinis požiūris nepakito iki pat KGB padalinio panaikinimo Lietuvos teritorijoje. Sovietų saugumiečių dokumentacijoje dažnai kartotos ankstesnės šabloniškos frazės, padiktuotos išankstinio neigiamo ir niekinamo požiūrio į visą išeivijos gyvenimą. Štai 1989 m. apie Vyriausiąjį Lietuvos išlaisvinimo komitetą (VLIK'ą), vieną aktyviausių išeivijos politinių organizacijų, manyta: „Mūsų nuomone, VLIK'as tebelieka viena reakcingiausių lietuvių išeivijos organizacijų, kurstančių nacionalinę nesantaiką Lietuvoje ir skatinančių respubliką išstoti iš TSRS. Ryšium su tuo VSK [Valstybės saugumo komitetas, KGB. – *Aut.*] ir toliau stengsis rinkti informaciją apie VLIK'o vadeivų kėslus prieš Tarybų Lietuvą“[1]. Neigiamų dalykų matyta ir kituose emigraciniuose susivienijimuose, tokiuose kaip Pasaulio lietuvių bendruomenė (PLB), Amerikos lietuvių taryba (ALT), federacija „Santara–Šviesa“ ir kt. Bet šalia neigiamos – niekinamos pažiūros atsirasdavo ir blaivesnių vertinimų, atsižvelgiant į tikrąją padėtį. KGB visuomet matė emigrantų bendruomenėje vienybės stoką, kuri iš tikrųjų egzistavo daugelį metų. Sovietų saugumas manė, jog suvienyti jėgas sunkiai įmanoma net tautinio atgimimo Lietuvoje sąlygomis. 1989 m. pradžioje teigta: „Pastangų apjungimo procesas kol kas neduoda rezultatų, kadangi tarp vedančiųjų emigracinių organizacijų išlieka prieštaravimai dėl kontaktų palaikymo su respublika formų ir metodų“[2]. Čia kalbama apie dvi didesnes išeivijos organizacijas – PLB ir VLIK'ą. KGB manymu, pirmoji labiau rėmė Sąjūdį, o antroji – Lietuvos laisvės lygą. Tačiau lietuvių emigracija vienijosi dėl bendrų tikslų; tą matė, suprato ir KGB. Po bendro PLB ir VLIK'o 1989 m. forumo teigta, jog „nebevyrauja asmeniniai priekaištai ir kaltinimai, o pagrindinis dėmesys sutelkiamas į pagalbos kovojančiai Lietuvai koordinavimą“[3]. Toks bendradarbiavimas sovietų saugumui buvo visiškai nepriimtinas, nes KGB planavo skaldyti, o ne vienyti išeiviją. Šiai sovietų struktūrai nerimą kėlė ir besiplečiantis išeivijos bendradarbiavimas su Lietuvos žmonėmis. Šiuo klausimu 1989 m. rašyta: „Nemaža dalis respublikos gyventojų, įskaitant tarybines ir partines, o taip pat administraci-

nio aparato darbuotojus, bendraudami su emigrantais ignoruoja tą faktą, kad išeivija politiškai nėra vienalytė ir kad ne visi tautiečiai yra geranoriškai nusiteikę Tarybų Lietuvos atžvilgiu“[4]. Toks bendravimas neslopo, o plėtėsi. Po VI Pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumo, įvykusio 1989 m., kuriame dalyvavo ir Sąjūdžio atstovai, teigta: „Egzistuoja pilnas tarpusavio supratimas ir interesų susiliejimas tarp Sąjūdžio vadovybės ir lietuvių emigracinių organizacijų“[5]. Tokia padėtis buvo visiškai nepriimtina KGB, todėl imta planuoti, kaip ją pakeisti. Beje, nebuvo kuriami didžiuliai planai kaip ankstesniais metais, galėję iš esmės pakeisti padėtį, kuri vis labiau komplikavosi sovietų saugumiečių nenaudai, nes jau neturėta plačių galimybių veikti. Tačiau kai kurie sovietų saugumiečiai buvo pasiryžę veikti šioje srityje, nors jų padėtis ypač susikomplikavo po nepriklausomybės paskelbimo, o vėliau dėl nepavykusio pučo Maskvoje iš viso nutrūko veikla prieš lietuvių išeiviją. Menkai suderinti veiksmai vyko iki paskutiniųjų KGB gyvavimo dienų, nes pinigai sovietų saugumui buvo skiriami ir 1991 m.[6] Svarbiausias KGB tikslas buvo sovietų režimui naudinga linkme paveikti besiplečiantį emigracijos ir Lietuvos žmonių bendradarbiavimą. Taip pat norėta skaldyti bendras jėgas tiek išeivijoje, tiek Lietuvoje ir sutrikdyti jų atliekamą darbą. Kaip pasiekti šiuos tikslus, apibrėžė LSSR KGB 1-ojo skyriaus (žvalgybos) viršininkas Vytautas Karinauskas. Jo vadovaujamas padalinys aktyviausiai veikė prieš lietuvių emigraciją. 1989 m. savo pranešime LSSR KGB kolegijoje jis išdėstė esminius punktus, kaip suaktyvinti darbą su vietine ir užsienio agentūra, „apdoroti“ numatytus asmenis, veikti kontrpropagandinėmis priemonėmis, t. y. leisti spaudinius, kviesti išeivius į SSRS ir juos panaudoti propagandos tikslams[7]. Tuo metu išryškėjo naujas KGB veikimo būdas: numatyta ne tik tiesiogiai veikti prieš lietuvių emigraciją, bet ir panaudoti jos atstovus saviems tikslams, pirmiausia per juos mėginti paveikti politinius procesus Lietuvoje.

Kaip minėta, KGB iškilo daug problemų. Viena didžiausių buvo susikomplikavusi padėtis agentūros srityje. Įvykus politinėms permainoms, dalis ankstesnių agentų nuspėdami, kad KGB veikla neturi perspektyvų, atsisakė dirbti; ypač tai išryškėjo po nepriklausomybės paskelbimo[8]. Dėl to buvo sunkiau gauti reikiamą informaciją iš užsienio, nes KGB visuomet daug dėmesio skyrė agentų įsiskverbimui į nepalankias organizacijas. Padėtis negerėjo, o tik nuolat komplikavosi. Tiesa, liko ir ištikimų šiai struktūrai agentų, toliau tęsusių savo darbus. Sovietų saugumui teko remtis tik tokiais slaptaisiais bendradarbiais. Tačiau kai kurie iš jų taip pat kėlė savo sąlygas. Pavyzdžiui, agentas Kliugeris žadėjo palaikymą „su sąlyga, kad nebus pralietas kraujas“[9]. Kai kurie agentai jau nebenorėjo dirbti, bet buvo priversti dėl ankstesnių įsipareigojimų ir bijodami atsakomybės už savo darbus. Nors Lietuvos valdžia nepersekiojo buvusių KGB agentų, saugumas norėjo palaikyti baimę tarp savo bendradarbių ir taip priversti juos dirbti. Be to, agentus galėjo skatinti dirbti asmeniniai įsitikinimai ar materialinės naudos siekimas. Tai rodo agentės Gracijos, atvykusios į Lietuvą, pavyzdys. Ji, sovietų saugumo manymu, galėjo dirbti dėl baimės būti sukompromituota, išvaryta iš SSRS arba tikėdamasi gauti materialinę paramą. Gracijai paskirta 1 tūkst. JAV dol. už teiktas žinias[10].

Likę tarnyboje užsienio agentai galėjo laisviau lankytis Lietuvoje, o iš Lietuvos daugiau agentų galėjo būti siunčiama su užduotimis į Vakarus. Vien LSSR KGB 1-asis skyrius 1989 m. planavo išsiųsti į užsienį 77 agentus[11]. Tais metais į Vakarų šalis iš viso nusiųsta 170 agentų[12]. Galima spėti, kad daugelis jų nepateisino KGB vilčių, nes jie irgi nebuvo suinteresuoti dirbti keičiantis politinei sistemai. Neišlaikydamas ankstesnės agentūros KGB dar mėgino užsienyje verbuo-

ti naujus agentus. Štai 1989 m. norėdamas gauti informacijos planavo įvykdyti „verbuojamąjį priėjimą“ (rus. *вербовочный подход*) prie objekto Radisto[13]. Tačiau didelių laimėjimų nepasiekta.

Stokojant reikiamos informacijos, sovietų saugumui tekdavo naudotis išlikusių ištikimesnių agentų pagalba. Pastariesiems buvo duodamos ir specialiosios užduotys. Pavyzdžiui, agentui Dekanui pavesta „tyrinėti įvairių emigracijos sluoksnių reagavimą į politinius procesus Lietuvoje, išaiškinti reakcinės emigracijos vadeivų planus organizuojant kurstančias provokacines akcijas, palaikant nacionalistinių elementų aktyvizaciją respublikoje“[14]. Agentui Galiniui, dirbančiam Vašingtone, duota užduotis susitikinėti su PLB vadovu Vytautu Bieliausku ir tyrinėti PLB veiklą[15]. Taip pat planuota išnaudoti agentų Kliugerio, Gracijos, Profesoriaus galimybes didinti prieštaravimus tarp pagrindinių emigracijos centrų[16]. Tačiau dažniausiai slaptieji bendradarbiai nesugebėjo ir nebuvo pajėgūs įvykdyti jiems skirtų užduočių. Sėkmingiau dirbo tik Kliugeris, jam pavykdavo pasiekti, kad būtų priimtos palankesnės rezoliucijos Europos Parlamente Stasbūre, jis prisidėdavo prie opozicijos Lietuvos Respublikos valdžiai[17].

Reikiamos informacijos trūkumą lėmė ir kita priežastis: susikomplikavo lietuvių emigracinės spaudos užsakymas ir gavimas. Užsakytų leidinių perdavimas nevyko sklandžiai kaip anksčiau[18] dėl kilusių finansinių ir organizacinių sunkumų.

Neturint didelių galimybių veikti, pasitelktos ankstesnės veiklos prieš išeiviją priemonės. Tam, sovietų saugumiečių supratimu, tiko propagandinės veiklos priemonės. Aišku, dokumentacijoje dažniau vartotas terminas „kontrpropaganda“, tarsi atsakas į priešininko vykdomus veiksmus. Neretai išpuolius pradėdavo pats KGB. Šiais veiksmais siekta sukompromituoti išeiviją. Planuota perleisti knygą „Išdavystės keliu“ anglų ir lietuvių kalbomis[19]. Nors knyga kitados (ji išleista 1976 m.) nepadėjo pasiekti norimų rezultatų, bet čekistai tikėjo jos įtaka emigracinei ir Lietuvos visuomenei. Tuo metu lietuvių istorikai ėmė iš naujo tyrinėti XX a. įvykius. Jų pareikšta nuomonė aiškiai netiko sovietų saugumui; pagal jį, viskas buvo aiškinama neteisingai ir pseudoistoriškai. Todėl KGB norėjo perimti iniciatyvą ir leisti leidinius, kuriuose būtų sovietų režimui palankiai aprašoma istorija (ypač prieškario Lietuvos ir pokario partizaninio judėjimo). Tokius leidinius numatyta panaudoti ne tik stiprinant įtaką Lietuvos visuomenei, bet ir propagandinėje veikloje prieš emigraciją. Antai planuose 1988 m. numatyta panaudoti KGB turimą medžiagą: bylą „Banketas“ (susijusią su Lietuvos diplomatų kolegija Vakaruose), tardymų protokolus, anksčiau leistus tendencingus leidinius. Taip pat planuota panaudoti archyvinius agentus Kotiką ir Granitą, anksčiau veikusius užsienyje, ir pritraukti rezidentus Rašidovą, Dymovą, agentą Orestą. Redaguoti parengtus straipsnius turėjo agentas Karalius[20]. KGB labai tiko straipsniai, kuriuose iš pradžių kritikuota Sąjūdžio vadovybė, o vėliau – Lietuvos valdžia. Juos buvo galima panaudoti lietuvių išeivijai klaidinti, parodyti iškreiptą atsikūrusios valstybės vaizdą. Čia norėta panaudoti ne tik savų bendradarbių parengtus rašinius, bet ir kitų autorių, tiesiogiai nedirbusių KGB, tačiau parašiusių kritiškų straipsnių apie to meto padėtį. Pavyzdžiui, 1990 m. norėta platinti užsienyje ir sąjunginėje spaudoje išspausdinti straipsnį „Pasiklydę tarp trijų pušų“, kuriame kritikuojama tuometinė valdžia[21]. Tačiau visos rengtos propagandinės priemonės nedavė norimų rezultatų, nors jas siekta intensyviai platinti – vien 1989 m. išsiuntinėta 2 tūkst. vnt. propagandinės medžiagos[22]. Dažnai būdavo nuspėjama, iš kur sklinda tendencinga informacija, ir todėl ji išeiviams nekėlė didelio pasitikėjimo.

Siekiant kliudyti emigrantams aktyviai bendradarbiauti su Lietuvos gyventojais, imtasi paprastos praktikos – trukdyti ar uždrausti atvykti į Lietuvą. 1989 m. VLIK'o pirmininkui Kaziui Bobeliui uždrausta atvykti į SSRS ir Lenkiją, nes jis įvardytas kaip teroristas[23]. Taip pat uždrausta atvykti ir kitiems sovietų sistemai nepalankiems asmenims, ypač Sąjūdžio pakviestiems žmonėms, pavyzdžiui, Gintei Damušytei, Algimantui Gureckui, Romualdui Misiūnui, Broniui Nainiui, Viktorui Nakui ir Antanui Razmai[24]. Tačiau tokia praktika nebuvo naudinga sovietų valdžiai, nes ji ypač neigiamai įvertinta emigracijoje, net suabejota SSRS vykdomos persitvarkymo politikos tikrumu[25]. Tai visiškai nesutrukdė daugeliui minėtų išeivių atvykti į Lietuvą.

Anksčiau, priešingai nei tautinio atgimimo metais, sovietų saugumas siekė, kad emigrantai lankytųsi tėvynėje, nes taip atsirasdavo galimybė juos sekti, išgauti reikiamą informaciją ar apsilankymą panaudoti propagandiniais tikslais. To siekta ir aptariamuoju laiku. Norėta, kad vienas ar kitas emigrantas, jam pačiam to nežinant, atliktų veiksmą, palankų sovietų saugumui. „Ryšium su tuo kai kurių blaiviai mąstančių išeivijos autoritetingų veikėjų apsilankymas ir jų pokalbiai su „Sąjūdžio" lyderiais turi ir teigiamą pusę. Jie sulaiko ekstremistiškai nusiteikusius asmenis nuo neapgalvotų avantiūristinių žingsnių. Savo ruožtu mes stengiamės sudaryti sąlygas, kad svečių blaivios mintys pasiektų platesnius gyventojų sluoksnius", – taip planavo veikti KGB[26]. Pavyzdžiui, jis norėjo saviems tikslams panaudoti ir lietuvių emigracijos vyskupą Paulių Baltakį, jam to nežinant[27]. Tačiau tai negalėjo pavykti, nes vyskupas rėmė prasidėjusį tautinį atgimimą[28]. Nepavyko panaudoti ir daugelio kitų asmenų.

Apibendrinant sovietų saugumo veiklą prieš lietuvių išeiviją tautinio atgimimo metais, pabrėžtina, kad ji nebuvo veiksminga, nes nepasiekta reikšmingų rezultatų. Siekiant numatytų tikslų susidurta su daugeliu neišsprendžiamų problemų. Be to, daugelis planuotų veiksmų jau nebegalėjo iš esmės pakeisti bendros padėties, nes ji buvo pasikeitusi ne KGB naudai.

Nuorodos

[1] KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. E. Eismunto 1989 m. spalio 10 d. raštas LKP CK „Dėl pasikeitimų lietuviškosios išeivijos organizacijų veikloje", Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau –LYA), f. K-1, ap. 49, b. 324, l. 249.

[2] KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. E. Eismunto 1989 m. sausio 18 d. raštas LKP CK apie reakcinės lietuvių emigracijos požiūrį į procesus respublikoje, ibid., b. 237, l. 7.

[3] KGB prie LSSR MT pirmininko E. Eismunto 1989 m. gegužės 30 d. raštas LKP CK, ibid., b. 237, l. 150.

[4] KGB prie LSSR MT pirmininko E. Eismunto 1989 m. birželio 15 d. raštas LKP CK, ibid., l. 148.

[5] KGB prie LSSR MT 1989 m. gruodžio 13 d. pažyma apie VI Pasaulio lietuvių mokslo ir kūrybos simpoziumą Čikagoje 1989 m. lapkričio 21–17 d., ibid., b. 333, l. 305.

[6] A. Anušauskas, „KGB ir lietuvių visuomenė", *Darbai ir dienos,* 2000, t. 21, p. 278.

[7] J. Banionis, *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990 metais,* V., 2002, p. 206–207.

[8] *Iš naujausios Lietuvos istorijos: Dokumentų rinkinys,* K., 1995, p. 115.

[9] Ibid., p. 28.

[10] KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. R. Marcinkaus 1990 m. gegužės mėn. šifruota telegrama KGB prie SSRS MT PGU K valdybos viršininkui gen. ltn. L. Nikitenko, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 237, l. 190–192.

[11] KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo plk. G. Černikovo 1989 m. vasario 2 d. sudarytas 1-ojo skyriaus agentų, planuojančių išvykti į užsienį, sąrašas, ibid., b. 307, l. 171–175.

[12] D. Stancikas, „KGB pastangos 1989-aisiais", *Laisvės kovų archyvas,* 1996, t. 16, p. 222.

[13] KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininko

plk. V. Karinausko 1989 m. kovo 1 d. šifruota telegrama KGB prie SSRS MT PGU A tarnybos viršininko pavaduotojui plk. M. Sockovui apie bendrų kontrpropagandinių priemonių įvykdymą, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 333, l. 56.

[14] KGB prie LSSR MT 5-osios tarnybos viršininko pavaduotojo pplk. V. Šiaudinio 1988 m. lapkričio 17 d. pažyma apie gautą iš užsienio šaltinio Dekano informaciją, ibid., b. 307, l. 119.

[15] Agento Galinio 1990 m. vasario 21 d. agentūrinis pranešimas, ibid., ap. 49, b. 237, l. 183–184; KGB prie SSRS MT PGU K valdybos 4-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo plk. V. Engero 1990 m. kovo 28 d. raštas KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininkui plk. V. Karinauskui, ibid., l. 181.

[16] KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1989 m. kovo 1d. šifruota telegrama KGB prie SSRS MT PGU A tarnybos viršininko pavaduotojui plk. M. Sockovui apie bendrų kontrpropagandinių priemonių įvykdymą, ibid., b. 333, l. 57.

[17] *Iš naujausios Lietuvos istorijos,* p. 25, 36.

[18] KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1990 m. kovo 27 d. raštas KGB prie SSRS MT PGU RT valdybos 3-iojo skyriaus viršininkui plk. V. Marejevui, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 237, l. 187.

[19] A. Anušauskas, op. cit., p. 268; KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. E. Eismunto 1989 m. kovo 3 d. raštas KGB prie SSRS MT PGU viršininko pavaduotojui gen. mjr. L. Šeberšinui apie lietuvių emigracinių organizacijų priešiškus siekius, ibid., b. 237, l. 134.

[20] KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko 1988 m. spalio 19 d. kontrpropagandinių priemonių planas, siekiant išaiškinti respublikos gyventojams politinių procesų esmę Lietuvoje 1930–1940 m., ibid., b. 333, l. 34.

[21] KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. R. Marcinkaus 1990 m. rugsėjo 19 d. raštas KGB prie SSRS MT PGU 1-osios tarnybos viršininkui gen. mjr. V. Ivanovui, ibid., b. 237, l. 206.

[22] D. Stancikas, op. cit., p. 218.

[23] A. Anušauskas, op. cit., p. 253; J. Banionis, op. cit., p. 259–260.

[24] KGB prie SSRS MT PGU 19-ojo skyriaus viršininko plk. R. Marcinkaus 1989 m. vasario 13 d. šifruota telegrama KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininkui plk. V. Karinauskui, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 333, l. 7.

[25] KGB rezidento 1989 m. vasario 18 d. šifruota telegrama KGB prie LSSR MT pirmininkui gen. mjr. E. Eismuntui apie Pabaltijo emigracijos reakciją į uždraudimą lietuvių nacionalistinių emigracinių organizacijų atstovams įvažiuoti į SSRS, ibid., b. 237, l. 111.

[26] KGB prie LSSR MT pirmininko gen. mjr. E. Eismunto 1989 m. gegužės 30 d. raštas LKP CK, ibid., b. 237, l. 151.

[27] KGB prie SSRS MT PGU 19-ojo skyriaus viršininko plk. R. Marcinkaus 1989 m. kovo 22 d. šifruota telegrama KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininkui plk. V. Karinauskui, ibid., b. 333, l. 59.

[28] „Vingio parke įvyko stebuklas“, – sako JAV gyvenantis vyskupas Paulius Baltakis“, *Tiesa,* 1989, sausio 4.

Meelis Maripuu

NKGB metodai tiriant nusikaltimus žmoniškumui XX a. septintajame dešimtmetyje

ĮVADAS

Po Antrojo pasaulinio karo viena svarbiausių KGB organų veiklos krypčių buvo tirti karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmoniškumui, kuriuos per karą padarė vokiečiai. Čia pat, už fronto linijos iš pradžių be perstojo dirbo tribunolai, vėliau ir teismai. Tą patį saugumo organai keliais etapais darė ir Baltijos respublikose iki pat sovietų valdžios žlugimo. To darbo rezultatas – tūkstančiai tomų bylų, kuriose buvo surinkti apklausų protokolai, kaltinamosios išvados ir kiti tardymo dokumentai, dabar naudojami kaip šaltiniai Antrojo pasaulinio karo įvykiams atkurti. Šiame pranešime mėginsiu nuodugniau apžvelgti kai kuriuos saugumo organų darbo aspektus ir metodus tam tikrame etape. Daugiausia dėmesio bus skiriama XX a. septintajam dešimtmečiui.

TEISMO PROCESAI

Suiminėti ir bausti žmones už jų veiklą Estijos Respublikoje ar vokiečių okupacijos metais okupacinės sovietų valdžios organai pradėjo iškart po Estijos reokupacijos 1944 m. rudenį. Tais metais buvo suimta apie 4,5 tūkst. žmonių, kitais metais beveik dvigubai daugiau – jau per 10 tūkst. 1949 m. pabaigoje politiniais motyvais buvo suimta daugiau kaip 20 tūkst. žmonių. Po sąlyginio atoslūgio XX a. šeštojo dešimtmečio antrojoje pusėje nauja vadinamųjų parodomųjų procesų banga prasidėjo septintojo dešimtmečio pradžioje. Jų tikslas dažniausiai buvo ne teisingumas netgi pagal sovietines normas, o propaganda; jais siekta atskleisti šnipinėjimo veiklą, taip pat politinių ir kitų tikslų.

Per visą pokarį saugumo organai kruopščiai tyrinėjo archyvų dokumentus, kuriuose buvo galima rasti kompromituojančios medžiagos (apie tai savo pranešime kalbėjo Aigi Rahi-Tamm). Žmones, turėjusius ryšių su vokiečių okupacinės valdžios įstaigomis, ypač su saugumo policija ir SD, pradėta persekioti ir panaudoti vos pasibaigus karo veiksmams. Turima kompromituojanti informacija sudarė palankias sąlygas priversti žmones bendradarbiauti su sovietinio valstybės saugumo tarnybomis.

Estijoje, kaip ir visur kitur, Sovietų Sąjunga surengė keletą teismo procesų, kuriuos pagal dabartinį supratimą galima įvardyti kaip asmenų, kaltinamų karo nusikaltimais ir nusikaltimais žmoniškumui, teismus. Tais atvejais, kai procesas prieidavo iki teismo nuosprendžio paskelbimo, jis dažniausiai baigdavosi mirties nuosprendžiu. Nuo 1947 m. iki šeštojo dešimtmečio mirties bausmės nuosprendis Sovietų Sąjungoje buvo panaikintas. Remiantis Baudžiamojo kodekso 6 paragrafo nuostatomis, vėliau, sugrąžinus mirties bausmę, bausmė už karo meto nusi-

kaltimus, už kuriuos iki 1947 m. būtų grėsęs mirties nuosprendis, buvo pakeista laisvės atėmimu įvairiam laikotarpiui. Veikiantys įstatymai ir bendra teismų praktika šeštojo dešimtmečio procesuose skiriant bausmę pirmumą teikė laisvės atėmimui tais atvejais, kuriais anksčiau buvo skiriama mirties bausmė. Savaime suprantama, procesai neatskleidžia viso tyrimų vaizdo ir veiksmų, kurie buvo atliekami iki kaltinimo pateikimo. Vis dėlto iki mūsų dienų Estijos archyvuose išlikusios nedaugelis KGB kontržvalgybos skyrių bylų kartu su Estijos komunistų partijos Centro komiteto dokumentais padeda atkuri bendrą įvykių vaizdą.

Toliau mėginsime pasekti, kokiais metodais sovietų saugumas organizavo tyrimus ir parodomuosius procesus, taip pat kaip galima vertinti jo veiklą šiuo atžvilgiu. Rengdamas pranešimą nuodugniai susipažinau su penkių procesų, kurie buvo suorganizuoti Estijoje XX a. šeštajame dešimtmetyje, medžiaga. Trumpai apie juos:

1. Nuo 1960 m. gegužės 25 d. iki 1961 m. kovo 11 d. vyko tyrimas, taip pat teismo procesas asmenų, susijusių su daugiau kaip 2 tūkst. vokiečių ir čekų žydų žudynėmis netoli Talino, Kalevi Liiva vietovėje, 1942 m. rudenį.

2. Nuo 1960 m. lapkričio 25 d. iki 1961 m. sausio 20 d. vyko tyrimas ir teismo procesas asmenų, susijusių su koncentracijos stovyklos veikla ir žmonių žuvimu Tartu 1941 m. antrojoje pusėje.

3. Nuo 1961 m. birželio 5 d. iki rugsėjo 19 d. vyko parengiamasis tyrimas Evaldo Miksono byloje; jis buvo įtariamas žmonių sušaudymu 1941 m. vasarą, nes vadovavo savigynos *(omakaitse)* skyriui Pietų Estijoje ir „miško broliams“.

4. Nuo 1962 m. kovo iki gruodžio 15 d. vyko tyrimas ir teismo procesas prieš savigynos Pernu skyriaus narius dėl žmonių sušaudymo 1941 m. rudenį.

5. Nuo 1966 m. lapkričio 14 d. iki 1967 m. liepos 13 d. vyko parengiamasis tyrimas ir teismo procesas asmenų, susijusių su teismu ir savigyna, priėmusių ir įvykdžiusių mirties bausmės nuosprendžius Hapsaluje ir Liaenės apskrityje 1941 m. rudenį.

Šiais penkiais atvejais įtarus dalyvavimu nusikaltimuose buvo patraukta atsakomybėn iš viso 18 asmenų, tarp jų 10, gyvenančių Estijoje, ir 8, gyvenantys užsienyje. 13 iš jų teismas paskelbė mirties nuosprendį – 8, gyvenantiems Estijoje, ir 5 užsienyje gyvenantiems estams už akių. Medžiaga apie du užsienyje gyvenančius asmenis, kurie iš pradžių buvo įtraukti į bylą ir prieš kuriuos buvo surinkta pakankamai įkalčių, buvo išimta parengiamojo tyrimo stadijoje. Vieno asmens atžvilgiu parengiamasis tyrimas buvo sustabdytas, du suimtuosius Estijoje medicinos ekspertai pripažino nepakaltinamais dėl psichikos ligų.

DINGSTIS PRADĖTI TEISMO PROCESĄ

Galima daryti prielaidą, kad minėti tyrimai ir procesai nebuvo sovietinio saugumo organų tiriamojo darbo rezultatas, pasiektas per 15–20 metų, o iš anksto suplanuotos akcijos ir numatyti kaltinamieji. Žinoma, visa medžiaga dar toli gražu nėra nuodugniai ištirta ir ne į visus klausimus galima duoti vienareikšmius atsakymus. Vis dėlto kalbant bent apie du procesus galima teigti, kad šios problemos buvo iškeliamos į darbotvarkę per spaudą, o saugumo komiteto veiksmai tiriant bylas turėjo atrodyti kaip deramas „reagavimas“. Pirmuoju atveju signalą davė laikraštyje rusų kalba „Molodiož Estonii“ pasirodęs straipsnis „Tragedija Kalevi Liiva“. Straipsnis išspausdintas gavus vienos išsigelbėjusios čekų žydės laišką. Formali dingstis pradėti bylą prieš E. Miksoną buvo kaltinamoji žinutė Islandijos kairiųjų laikraštyje „Thjodviljinn“, kurią parašė Maskvos korespondentas.

LIUDYTOJŲ PARODYMAI

Kaltinamoji medžiaga nagrinėjamuose tyrimuose ir teismo procesuose daugiausia buvo imama iš Ypatingosios valstybinės komisijos vokiečių fašistinių grobikų ir jų talkininkų nusikaltimams nustatyti ir tirti (vadinamoji Ypatingoji komisija) bylų ir iš liudytojų parodymų. Minėta komisija veikė Sovietų Sąjungoje 1944–1945 m. Kadangi vokiečių okupacijos laikotarpiu dokumentai apie baudžiamųjų ar į juos panašių būrių sudėtį raštu nebuvo sudaromi, tai dokumentinių liudijimų praktiškai nebuvo. Išimtį sudarė mirties nuosprendžiai, pasirašyti kaltinamųjų, iš tiesų patvirtinantys jų kaltę.

Vis dėlto Ypatingosios komisijos medžiagą reikėtų vertinti labai atsargiai ir kritiškai. Joje tikrai buvo patikimų duomenų, bet remiantis jais padarytos apibendrinančios išvados visiškai neteisingos. Netgi sovietų saugumo organai to meto tarpusavio susirašinėjime buvo priversti pripažinti, kad negali suprasti, kokiais realiais duomenimis buvo pagrįsti Ypatingosios komisijos sprendimai ir išvados. Tuo tarpu būtent minėtos komisijos išvados ir sprendimai turėjo lemiamą reikšmę visuose mūsų nagrinėjamuose teismo procesuose.

Asmens kaltei įrodyti daugiausia remtasi liudytojų parodymais. Daug kalbėta apie kankinimus ir vaistų naudojimą, tačiau nepaneigiamų to įrodymų nėra. Pavyko pasikalbėti su buvusiu politiniu kaliniu, kalėjusiu vienoje kameroje su buvusiu Pernu savigynos nariu, kuris vėliau buvo nuteistas mirties bausme (ketvirtas atvejis). Kameroje jam duodavo tablečių arba miltelių, kuriuos išgėręs jis pasidarydavo labai ramus ir patenkintas, daug kalbėdavo ir būdavo pasirengęs pasakoti kam tik nori ir ką tik nori.

Analizuojant liudytojų parodymus kyla daug klausimų, juolab kad daugelis iš jų paty buvo susiję su tardomaisiais žudynių bylose. Iš žodinių prisiminimų galima daryti išvadą, kad, pavyzdžiui, Spalio revoliucijos Talino archyvo patalpose liudytojai praeidavo savotišką „mokymo kursą“: valstybės saugumo darbuotojai jiems aiškindavo, ką ir kaip jie turi kalbėti teisme. Nagrinėjamuose procesuose netgi specialiųjų tarnybų darbuotojai nebuvo tikri, ar galima tikėti liudytojų parodymais.

Pavyzdžiui, buvusį Liaenės apskrities savigynos skyriaus viršininką Ago Talvarą, gyvenantį Švedijoje, 1967 m. už akių nuteisė mirti. Jis buvo apkaltintas tuo, kad suorganizavo daugiau kaip 100 žmonių sušaudymą ir pats jame dalyvavo. Teisme buvo užregistruoti 47 liudytojai, tarp jų ir dalis buvusių savigynos narių.

1961 m. mirties bausmės nuosprendis už akių buvo paskelbtas buvusiam Tartu koncentracijos stovyklos viršininkui Karlui Linnasui. 1987 m. balandžio mėn. jis buvo perduotas SSRS prokuratūrai iš JAV. Netrukus po to prokuratūra ir KGB ėmė kurti planus, kad iš Švedijos būtų perduotas ir A. Talvaras. Estijos SSR KGB viršininkas Kortelainenas turėjo pripažinti, kad A. Talvaro perdavimas būtų netikslingas, nes, nepaisant pasirašytų mirties nuosprendžių, nėra jokių įrodymų, kad jis tiesiogiai dalyvavo sušaudymuose. Beje, šią išvadą KGB padarė sau. Dėl viso pikto spaudoje buvo paskelbta straipsnių, kad Švedija nesutiko perduoti A. Talvaro 1967 m.

Taigi nagrinėjamų teismo procesų medžiagą labai sunku laikyti patikimais istoriniais šaltiniais, nes joje nuolat operuojama daline tiesa. Ilgametis Estijos fondo, tiriančio nusikaltimus žmoniškumui, darbas rodo, kad visų procesų pagrindą sudarė tikri faktai, tačiau jokiu būdu negalima pasikliauti sovietinių organų atliktais tyrimais nustatant aukų skaičių, taip pat vertinti, kokį vaidmenį tuose nusikaltimuose atliko konkretūs asmenys.

SPAUDIMAS KALTINAMIESIEMS IR ĮTARIAMIESIEMS PER SPAUDĄ

Vakaruose gyvenantiems įtariamiesiems negalėjo ateiti į galvą mintis savo noru grįžti į Estiją ir pasiduoti sovietų saugumo organams. Iš tiesų buvo asmenų, kurie savo veikla vokiečių okupacijos metais „nusipelnė“, kad juos pasiektų sovietinės teisėtvarkos ranka. Norėdama juos paveikti Sovietų Sąjunga naudojosi tarpiniais užsienio kanalais arba vietiniais Estijos laikraščiais, kurie buvo platinami užsienyje per sovietų ambasadas. Suprantama, kad užsienyje gyvenančių asmenų teisminiu persekiojimu ir teismų procesais buvo siekiama ypatingų tikslų. Viena vertus, tai galėjo būti bausmė asmeniui, išvengusiam verbavimo, kaip, pavyzdžiui, buvusiam vokiečių saugumo policijos ir SD Estijos skyriaus vadui Ainui Ervinui Meriui, kuris už akių buvo nuteistas mirti 1961 m. Tačiau Didžioji Britanija, kur jis gyveno, jo neišdavė. Antra vertus, pateikus kaltinimą buvusiam Jegalos lagerio viršininkui Aleksandrui Laakui, kuris gyveno Kanadoje, jis buvo perduotas Sovietų Sąjungai po to, kai kaltinimas pasirodė spaudoje. Prie to prisidėjo sovietinei propagandai tarnaujanti spauda, paslaugiai ieškanti įvairiose šalyse gyvenančių persekiojamų emigrantų.

Dėl kitų dviejų teismo procesų neturiu įrodymų, kad jie buvo pradėti nepavykus užverbuoti asmenų bendradarbiauti, bet:

1. 1961 m. birželio 5 d. buvo pradėta baudžiamoji byla tiriant Evaldo Miksono veiklą Estijoje fašistinės okupacijos metais (tuo metu jis kaip Evaldas Hindrikssonas gyveno mažoje NATO priklausančioje šalyje Islandijoje). Formali dingstis pradėti baudžiamąją bylą buvo, kaip minėta, žinutė Islandijos kairiųjų laikraštyje. Jau pirmaisiais pokario metais prieš E. Miksoną buvo rasta kompromituojančios medžiagos, esą jis 1941 m. rudenį galėjęs būti Tartu koncentracijos stovyklos viršininko padėjėju. Beveik pusę metų trukusio parengiamojo tyrimo metu nenustatyta, kad E. Miksonas priklausė koncentracijos stovyklos vadovybei. Tačiau atliekant parengiamąjį tyrimą atsirado liudytojų, kurie paliudijo, kad jis dalyvavo „miško brolių“ veikloje ir buvo susijęs su savigynos vadovybe. Tarp liudytojų buvo asmuo, kuris teigė, kad E. Miksonas pats žudė suimtuosius. Kaip žinoma, „miško broliai“ ir savigynos nariai suiminėdavo vietinius sovietų aktyvistus ir naikintojų batalionų narius. Dėl to negalėjo būti jokių kliūčių pateikti kaltinimą E. Miksonui. Tuo pat metu prieš jį toliau vyko kampanija Islandijos kairiųjų spaudoje.

1961 m. rugpjūčio 24 d. prokuroras gavo prašymą leisti pratęsti tyrimo laiką, kad būtų galima surinkti papildomų liudijimų iš žuvusiųjų šeimų narių. Tačiau rugsėjo 19 d. Estijos SSR KGB tardymo skyriaus viršininkas pranešė, kad tyrimas sustabdomas, nes „nėra žinoma tiksli įtariamojo gyvenamoji vieta“, nors pavasarį gautais duomenimis jo adresas byloje buvo.

E. Miksono sūnus prisiminė, kad 1961 m. ištisus šešis mėnesius apie jo tėvą rašė komunistinė spauda ir jis buvo nuolat sekamas. Tėvai neleido sūnui kartu su bendraamžiais eiti į prieplauką pasižiūrėti sovietinio tanklaivio, nes bijojo, kad jo nepagrobtų. 1962 m. balandžio mėn. E. Miksono byla buvo grąžinta į Taliną kaip nereikalinga. Tų pačių metų rugsėjo 17 d. E. Miksonas Reikjavike atidarė populiarią „estų pirtį“. Prisimindamas sūnus pasakojo: „Tenai ateidavo ir paprasti žmonės, ir sovietų ambasados darbuotojai, net Islandijos vyriausybės vadovai“. 1983 m. Estijos SSR KGB tardymo skyriaus viršininkas dar kreipėsi į vietos valdžios institucijas prašydamas pateikti jų turimą informaciją apie E. Miksoną, tačiau jokios informacijos nebuvo.

2. 1962 m. pradėtas buvusių Pernu savigynos skyriaus narių veiklos teisminis tyrimas. Byla prasidėjo pranešimu, kuriame, be ki-

ta ko, sakoma: „Mirties bausmės nuosprendžius vykdė trisdešimties žmonių komanda, vadovaujama kapitono Villemo Raido ir Arkadi Valdino“. V. Raidas ir A. Valdinas baudžiamojon atsakomybėn nebuvo patraukti, nors jų abiejų pavardės buvo sąrašuose asmenų, prieš kuriuos turėjo būti pradėtas teisminis tyrimas, ir todėl jie turėjo būti ieškomi. Kaltinimas buvo pateiktas keturiems suimtiesiems, jiems paskelbtas mirties nuosprendis.

V. Raidas ir A. Valdinas baigiantis karui pasitraukė iš Estijos ir gyveno Švedijoje. V. Raido gyvenamoji vieta KGB buvo žinoma jau 1957 m. Mirties nuosprendis už akių jam nebuvo paskelbtas. Vis dėlto po metų, 1963 m. rugsėjo 13 d., sovietiniame laikraštyje „Sirp ja Vasar“, kuris buvo aktyviai platinamas tarp užsienyje gyvenančių estų, pasirodė straipsnis pavadinimu „Hauptšturmfiureris Vilemas Raidas ir kiti“. Jame V. Raidas buvo siejamas su Adolfu Eichmanu. Ši tema eskaluota ir vėliau.

A. Valdinas, bendradarbiavęs su švedų, amerikiečių ir anglų žvalgybomis, po karo visą dešimtmetį ne kartą dalyvavo užjūrio žvalgybos ir radijo žaidimuose su KGB. Nuo 1956 m. tai tapo žinoma žvalgybininkams, ir tada anksčiau parengti KGB žvalgybos planai buvo nustumti į šalį. KGB užsibrėžė tikslą užverbuoti A. Valdiną. Iš sovietų saugumo dokumentų neaišku, kuo baigėsi tie mėginimai. Vis dėlto teismo byla prieš A. Valdiną nebuvo iškelta ir propagandiniuose KGB triukuose prieš V. Raidą jo pavardė nebuvo minima.

TEISMO PROCESŲ ORGANIZAVIMAS

Jei kaltinamasis nebaigė gyvenimo savižudybe, nepateko į pamišėlių namus arba kokiu nors kitu būdu neišvengė kaltinimo, tai toks asmuo, įtariamas padaręs nusikaltimą, anksčiau ar vėliau atsidurdavo teisme.

SSRS Konstitucija skelbė, kad teisėjai yra nepriklausomi ir paklūsta tik įstatymui ir kad prokuratūra atlieka savo funkcijas neatsižvelgdama į vietos organus ir yra pavaldi tik aukščiausiam organui – SSRS prokurorui. Tuo remiantis būtų galima teigti, kad SSRS teismuose formaliai galiojo teisėjų ir prokuratūros nepriklausomumo principas. Apie vadovaujantį komunistų partijos vaidmenį SSRS visuomenės gyvenime Konstitucijoje nebuvo kalbama. Iš tiesų visi parodomieji teismo procesai buvo rengiami kartu su partinėmis institucijomis. Estijos SSR KGB ir prokuratūra savo pasiūlymus dėl teismo procesų organizavimo pateikdavo Estijos komunistų partijos Centro komitetui. EKP CK biuras ir pirmasis sekretorius Johanas Kiabinas savo veiksmus sprendžiant kylančias problemas derino su SSKP CK. Pavyzdžiui, prieš pirmąjį teismo procesą Estijos SSR prokuroras Valteris Raudsalu kreipėsi į Ūkio ir administracijos bei Prekybos organizacinio skyriaus (!) viršininką Čepuriną su pasiūlymu dėl teisme dalyvaujančių advokatų. Kandidatūros buvo suderintos tarp prokuratūros, KGB ir Aukščiausiojo Teismo. Vieno iš trijų advokatų kandidatūra buvo atmesta ir pakeista. EKP Centro komitetui buvo pateikta susipažinti visi galutiniai tekstai, kaltinamosios išvados ir kita medžiaga.

Kaip minėta, pagal SSRS įstatymus ir teismų praktiką pirmenybė tokiuose procesuose turėjo būti teikiama bausmei laisvės atėmimu, tačiau tai tikriausiai netiko propagandiniams tokių procesų tikslams. Išlikę dokumentai neduoda aiškaus atsakymo, kaip buvo sprendžiami juridiniai klausimai dėl kiekvieno konkretaus fakto. Vis dėlto vieno proceso metu šis aspektas išryškėjo: dėl teismo, įvykusio 1962 m. gruodžio 11–15 d., sprendimo yra SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko Leonido Brežnevo rezoliucija, užrašyta ant KGB pateikto rašto, kad priimant teismo sprendimus išskirti-

niais atvejais galima netaikyti lengvinančių aplinkybių pagal galiojančius bausmių įstatymus. Kuriais atvejais ir kuo remiantis galima nesilaikyti SSRS įstatymo, turi spręsti teisininkai. Pavyzdžiui, neteisėta buvo skelbti reportažą apie teismo procesą ir informaciją apie teismo nuosprendį SSRS prokuratūros žurnale „Socialističeskaja zakonnost“ 1962 m. sausio mėn., t. y. dar iki proceso pradžios, apie Tartu koncentracijos stovyklos veikėjų bylą. „Klaida“ padaryta dėl to, kad pavėluota pradėti teismo procesą, ir tai išaiškėjo, kai žurnalo numeris jau buvo surinktas. Tada teko jį spausdinti iš naujo, o minėtą straipsnį spausdinti pataisytą.

TRUMPOS IŠVADOS

Apibendrinant galima daryti išvadą, kad XX a. septintojo dešimtmečio pradžioje SSRS kilo nauja teismo procesų banga prieš asmenis, apie kuriuos buvo surinkta kompromituojančios medžiagos, kad jie bendradarbiavo su vokiečių okupacinės valdžios įstaigomis. Pagal dabartinę sampratą, jiems buvo pateikti kaltinimai padarius karo nusikaltimus ir nusikaltimus žmoniškumui. Šio tyrimo duomenys rodo, kad kaltinimai būdavo grindžiami tikrais faktais. Tačiau metodai, kurie buvo taikomi tyrimo procese ir pateikiant kaltinimą, leidžia daryti išvadą, kad tai nebuvo objektyvus įtariamųjų kaltės tyrimas ir teisingo nuosprendžio paskelbimas. Tardymo ir teismo organai tokius procesus pirmiausia naudojo politiniams, žvalgybiniams arba kokiems nors kitiems tikslams pasiekti. Kaltinimas ir teismo nuosprendis dažniausiai buvo grindžiamas ne realiais įrodymais, o neaiškiais Ypatingosios komisijos liudijimais apie padarytą nusikaltimą. Nusikaltimų aukų skaičius sovietinių tyrimo organų dokumentuose nepagrįstai padidintas, palyginti su tikruoju. Nagrinėtuose teismo procesuose kaltinamasis aktas konkretiems asmenims dažniausiai buvo pateikiamas remiantis parengiamojo tyrimo metu surinktais liudytojų parodymais. Kaltais pripažinti asmenys buvo susiję su inkriminuojamais nusikaltimais, bet ne visada įtikinamai įrodytas tų asmenų vaidmuo juose. Daug klausimų kyla susipažinus su konkrečių asmenų kaltės įrodymais, taip pat neaiškus jų kaltės dydis. Šiame pranešime nesiekta pateikti teisinį tų teismo procesų ir jų metu priimtų sprendimų įvertinimą; tai jau specialaus tyrimo tema. O dėl A. Alvaro proceso, tai teisinį tokio pobūdžio nuosprendžių įvertinimą pateikė patys KGB darbuotojai.

Istorikams kyla sunki dilema. Viena vertus, gausūs didelės istorinės svarbos šaltiniai, kita vertus, tų teismo procesų organizavimo ir liudytojų parodymų išgavimo metodai verčia istorikus labai atsargiai vertinti pateikiamus faktus. Kiekvienu konkrečiu atveju jie turi būti itin kritiškai analizuojami.

Arvydas Anušauskas

KGB ir teritorijos kontrolė

Siekiant kontroliuoti visuomenę ir jos ryšius su kitose šalyse gyvenančiais žmonėmis, taip pat jų judėjimą (migraciją, emigraciją, turizmą), KGB teko sukurti tam tikrą „teritorijos kontrolės“ sistemą. Jos svarbiausiais bruožais tapo:

– kontroliuojamo ploto sumažinimas ir likusios teritorijos apribojimas draudimų sistema;

– kontroliuojamo žmonių skaičiaus sumažinimas ir likusių žmonių judėjimo sumažinimas draudimų sistema.

Tai leido KGB tam tikrose srityse vykdyti ne visuotinę, o atrankinę kontrolę – tam tikrų iš anksto apibrėžtų žmonių grupių, tam tikrų apibrėžtų žmonių ryšių, tam tikrų nustatytų teritorijų. Be draudimų sistemos – oficialių ir neoficialių draudimų, patvirtintų viešai paskelbtais įstatymais ir slaptais žinybiniais normatyviniais aktais (instrukcijomis, nutarimais, įsakymais) – KGB nebūtų galėjęs organizuoti savo veiklos ir vykdyti valdančiojo komunistinio-nomenklatūrinio sluoksnio iškeltų uždavinių.

XX a. aštuntojo dešimtmečio pradžioje vėl susirūpinta slaptumo režimo stiprinimu. Tai reiškė ne tik informacijos slėpimą šifravimo, kodavimo, maskavimo ir dezinformavimo būdu. Tai kartu reiškė, kad buvo išplėsta draudžiama lankyti teritorija. Lietuvos SSR kariškiams tiesiogiai buvo priskirta 0,9–1,3 proc. šalies teritorijos, o įvairiomis formomis okupacinė kariuomenė naudojo arba kontroliavo apie 6 proc. Lietuvos ploto, kur „civilinės administracijos ir piliečių veikla [...] buvo iki minimumo apribota“[1]. KGB ypač slaptų objektų statybos ir veikimo laikotarpiu nuolat turėjo vykdyti dezinformacines priemones, kurios paslėptų tikrąją tų objektų paskirtį.

Palaikyti ryšius su užsieniu buvo šiek tiek lengviau po SSKP XX suvažiavimo. Į Sovietų Sąjungą pradėta įsileisti užsieniečių. 1957 m. įvyko komunistinių ir trečiojo pasaulio šalių jaunimo festivalis. Tų metų birželio mėn. SSRS KGB parengė 12 punktų instrukciją, kaip elgtis respublikiniams KGB, aptikus užsieniečius jų teritorijose. Užsienietis turėjo būti sulaikomas, patikrinami jo dokumentai, surašomas aktas, ir jis išsiunčiamas[2]. Lankytis Baltijos šalyse užsieniečiams buvo uždrausta. Specialiai parinktas užsieniečių grupes į Vilnių pradėta leisti 1959 m. Visa likusi Lietuvos teritorija buvo uždara zona. Vėliau leista įvažiuoti kai kuriems giminaičiams; jiems buvo nustatyti griežti buvimo Lietuvoje reikalavimai, be to, juos visada sekė KGB. Tačiau dauguma lietuvių emigrantų bijojo važiuoti į Lietuvą, nes baiminosi, kad sovietų valdžia gali atgal neišleisti.

Sovietų Sąjungoje užsieniečių priėmimas buvo griežtai reglamentuojamas, visada derinamas su KGB. Ryšius su užsieniu palaikanti organizacija sudarydavo užsieniečių priėmimo planą. Jame buvo nurodytas tikslas, svarstomų klausimų sąrašas, pateikiamas informacijos turinys ir apimtis, lankytinų objektų sąrašas. 1977 m. gruodžio 19 d. buvo patvirtintas naujas užsieniečiams uždarų rajonų bei miestų sąrašas[3] (toks sąrašas buvo įvestas dar 1966 m. birželio 16 d.)[4]. Užsieniečiai negalėjo grožėtis Kamčiatkos ir Sachalino gamtovaizdžiais, plaukti Baltosios ir

Baltijos jūrų, Volgos ir Baltijos kanalais, Jenisiejaus upe, Lenos upe į šiaurę nuo Jakutsko, lankytis pirmojo sovietų GULAG'o išgarsintose Solovkų salose, karinėmis įmonėmis garsiose Sverdlovsko (Jekaterinburgo) ir Gorkio (Nižnij Novgorodo) srityse, veikiančiu politinių kalinių lageriu žymioje Mordovijos Autonominėje Respublikoje, pokariu aneksuotoje Kaliningrado srityje, šiaurinio jūros kelio uostuose ir už poliarinio rato esančiuose miestuose, Tolimųjų Rytų Primorės krašte, Kolymos lagerių sostinėje Magadane, Vakarų Ukrainoje, beveik visoje Kazachijos teritorijoje, pagarsėjusioje branduolinių bandymų poligonais ir kosmodromu. Buvo uždara visa Estijos teritorija, išskyrus Talino, nutautintus Kohtla Jervės ir Narvos miestus bei kelis tranzitinius maršrutus respublikos teritorija. Panaši padėtis buvo ir Latvijoje. Čia užsieniečiai galėjo lankytis Rygoje, Ventspilyje, Salaspilyje, Siguldoje ir Jūrmalos bei Saulkrastos kurortuose.

Lietuvoje užsieniečiams paliktas atviras Vilnius, Kaunas, Druskininkai, Pirčiupiai ir Trakai[5]. 1966 ir 1970 m. leistos trumpalaikės kelionės (iki 3 parų užsieniečiams iš kapitalistinių šalių ir iki 14 parų – užsieniečiams iš Rytų bloko šalių) į Druskininkus, o vienadienės išvykos (be nakvynės) – į Trakus, Elektrėnus, Grigiškes, Pirčiupius. Nuo 1987 m. gruodžio 21 d. Sovietų Sąjungos Ministrų Tarybai patvirtinus užsieniečiams lankytis uždraustų teritorijų sąrašą, į jį pateko vėl visa Lietuvos teritorija, išskyrus Vilnių, Kauną, Druskininkus, Trakus ir Rumšiškes (vėliau įrašyta Palanga). 1988 m. kovo mėn. iš draudžiamų lankytis teritorijų sąrašo išbraukti Alytaus, Kaišiadorių, Kauno, Prienų, Trakų ir Varėnos rajonai. Lydimi agentų (dažniausiai dirbusių gidais) „Inturisto" autobusais užsieniečiai galėjo važiuoti ir iki Klaipėdos, Šilutės bei Tauragės. Tokia „Potiomkino kaimų" sistema leido gana veiksmingai kontroliuoti užsieniečius, kad jie nepasklistų po visą Lietuvą.

Įmonių, įstaigų ir organizacijų, kuriose buvo leidžiama lankytis užsieniečiams atviruose rajonuose, vadovai užsieniečių lankymosi galimybes ir programą derindavo su KGB. Jei įstaiga ar įmonė nebuvo įrašyta į specialų lankytinų objektų sąrašą, tai lankantis užsieniečiams kiekvienu atveju reikėjo gauti vietinių partinių institucijų ir KGB leidimus. Bet ir tokiu atveju su užsieniečiais galėjo palaikyti ryšius tik specialiai tam skirti asmenys, patikrinti KGB[6]. Be abejonės, KGB nebūtų pajėgęs kontroliuoti visų užsieniečių ryšių su vietos gyventojais, jei ne užsieniečių lankymosi teritorijų ir objektų ribojimas, nurodymas užsienio turistus vežioti tik „Inturisto" transportu, apsistoti tik tam tikruose viešbučiuose, valgyti užsieniečiams skirtuose restoranuose. Bet pasitaikydavo ir išimčių. Kiekvienais metais keli šimtai žmonių, tarpininkaujant juos priimančioms organizacijoms, lankydavosi „uždaruose rajonuose". Tokiomis galimybėmis naudojosi užsieniečiai, kuriems dėl jų vizitų ir darbo specifikos buvo daromos išimtys (pavyzdžiui, „uždaruose rajonuose" dirbusiems užsienio specialistams, kurie derindavo pramonės įrenginius).

KGB, negalėdamas visko kontroliuoti vien savo metodais ir ištekliais, sukūrė tam tikrą veikiančiojo rezervo karininkų kategoriją, kuriai priklausę KGB darbuotojai kontržvalgybos užduotis vykdė prisidengdami darbu kitose įstaigose. Tam tikrose įmonėse, įstaigose kai kurias pareigas nuolat eidavo KGB karininkai. Pirmiausia jie rūpinosi valstybės paslapčių saugojimu slaptuose, SSRS gynybos ministerijai priklausančiuose objektuose (40 proc. veikiančiojo rezervo karininkų), taip pat buvo naudojami specialios technikos kūrimo (apie 27 proc.), sekamų žmonių išankstinio įspėjimo („moralinio šantažo"), užsienio piliečių sekimo (dirbant ministerijose, žinybose; apie 20 proc. veikiančiojo rezervo karininkų) užduotims vykdyti. Dauguma šių karininkų buvo patyrę KGB darbuotojai, dažniausiai 40–50 metų

amžiaus, beveik visi – turintys aukštąjį išsilavinimą. Lietuvoje veikiančiojo rezervo karininkų daugiausia buvo Užsienio reikalų ministerijoje (vizų skyriuje ir kt.), Vidaus reikalų ministerijoje, Kultūros ministerijoje, „Tėviškės“ draugijoje, karinėse įmonėse ir karinio pobūdžio tyrimus vykdžiusiuose institutuose. Tai leido panaudoti legalias minėtų įstaigų galimybes ir kontroliuoti iš vidaus.

Remiantis to meto ideologizuotu vertinimu dėl neigiamos Vakarų įtakos sovietiniam žmogui ir dėl potencialių „socialistinės sistemos priešų“ (ir tuometinių, ir likusių iš praeities), visuomenė iš anksto buvo padalijama į patikimus, nelabai patikimus, nepatikimus asmenis ir priešus.

Išankstinė atranka į patikimųjų sluoksnį charakteristikų, slapto informacijos rinkimo ir patikrinimo būdais leido per KGB „išfiltruoti“ nemažą dalį žmonių. Patikimieji buvo, pavyzdžiui, asmenys, turintys teisę dirbti su slapta informacija (Lietuvoje buvo 14 tūkst. žmonių, turėjusių teisę dirbti su ypatingos svarbos ir visiškai slaptais dokumentais), turintys teisę laikinai išvykti į užsienį (kiekvienais metais – apie 18 tūkst. žmonių), tam tikrų profesijų atstovai (jūrininkai, lakūnai), tarnaujantieji tam tikrose kariuomenės rūšyse (specialios paskirties daliniuose ir pan.).

Dalis visuomenės iš anksto buvo priskiriama vadinamajai „neigiamai aplinkai“. Tai apie 80 tūkst. buvusių politinių kalinių, tremtinių, pasipriešinimo dalyvių (legalizuotų buvusių partizanų). Taip pat buvo išskirti turintieji netinkamų ryšių – apie 800 tūkst. žmonių, turėjusių giminių užsienyje, iš jų daugiau kaip pusė milijono susirašinėjo su giminėmis ir apie 135 tūkst. gaudavo siuntinių.

Išvykimas į užsienį reiškė daugiau negu eilinę kelionę. Tai buvo svarbus socialinis reguliatorius: buvo atrenkami jei ne patikimiausi žmonės, tai bent valdžios akyse neturėję jokių nusižengimų sistemai. Valdžios pasitikėjimo išraiška galėjo būti leidimas vykti į užsienį, o tai visuomenės akyse reiškė, kad tas žmogus įgavo kitą statusą: yra „patikimesnis“ ar „ištikimesnis“. Bet mechanizmas, kuris leisdavo peržengti vadinamąją „geležinę uždangą“, nebuvo toks paprastas. Žmonių teisių ir galimybių ribojimai, susiję su migravimo, emigravimo ir asmeninių ar dalykinių ryšių su užsieniu palaikymu, nebuvo vien KGB reikalas. Į šios užduoties įgyvendinimą KGB buvo įtrauktas kaip pagrindinis „žaidėjas“ (rūpinosi slaptu informacijos apie asmenį rinkimu). Ne mažiau svarbūs dalyviai buvo LKP CK komisija (tvarkė draudimų ir leidimų išdavimą politiniu aspektu) ir Vidaus reikalų ministerija (techniškai įforminDavo draudimus ar išduodavo leidimus).

SSRS Ministrų Tarybos 1970 m. rugsėjo 22 d. nutarimu Nr. 801 buvo nustatyta išvykimo ir atvykimo į Sovietų Sąjungą tvarka; jame numatyta, kad išvažiuoti neleidžiama tiems, kurių „išvykimas gali padaryti žalą sovietinės valstybės interesams“[7]. Siekiant dar labiau mažinti žmonių, norinčių išvykti į užsienį, skaičių pagal socialistinį principą buvo nustatyta „eilė“: pakartotinis prašymas galėjo būti svarstomas ne anksčiau kaip po metų. Vykti privačiais reikalais į kapitalistines ir besivystančias šalis leidimai buvo išduodami ne dažniau kaip kartą per dvejus metus, o į socialistines valstybes – ne dažniau kaip kartą per metus.

Per LKP CK išvykimus į užsienį kontroliavusios komisijos (vienas paskutiniųjų jos vadovų buvo Lionginas Šepetys) filtrą dėl politinių pažiūrų ar praeities nepraeidavo maždaug trečdalis žmonių. Pavyzdžiui, 1978 m. buvo peržiūrėtos 28 892 bylos, iš jų 18 617 buvo pripažintos teigiamomis, t. y. su turistinėmis grupėmis leista išvykti į socialistines šalis 15 659 žmonėms ir 2958 – į kapitalistines valstybes[8].

Kai kas galėjo „geležinę uždangą“ įveikti palyginti nesunkiai, jei pasinaudodavo nuo

1956 m. egzistavusiu KGB kontroliuojamų ryšių su užsieniu kanalu – Lietuvos kultūrinių ryšių su tautiečiais užsienyje komitetu (toliau – Komitetas, „Tėviškės“ draugija). Tai buvo Lietuvos SSR KGB globojama organizacija. SSKP Centro komiteto sprendimu nuo 1976 m. Komiteto pirmininko pavaduotojais buvo skiriami KGB veikiančiojo rezervo karininkai[9]. Pagrindinis siekis – ne tik kontroliuoti turizmo ar moksliniais tikslais atvykusius lietuvius išeivius, bet ir juos depolitizuoti, atitraukti nuo politinės veiklos ir Baltijos valstybių nepriklausomybės atkūrimo judėjimo, kompromituoti emigrantų antisovietinių organizacijų vadovus.

Ryšių tarp emigrantų ir okupuotos gimtinės palaikymas buvo vertinamas kaip emigrantų, kurie ryšius laikė šalutiniu okupacijos fakto pripažinimu, politinės įtakos išmėginimu. Kartu siekta neutralizuoti tuos, kurie naudodamiesi ryšiais su okupuota gimtine rinko informaciją apie padėtį Sovietų Sąjungoje ir skleidė nacionalistines pažiūras. Kiekvienam organizuotų emigrantų grupių atvykimui buvo kruopščiai rengiamasi: iš anksto parenkami objektai, kuriuose bus lankomasi, atrenkami gidai-vertėjai.

LKP CK ir LSSR KGB per savo patikėtinius, dirbančius SSRS diplomatinėse struktūrose, ir prokomunistiškai ar prosovietiškai nusiteikusius „pažangius“ lietuvius stengėsi diskredituoti lietuvių išeiviją bei propaguoti „suverenios Tarybų Lietuvos“ gyvenimą, patraukti į savo pusę kai kurias liberaliai nusiteikusias lietuvių emigrantų organizacijas. 1963 m. rugsėjo 28 d. LKP CK Ideologiniame skyriuje buvo įkurtas užsienio politinės propagandos sektorius.

Labai nevienareikšmiškai susiklostė LSSR administracijos santykiai su Lietuvos žydų bendruomene, kuri sovietų valdžios metais siekė emigruoti iš Lietuvos. LSSR administracija priešinosi žydų emigracijai ir bet kokiam jų išskirtinumui Lietuvoje. Emigruoti taip pat galėjo reikalauti užsienyje giminių turintys lietuviai, lenkai bei kitų tautų atstovai.

Apskritai emigracija iš Lietuvos turėjo politinį atspalvį, nes diskreditavo socializmo ir „tarybų valdžios pasiekimus“. Iš viso po Antrojo pasaulinio karo iki 1988 m. sovietų valdžia oficialiai leido išvykti iš Lietuvos į vadinamąsias kapitalistines šalis 31 tūkst. žmonių, iš jų 17 tūkst. į Izraelį. 1988 m. Lietuvoje dar gyveno 14 tūkst. žydų ir 3 tūkst. vokiečių[10]. Sovietų valdžia visaip trukdė vokiečiams grįžti į istorinę tėvynę. Iki 1988 m. sovietų valdžia buvo priversta oficialiai išleisti į Vokietiją 12 tūkst. vokiečių[11].

Ypatingą vietą Lietuvai plėtojant ryšius su užsieniu užėmė Lenkija. Ši komunistinio Varšuvos sutarties karinio bloko narė vis dėlto buvo vienintelis Lietuvos langas į išorinį pasaulį. Daugelį žmonių siejo giminystės ryšiai, iš Lenkijos vyko pusiau legalus vakarietiškų prekių ir literatūros importas. Bet ir ryšiai su šios Rytų bloko narės piliečiais buvo kontroliuojami gana kruopščiai, pirmiausia atsižvelgiant į Lenkijos vidaus politinę padėtį. 1981–1982 m. atvykstančiųjų iš Lenkijos srautas buvo sumažintas dešimtis kartų.

Prasidėjus „pertvarkai“ pasikeitė ir požiūris į kontroliuojamus ryšius su užsieniu. Tačiau kontrolės sistema toliau veikė. Nebuvo numatyta ją visiškai panaikinti, nors dalies apribojimų atsisakyta 1989 m.

Nuorodos

[1] R. Baubinas, J. Timinskas, *Karinė gamtonauda Lietuvoje sovietmečiu: ekologinės pasekmės,* V., 1997–1998, p. 75.

[2] SSRS KGB 2-osios vyr. valdybos viršininko gen. mjr. Gribanovo 1957 m. birželio 19 d. raštas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 3, b. 528, l. 245.

[3] SSRS KGB 1977 m. gruodžio 19 d. nutarimas Nr. 1099–357, Latvijos valstybinis archyvas (toliau – LAVA), f. 101, ap. 42, b. 72, l. 75–84.

[4] Latvijos SSR KGB laikinojo pirmininko B. Pugo raštas LKP CK, ibid., ap. 43, b. 75, l. 33.

[5] SSRS KGB 1977 m. gruodžio 19 d. nutarimas Nr. 1099–357, ibid., l. 77–83.

[6] SSRS Ministrų Tarybos 1972 m. rugpjūčio 23 d. nutarimas Nr. 637–207, ibid., ap. 36, b. 82, l. 44.

[7] SSRS Ministrų Tarybos 1970 m. rugsėjo 22 d. nutarimas Nr. 801, ibid., ap. 34, b. 139, l. 51.

[8] 1978 m. pažyma „Dėl išvykų į užsienį komisijos prie LKP CK darbo“, LYA, f. 1771, ap. 256, b. 182, l. 29; L. Šepečio vadovaujamos komisijos 1988 m. sausio 5 d. ataskaita už 1987 m., ibid., ap. 271, b. 183, l. 157, 164.

[9] Latvijos SSR KGB pirmininko L. Avdiukevičiaus 1977 m. vasario 14 d. tarnybinis pranešimas Latvijos KP Centro komitetui, LAVA, f. 101, ap. 42, b. 74, l. 21.

[10] LKP CK pirmojo sekretoriaus R. Songailos 1988 m. sausio 25 d. raštas SSKP CK, LYA, f. 1771, ap. 271, b. 183, l. 14–20.

[11] *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija,* V., 2005, p. 262.

Kazimierz Woycicki

Vokietijos Demokratinės Respublikos ir Lenkijos Liaudies Respublikos politinės policijos

Abi politinės policijos buvo suformuotos Vidaus reikalų liaudies komisariato (toliau – NKVD), jų veiklą ilgai prižiūrėjo sovietiniai patarėjai[1]. Rytų Vokietijos ir Lenkijos komunistų partijos tiesiogiai nedalyvavo formuojant saugumo institucijas, tačiau narystė partijoje lemdavo skyrimą į aukštesnes pareigas.

Sovietų valdžiai buvo būtina sukurti saugumo struktūras. Kadangi palydovinės komunistų partijos buvo silpnos (stalininės represijos jas dar labiau susilpnino), sovietų valdžia visiškai nepasitikėjo savo sąjungininkais. Lenkijoje kilo visuotinis visuomenės pasipriešinimas, o komunistų valdžia buvo itin silpna, tad sovietų nepasitikėjimas yra suprantamas. Rytų Vokietija – tai nugalėtas ir neapkenčiamas priešas. Ji tik 1949 m. atgavo valstybingumą ir dalinę nepriklausomybę, nors saugumo struktūrų pagrindus pradėta rengti jau po 1945 m.

1944–1953 m. abiejų šalių saugumo tarnybos kovojo su tikrais ir tariamais priešais. Lenkijos Liaudies Respublikos egzistavimo pradžioje vyko ginkluota kova su nepriklausomu lenkų pogrindžiu. Tuo metu saugumo tarnybos buvo priverstos bendradarbiauti su NKVD daliniais. Dėl pogrindžio pasipriešinimo komunistų valdžia darė didelį spaudimą, kad būtų sukurtos saugumo struktūros. Saugumo tarnybų biudžetas XX a. penktajame dešimtmetyje buvo dešimt kartų didesnis negu Rekonstrukcijos ministerijos, nors šalis buvo sugriauta.

Rytų Vokietijos saugumo struktūroms lemtingi metai buvo ne 1949-ieji, kai buvo sukurta Rytų Vokietija, bet 1953-ieji, kai vyko darbininkų sukilimas. Didelis visuomenės sukilimas politinei policijai buvo visiškai netikėtas, ji nepajėgė kontroliuoti šių įvykių. 1953 m. patirtis buvo labai svarbi Štazi iki pat komunistinio režimo žlugimo Rytų Vokietijoje. Nuo tada Rytų Vokietijos politinė policija plėtėsi ir daugiau nepatyrė tokių didelių sukrėtimų. Nuo 1958 m. iki šios organizacijos gyvavimo pabaigos Štazi vadovu buvo Egonas Mielke'as. Jis tapo Rytų Vokietijos politinės policijos veiklos tęstinumo ir galios simboliu bei pasivijo savo pirmtakus nacius[2].

1989 m. Štazi dirbo 102 tūkst. pareigūnų ir 170 tūkst. neoficialių darbuotojų (informatorių); tai sudaro 2,5 proc. 18–60 metų amžiaus gyventojų. 66 gyventojams teko vienas informatorius ar Štazi pareigūnas. Tai leidžia daryti prielaidą, kad Rytų vokiečiai per visą istoriją buvo labiausiai išnaudojami politinės policijos. Specifiniai ryšiai tarp Štazi ir jos manipuliuojamų aukų informatorių atsispindi ne tik istoriniuose tyri-

muose, bet ir literatūroje, pavyzdžiui, Wolfgango Hillbicho 1993 m. sukurtoje novelėje „Aš“ (vok. „Ich“)[3].

Šiek tiek skyrėsi Lenkijos politinės policijos duomenys. Iš pradžių politinė policija plėtojosi greičiau, nes buvo sovietų okupacinėje zonoje. Priežastį jau minėjome – lenkų pogrindžio ginkluotas pasipriešinimas, besitęsianti kova su nacių ir sovietų okupantais Antrojo pasaulinio karo metu. Komunistų partijai buvo nelengva rasti naujų slaptosios policijos bendradarbių, jų išsilavinimo lygis buvo labai žemas. Vidurinis išsilavinimas, jau nekalbant apie aukštąjį, buvo laikomas „suterštos“ buržuazijos ženklu.

1953-ieji buvo politinės policijos klestėjimo metai. Tačiau po Stalino mirties ji nuolat patirdavo sukrėtimų ir krizių. Pirma iš jų kilo 1953–1954 m., kai vienas aukščiausių pareigūnų pabėgo į užsienį[4]. Dar didesnė krizė įvyko 1956 m. Politinė policija dažnai keisdavo pavadinimą – nuo valstybės saugumo ministerijos iki valstybės saugumo komiteto, – kad galėtų prisidengti saugumo tarnybomis Vidaus reikalų ministerijoje. Dar dažniau ji keisdavo savo vadovus: iš viso pasikeitė 10 vadovų[5] (Vokietijos Demokratinėje Respublikoje – vos 3).

Labai svyravo pareigūnų ir slaptų informatorių skaičius. Stalininiu laikotarpiu jų buvo 100 tūkst. Tai didžiausias skaičius iki septintojo dešimtmečio pradžios, kai slaptų informatorių buvo 11 tūkst., vėliau šis skaičius augo labai lėtai. Dėl konflikto su Bažnyčia XX a. septintajame dešimtmetyje ir darbininkų sukilimo 1970 ir 1976 m. dalis komunistų partijos narių iš politinės policijos reikalavo aktyvesnių veiksmų. Daugėjo pareigūnų ir slaptų informatorių. Tačiau slaptoji policija nesugebėjo sustabdyti didėjančio politinės opozicijos ir visuomenės protesto. Politinę policiją nustebino naujos pasipriešinimo formos ir protestai, susiję su Helsinkio konferencijos Baigiamuoju aktu ir žmogaus teisių judėjimu aštuntajame dešimtmetyje. Kita vertus, politinės policijos veiklą (pvz., platų fizinės prievartos taikymą) varžė tarptautinė padėtis ir Vakarų spaudimas lenkų komunistinei vyriausybei dėl skolų ir blogėjančios ekonomikos[6]. Tai lėmė politinės policijos pareigūnų tam tikrą moralinį nuosmukį ir nenorą keistis. Pirmoji „Solidarumo“ revoliucija 1980–1981 m. dar labiau paaštrino šiuos procesus. Politinės policijos psichologinę būklę paveikė protesto mastai. Darbuotojus psichologiškai ir moraliai spaudė visuomenė. Kai kurios opozicijos idėjos prasiskverbė į tarnybą, susijusią su Vidaus reikalų ministerija[7]. Nepaisant karinės padėties įstatymo 1980–1982 m., politinė policija jau nesugebėjo kontroliuoti padėties. Opozicijos judėjimas nebuvo slopinamas. Devintajame dešimtmetyje sparčiai daugėjo slaptų informatorių[8]. Lyginant su visų gyventojų skaičiumi, jie sudarė 2/3 stalininio laikotarpio informatorių skaičiaus.

Atrodo, kad slaptoji policija kartais budavo gerai informuota apie opozicijos veiksmus, tačiau opozicijos judėjimas buvo pernelyg išplitęs, tad ribotos represijos negalėjo nuslopinti jo veiklos ir sukurti baimės atmosferą, siekiant stabdyti daugybės žmonių aktyvią ir pasyvią paramą opozicijai.

Po 1989 m. revoliucijos politinė policija Vidurio ir Rytų Europos valstybėse buvo panaikinta. Tačiau požiūris į šią instituciją Lenkijoje 1989 m. pavasarį ir Rytų Vokietijoje per 1989 m. revoliuciją buvo skirtingas. Lenkijoje tai nebuvo pernelyg sureikšminta, ir politinės policijos vadovas gen. Kiszczakas dalyvavo „apskritojo stalo“ derybose, kuriose atstovavo „liberaliajam“ komunistinės vyriausybės sparnui. Visuomenės nuomone, rizika dėl „apskritojo stalo“ derybų nebuvo tiesiogiai susijusi su politinės policijos veikla. Rytų Vokietijoje vykstant 1989 m. revoliucijai Štazi kartais atsidurdavo dėmesio centre. Štazi vadovų suėmimas buvo vienas

svarbiausių istorinių įvykių ir lemiamas posūkis 1989–1990 m. revoliucijoje. Štazi klausimas buvo aktualus Vokietijoje, ir tai viena iš priežasčių, kodėl taip greitai buvo balsuota dėl buvusios politinės policijos archyvų naudojimo taisyklių. Joachimo Gaucko tarnyba tapo pavyzdžiu panašioms institucijoms įvairiose Rytų bloko valstybėse.

IŠVADOS

Lyginant Vokietijos Demokratinės Respublikos ir Lenkijos Liaudies Respublikos politinę policiją, atsiskleidžia esmingi panašumai ir skirtumai.

Panašumai: pavaldumas komunistų partijai; kalėjimų sistemos kūrimas, kurį paskatino politinė policija; fizinės represijos stalininiu laikotarpiu; didelė finansinė našta biudžetui.

Panašumus lėmė sovietų pavyzdys ir jų įtaka. Svarbiausias abiejų šalių politinės policijos panašumas buvo bejėgiškumas prieš augantį masinį eilinių žmonių judėjimą.

Skirtumai:

Štazi aparatas buvo nuolat plečiamas, o Lenkijos Liaudies Respublikoje politinė policija turėjo didelių vidinių ir personalo problemų. Štazi informatorių skaičius nuolat augo, o Lenkijoje šis skaičius svyravo. Štazi pagal informatorių ir darbuotojų skaičių, lyginant su gyventojų skaičiumi, Lenkijos politinę policiją lenkė 4–6 kartus. Štazi bylų buvo 180 kilometrų, o Lenkijos politinės policijos bylų – 80 km. Rytų Vokietijoje buvo daug didesnės galimybės daryti žmonėms spaudimą, o Lenkijoje veikė daugybė socialinių institucijų, kurios gynė persekiojamąjį ir atliko svarbiausią vaidmenį. Štazi personalas buvo visiškai pasirengęs baigti savo veiklą, o slaptoji policija komunistinėje Lenkijoje nuosekliai perėjo „moralinės korupcijos“ fazes.

Atrodo, kad šiuos skirtumus lėmė nevienoda kultūrinė ir istorinė padėtis. Pokario Rytų Vokietijai po skaudaus moralinio pralaimėjimo Antrajame pasauliniame kare buvo sunku rasti pagrindą platesnei socialinei ir politinei rezistencijai. Lenkijoje komunistų valdžia ilgai buvo laikoma sovietinės okupacijos dalimi, ir rezistencija prieš sovietų sistemą buvo karo metu vykusios rezistencijos tąsa. Svarbus veiksnys buvo požiūris į valstybės institucijas. Vokietijoje vyravo lojalumas valdžiai ir savitas autoritarizmas, kuriuo buvo išauklėta Vokietijos visuomenė. Lenkijai būdingas visuomenės atotrūkis nuo valstybės institucijų ir savitas individualizmas. Konkrečių valstybių politinės policijos lyginimą turėtų papildyti socialinės ir politinės rezistencijos bei kultūros modelio, kuriuo remiantis nagrinėjamas individo požiūris į diktatorišką valdžią, analizė. Totalitarinių režimų slaptosios policijos veiklos tyrimai neįmanomi be socialinės ir politinės rezistencijos bei kultūrinės padėties analizės.

Nuorodos

[1] Lenkijoje tai buvo NKVD ltn. plk. Beliajevas, oficialus patarėjas organizuojant departamentą, ir ltn. plk. Šklarenko, ryšininkas tarp W. Radkiewicziaus ir NKVD, žr.: Piotr Kolakowski, *NKVD and GRU on Polish land 1939–1945*, Bellona, 2002.

[2] Žr.: J. O. Koehler, „Revenge versus the rule of law“. „Štazi engė žmogų labiau nei gestapas, jei turėsime galvoje tik savo tautos engimą“. Tai pagal Simoną Wiesenthalį iš Vienos (Austrija), kuris medžiojo nacių nusikaltėlius apie pusę amžiaus. Gestapas turėjo 40 tūkst. pareigūnų valstybėje, kurioje buvo 80 mln. gyventojų, o Štazi dirbo 102 tūkst. ir kontroliavo tik 17 mln. gyventojų. Nacių teroras tęsėsi 12 metų, o Štazi – keturis dešimtmečius. Štazi ištobulino priespaudos, represijų, sekimo, tarptautinio terorizmo ir naikinimo mechanizmą, žr. *www.ny.times/books/k/koehler.*

[3] Sukurtas iškreiptas Štazi veiklos pavyzdys: imami žmonių kvapų pavyzdžiai, kad būtų galima surinkti įkalčius prieš asmenis, su kuriais Štazi buvo susijusi. Šie pavyzdžiai buvo saugomi orui nepralaidžiame stiklo konteineryje, o šunys buvo išdresuoti aptikti žmogaus kvapą. Agentams buvo leista vykdyti slaptas diskreditavimo kampanijas prieš bet kurį žmogų. Tai galėjo būti anoniminių laiškų siuntimas ar anoniminiai skambučiai šantažuojamam asmeniui. Kankinimas buvo priimtinas metodas siekiant išgauti informaciją. Erichas Loestas tai aprašė novelėje „Mikalojaus bažnyčia“ („Nikolaikirche“).

[4] G. Majchrzak, A. Paczkowski, *Security service in Poland in 1953–1954 years. Tactics, the strategy, methods,* 2004.

[5] Władysławas Wicha Radkiewiczius, 1954 m. gruodžio 7 d.–1964 m. gruodžio 12 d., Mieczysławas Moczaras, 1964 m. gruodžio 12 d.–1968 liepos 15 d., Kazimierzas Świtaćas, 1968 m. liepos 15 d.–1971 m. vasario 13 d., Franciszekas Szlachcicas, 1971 m. vasario 13 d.–1971 m. gruodžio 22 d., Wiesławas Ociepka, 1971 m. gruodžio 22 d.–1973 m. vasario 28 d., Stanisławas Kowalczykas, 1973 m. kovo 22 d.–1980 m. spalio 8 d., Mirosławas Milewskis, 1980 m. spalio 8 d.–1981 m. liepos 31 d., Czesławas Kiszczakas, 1981 m. liepos 31 d.–1990 m. liepos 6 d.

[6] Deja, tai nesustabdė daugybės politinių aktyvistų žmogžudysčių.

[7] Geras pavyzdys – policijos darbuotojų neprikausoma asociacija, susijusi su „Solidarumo“ judėjimu 1980–1981m.

[8] T. Ruzikowski, „Agenci Agents“, *The IPN Bulletin,* No. 3(50), 2005.

Indulis Zalīte

Liustracijos ypatumai Latvijoje

Latvijos visuomenės dėmesys KGB, atnešusiai Latvijai ir jos gyventojams begalinių nelaimių, buvo ypač atkreiptas jau sovietiniais metais. Šią organizaciją latviai laikė viso komunistinio blogio įsikūnijimu. Atkūrus Latvijos nepriklausomybę, tas dėmesys įgijo viešų diskusijų formą. Vėliau jos atsispindėjo Latvijos Respublikos įstatymuose.

1991 m. lapkričio 27 d. perkėlus Latvijos SSR KGB veikiančios agentūros kartoteką iš KGB pastato į Latvijos Seimą, parlamentui iškilo klausimas, ką daryti su tais dokumentais ir kaip suformuluoti parlamento santykį su KGB kaip organizacija. Beveik po dvejų metų buvo priimtas nutarimas kartoteką ir kitus KGB operatyvinio archyvo dokumentus perduoti Totalitarinių režimų nusikaltimų tyrimo komisijai, o ši juos perdavė Totalitarizmo padarinių dokumentavimo centrui.

1993 m. birželio mėn. vyko Latvijos Respublikos penktojo Seimo rinkimai. Rinkimų įstatyme greta kitų apribojimų pirmą kartą buvo įrašytas draudimas KGB darbuotojams ir jų informatoriams būti išrinktiems į parlamentą.

Nors atitinkami įstatymai, kuriuose numatyta, kaip turi būti tikrinami deputatai ir kaip konstatuoti apie jų bendradarbiavimą su KGB, tuo metu dar nebuvo priimti, Dokumentavimo centras tarp deputatų rado penkias pavardes, apie kuriuos buvo įrašų agentūros kartotekoje. Apie tai buvo informuota parlamento mandatų komisija. Po pusės metų, 1994 m. balandžio 27 d., Seimas nubalsavo už tai, kad minėtų penkių deputatų mandatai būtų panaikinti.

1994 m. gegužės 19 d. parlamentas priėmė įstatymą „Dėl KGB dokumentų išsaugojimo bei panaudojimo ir dėl asmens bendradarbiavimo su KGB fakto konstatavimo“, kuris įsigaliojo birželio 2 d. Šiuo įstatymu Latvijoje yra pagrįsta asmenų, bendradarbiavusių su KGB ir kitomis SSRS specialiosiomis tarnybomis, liustracijos sistema. Įstatyme nustatyta, kad:

– KGB etatiniai darbuotojai negali būti pripažįstami nukentėjusiaisiais nuo politinių represijų;

– jei asmuo tuo pat metu buvo ir nukentėjusysis, ir KGB informatorius, jam pagal įstatymą taikomi visi teisių apribojimai;

– kiekvienas asmuo turi teisę susipažinti su visa informacija, atsižvelgdamas į trečiojo asmens teisę apsaugoti jo informaciją;

– nustatoma procedūra, kaip turi būti konstatuojamas faktas, kad asmuo bendradarbiavo su KGB;

– praėjus dešimčiai metų nuo įstatymo įsigaliojimo dienos (t. y. 2004 m. birželio 2 d.), bendradarbiavimo su KGB faktas negali būti konstatuojamas ir gali būti panaudotas imantis teisinių veiksmų prieš asmenį, bendradarbiavusį su KGB.

Konkretūs asmenų, bendradarbiavusių su KGB, teisių apribojimai buvo nustatyti atitinkamuose įstatymuose.

Birželio 4 d., t. y. praėjus dviem dienoms po įstatymo įsigaliojimo, vienas iš deputatų, kurio pavardė buvo rasta KGB sąrašuose, užsienio reikalų ministras G. Andrejevas kreipėsi į ministrą pirmininką su prašymu priimti jo atsistatydinimą, o birželio 6 d. jis

atidavė savo deputato mandatą. Tuo pat metu jis spaudoje atvirai prisipažino, jog bendradarbiavo su KGB, ir prašė tautos atleidimo. Savo kreipimesi jis padarė užuominą, kad jo bendrapartiečiai darė jam spaudimą neprisipažinti bendradarbiavus su KGB. Vėliau G. Andrejevas ėjo diplomatines pareigas, dabar jis yra Europos Parlamento deputatas.

Kas atsitiko kitiems keturiems deputatams?

Žurnalistas E. Inkensas ir mokslininkas A. Kreitusas gavo teismo sprendimą, kad jie su KGB nebendradarbiavo.

Mokslininko A. Silinio byla teisme buvo nutraukta remiantis faktiškai neteisėta formuluote – dėl to, kad nėra nusikaltimo fakto.

Transporto parko darbuotojas R. Milbergas teisiamas iki šiol. Teisme duoda parodymus žmonės, matę jo susitikimus su operatyvininkais. Jis atstovavo dešiniųjų partijai „Tēvzemei un brīvībai".

Maždaug po metų, kai Seimas panaikino penkių deputatų įgaliojimus, 1995 m. kovo 9 d. šis sprendimas buvo atšauktas. G. Andrejevas į Seimą negrįžo.

Per tą laikotarpį paaiškėjo, kad remiantis Latvijoje išlikusiais dokumentais praktiškai neįmanoma įrodyti bendradarbiavimo su KGB fakto. Šiuo atradimu mikliai pasinaudojo asmenys, kuriems atrodė normalu tokiu būdu „apsivalyti" per teismą. Iki 2006 m. vasario mėn. prokuratūroje buvo iškelta 330 bylų siekiant patikrinti bendradarbiavimo faktą. 59 atvejais bylos buvo nutrauktos, nes patikrinimo metu patys asmenys prisipažino bendradarbiavę su KGB. 11 atvejų teismas pripažino, kad bendradarbiavimo faktas yra įrodytas.

Taigi gali atrodyti, kad visa liustracijos sistema buvo neveiksminga. Iš tiesų klausimas sudėtingesnis. Daug žmonių prieš įsidarbindami arba imdamiesi politinės veiklos kreipėsi į Dokumentavimo centrą norėdami išsiaiškinti, ar ten nėra informacijos apie juos. Vėliau remdamiesi atsakymu jie priėmė sprendimą – kreiptis į teismą arba keisti savo planus. Nors ir nėra tikslios statistikos, tvirtai galime sakyti, kad dauguma pasirinko garbingą kelią.

Vis dėlto tokia sistema neinicijavo svarbiausio liustracijos uždavinio – sukelti visuomenės diskusiją ir paskatinti visuomenės apsivalymą. Sistema buvo sudaryta taip, kad būtų neįmanoma aukų ir išdavikų konfrontacija, kad nesusiformuotų atgailos ir atleidimo kultūra. G. Andrejevui po viešos atgailos tauta atleido. Jo autoritetas tautoje iki šiol daug didesnis negu kitų politikų. Deja, Latvijos istorijoje tokių pavyzdžių nedaug.

1995 m. balandžio mėn. Trijų žvaigždžių ordinu buvo apdovanota buvusi disidentė Lidija Doronina-Lasmanė. Tuo metu ji dirbo Dokumentavimo centre ir iš savo bylų pati nustatė išdavikus. Paaiškėjo, kad vienas iš jų buvo labai artimas jos draugas. Ji atsisakė priimti ordiną, nes tarp ordino kavalierių buvo žmonių, bendradarbiavusių su KGB.

Po trijų dienų, t. y. 1995 m. balandžio 28 d., Trijų žvaigždžių ordino atsisakė dar vienas apdovanotasis – akademikas Janis Stradinis. Po L. Doroninos-Lasmanės pareiškimo jis kreipėsi į Dokumentavimo centrą ir rado savo pavardę KGB kartotekoje. Tada akademikas paskelbė spaudoje, kad gailisi to, ką padarė. Po kelerių metų jis buvo išrinktas Latvijos Respublikos mokslų akademijos prezidentu.

Iš tiesų šie keli faktai yra vieninteliai, kuriuos galima priskirti prie visuomenės apsivalymo praktikos. Iš esmės KGB dokumentai tapo nemokamu rinkimų politinių kampanijų instrumentu.

Tačiau liustracija turi ir kitą funkciją – ginti jaunas demokratines institucijas, valstybės struktūras nuo slaptų korporacinių ryšių įtakos. Ši funkcija Latvijoje buvo vykdoma nuosekliai, nors ir šiek tiek chaotiškai. Chaotiškumą lėmė tai, kad teisių apribojimai buvo numatyti skirtingu laiku priimtuose atski-

ruose įstatymuose. Visus tuos teises ribojančius įstatymus galima suskirstyti į penkias grupes:

1) dėl asmens tam tikro teisinio statuso gavimo: pilietybės įstatymas, repatriacijos įstatymas;

2) dėl pasyvios rinkimų teisės: miesto tarybų, apskričių tarybų ir kaimo tarybų rinkimų įstatymas, Seimo rinkimų įstatymas;

3) dėl priėjimo prie valstybės paslapčių: valstybės paslapties įstatymas;

4) dėl teisės eiti tam tikras pareigas: teismų, prokuratūros, valstybės kontrolės, civilinės tarnybos, karinės tarnybos, diplomatinės ir konsulinės tarnybos, policijos, valstybinės mokesčių inspekcijos, priešgaisrinės saugos įstatymai;

5) kiti apribojimai: politinių organizacijų (partijų) finansavimo, valstybinių pensijų, privatizavimo sertifikatų įstatymai.

2004 m. birželio mėn. nustojus galioti įstatymui, parlamentas pavedė Ministrų Tarybai įvertinti egzistuojančių apribojimų būtinumą ir pagrįstumą. Darbas buvo baigtas 2005 m. birželio 1 d. ir rezultatai perduoti Seimui. Tuo pat metu parlamentas nubalsavo už tai, kad visi KGB dokumentai būtų prieinami visuomenei. Pasikonsultavusi su ekspertais, Prezidentė Vaira Vīķe Freiberga grąžino įstatymą Seimui pakartotinai apsvarstyti. Ji rėmėsi tuo, kad Latvijoje turimi dokumentai labai fragmentiški ir iš jų sunku nustatyti asmens bendradarbiavimo su KGB pobūdį.

2006 m. gegužės mėn. po pertraukos parlamentas ketino pakartotinai balsuoti už tą patį įstatymo projektą.

Šiandien labai sunku pasakyti, koks bus šio įstatymo taikymo efektas. Vargu ar toks radikalus sprendimas padidins visuomenės tarpusavio supratimą. Apsivalymo procesai visuomenėje vis dėlto vyko, nors ir sunkiai. Kita vertus, bendradarbiavimo su KGB motyvai labai įvairūs, tačiau remdamiesi turimais dokumentais negalime matyti viso konteksto. Balsavimas už laisvą priėjimą prie agentūros kartotekos faktiškai reiškia kolektyvinės atsakomybės principo taikymą, įvairių kolaboravimo būdų niveliavimą – nuo visiško susitapatinimo su okupaciniu režimu iki kolaboravimo taktiniais sumetimais, nors visų šių kolaboravimo būdų motyvacija labai skirtinga.

Tačiau reikia rasti atsakymą į vieną klausimą: kodėl Latvijos įstatyme dėl buvusio KGB nenumatyta priemonių, kaip pagerinti visuomenės sveikatą? Pirma, visų Seimų deputatais buvo Latvijos komunistų partijos nomenklatūros atstovai. Deputatų korpuso korporatyvumas, kaip ir sovietiniais laikais, neleidžia nuodugniai ištirti totalitarinę represijų struktūrą, nes toks tyrimas atskleis vadovaujantį komunistų partijos vaidmenį. Paprasčiausia ir lengviausia visuomenės dėmesį sutelkti į žemiausią totalitarinės represinės struktūros grandį – agentūrą, kuri niekada nepriimdavo sprendimų, ir ją demonizuoti. Antra, tokiomis aplinkybėmis, kai visuomenė nedalyvauja diskusijoje, kai jos nepasiekia informacija, politikams labai lengva demonizuoti grupę iš esmės anoniminių žmonių, agentų, ir kovoje su jais susikrauti politinį kapitalą.

Günter Bormann

Slaptųjų tarnybų bylų naudojimas Vokietijoje

BYLŲ ISTORIJA

Valstybės saugumo tarnybos pastatus Vokietijoje 1989 m. rudenį užėmė žmogaus teisių gynėjai. Pradiniame taikios revoliucijos etape bylos buvo atiduotos saugoti piliečiams. Dėl to iš Valstybės saugumo tarnybos buvo atimtas svarbiausias jos jėgos šaltinis. Vokietijoje šios bylos vadinamos *Herrschaftswissen.* Tai sudurtinis žodis, jį sudarantys žodžiai reiškia žinias ir valdžią. Šiandien turime 173 km Štazi bylų. Tai išmatuota ne pagal puslapius, o pagal lentynų, į kurias jos sudėtos, ilgį. Turime dar 6 km iš dalies sunaikintų bylų. Štazi darbuotojai 1989 m. rudenį labai stengėsi sunaikinti bylas, tam jie turėjo kelias dienas ir naktis. Jiems kilo dar ir kitų rūpesčių – nebuvo technikos byloms naikinti. Tada Štazi darbuotojai buvo apsupti. Jie pradėjo plėšyti bylas mažais skuteliais, juos sukrovė į 15 tūkst. šiukšlių dėžių. Peržiūrėjome suplėšytas bylas. Kiekvienas lapas buvo suplėšytas į 5–20 skutelių. Vokiečiai – tai jiems būdinga – gali sugalvoti mašiną, kuri padėtų sudėlioti šią gigantišką dėlionę ir atkurti dar 6 km bylų. Dalis svarbių bylų buvo išsaugota. Tuo pereinamuoju laikotarpiu Valstybės saugumo tarnyba neturėjo laiko klastoti dokumentų, o komunistų partija ir jos politinė policija neturėjo galimybių panaudoti tos informacijos savo politiniams tikslams. Vokietijoje sugebėjome išsaugoti Valstybės saugumo tarnybos bylas. Tai buvo pirmas žingsnis unikalaus sprendimo link – leisti susipažinti su Štazi bylomis. Visuomenė nuo pat pradžių jomis labai domėjosi. Štazi buvo komunistų valdžios simbolis, todėl buvo užimti jos, o ne komunistų partijos pastatai ir patalpos.

TEISINIS PAGRINDAS ATSKLEISTI ŠTAZI BYLAS

Rytų Vokietijos parlamentas, išlaikęs seną pavadinimą *Volkskammper,* pradėjo dirbti tik nuo 1990 m. spalio 3-iosios, Vokietijos susivienijimo dienos. Vienas svarbiausių jo žingsnių – tai įstatymo projekto, susijusio su Štazi bylomis, rengimas. Susivienijusioje Vokietijoje jis netapo pereinamuoju įstatymu, bet Vokietijos parlamentas susivienijimo sutartyje sutiko parengti įstatymą, pagal kurį būtų įgyvendinti Rytų Vokietijos parlamento priimto įstatymo tikslai.

Nuostatos. Štazi dokumentų įstatymo tikslas – atskleisti bylas. Tai ne liustracijos įstatymas, jame nėra nuostatų dėl valstybinių įstaigų ir teisėtumo, oficialių apribojimų buvusiems Štazi pareigūnams ir neoficialiems bendradarbiams dirbti viešajame ir privačiame sektoriuose. Vokietijos liustracijos įstatymas yra vienas trumpiausių – tai kelia nuostabą, nes Vokietijos teisininkai nepasižymi lakoniškumu. Susivienijimo sutartyje yra visos liustracijos viešajame sektoriuje nuostatos. Norint jas suprasti, reikia žinoti, kad Vokietijoje darbo sutartis gali būti terminuota tik esant ypatingai padėčiai, kai yra svarbi priežastis. Susivienijimo sutartis numato papildomas sąlygas terminuotai sutarčiai. Svarbios priežastys ypatingam terminavimui viešajame sektoriuje: darbuotojas pažeidžia

žmoniškumo principus ir įstatymus, dirbo buvusioje valstybės saugumo ministerijoje, Nacionalinio saugumo agentūroje, ir todėl tolesnis darbas pagal sutartį neįmanomas. Liustracijos vykdymas užfiksuotas susivienijimo sutartyje.

Štazi dokumentų įstatymu siekiama atskleisti Štazi bylas, suteikiant asmenims arba valstybinėms ir privačioms institucijoms ypatingas teises susipažinti su bylomis.

BYLŲ ATSKLEIDIMAS

Valstybinių institucijų ir parlamentų liustracija, arba tikrinimas. Štazi dokumentų įstatymas suteikia galimybę Federaliniam ir vietos parlamentams patikrinti, ar jų nariai buvo Štazi pareigūnai ir neoficialūs bendradarbiai. Parlamentas gali nutarti patikrinti savo narius ir paviešinti, jeigu jie dirbo Štazi. Tik keli vietos parlamentai nutarė imtis teisinių procedūrų buvusiems Štazi darbuotojams pašalinti iš parlamentų. Dažniausiai Federalinis arba vietos parlamentai palieka tai spręsti rinkėjams: ar jie nori perrinkti parlamento narį, kuris oficialiai ar neoficialiai bendradarbiavo su Štazi. Tai priklauso nuo partijos politinės pozicijos, ar ryšiai su Štazi rinkėjams yra svarbūs. Reformuotos komunistų partijos kandidatai siekė išvengti viešų kaltinimų dėl ryšių su Štazi. Kartais kandidatai neigia viešus kaltinimus, grindžiamus Štazi bylomis, ir jiems padeda buvę Štazi pareigūnai. Pastarieji teigė, kad Štazi bylos nėra autentiškos ir patikimos, jų negalima laikyti patikimu šaltiniu.

Skaičiai ir rezultatai. Kiekviena ministerija ir vietos arba federalinė įstaiga sprendžia, ar tikrinti savo personalą. Kai kurios įstaigos tikrino savo darbuotojus kelis kartus, kai kurios – vieną. Buvusi Vakarų Vokietija nutarė netikrinti savo darbuotojų, išskyrus kai kurias išimtis. Rytų Vokietija nutarė tikrinti savo darbuotojus, bet dėl intensyvaus tikrinimo atsirado skirtumų. Kaip su bendradarbiais buvo elgiamasi, kai ypatingasis įgaliotinis paskelbdavo, kad asmuo buvo Štazi neoficialus bendradarbis arba pareigūnas? Neturime visų duomenų, bet tik nuo 20 iki 60 proc. atskleistų neoficialių bendradarbių buvo atleisti. Darbuotojai galėjo darbdavio sprendimą apskųsti teisme. Per 15 metų Ypatingojo įgaliotinio tarnyba atsakė į 1,7 mln. parlamento ir valstybinių institucijų paklausimų. Tokiems tikrinimo procesams nustatytas laiko limitas, 2006 m. gruodžio mėn. bus išsiųstas paskutinis atsakymas į paklausimą. Papildomas valstybinis priėjimas prie bylų – tai baudžiamasis persekiojimas. Tam tikrais atvejais dėl teisės principo *nulla poena sine lege* būna sudėtinga nubausti tokį nusikaltėlį po įvykusių politinių pokyčių.

Iš viso buvo išanalizuota 216 tūkst. paklausimų.

Reabilitacija ir kompensacija. Dažniausiai Štazi bylose yra informacijos apie politinį persekiojimą, todėl tai yra vieninteliai įrodymai skiriant kompensaciją ir reabilituojant asmenį.

Individualus susipažinimas su bylomis. Bylų teiravosi 1,5 mln. piliečių. Aišku, ne visiems jos buvo užvestos, bet 50 proc. interesantų gavo tam tikros informacijos. Mažos indekso kortelės dideliuose archyvuose buvo pagamintos viename iš 13 Štazi apskričių arba 203 regioninių padalinių. Manau, kad individualaus susipažinimo su Štazi bylomis poveikis yra pervertinamas. Kai 1992 m. ypatingasis įgaliotinis atidarė Štazi archyvus asmenims, kitais metais visi tikėjosi didžiulio interesantų antplūdžio. Tačiau praėjus 15 metų nuo to laiko, kai pirmasis asmuo perskaitė savo bylą, iki šios dienos gavome 6 tūkst. prašymų. Nenustatyta, kaip individualus susipažinimas su bylomis paveikė viešąją nuomonę ar buvusios Rytų Vokietijos vertinimą.

Visuomenės susipažinimas su bylomis (žiniasklaida ir tyrinėtojai). Tai valstybinių institucijų susipažinimas su bylomis tarnybiniais tikslais. Bylos nėra paviešinamos. Valstybinių institucijų tyrimas atliekamas konfi-

dencialiai, pašalinti neoficialūs bendradarbiai ar apkaltinti parlamento nariai niekada nesiekė paviešinti savo bylų arba kitų faktų; kalbėta tik apie privatų ir individualų susipažinimą su bylomis. Kai kurie žmonės nutaria paviešinti savo bylas, bet suprantama, kad jie neviešina visos informacijos apie savo asmeninį gyvenimą. Jų informacijos atranka priklauso nuo asmeninio sprendimo, susipažinimo su savo byla ir to, ką visuomenė turėtų žinoti. Pareigūnai ir neoficialūs bendradarbiai niekada nesiviešina, jie neigia visus kaltinimus. Buvę Štazi pareigūnai ir neoficialūs bendradarbiai neturi atsakomybės jausmo. Taigi yra numatytos visuomenės galimybės susipažinti su Štazi bylomis. Ne kiekvienas visuomenės narys nori individualiai skaityti Štazi bylas, tad reikia tarpininko. Todėl labai svarbu, kad su Štazi bylomis galėtų susipažinti žurnalistai ir tyrinėtojai. Jiems sudarytos tokios galimybės. Šiuo atveju teisinės nuostatos yra sudėtingesnės: problema ta, kad taisyklės, susijusios su buvusių slaptųjų tarnybų bylų atskleidimu (dėl to vyko diskusijos kai kuriose buvusiose komunistinėse valstybėse), turi atitikti du tarpusavyje sunkiai suderinamus principus: pirma, apsaugoti buvusias represijų aukas, antra, informuoti visuomenę apie buvusių slaptųjų tarnybų veiklą.

Visi supranta, kodėl reikia apsaugoti buvusias aukas. Specifinis Štazi bylų požymis – konfidenciali informacija. Išeitis numatyta Štazi dokumentų įstatyme: žmonės yra saugomi, bet skirtingos grupės saugomos nevienodai: Pirmoji grupė – pareigūnai ir neoficialūs bendradarbiai. Kai viešasis interesas reikalauja naudoti jų bylas, tik maža asmeninės informacijos dalis yra apsaugoma. Antroji grupė – viešojo intereso asmenys, pareigūnai ir valdininkai. Jų privatumo teisė yra apsaugota, bet jų visuomeninė veikla ar oficialūs veiksmai nėra apsaugoti. Trečioji grupė – Štazi aukos. Štazi dokumentų įstatyme vengiama emocinių apibrėžimų. Šiame įstatyme nėra aukos apibrėžimo. Trečioji grupė apibrėžiama kaip „asmenys, apie kuriuos valstybės saugumo tarnyba rinko informaciją“. Jų bylos yra visiškai apsaugotos, norint jomis naudotis, reikia tų žmonių leidimo. Peržiūrėjome 1200 tyrinėtojų ir žurnalistų paraiškų, kuriose prašoma leisti susipažinti su Štazi bylomis. Prašymuose jie turi pagrįsti savo siūlymus, savo tyrimo sąsajas su Štazi veikla, nauda supažindinant visuomenę su šia veikla. Pavyzdžiui, žurnalistas gali užklausti apie Štazi įtaką Rytų Vokietijos nacionalinei bažnyčiai septintajame dešimtmetyje dėl vyskupo X. Kai Štazi bylose randame įvairios informacijos šiuo klausimu, ją atrenkame: aukos yra apsaugomos, gali būti naudojama tik viešai pateikiama informacija. Tačiau gali būti paviešinta informacija apie neoficialius bendradarbius, Štazi planus ir veiklą, komunistų partijos įsakymai ir ataskaitos jai.

Tirdami paraiškas nuolat atrenkame informaciją. Mums reikia tik kelių įrankių atverti bylas visuomenei: kopijavimo mašinos nukopijuoti bylas ir patikimo juodo žymeklio, kad paslėptume konfidencialią informaciją apie aukas.

IŠVADOS

Ypatingoji padėtis Vokietijoje – ypatingos sąlygos sėkmingai istorijai? Rytų Vokietija gali pasikliauti gausiais Vakarų Vokietijos šaltiniais. Patyrėme pokyčius, kurių mums kartais pavydi kai kurie draugai iš Rytų Europos. Vokietijoje turėjome užduotį: kaip transformuoti buvusią komunistinę sistemą bei jų slaptąsias tarnybas ir kartu neiti į kompromisą su senuoju elitu. Nebuvo tokių buvusių kariškių, policijos pareigūnų ar aukšto rango valstybės saugumo narių, kurių žinios atneštų naudos naujai demokratinei sistemai. Nebuvo jokio poreikio pasinaudoti senojo elito atstovų ypatinga patirtimi. Kita vertus, be drąsių Vokietijos piliečių 1989 m. rudenį bylos būtų sunaikintos.

Petras Ragauskas

KGB palikimo įvertinimas: kam ir koks jis reikalingas

Tema gana plati, todėl pasitenkinsiu dalies KGB palikimo – slapto bendradarbiavimo ir slaptųjų bendradarbių – vertinimo problema. Manau, kad šis palikimas mūsų visuomenei yra svarbiausias.

Deja, net susiaurinus temą atsakymas į formuluojamą klausimą paprastas tik vienu aspektu: akivaizdu, kad vienareikšmio atsakymo nėra, nes skiriasi įvairių grupių interesai. Nebūtinai jie vieni kitiems prieštarauja, tačiau toli gražu ne visada ir sutampa. Tad pirmiausia apibrėžkime, kieno interesai reiškiasi aptariamuoju atveju:

1) buvusių KGB bendradarbių ir jų aplinkos;

2) nukentėjusiųjų nuo okupacinio režimo (ypač nuo KGB veiklos) ir jų aplinkos;

3) visuomenės (tarpasmeninių ryšių bendruomenėse ir ryšių tarp bendruomenių prasme);

4) valstybės (institucine prasme).

Kokio vertinimo reikia keturioms minėtoms grupėms?

Dviejų pirmųjų interesai gana aiškūs. „Buvusieji“ nori užmaršties. Kitaip tariant, jie *nenori jokio vertinimo*. Vargu ar rastume tokių, kurie norėtų paviešinti tai, ką darė. Netgi paskelbus, kad „lojalumas santvarkai“ savaime yra vertybė ir todėl buvę slaptieji bendradarbiai, kurie juo vadovavosi, apdovanojami ordinais ir medaliais, norinčiųjų apie tai garsiai prabilti vargu ar būtų daug. Kas kita – nukentėjusieji nuo režimo. Dažniausiai jie siekia trijų dalykų: *kalbėjimo* apie tai, kas įvyko, KGB paslapčių *paviešinimo* ir *atpildo* buvusiems slaptiesiems bendradarbiams (t. y. *pasmerkimo* – moralinio ir/ar teisinio). Tiesa, pasitaiko, kad užmaršties nori ir patys nukentėjusieji, bet paprastai taip būna tuomet, kai jie tuo pat metu priklauso ir „buvusiųjų“ aplinkai (pavyzdžiui, kuriuo nors metu patys palūžo arba artimas giminaitis ar šeimos narys buvo slaptasis bendradarbis). Kartais, atstovaudamas Liustracijos komisijai teismuose, nebežinau, ką ir manyti. Kaip vertinti tokią padėtį, kai į retus atvirus teismo posėdžius atėję disidentų lyderiais laikyti (ir tebelaikomi) žmonės „serga“ už besibylinėjančiuosius su Liustracijos komisija? Perversija? Stokholmo sindromu? Priklausymu „buvusiųjų“ aplinkai?

Kur kas sudėtingiau įvertinti visuomenės ir valstybės interesus. Jų ne tik gana daug, bet jie dar ir prieštaringi. Svarbiausi iš jų – *saugumas*, *teisingumas* ir *socialinė taika*. Kalbant apie visuomenės interesus (kartu kiekvieno ją sudarančio individo bei įvairių bendruomenių interesus), labai svarbus ir interesas *žinoti*. Žinoti tiesą. Žinoti, su kuo ar šalia ko gyveni ir dirbi. Žinoti, ko gali tikėtis iš savo kaimyno ar kolegos.

Bet grįžkime prie socialinės taikos, teisingumo ir saugumo. Pagrindinė problema ta, kad šios vertybės – bent jau socialinė taika ir teisingumas – gana prieštaringos. Ypač aptariamuoju atveju. Pamėginkime atsakyti: ar teisinga žmogui priminti ir visuomenei pranešti, kad prieš 50 metų, bijodamas būti atskirtas nuo žmonos su neseniai gimusiu kūdikiu, šis žmogus ne tik išdavė savo bendražygius, bet

ir aktyviai padėjo okupacinės valstybės represinėms struktūroms kaip kameros agentas (t. y. provokavo ir skundė kartu kalinčius žmones)? Juo labiau, ar teisinga apie jį paprasčiausiai paskelbti kaip apie slaptąjį bendradarbį ir taip sulyginti su tuo, kuris jau atkūrus nepriklausomą valstybę tebevykdė KGB užduotis ir už tai gavo atlygį pinigais? Vienam atrodys teisinga (nesvarbu, kad seniai; nesvarbu, kad ne savo iniciatyva; svarbu, kad *bendradarbiavo*), kitam – ne.

Kitas klausimas: ar atskleisdami KGB bendradarbius atkursime socialinę taiką? Vargu. Ar atkursime taiką įslaptindami archyvus? Tuo labiau abejotina. Tai ar socialinė taika apskritai yra interesas, kurį galime patenkinti? Tikiu, kad taip, bet esu tikras, kad ne šiandien ir ne rytoj. Netgi ne po penkerių metų. Bet po dešimties – kodėl gi ne. Ir visai ne todėl, kad po dešimties metų dauguma „buvusiųjų" bus išmirę.

Tad pagrindinis klausimas: kuris būdas padės greičiau atkurti tą taiką? Manau, kad tik visiškas atvirumas, visuotinis visų KGB dokumentų paskelbimas. Tada visi matys ir neabejotinai svarbų skirtumą tarp karjeristo, pasipinigauti siekiančio Nepriklausomybės niekintojo ir tiesiog palūžusio silpnavalio. Kitu atveju nuolat kils kokių nors abejonių. Juk net Liustracijos komisijos išnagrinėtose bylose, kurių „herojai" nepripažinti slapta bendradarbiavę, yra daugybė dalykų, verčiančių abejoti jų „skaistumu". Tiesiog trūksta įrodymų, kurių pakaktų teisme. Bet esami duomenys tuos žmones gerokai sukompromituotų. Akivaizdu viena – Liustracijos komisija taikos neatkurs. Jeigu komisija tebedirbs ir po dešimties metų (atsižvelgiant į galimą darbo tempą, tai įmanomas dalykas), jos darbas toliau kiršins žmones ir neleis pamiršti praeities. Tai padarysime tuo greičiau, kuo greičiau *viskas bus paviešinta*. Čekai, internete viešai paskelbę sovietinių specialiųjų tarnybų „paslaptis", parodė puikų atvirumo pavyzdį.

Saugumas – pirmiausia valstybės, bet kartu ir visuomenės interesas. Norint įgyvendinti šį interesą, reikia, kad „buvusiųjų" niekas negalėtų šantažuoti, grasinti, jog atskleis kompromituojančią informaciją. Būtent šis interesas šiandien yra pripažįstamas kaip oficialus Lietuvos valstybės politikos siekis vertinant KGB palikimą.

Apibendrindamas norėčiau pasakyti, kad mums (kaip valstybei ir visuomenei) tinkamiausias toks KGB palikimo vertinimas, kuris kiek įmanoma labiau patenkintų minėtus interesus (kuo mažiau pažeidžiant kitus): *interesą žinoti, interesą gyventi saugiai, interesą į teisingumą* ir *interesą atkurti socialinę taiką*. Kadangi šių interesų turinys nėra vienareikšmis, privalome pasitelkti papildomą kriterijų: apsispręsti, į ką norime orientuotis – į dabartį ar ateitį. Ateities perspektyvoje daugelis dalykų atrodo kitaip. Ir teisingumas, ir socialinė taika labiau dera su atviru (išsi)kalbėjimu. Jei tai darysime po dešimties metų, klausimų dėl teisingumo tik daugės, o svajonės apie socialinę taiką nusikels į dar tolimesnę ateitį. Saugiai galėsime jaustis tik tuomet, kai bus įmintos visos KGB palikimo mįslės.

Taigi žvelgiant į perspektyvą ir valstybė, ir visuomenė vienareikšmiškai suinteresuota kalbėti šiandien ir atvirai.

Bernardas Gailius

Partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimo teisiniai pagrindai ir padariniai*

Lietuvos Respublikos Seimas ne kartą yra įstatymuose įtvirtinęs nuostatą, kad Lietuvos partizanų vadovybė buvo teisėta okupuotos valstybės valdžia. 1997 m. priimto Pasipriešinimo 1940–1990 m. okupacijoms dalyvių teisinio statuso įstatymo preambulėje pasakyta: „1944–1953 m. Lietuvoje vyko tautos ginkluotas pasipriešinimas – partizaninis karas prieš Sovietų Sąjungos okupacinę kariuomenę ir okupacinio režimo struktūras, o partizanų vadovybė buvo aukščiausioji teisėta Lietuvos politinė ir karinė valdžia, užsienyje atstovaujama Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto“. Ši nuostata buvo papildyta 1999 m. priimant įstatymą „Dėl Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio 1949 m. vasario 16 d. deklaracijos“, kurio 2 straipsnis skelbia: „Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Taryba, priimdama 1949 m. vasario 16 d. deklaraciją [...], buvo aukščiausia politinė ir karinė struktūra, vadovaujanti šiai kovai, vienintelė teisėta valdžia okupuotos Lietuvos teritorijoje“. Be to, ir pati deklaracija, taip pat skelbianti Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio (toliau – LLKS) Tarybą aukščiausiąja valdžia, įstatymu buvo pripažinta Lietuvos Respublikos teisės aktu.

Šios nuostatos dėl vienokių ar kitokių priežasčių gana dažnai yra nepastebimos ir teisiniuose procesuose veikiama taip, tarsi jų nė nebūtų. Todėl nors partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimas turi didelę reikšmę daugeliui su tuo laikotarpiu susijusių teisinių klausimų, nėra nei įstatymų nuostatas papildančios teismų praktikos, nei doktrininio tų nuostatų aiškinimo. Matyt, svarbiausia priežastis yra ta, kad teiginys, jog partizanų vadovybė buvo „vienintelė teisėta valdžia okupuotos Lietuvos teritorijoje“, iš anksto yra atmetamas kaip deklaratyvus ir niekuo nepagrįstas. Todėl verta pasvarstyti, ar toks teiginys yra prasmingas ir kodėl, taip pat kokius padarinius sukelia jo įtvirtinimas įstatyme.

LIETUVOS TARYBOS PRECEDENTAS

Tam tikrą prasmę partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimui suteikia jau pati jo forma. Turėtume prisiminti, kad kalbame ne apie Seimo narių grupės pareiškimą ar kurios nors politinės grupuotės deklaraciją, o apie įstatymo – aukščiausią galią turinčio tei-

---

* 2004 m. spalio 1 d. LGGRTC Specialiųjų tyrimų skyrius organizavo seminarą-diskusiją **„Partizanų valdžia – istorinė realija ar teisinė fikcija“**, kuris vyko Genocido aukų muziejuje. Šio seminaro tikslas buvo panagrinėti Lietuvos partizanų pripažinimo teisėta valdžia pagrįstumą bei tokio pripažinimo padarinius filosofiniu, teisiniu ir kitais aspektais. Pagrindinius pranešimus seminare skaitė teisininkas Bernardas Gailius ir filosofas Mantas Adomėnas. Po pranešimų vyko diskusija, kurios apžvalgą taip pat pateikiame skaitytojams.

sės akto – nuostatą. Jei nuosekliai laikytumės kontinentinės teisės tradicijos, suteikiančios įstatymų leidybai, kaip teisės normų šaltiniui, išskirtinę reikšmę ir apimančios net tokias radikalias teorijas kaip teisės tapatinimas su suvereno valia, turėtume pripažinti, kad partizanų vadovybės įgaliojimus pripažįstančios normos yra privalomos nepaisant to, ar kiekvienam iš mūsų atrodo pagrįstos. Kita vertus, laikydamiesi nuosaikesnės pozicijos, kad teisė – tai šis tas daugiau nei suvereno ar įstatymų leidėjo valia ir kad naudojantis įstatymais negalima legalizuoti bet ko, galime pagrįstai iškelti klausimą, kokie motyvai paskatino Seimą žengti šį, rodos, beprecedentį ir sunkiai paaiškinamą žingsnį.

Kad ir koks keistas atrodytų šis atgaline data galiojantis valdžios pripažinimas, jis tikrai nėra beprecedentis. Lietuvos teisės istorijoje galima rasti mažiausiai vieną panašų atvejį – Lietuvos Tarybos ir jos įkurtų institucijų legalizavimą 1920 m., pradėjus darbą Steigiamajam Seimui.

Lietuvos Tarybos atsiradimo ir Vasario 16-osios akto paskelbimo aplinkybės visiems yra žinomos. Tad galima iš karto pereiti prie esminio klausimo: kokius įgaliojimus turėjo Taryba, skelbdama valstybės atkūrimą? Turėtume prisiminti, kad kalbame apie laikotarpį, kai pasaulis (tiesa, nebe pirmą kartą) tapo modernus ir atrodė, cituojant garsų vokiečių rašytoją, „kad dabar teisingumas išvys neteisybę ir „mėnuo pradės teisingai rodytis“ (tarytumei jis jau ir anksčiau nebūtų teisingai rodęsis), žodžiu, kad nuo dabar gyvenimas bus vien linksmybės ir stebuklai“[1]. Karalių, gaudavusių valdžią tiesiogiai iš Dievo, laikai jau senokai buvo pamiršti, o „stipriojo teisė“, kadaise leidusi Cecilliui Rhodes'ui svaičioti apie žvaigždžių aneksija pagrįstą gyvenseną, taip pat pradėta laikyti atgyvenusia. Virš imperializmo ir kolonializmo griuvėsių suspindo skaistūs tautų apsisprendimo saulės spinduliai, įsikūniję keturiolikoje Wilsono punktų, kurie turėjo atnešti taiką, laisvę ir ramybę visai žmonijai.

Vyraujant visuotiniam entuziazmui, lydėdavusiam beveik kiekvieno didesnio karo Europoje pabaigą, teko kurti Lietuvos valstybę. Buvo akivaizdu, kad šis darbas turės būti grindžiamas tautos apsisprendimu pačiai save valdyti. Kiekvienas labiau apsiskaitęs žmogus žinojo ir tai, kaip turėtų atrodyti toks valdymas: jis turėtų būti demokratinis, paisantis valdžių atskyrimo principo ir pan. Tačiau liko neaišku, kaip numanomą tautos apsisprendimą paversti realia valstybe. Čia ir atsiskleidė praktiniai teorijų trūkumai. Visuotinės būsimų piliečių sutarties sudarymą buvo lengva įsivaizduoti, bet neįmanoma jo įgyvendinti, nes bet kokiam bendram žmonių veikimui buvo reikalingas institucinis įforminimas. Net rinkimams – visos demokratijos pagrindui – organizuoti reikėjo galybės įstaigų, kurių įgaliojimus taip pat būtų buvę galima kvestionuoti. Trumpai tariant, susidarė uždaras ratas: tautos apsisprendimas lyg ir buvo, tačiau nebuvo būdo jį išreikšti. Prie viso to reikia pridėti silpstančią, bet vis dar egzistuojančią Vokietijos okupaciją, taip pat Rusijos ir Lenkijos grėsmę. Visiškai suprantama, kad tokiomis aplinkybėmis daugiausia šansų turėjo ta palyginti nedidelė tautos dalis, kuri, užuot kūrusi naujas teorijas, ėmė realiai veikti. Kaip tik tokių žmonių pastangomis įvyko Vilniaus konferencija, o vėliau atsirado Lietuvos Taryba, kuri iš esmės pati pasiskelbė tautos atstovybe ir ėmė kurti valstybę. Vis dėlto šios keistos institucijos nariai ir patys suprato, kad tikrų įgaliojimų jie neturi, todėl viešai deklaravo visų savo darbų laikinumą.

Pagrindai laikinumo teorijai buvo padėti jau Vasario 16-osios akte. Gerai žinomas paskutinis jo sakinys aiškiai tai išreiškė: „Draugе Lietuvos Taryba pareiškia, kad Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas steigiamasis seimas, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas“. Ši nuostata nulėmė ir visos tolesnės Lietuvos Tarybos veiklos laikinumą: valsty-

bę valdė laikinosios ir (nežinia, sutapimas tai ar dėsningumas) trumpalaikės vyriausybės, o pagrindinio įstatymo neišdrįsta net pavadinti konstitucija, nors ir laikinąja. Buvo pasirinkta itin keista formuluotė: „Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatiniai dėsniai“. Šio visa apimančio, tiesiog ore tvyrančio laikinumo prasmė buvo labai aiški: tik steigiamasis seimas, konventas, gali iš tikrųjų atstovauti tautai, priimti galutinį sprendimą dėl valstybės sukūrimo ir paskelbti konstituciją – fizinę visuomenės sutarties idėjos formą. Lietuvos Taryba turėjo tik parengti jam kelią.

Ne vieną autorių apninka dvejonės, kai jam tenka prabilti apie Vasario 16-osios akto ir kitų Lietuvos Tarybos dokumentų santykį su Steigiamojo Seimo sprendimais. Kaip tokios dvejonės atrodo, labai gerai atskleidžia šis Antano Šenavičiaus straipsnio fragmentas: „Nustatydamas Lietuvos valstybės pamatus, Steigiamasis Seimas negalėjo prieštarauti Nepriklausomybės Aktui, nes Aktas numato jo paties galią ir teisinius pamatus. Aktas, atkūręs nepriklausomą Lietuvos valstybę kaip juridinį asmenį, vis dėlto turėjo preliminarų pobūdį, nes nesprendė klausimo galutinai, tai daryti pavesdamas Steigiamajam Seimui“[2]. Tad kyla klausimas: ar Nepriklausomybės Aktas kaip nors susaistė Steigiamąjį Seimą, ar ne? Atsakius teigiamai, nyksta antrojo sakinio prasmė, nes jeigu Steigiamasis Seimas negalėjo Akto nepatvirtinti, vadinasi, klausimas jau buvo galutinai išspręstas. Kita vertus, neigiamas atsakymas sukeltų priešingų padarinių. Vis dėlto tikra problema šioje situacijoje yra tik viena: korektiškų mokslininkų baimė pasakyti ką nors nekorektiško. Beje, šiuo konkrečiu atveju toks pavojus nė negresia. Vasario 16-osios aktas negalėjo įpareigoti Steigiamojo Seimo, ir tai visiškai suprantama. Kaip jau buvo kalbėta, Lietuvos Taryba buvo tik veiklių žmonių sukurta organizacija, kuri pati prisiskyrė sau įgaliojimus kalbėti ir veikti tautos vardu. Tad savaime suprantama, kad tokia institucija negalėjo įpareigoti Steigiamojo Seimo – tikrojo tautos valios reiškėjo. Pastarojo „galia ir teisiniai pamatai“ nebuvo apibrėžti Nepriklausomybės Akte, bet kilo iš tautos suvereniteto idėjos. Paskutinysis Akto sakinys – tai tik šios idėjos išraiška. Tą patvirtina tas faktas, kad Steigiamasis Seimas 1920 m. gegužės 15 d. priėmė rezoliuciją, kurioje beveik pažodžiui pakartota Vasario 16-osios akto formuluotė. Suprantama, jog reikia labai lakios vaizduotės, norint sumodeliuoti situaciją, kai susirinkęs Steigiamasis Seimas nutaria nepriklausomybės neatkurti. Taip vargiai galėjo atsitikti. Tačiau daug realesnė buvo galimybė, kad rinkimai tiesiog neįvyks. Tik jie iš tikrųjų atskleidė tikrąjį Lietuvos visuomenės nusistatymą, kuris daugiausia ir lėmė sprendžiant nepriklausomybės atkūrimo klausimą.

Galbūt kai kam tokia minčių tėkmė gali atrodyti tarsi Lietuvos Tarybos autoriteto ir Vasario 16-osios akto reikšmės menkinimas. Tikriausiai kaip tik ši nuojauta ir nulemia jau minėtas kai kurių mokslininkų dvejones. Tačiau ji niekuo nepagrįsta. Šiandien galima drąsiai teigti, kad Lietuvos Taryba reiškė tautos valią ir kad Vasario 16-osios aktas yra ne koks nors preliminarus dokumentas, o tikras Nepriklausomybės Aktas. Tačiau tai įmanoma tik dėl to, kad buvo išrinktas Steigiamasis Seimas, kuris patvirtino Tarybos sprendimą ir, sumenkindamas savo paties paskelbtos rezoliucijos svarbą, nutarė nepriklausomybės atkūrimo diena laikyti 1918 m. vasario 16 d., o tai reiškė visos Lietuvos Tarybos veiklos legalizavimą atgaline data.

PRECEDENTO PRITAIKYMAS „PARTIZANŲ BYLOJE“

Partizanų padėtis buvo iš esmės analogiška. Į pasaulį vėl atėjo politinis pavasaris ir vėl, pasak Tomo Manno, atrodė, kad dabar jau

tikrai „mėnuo pradės teisingai rodytis“. Tarpukariu ir karo metu šiek tiek priblėsusios tautų apsisprendimo teisė ir tautos suvereniteto idėja atgimė su nauja jėga. Jas kaip svarbiausią būsimo pasaulio sutvarkymo principą skelbė jau 1941 m. Atlanto chartija, o vėlesni sąjungininkų pareiškimai tik patvirtino. Lietuvoje tuo metu vėl tvyrojo suirutė. Kaip ir 1917 m., 1944 m. valstybės teritorija buvo tapusi savotišku pereinamuoju kiemu, po kurį okupantai iš abiejų pusių vaikščiojo kaip panorėję ir nelabai paisė suverenitetą turinčios tautos valios arba paisė jos tik tada, kai tai kokiu nors būdu galėjo atnešti naudą. Tačiau tautos valia ir šį kartą buvo aiškiai juntama. 1944 m. nusistatymas priešintis okupacijai jau aiškiai „tvyrojo ore“, kaip ir nepriklausomybės siekis 1917–1918 m. Tačiau padėtis skyrėsi vienu esminiu požymiu: besitraukiančios kaizerinės Vokietijos okupacija niekaip negalėjo prilygti pergalingai į Europą žengiančių sovietų režimui. Be to, vokiečiai 1917–1918 m. dar galėjo turėti slaptų ketinimų panaudoti lietuvių savarankiškumo siekį prieš Rusiją, o 1944 m. sovietams „nacionalistiniai“ reiškiniai kėlė tik grėsmę. Po Pirmojo pasaulinio karo dar buvo galima steigti tokius pseudoparlamentus kaip Lietuvos Taryba, sukurti bent šiokius tokius valstybės pradmenis ir tik tada pradėti karą su priešais, kurių netrūko, o po Antrojo pasaulinio karo teko nedelsiant griebtis ginklų ir visus formalumus atidėti ateičiai.

Taigi, taip pat kaip ir Lietuvos Taryba, partizanų organizacijos, galutinai susivienijusios tik 1949 m., prisiėmė atsakomybę už valstybės likimą, kuri pirmiausia reiškė pareigą valstybę ginti. Suprantama, kad tokia pareiga negalėjo būti vykdoma be atitinkamų įgaliojimų, kuriuos partizanai taip pat sau prisiskyrė. Ir visai taip pat, kaip kadaise Lietuvos Taryba, partizanų vadovybė iš anksto deklaravo savo įgaliojimų laikinumą. Aiškiausiai tai buvo išreikšta 1949 m. vasario 16 d. deklaracijoje: „1. LLKS Taryba, remdamasi BDPS Prezidiumo ir BDPS Karo Tarybos jungtinio posėdžio 1949.II.10 nutarimais, okupacijos metu yra aukščiausias tautos politinis organas, vadovaująs politinei ir karinei tautos išsilaisvinimo kovai. [...]

6. Nuo okupacijos pabaigos ligi susirenkant demokratiniam Lietuvos Seimui, įstatymų leidžiamąją galią turi Laikinoji Tautos Taryba.

7. Laikinąją Tautos Tarybą sudaro: visų vieningoje vadovybėje Lietuvoje ir užsienyje kovojančių sričių, apygardų, rinktinių, aukštųjų mokyklų, kultūrinių, religinių organizacijų bei sąjūdžių ir tautoje atramą turinčių politinių partijų atstovai, prisilaikant proporcingo atstovavimo principo.

8. Atstačius Lietuvos Nepriklausomybę, ligi susirenkant Seimui, Lietuvos Respublikos Prezidento pareigas eina LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininkas.

9. Laikinoji Lietuvos Vyriausybė sudaroma LLKS Tarybos Prezidiumo Pirmininko pavedimu. Vyriausybė atsakinga prieš Laikinąją Tautos Tarybą“.

Taigi LLKS Taryba prisiėmė sau minimalius įgaliojimus – vadovauti karui su okupantu – ir sėkmės atveju ketino iš karto plėsti tautos atstovavimo aukščiausiose valdžios institucijose apimtį. Kaip ir Lietuvos Tarybos atveju, buvo aiškiai apibrėžta įgaliojimų pabaiga – „ligi susirenkant demokratiniam Lietuvos Seimui“. Beje, įdomu tai, jog ir patys partizanai įžvelgė tam tikrų paralelių su Lietuvos Taryba, kalbėdami apie būsimą valstybės atkūrimą po okupacijos[3].

Tad savo įgaliojimų laikinumo suvokimas partizanų vadovybei buvo būdingas ne mažiau negu Lietuvos Tarybai. Žinoma, dar lieka tautos valios klausimas. Pritarimas Lietuvos Tarybos veiklai buvo labai aiškiai išreikštas išrenkant Steigiamąjį Seimą. Partizanų atveju atitinkamo fakto nebuvo. Teisine prasme tai neturi reikšmės, nes Seimą, kuris patvirtino partizanų vadovybės įgaliojimus praėjus daugiau kaip penkiasdešimčiai metų nuo

karo pabaigos, taip pat išrinko tauta, taip pareikšdama pritarimą jo sprendimams. Tačiau toks atsakymas daugelio istorikų gali netenkinti: tauta jau nebe ta, kiti rinkimų rezultatai ir pan. Tad ar galima rasti dar kokį nors patvirtinimą, kad *to* laikotarpio Lietuvos gyventojai partizanų veiklai pritarė? Galima. Apie tai kalba patys partizanai: „Kad priesaiką laimina visa tauta, rodo kovos tesėjimas. Kad tikru širšynu bolševikinio teroro vykdytojams mūsų krašte siaučiant tauta kovoje nepalūžta, tuo ji parodo, kad kovos tesėjime ji mato savo gyvenimą“[4].

Iš tikrųjų tautos valios išraiška partizanų karo atveju yra tokia akivaizdi, kad dažnai jos nė nepastebime. Be nuolatinės gyventojų paramos nebūtų pavykę taip ilgai kariauti su gerokai pranašesniu priešu. Šiam dėl nuolatinio kartojimo jau banalybe bevirstančiam teiginiui galima suteikti ir įdomesnį teisinį pavidalą. Teisės teorijoje yra žinoma, kad žmogaus valia gali būti reiškiama ne tik žodžiu ar raštu, bet taip pat konkliudentiniais veiksmais ir tylėjimu. Partizanavimas ir partizanų rėmimas – akivaizdūs konkliudentiniai veiksmai, kuriais buvo reiškiama valia priešintis okupacijai. Pasyviosios visuomenės dalies tylėjimas reiškė pritarimą aktyviosios dalies veiksmams (kaip ir, pavyzdžiui, nedalyvavimas rinkimuose reiškia paramą laimėtojui). Nepritarimas šiuo atveju taip pat turėjo būti reiškiamas aktyviais veiksmais – priešinimusi partizanų veiklai. Puikiu tokio visuomenės nesutarimo pavyzdžiu galėtų būti nacių okupacija, kai dalis žmonių ėjo pareigas vadinamojoje lietuviškoje administracijoje (net ir po to, kai Laikinoji vyriausybė nutraukė savo veiklą) ar dalyvavo Vietinės rinktinės organizavime, laikydamiesi nuostatos, kad Lietuvos nepriklausomybė gali būti atkurta su Vokietijos pagalba, o tuo tarpu kita dalis šios nuostatos nepalaikė ir dalyvavo pogrindžio organizacijų veikloje. Tačiau partizaninio karo metu panašaus skilimo nebuvo. „Liaudies gynėjų“ būriai – okupantų sukurtos karinio-propagandinio pobūdžio institucijos, todėl dalyvavimas jų veikloje turėtų būti laikomas kolaboravimu, o ne kokios nors valios išraiška. Be to, ir šie būriai nesukėlė tokio didelio entuziazmo, kaip kadaise mėgino pavaizduoti sovietai. Todėl galima teigti, kad partizaninio karo metu tautos valia priešintis okupacijai buvo visiškai vieninga.

Kokią gi išvadą galima padaryti taip palyginus partizanų ir Lietuvos Tarybos veiklą? Aplinkybės iš esmės analogiškos: esant kritiškai padėčiai atsakomybės už valstybės likimą imasi „saviveiklininkų“ organizacijos, prisiskirdamos sau valstybinės valdžios įgaliojimus, kuriuos vėliau patvirtina demokratiškai išrinktas Seimas. Todėl jeigu laikome Lietuvos Tarybą modernaus lietuviškojo parlamentarizmo pradininke, o Vasario 16-ąją – Nepriklausomybės diena, tai ir partizanams turėtume taikyti tuos pačius standartus.

Būtina paminėti vieną svarbų partizanų ir Lietuvos Tarybos padėties skirtumą, atskleidžiantį papildomą pirmųjų valdžios pripažinimo argumentą. Visose tarpukario Lietuvos konstitucijose, pradedant nuo 1922 m., buvo įrašytas vienas sakinys: „Visi Respublikos piliečiai dalyvauja jos teritorijos gynime įstatymuose numatyta tvarka“. Akivaizdu, kad tokia norma įtvirtina *pareigą*. Tačiau būtent tokiu būdu ji buvo suformuluota todėl, kad to meto teisininkai nė neįsivaizdavo, jog gali būti kokia nors prasmė papildomai įtvirtinti dar ir piliečių *teisę* ginti valstybę. Tokio reguliavimo reikšmė buvo įvertinta tik po partizaninio karo, ir šiandien galiojančios 1992 m. Konstitucijos 139 straipsnio 1 dalyje yra aiškiai pasakyta: „Lietuvos valstybės gynimas nuo užsienio ginkluoto užpuolimo – kiekvieno Lietuvos Respublikos piliečio *teisė ir pareiga*“ [kursyvas mano. – *B. G.*]. Nepaisant šio formuluočių skirtumo, galima drąsiai teigti, kad ir tarpukario Lietuvos konstitucijos numatė piliečio *teisę* ginti valstybę, nes atmesti savanoriško pareigos vykdymo galimybę bū-

tų tiesiog absurdas. Suprantama, tokia piliečio teisė galėjo būti įgyvendinama tik įstatymų nustatyta tvarka. Tačiau problema ta, kad to meto Lietuvos įstatymai 1944 m. padėties nenumatė. Susiklosčius tokioms aplinkybėms lieka tik pripažinti, kad kiekvienas pilietis galėjo ginti valstybę, vadovaudamasis sveiku protu ir sąžine, nes tik tuo ir įmanoma vadovautis esant įstatymų nesureguliuotai padėčiai. Kaip tik tą ir darė partizanai, kartu įgydami tam tikrų įgaliojimų. Jei grupė žmonių turi bendrą teisę ar juo labiau pareigą ir dalis jų pastarąją įgyvendina, tai elementari teisinė logika reikalauja iš kitos, pasyviosios, dalies (ypač pareigos vykdymo atveju) ne tik netrukdyti aktyviesiems, bet ir visokeriopai jiems padėti. Iš tokio reikalavimo išplaukia ir jam prieštaraujančio elgesio draudimas. Tad bendrųjų principų taikymas leidžia partizanų vadovybės įgaliojimus pripažinti ne tik remiantis Lietuvos Tarybos precedentu, bet ir kildinant juos iš jau sukurtos ir egzistuojančios Lietuvos valstybės, kurią partizanai gynė, teisės.

PARTIZANAI TARPTAUTINĖS TEISĖS IR KARO TEORIJOS KONTEKSTE

Kalbant apie valstybės gynimo funkciją, verta paliesti ir retsykiais vis iškylantį partizanų statuso pagal tarptautinę teisę klausimą. Jo analizė svarbi ir todėl, kad nagrinėjant Lietuvos atvejį pasaulio ir jo karo papročių kontekste galima padaryti visai netikėtų atradimų.

Pradėti reikėtų nuo to, kad *partizanų* sąvokos tarptautinė teisė nereglamentuoja[5]. Ji nustato tik bendrą *kombatanto* – teisėto karo veiksmų dalyvio – apibrėžimą. Kita vertus, kalbant apie Lietuvos partizanus, galima neabejoti, kad jie atitiko tuos „keturis kombatantų punktus“, kuriuos visi tarptautinės humanitarinės teisės specialistai moka kaip „Tėve mūsų“: turėjo aiškią vadovybę, dėvėjo uniformas ar bent jau skiriamuosius ženklus, operacijų metu atvirai nešiojo ginklus ir laikėsi karo įstatymų bei papročių. Tai, kad partizanai kartais pažeisdavo kurį nors iš šių punktų, šiuo atveju neturi reikšmės. Taip elgiasi ir reguliariosios kariuomenės kariai, suprantama, rizikuodami patekę į nelaisvę susilaukti ne karo belaisvių stovyklos, o teismo. Tačiau tokie incidentai nė kiek nekeičia principinio kariuomenės, kaip kombatantų grupės, vertinimo, todėl ir Lietuvos partizanai gali būti traktuojami būtent taip. Šias problemas nuodugniai ir išsamiai yra išnagrinėjęs dr. Justinas Žilinskas[6]. Tačiau pripažinus Lietuvos partizanus kombatantais, iškyla kur kas įdomesnis klausimas: ar jie buvo partizanai?

Žinomas karo teoretikas Carlas Schmittas partizanais laiko tik tuos konflikto dalyvius, kurie kombatanto statuso *neturi*. Tokie asmenys iš esmės pažeidžia tarptautinės teisės nustatytą karo tvarką, todėl jų keliami neramumai gali būti malšinami įvairiomis represinėmis priemonėmis. Norint teisingai suprasti šiuos teiginius, reikia įvertinti C. Schmitto pateikiamą padėties okupuotoje valstybėje apibūdinimą. Okupantas visuomet siekia pacifikuoti užimtą teritoriją ir įveda tvarką, kurios gyventojai privalo laikytis. Užtikrinti tą tvarką turi toliau savo funkcijas vykdančios valstybinės institucijos, pirmiausia policija. Taip yra pasiekiamas nelabai stabilus kompromisas tarp okupanto ir okupuotųjų interesų. Partizanų, kaip tam tikrų nelegalių kovotojų dalinių, kurių egzistavimo karo taisyklės net nenumato, veikimas šią harmoniją visiškai suardo, nes jie ne tik kenkia priešui įvairaus masto ir pobūdžio antpuoliais, bet taip pat gali patraukti į savo pusę dalį ar net daugumą okupuotos teritorijos gyventojų[7]. Puikus tokios padėties pavyzdys – Vokietijos įvykdyta Danijos okupacija Antrojo pasaulinio karo metu. Tuometinė Danijos valdžia sutiko nesipriešinti ir netrukdyti Vokietijos kariuomenei, todėl

okupantai praktiškai nesikišo į valstybės institucijų veiklą. Šios aplinkybės nulėmė ir partizanų (jų vis dėlto atsirado) padėties dvilypumą: viena vertus, jie lyg ir kovojo su užpuolikais, tačiau, kita vertus, kartu buvo persekiojami ir savos valdžios, kurią net nelabai buvo galima laikyti marionetine. Patekę į nelaisvę rezistentai buvo teisiami pagal Danijos įstatymus; jų veikla įteisinta tik karui pasibaigus, kai paaiškėjo, kad jie kovėsi nugalėtojų pusėje, ir buvo paskelbta amnestija[8]. Amnestijos momentas šiuo atveju ypač reikšmingas, nes ji reiškia, kad įvertinus indėlį į nepriklausomybės atkūrimą Danijos rezistentams buvo atleista už *nusikalstamą veiklą*. Kaip tik dėl šių aplinkybių šiuolaikiniai danų istorikai[9] iš naujo kelia klausimą, ar buvo teisėta partizanų veikla, ypač turint galvoje tikrų ir tariamų kolaborantų nužudymus (pasak dr. Christiano Lindtnerio, kadangi okupantai grasino už kiekvieną nužudytą vokiečių kareivį sušaudyti penkis danus, rezistentai dažniausiai nukreipdavo savo veiksmus prieš asmenis, įtariamus šnipinėjimu ar kolaboravimu[10]).

Akivaizdu, kad Lietuvos padėčiai toks modelis netinka. Lietuvos partizanai turėjo visus teisėtų kombatantų požymius, atstovavo savo valstybei ir reiškė suverenitetą turinčios tautos valią. Dėl to jie negali būti laikomi partizanais, jei šią sąvoką suprasime kaip C. Schmitto pateiktą specifinės konflikto dalyvių kategorijos apibūdinimą. Kad ir kaip neįtikėtina kam nors tai pasirodytų, reikia pripažinti, kad tai buvo *kariuomenė*, nors ji ir naudojo partizanų taktiką. Tačiau ne taktika nulemia kariuomenės statusą. Svarbiausias jos požymis yra tas, kad tai institucija, kurios paskirtis – ginti valstybę ginklu. Kokių nors kitų reikalavimų, išskyrus minėtus „keturis kombatantų punktus“, kariuomenei nekėlė ir to meto tarptautinė teisė. Pavyzdžiui, 1907 m. IV Hagos konvencijos priedo „Sausumo karo įstatymų ir papročių nuostatai“ I skyriaus 1 straipsnio 2 dalis skelbė: „Valstybėse, kuriose nereguliarūs bei savanorių daliniai sudaro kariuomenę ar jos dalį, terminas „kariuomenė“ tokius dalinius apima“. Lietuvoje taip ir buvo: kariuomenę sudarė nereguliarūs savanorių daliniai. Reikia pažymėti, jog nėra būtina, kad kariuomenę pripažintų priešas. Kriterijai, kuriais remiantis yra pripažįstamas kombatanto statusas, kaip tik ir yra nustatyti tam, kad būtų išvengta panašių nesusipratimų.

Ne mažiau svarbu ir tai, jog patys partizanai sąmoningai siekė būti kariuomene. Akivaizdu, kad jie išmanė bent jau elementarius tarptautinės teisės reikalavimus (tokius kaip „keturi kombatantų punktai“) ir jų laikėsi. Nesunku pastebėti ir smulkesnius kariuomenės požymius, pavyzdžiui, rikiuotes, laipsnius, apdovanojimus ir pan.

Svarbu paminėti ir tai, kad norint pripažinti partizanams kariuomenės statusą nėra būtina nustatyti ryšį tarp jų ir tarpukario Lietuvos kariuomenės[11]. Pakanka paaiškinti, kad pati valstybė neišnyko ir negalėjo išnykti, nes okupuodami Lietuvos teritoriją sovietai pažeidė tarptautinės teisės reikalavimus, be to, išliko labai aiški suvereno – politinės tautos – valia. Todėl klausimą, kaip vertinti Lietuvos kariuomenės likimą 1940 m.: ar ji kapituliavo, ar buvo panaikinta, taip pat ar jos panaikinimas buvo teisėtas, kitaip sakant, ar Lietuvos kariuomenė išnyko tik *de facto,* ar ir *de jure*, reikėtų palikti rimtesniems specialistams. Šiame straipsnyje pakanka konstatuoti, kad partizanai gali būti laikomi naujai sukurta Lietuvos kariuomene, kuri atsirado labai specifinėmis aplinkybėmis – ją suvereniteta turinti tauta sukūrė tiesiogiai, nesinaudodama jokiomis tarpinėmis institucijomis.

Pagaliau labai svarbu ir tai, kad šiuolaikinė Lietuvos valstybė taip pat yra aiškiai pareiškusi, jog laiko partizanus savo kariuomene. Tam buvo parengta nemažai įstatymų. 1996 m. lapkričio 28 d. įstatymo „Dėl asmenų, represuotų už pasipriešinimą okupaciniams režimams, teisių atstatymo“ (vėlesnis pavadinimas „Asmenų, represuotų už pasi-

priešinimą okupaciniams režimams, teisių atkūrimo įstatymas“) 1 straipsnio 2 dalis buvo papildyta teiginiu, skelbiančiu: „Ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviai skelbiami Lietuvos kariais savanoriais ir pripažįstami jų kariniai laipsniai bei apdovanojimai“. Vėliau buvo priimtas specialus Pasipriešinimo 1940–1990 m. okupacijoms dalyvių teisinio statuso įstatymas, kuriame apibrėžta „kario savanorio“ sąvoka. Tuomet atėjo eilė sulyginti laipsnius ir apdovanojimus. Tačiau paaiškėjo, kad partizanų laipsnius ne visuomet paprasta nustatyti, todėl buvo priimtas dar vienas, tiesa, jau paskutinis, Dimisijos karių laipsnių suteikimo ginkluoto pasipriešinimo (rezistencijos) dalyviams – kariams savanoriams ir prieškario Lietuvos kariuomenės kariams įstatymas. Šio įstatymo 2 straipsnio 4 dalyje nustatyta: „Kariams savanoriams, žuvusiems kovoje, nužudytiems ar mirusiems tardymo metu arba kalėjime (lageryje), suteikiamas ne dimisijos kario, bet kario laipsnis“. Visos šios nuostatos aiškiai rodo Lietuvos nusistatymą laikyti partizanus savo kariuomene.

Tačiau čia iškyla dar sudėtingesnis klausimas: kaip atskirti, kurie iš savanoriškų pasipriešinimo junginių yra partizanai, o kuriems pripažintinas kariuomenės statusas? Juolab kad tarptautinės teisės dokumentuose pastaruosius kelis šimtmečius buvo aiški tendencija plėsti teisėtų karo dalyvių būrį, kartu ir kariuomenės sąvoką.

Labai svarbus yra okupanto požiūris į okupuojamos teritorijos valstybingumą. Tai itin reikšmingas, gal net lemiamas veiksnys, nuo kurio priklauso ir pačių savanorių savivoka, ir gyventojų požiūris į juos. Jei okupantas neneigia, kad jo užimta teritorija priklauso kitai valstybei (taip buvo jau minėtu Danijos atveju), vieninteliu partizanų tikslu tampa siekti, kad kuo greičiau baigtųsi okupacija ir priešas pasišalintų iš valstybės teritorijos. Jie neturi jokių kitų intencijų, išskyrus grynai karinę pergalę, kurios siekia visais įmanomais būdais. Tokios pasipriešinimo organizacijos menkai paiso tarptautinės teisės arba iš viso apie ją negalvoja; kur kas svarbesni už kombatanto statusą joms yra tikri ginklai, nes visiškai aišku, kad vieniems ar su sąjungininkais įveikus priešą, viskas bus atleista amnestijos ar kita forma. Gyventojų požiūris į pasipriešinimą tokiu atveju gali būti daugiau ar mažiau skeptiškas, nes yra arba visiškai aišku, kad okupacija bus laikina, arba šis klausimas nėra galutinai išspręstas, todėl verta palaukti, kol padėtis pasikeis į geresnę ar blogesnę pusę.

Visiškai kita situacija susiklosto tuo atveju, kai okupantas neigia užimtos teritorijos valstybingumą ir ketina ją prisijungti, kaip buvo Lietuvos atveju. Tuomet pasipriešinimo dalyvių reikšmė smarkiai išauga. Siekdami svarbiausio tikslo – karinės pergalės, jie tampa dar ir valstybingumo saugotojais, todėl stengiasi nuolat demonstruoti, kad atstovauja tam tikrai valstybei ir vykdo jos tautos valią. Tai nulemia ir pastangas kiek įmanoma supanašėti su „tikromis“ valstybės institucijomis, paprastai – su kariuomene. Kita vertus, smarkiai keičiasi ir gyventojų nusistatymas. Vienas svarbiausių pokyčių, kurį pasauliui atnešė tautinės valstybės atsiradimas, buvo tam tikras nuosavybės teisės momentas piliečių santykyje su valstybe. Pavyzdžiui, absoliutinės monarchijos atveju valstybė (neretai ir tiesiogine žemės nuosavybės prasme) priklausė karaliui, o šiandien, kaip ir tarpukariu, ji priklauso politinei tautai (panašiai kaip akcinė bendrovė priklauso akcininkams). Todėl į okupacijos ir pasipriešinimo problemą verta pažvelgti per savininko interesų prizmę. Jei anksčiau aptartą okupacijos tipą galėtume prilyginti teisėtam ar neteisėtam, platesnės ar siauresnės apimties, tačiau laikinam nuosavybės teisių apribojimui, tai okupantui neigiant užimtos teritorijos valstybingumą susidaro nusavinimo, teisingiau, apiplėšimo situacija. Akivaizdu, jog ir savininko reakcija bus skirtinga. Pirmuoju atveju dar galima tikėtis, kad jis tylės, o antruoju bet kuris protingas šeimininkas arba šauksis policijos (jei kalbame apie valstybę, tai

„pasaulio policijos“), arba imsis savigynos; greičiausiai jis darys ir vieną, ir kitą. Todėl akivaizdu, kad okupantui valstybingumo nepripažįstant, politinės tautos valia priešintis yra daug aiškesnė ir vieningesnė. Konkrečiomis istorinėmis aplinkybėmis ji įvairiai pasireiškia skirtingose valstybėse, tačiau aišku, kad Lietuvoje jos apraiška buvo savanoriškos kariuomenės kūrimas ir mėginimas išsilaikyti, „kol ateis amerikonai“ (tuo metu tai buvo visiškai realu).

RYTOJAUS KARAS, ARBA PARTIZANŲ VADOVYBĖS ĮGALIOJIMŲ APIMTIS

Grįžtant prie pagrindinės temos – partizanų vadovybės įgaliojimų, reikia pasakyti, kad 1944 m. Lietuvos politinė tauta turėjo tokią pat aiškią valią, kaip ir 1918 m. Pirmuoju atveju toji valia buvo išreikšta sukuriant laikinąją įstatymų leidybos instituciją, o antruoju atveju atsirado laikinoji kariuomenė, turėjusi vadovauti valstybės gynimui ir užtikrinti tvarką iki okupacijos pabaigos. Todėl Lietuvos Respublikos Seimas, įteisindamas partizanų valdžią, pasielgė taip pat kaip ir 1920 m. Steigiamasis Seimas, legalizavęs Lietuvos Tarybos veiklą. Tačiau nėra aišku (čia jau prasideda teisės aiškinimo klausimai), kokie konkrečiai partizanų vadovybės įgaliojimai buvo pripažinti ir kas yra partizanų vadovybė.

Šiuo atveju patogiausia yra aiškinti įstatymus, atskleidžiant jų leidėjo valią. Seimas nepasitenkino vien buvusios partizanų vadovybės teisių pripažinimu. 1944–1953 m. karo patirtis buvo panaudota ir ateities teisiniam reguliavimui. 2000 m. liepos 17 d. buvo priimtas Ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai įstatymas (toliau – Įstatymas), kuris, be kita ko, reguliuoja ir tvarką priešo okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje. Vienas įdomiausių šio įstatymo aspektų – Tautos pasipriešinimo vadovybės, perimančios valstybės institucijų funkcijas šioms negalint veikti, sąvoka. Akivaizdu, kad toks reguliavimas atsirado įvertinus partizaninio karo istoriją, todėl nuostatų, apibrėžiančių Tautos pasipriešinimo vadovybės statusą ir veiklą, analizė leidžia daryti išvadas apie partizanų vadovybei pripažintų įgaliojimų apimtį.

Pradėti reikia nuo pačios sąvokos. Įstatymo 2 straipsnio 7 dalyje nustatyta: **„Tautos pasipriešinimo vadovybė** – dėl agresijos ar okupacijos negalint veikti pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją sudarytoms valstybės valdžios institucijoms ir valstybės gynybos civilinei ir karinei vadovybei bei jos paskirtiems pareigūnams, besipriešinančios Tautos atstovų sudaryta institucija (institucijos), įgaliota vadovauti Tautos pasipriešinimui, remiantis Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų nuostatomis, taip pat šios institucijos (institucijų) įgaliota ginkluotųjų pajėgų vadovybė“.

Jau šis apibrėžimas atsako į vieną svarbų klausimą. Išgirdus apie partizanų vadovybę, natūraliai kyla mintis, kad tai kokia nors *viena* institucija. Tokia galėtų būti LLKS Taryba, tačiau sisteminė įstatymų analizė leidžia teigti, kad Seimas pripažino partizanų vadovybės įgaliojimus visu 1944–1953 m. laikotarpiu, o iki 1949 m. (t. y. LLKS Tarybos įkūrimo) tikrai vieningos vadovybės nebuvo. Cituotas Tautos pasipriešinimo vadovybės apibrėžimas šią problemą išsprendžia. Partizanų vadovybė gali būti suprantama ne tik kaip *institucija*, bet ir kaip *institucijos*. Be to, nuosekliai mąstant reikėtų pripažinti, kad ši samprata galėjo įvairiais laikotarpiais apimti skirtingas institucijas. Todėl pirmaisiais karo metais partizanų vadovybe galėtų būti laikomi ir atskirų būrių, nepriklausančių jokiems aukštesnio lygio junginiams, vadai, o kalbant apie vėlesnius metus jiems priskirtina tik išvestinė kompetencija, apibrėžta LLKS Tarybos. Žinoma, aptariamą Įstatymo nuostatą galima suprasti ir kitaip: nesvarbu, ar institucija viena ar kelios, bet vadovybė turi būti centrali-

zuota. Tačiau taip aiškinti būtų klaidinga, nes kvaila reikalauti, kad pasipriešinimo judėjimai kurtųsi „iš viršaus“ – juk jie visada atsiranda „iš apačios“. Maždaug taip pat sėkmingai būtų galima įtvirtinti įstatymuose normą, kad lietus Lietuvoje kyla, o ne krinta. Toks reguliavimas pažeistų vieną svarbiausių teisės principų – *ad impossibilia ius non cogit* (teisėje negali būti neįvykdomų reikalavimų) ir todėl būtų nepriimtinas.

Taigi partizanų vadovybė – tai ne institucijos pavadinimas, o paslanki ir dinamiška sąvoka. Jos turinys niekada negalės būti nusakytas apibendrintai ir privalo būti aiškinamas kiekvienoje konkrečioje byloje. Iš esmės bet kokių su partizaniniu karu susijusių faktų teisinis vertinimas turėtų būti pradedamas nustatant, kokie asmenys ar organizacijos tam tikru laikotarpiu tiriamoje vietovėje sudarė partizanų vadovybę. Kitas žingsnis – nustatyti jos įgaliojimus, kurie pasižymi didesniu stabilumu, tačiau, kaip matysime, taip pat turi būti sukonkretinami atskirose bylose. Čia taip pat gali padėti Įstatymas, konkrečiai, jo 10 straipsnis, kuris vadinasi „Valdžia priešo okupuotoje teritorijoje“. Kad būtų lengviau aiškinti normų prasmę, šį straipsnį verta pacituoti ištisai: „1. Priešo okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje galioja tik Lietuvos Respublikos Konstitucija ir įstatymai, taip pat Lietuvos Respublikos tarptautinės sutartys. Okupavusios valstybės įstatymai negalioja ir neprivalomi vykdyti.

2. Priešo okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje okupavusios valstybės valdžia ir okupacinė administracija yra neteisėtos. Okupacinės administracijos teisės aktai ir įsakymai Lietuvos Respublikos piliečių ir gyventojų neįpareigoja.

3. Teisėta valdžia priešo okupuotoje teritorijoje laikoma pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją sudarytos valstybės valdžios institucijos, valstybės gynybos civilinė ir karinė vadovybė bei jos paskirti pareigūnai, o jiems negalint veikti – Tautos pasipriešinimo vadovybė ir jos paskirti pareigūnai.

4. Lietuvos Respublikos teritorijoje, įskaitant priešo okupuotą teritoriją, teisingumą vykdo tik Lietuvos Respublikos Konstitucijos ir įstatymų nustatyta tvarka sudaryti teismai. Jiems negalint veikti, teisingumą vykdo Tautos pasipriešinimo vadovybės sudaryti karo lauko teismai. Teismų veiklos ir proceso ypatybes ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai metu nustato Karo padėties įstatymas.

5. Priešo okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje veikiančios vietos savivaldos institucijos, taip pat šioje teritorijoje savo funkcijas atliekantys policijos ir kiti valstybės bei savivaldos pareigūnai ir tarnautojai, nepriskirti ginkluotosioms pajėgoms, privalo vykdyti Lietuvos Respublikos valstybės gynybos civilinės ir karinės vadovybės įsakymus bei nurodymus, o jai negalint veikti – Tautos pasipriešinimo vadovybės įsakymus bei nurodymus.

6. Priešo okupuotoje teritorijoje vietos savivaldos institucijos savo veiklą nutraukia, jeigu jos negali atlikti savo funkcijų, įtvirtintų Lietuvos Respublikos įstatymuose, arba yra verčiamos padėti okupavusiai valstybei kovoti su Lietuvos Respublikos ginkluotosiomis pajėgomis ar pilietiniu pasipriešinimu agresijai, taip pat talkinti okupacinei administracijai taikant priemones, kurių tikslas – išnaudoti okupuotos teritorijos gyventojus karo tikslams ir karo įrengimų apsaugai.

7. Nepriskirti ginkluotosioms pajėgoms policijos, civilinės saugos, priešgaisrinės apsaugos ir gelbėjimo institucijų bei Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos Teisingumo ministerijos pareigūnai priešo okupuotoje Lietuvos Respublikos teritorijoje toliau atlieka savo funkcijas, įtvirtintas Lietuvos Respublikos įstatymuose. Šie pareigūnai privalo nutraukti savo veiklą, jeigu jie yra okupacinės administracijos verčiami padėti kovoti su Lietuvos Respublikos ginkluotosiomis pajėgomis ar pilietiniu pasipriešinimu agresijai,

dalyvauti veiksmuose prieš ginkluotos gynybos ir pasipriešinimo agresijai dalyvius arba talkinti okupacinei administracijai taikant priemones, kurių tikslas – išnaudoti okupuotos teritorijos gyventojus karo tikslams ir karo įrengimų apsaugai“.

Nesunku pastebėti, kad šiuo atveju įstatymų leidėjas siekė sukurti reguliavimą, kurį būtų galima pritaikyti bet kokiam okupacijos variantui, pradedant švelniu Vokietijos ir Danijos flirtu Antrojo pasaulinio karo metu ir baigiant šiurkščiu visų valstybės institucijų sunaikinimu bei valstybingumo paneigimu, kaip tai padarė Lietuvoje sovietai. Todėl būtina „adaptuoti“ cituotas normas taip, kad jos tiktų būtent partizanų situacijai. Pirmiausia reikia pažymėti, kad Lietuvos teritorijoje veikė tik Lietuvos įstatymai, o sovietų valdžia ir jos nurodymai buvo neteisėti. Kita vertus, reikia atsiminti, kad sovietinių teisės aktų galiojimo Lietuvos teritorijoje klausimas apskritai yra labai sudėtingas. Teoriškai visus juos būtų galima pripažinti negaliojančiais ir neprivalomais, tačiau, kaip minėta, sovietai įvedė ne specifinę okupacinę administraciją, o siekė apskritai panaikinti Lietuvos valstybę, todėl okupuotoje teritorijoje įdiegė visą savo institucinę ir teisinę sistemą. Tuo tarpu teisė apima per daug gyvenimo sričių, kad būtų galima apskritai jos atsisakyti. Pavyzdžiui, pripažinus, kad koks nors sovietų sprendimas dėl miško kirtimo buvo neteisėtas, gali paaiškėti, kad kažkas iš mūsų neteisėtai įgijo savo baldus. Dėl šios priežasties problemos negalima išspręsti net pasakant, kad sovietinė teisė visiškai negaliojo partizaninio karo metu – t. y. kol egzistavo Lietuvos valdžia. Tad klausimas išties labai sudėtingas ir šiame straipsnyje vargiai pavyks į jį atsakyti[12]. Galima pasiūlyti tik pradinį sprendimą: tose gyvenimo srityse, kurias apėmė partizanų kontrolė, sovietų nurodymai buvo neteisėti ir negaliojantys.

Toliau mėginant suderinti Įstatymo normas su 1944–1953 m. padėtimi, reikia pažymėti, kad nė vienas pagal Lietuvos Respublikos Konstituciją sudarytų valstybės valdžios institucijų ar valstybės gynybos vadovybės paskirtas pareigūnas negalėjo eiti savo pareigų. Taigi darytina išvada, kad visų jų įgaliojimus perėmė partizanų vadovybė. Iš tolesnių Įstatymo nuostatų aiškėja, kad tai pirmiausia vykdomosios valdžios įgaliojimai, ypač tie, kurie reikalingi valstybės gynybai organizuoti. Be to, specialiai karo lauko teismams yra priskirta funkcija vykdyti teisingumą. Čia taip pat reikia atsižvelgti į tam tikrą padėties specifiką. Partizanų karo lauko teismai iš esmės vykdė tik baudžiamąjį teisingumą. Todėl vėl gali iškilti sovietinių teismų vertinimo problema. Akivaizdu, kad jų sprendimai partizanų, ryšininkų ir rėmėjų atžvilgiu buvo negaliojantys, nes neteisėta valdžia negali teisti teisėtos. Tačiau neaišku, kaip reikėtų spręsti kriminalinių nusikaltėlių ar juo labiau civilines bylas. Ginčytis būtų galima tik dėl sovietinių teismų kompetencijos. Partizanų karo lauko teismų nuosprendžiai turi būti pripažinti visi. Jų pagrįstumas galėtų būti vertinamas nebent siekiant atkurti gerą nuteistųjų vardą, o sprendimo pripažinimas nepagrįstu neturėtų užtraukti atsakomybės jį priėmusiems ar įvykdžiusiems partizanams, nebent būtų įrodytas tyčinis piktnaudžiavimas savo padėtimi.

Kalbant apie karo lauko teismus iškyla dar viena problema. Tokios institucijos atsirado tik maždaug 1946–1947 m., tuo tarpu šnipus, plėšikus, kolaborantus ir kitus nusikaltėlius partizanai baudė nuo pat karo pradžios. Kaip reikėtų vertinti tuos atvejus, kai tai darydavo ne karo lauko teismas? Protingiausia ir logiškiausia būtų pripažinti tą tvarką, kurią buvo nustatę partizanai (atkreiptinas dėmesys į tai, jog, nesant vieningos vadovybės, įvairiose vietovėse ji galėjo būti skirtinga). Visų pirma, tarpukario Lietuvoje nebuvo čia aptariamo Įstatymo atitikmens, reglamentuojančio gyvenimą okupacijos sąlygomis, todėl partizanai jį turėjo tvarkyti patys. Antra, Sei-

mas partizanų vadovybę pripažino *aukščiausia* valdžia ir tai padarė be jokių išlygų. Trečia, būtina atsižvelgti į padėties neįprastumą. Jau minėtas *ad impossibilia ius non cogit* principas turėtų sulaikyti nuo fantastinių reikalavimų partizanams kėlimo. Tie patys motyvai leidžia pateisinti nukrypimus nuo normos, skelbiančios, kad okupuotoje teritorijoje galioja Lietuvos Respublikos Konstitucija ir įstatymai (taigi tie, kurie buvo priimti iki okupacijai prasidedant), ir pripažinti tuos partizanų aktus, kurie lyg ir priklausytų įstatymų leidybos sričiai (pvz., baudžiamuosius statutus).

Aiškinantis partizanų vadovybės įgaliojimų ribas, be įstatymų leidėjo intencijos, svarbu atsižvelgti ir į pačių partizanų nuostatas. Partizanų teisės aktai, jų priėmimo, skelbimo ir įgyvendinimo procesai dar mažai tyrinėti, todėl sunku pateikti kokių nors apibendrintų išvadų. Galima tik analizuoti atskirus aktus, stengiantis susidaryti įspūdį apie to meto teisinės sąmonės turinį ir kokybę. Čia verta panagrinėti vieną iš jų – LLKS Tarybos 1949 m. vasario 12 d. nutarimą Nr. 1 „Dėl laisvės kovotojų ir gyventojų santykių pobūdžio“. Jame iš esmės įtvirtintos svarbiausios normos, reguliuojančios partizanų santykius su civiliais. Visų pirma, partizanams suteikiama teisė reikšti pageidavimus, siekiant „būtino aprūpinimo ar pagalbos“. Asmenys, kurie savanoriškai tokius pageidavimus tenkina, laikomi partizanų rėmėjais arba, kaip rašoma akte, bičiuliais ir pripažįstami sąjūdžio nariais. Tiems, kurie tenkinti pageidavimus atsisako, būtiniausiu atveju gali būti reiškiami reikalavimai, o jau juos gyventojai gali būti priversti patenkinti „ypatingais atvejais“ pavartojant net ginklą. Už išgautas vertybes neatlyginama iki okupacijos pabaigos. Nutarime taip pat nustatoma, kad partizanai ir gyventojai turi laikytis abipusio saugumo taisyklių. Be to, gyventojai turi teisę pageidauti, kad partizanai užtikrintų jų saugumą, ir pastariesiems tokie pageidavimai, kiek leidžia galimybės, yra privalomi. Gana įdomiai reglamentuota nelegaliai gyvenančių, tačiau LLKS nepriklausančių asmenų padėtis: jiems leidžiama naudotis savanoriškomis gyventojų paslaugomis, bet griežtai draudžiama dangstytis partizanų vardu, naudoti prievartą ir kitaip trukdyti sąjūdžiui. Bene svarbiausias ir įdomiausias yra šio nutarimo 5 paragrafas: „Visiems Lietuvos piliečiams, turintiems Lietuvos pilietybę pagal nepriklausomos Lietuvos įstatymus arba teisę tai pilietybei įgyti, nežiūrint jų tautybės, tikybos ir įsitikinimų, savo veiksmais nenusikaltusiems prieš lietuvių tautos teises ir siekimus, užtikrinamas gyvybės, saugumo ir turto neliečiamumas iš sąjūdžio laisvės kovotojų pusės. Toks pat neliečiamumas užtikrinamas ir visiems svetimų valstybių piliečiams, kurie į Lietuvos teritoriją atvyko tautai nepriešiškais tikslais ir nepažeidžia lietuvių tautos teisių ir siekimų.

Šiame straipsnyje aukščiau išvardintų asmenų nusikaltimų prieš tautą ir sąjūdį bylas sprendžia ir nusikaltėlius baudžia sąjūdžio teismai pagal LLKS okupacijos meto Baudžiamąjį Statutą.

Asmenys, užtikti bevykdant nusikalstamą darbą, įmatytą okupacijos meto Baudžiamajame Statute, gali būti baudžiami vietoje be teismo.

VKP(b) nariai, ginkluoti okupacinės valdžios pareigūnai ir visi kiti tautai priešiškais tikslais apginkluoti asmenys skaitomi lietuvių tautos priešais ir todėl iškrenta už neliečiamumo ribų.

Laisvės kovotojai neatsako už gyvybę bei saugumą kartu su ginkluotais priešais esančių asmenų, išskiriant sulaikytuosius, kai sąjūdžio laisvės kovotojai, be žalos sau, negali jų išsaugoti“[13].

Ši citata labai aiškiai rodo, kaip partizanai suprato savo igaliojimus, taip pat ką jie laikė saviškiais ir priešais. Be to, tai puikus

orientyras, padedantis perprasti baudžiamąją politiką, karo lauko teismų ir kitų prievartą taikančių padalinių veiklos bei santykių logiką. Žinoma, tai palyginti vėlyvas teisės aktas, tačiau galima numanyti, kad jis buvo sukurtas remiantis ankstesniu teisiniu reguliavimu, papročiais ir tradicijomis.

Taigi, išnagrinėjus šiandieninio įstatymų leidėjo valią ir pačių partizanų nuostatas, galima šiek tiek perprasti jų įgaliojimų ribas. Visų pirma, partizanai galėjo reikalauti iš gyventojų valstybės gynybai reikalingos pagalbos ir ją pastarieji privalėjo teikti. Taip pat partizanų vadovybė galėjo reikalauti nepadėti priešui, pavyzdžiui: nestoti į komunistų partiją ir su ja susijusias organizacijas, nedirbti darbo, tiesiogiai susijusio su sovietų politikos Lietuvoje įgyvendinimu (t. y. nebūti kolūkių pirmininkais, žemės dalijimo komisijų nariais, stribais, saugumiečiais, milicininkais, mokesčių inspektoriais, ministrais, deputatais, teisėjais ir t. t.), be leidimo neimti ištremtų žmonių turto, neprisidėti prie sovietinės propagandos skleidimo, nešnipinėti ir pan. Savaime suprantama, kad už nepaklusimą tokiems reikalavimams partizanai galėjo taikyti ir taikė įvairias sankcijas, tarp jų ir mirties bausmę. Žinoma, reikalavimai turėjo būti keliami atsižvelgiant į tai, kad savo taisykles ir sankcijas, nors ir neteisėtas, nustatinėjo ir sovietai. Tačiau reikia pripažinti, kad apskritai partizanai ne tik nepiktnaudžiavo įgaliojimais, bet pasiliko ir nemažą jų rezervą. Pavyzdžiui, už nedalyvavimą kare jokios sankcijos negrėsė, nors teoriškai buvo galima pagrįstai reikalauti, kad kiekvienas pilietis vykdytų savo konstitucinę pareigą ir gintų valstybę.

Čia pateiktas tik labai bendras partizanų vadovybės įgaliojimų vaizdas. Kadangi keitėsi tiek tokios vadovybės sąvokos turinys, tiek okupantų politika, tiek bendra karo padėtis, konkrečiau apibrėžti partizanų santykius su gyventojais – atskiras darbas, o visiškai tikslus jų turinys ir sukeliami teisiniai padariniai galėtų būti nustatyti tik konkrečiose bylose, atlikus kompleksinę šiandieninių ir partizanų priimtų teisės aktų, taip pat faktinių aplinkybių analizę.

DVEJOPA PARTIZANŲ VALDŽIOS PRIPAŽINIMO REIKŠMĖ

Iš to, kas jau buvo pasakyta, turėtų būti aišku, kad menka partizanų vadovybės įgaliojimus pripažįstančių teisės aktų vertė yra tik „optinė apgaulė“. Negausios ir skurdaus turinio normos kelia labai rimtus teisinius klausimus ir net duoda kai kuriuos atsakymus. Bet ar turėtų šių tyrimų imtis akademinė ir praktikuojančioji teisinė bendruomenė? Žmonėms, neturintiems su šia sritimi nieko bendro, net pats iškeltas klausimas gali atrodyti keistas. Juk nesvarbu, ar partizanai kada nors valdė Lietuvą, ar nevaldė, svarbiausia, kad tikrai *nebevaldo*. Todėl atrodytų, jog problema jau senokai nebeaktuali ir turėtų būti palikta istorikams. Vis dėlto ir toks įspūdis yra apgaulingas. Partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimas teisės, kaip dabarties mokslo bei praktikos, požiūriu taip pat yra reikšmingas. Tai nulemia dvi priežastys.

Visų pirma, tiek Lietuvos Tarybos, tiek partizanų atvejai yra itin vertingi Lietuvos teisės istorijos pavyzdžiai. Politinės tautos bendro veikimo, jos suvereniteto ir apsisprendimo teisės idėjos dažnam teisės studentui ir net mokslininkui skamba kaip šūkiai. Iš tikrųjų, normaliomis valstybės gyvenimo aplinkybėmis tautos suverenitetas, rodos, reiškia tik mūsų visų teisę į rinkimus. Net referendumai, kurių metu piliečiai neva išreiškia savo nuomonę svarbiausiais klausimais, paprastai juk organizuojami valdžios institucijų iniciatyva. Piliečių dalyvavimas įstatymų leidyboje – taip pat labiau teorinis teisės institutas. Tada pradeda kilti daugybė klausimų. Ar politinė tauta yra tikras, ar iš-

galvotas junginys? Ar mes ir „runkeliai“ (juk jiems nė vienas savęs nepriskiriame) esame viena tauta? Ar mums priklauso valstybė? Ar galima sakyti, kad per rinkimus reiškiama tautos valia, jeigu naudojamos „juodosios technologijos“, dalyvaujant mažiau nei pusei rinkėjų? Ar tautos valia buvo atstatydinti Rolandą Paksą, ar palikti jį poste? Ar Seimas šiuo klausimu būtų pareiškęs tokią pat „tautos valią“, jeigu savo itin svarios nuomonės nebūtų išsakęs Konstitucinis Teismas? Ar pastarasis kaip nors susijęs su tautos valia? Ar apskritai yra tautos valia ir suverenitetas? Lietuvos Tarybos ir partizanų istorija verčia atsakyti teigiamai. Be jokių seimų, vyriausybių, prezidentų ir konstitucinių teismų politinė tauta vienu atveju sugebėjo sukurti valstybę, o kitu – stojo ginti ją ginklu. Todėl šie atvejai labai aiškiai rodo, kad bendras piliečių veikimas iš tikrųjų galimas ir kad šiuolaikinė valstybė *de facto* egzistuoja tol, kol egzistuoja tautos valia ją turėti. Tad šių atvejų analizė Lietuvos teisės mokslui išties yra svarbi.

Kita vertus, partizanų vadovybės įgaliojimų tyrimas turi reikšmę ir teisininkams praktikams, tiesa, dirbantiems labai specifinėje srityje. Šiandien tebevyksta teisių atkūrimo procesas[14], kurio metu iš esmės yra tiriami partizanų galimai padaryti nusikaltimai, be to, partizanų statuso klausimas dažnai kyla ir nagrinėjant bylas dėl sovietų okupacinių struktūrų įvykdytų nusikaltimų. Todėl abiem atvejais būtina išsiaiškinti partizanų vadovybės įgaliojimus ir jų apimtį.

Apskritai partizanų valdžios pripažinimas reiškia, kad kiekvienas partizanas turi būti laikomas įgaliotu valdžios atstovu, turinčiu tam tikrą kompetenciją. Todėl vertindami partizanų padarytas veikas teisėjai, prokurorai ir kiti pareigūnai privalo atsižvelgti į partizanų sąjūdžio struktūrą ir jos pokyčius, sprendimų priėmimo tvarką, atskirų institucijų ir vadų įgaliojimus ir pan. Šios aplinkybės teisių atkūrimo procesuose yra tokios pat svarbios kaip ir, pavyzdžiui, bylose dėl nusikaltimų valstybės valdymui. Tokiame kontekste smarkiai kritikuotina vis dar populiari praktika, kai partizanų veiksmus linkstama vertinti vien remiantis archyvinių baudžiamųjų bylų duomenimis. Sovietai partizanų junginius laikė nusikalstamomis organizacijomis, todėl klausimai, susiję su sprendimų priėmimu ir kompetencija, baudžiamosiose bylose buvo šalutiniai, o šiandien jie yra pagrindiniai. Iš šios principinės nuostatos išplaukia ir dar keletas išvadų.

Partizanų, kaip ir kitų valstybės pareigūnų, atžvilgiu nekaltumo prezumpciją papildo glaudžiai su ja susijusi teisėtumo prezumpcija. Kitaip tariant, tiriant, pavyzdžiui, galimai partizanų įvykdytą beginklių civilių žmonių nužudymą nepakanka konstatuoti, kad konkretūs partizanai atėmė gyvybę asmenims, kurie buvo civiliai ir neturėjo ginklų, nes pripažinus partizanų valdžios teisėtumą nekyla jokių abejonių dėl jų teisės bausti mirties bausme. Taigi atsiranda papildoma partizanų veiksmų teisėtumo prezumpcija, kuri savo ruožtu gali būti išskaidyta į keletą smulkesnių.

Pirmiausia būtina preziumuoti patį faktą, kad įgaliota partizanų institucija priėmė sprendimą. Nesunku pastebėti, kad teisių atkūrimo procesuose šios prezumpcijos dažnai nesilaikoma, nes nepavykus rasti, pavyzdžiui, karo lauko teismo nuosprendžio konkretaus asmens atžvilgiu, manoma, jog tokio nuosprendžio nebuvo. Tačiau, žinant, kad karo lauko teismai veikė ir partizanų vadovybė kontroliavo jų veiklą, taip pat atsižvelgiant į tą aplinkybę, kad tik maža dalis nuosprendžių yra išlikusi, reikėtų preziumuoti tokio nuosprendžio buvimą. Taip pat reikėtų preziumuoti, kad buvo ir kitoks atitinkamas sprendimas taikyti mirties bausmę, jei nagrinėjamuoju laikotarpiu karo lauko teismai dar neveikė. Tik įrodžius, kad tokio sprendimo nebuvo, būtų galima konstatuoti, jog tam tikrą asmenį nužudę partizanai veikė savavališkai ir nusikalstamai.

Suprantama, kad net ir nesant abejonių dėl sprendimo egzistavimo, galima suabejoti jo teisėtumu ir pagrįstumu. Tačiau ir šiuo atveju būtina išlaikyti tinkamą prezumpcijos ir įrodinėtinos aplinkybės santykį. Preziumuoti reikėtų sprendimo teisėtumą ir pagrįstumą – aplinkybes, bylojančias teisių atkūrimo siekiančio asmens naudai. Įrodinėti tektų kompetencijos viršijimą ir kitus panašius faktus. Būtina pažymėti, kad ypač didelių sunkumų kelia partizanų sprendimų pagrįstumo vertinimas. Pavyzdžiui, sprendžiant, ar tam tikras asmuo buvo pagrįstai nužudytas už bendradarbiavimą su sovietų saugumo struktūromis, klausimas formuluojamas taip: ar toks asmuo su minėtomis struktūromis bendradarbiavo? Tokia formuluotė nulemia tai, kad atsakymas grindžiamas šiandieninėmis žiniomis, nors vertinant sprendimo pagrįstumą reikia atsižvelgti tik į jį priėmusiųjų turėtą informaciją. Todėl klausti reikėtų taip: ar pagrįstai partizanai manė, kad tam tikras asmuo buvo sovietų saugumo struktūrų bendradarbis?

Pagaliau net ir pripažinus partizanų sprendimą nepagrįstu ar neteisėtu, jo vykdytojų atsakomybės klausimas savaime neišsisprendžia. Suprantama, kad partizanai laikytini ne civilinių struktūrų pareigūnais, o kariais, todėl turėtų atsakyti tik už aiškiai nusikalstamo įsakymo įvykdymą. Kaip rodo anksčiau minėtos aplinkybės, įsakymas nužudyti civilį ir beginklį asmenį savaime nėra aiškiai nusikalstamas, todėl ši aplinkybė turėtų būti kiekvieną kartą įrodinėjama, atsižvelgiant į tai, ar konkrečioje situacijoje eilinis partizanas galėjo suvokti, kad vadovybės įsakymas yra ne tik neteisėtas, bet ir aiškiai nusikalstamas. Taigi pripažinti tokio partizano veiksmus nusikaltimu būtų galima tik dviem atvejais: įrodžius, kad jis veikė savavališkai, arba vykdė aiškiai nusikalstamą įsakymą. Jei šios nuostatos būtų principingai laikomasi teisių atkūrimo procesuose, tai atsisakymas jas atkurti būtų itin retas atvejis, nes surinkti pakankamai duomenų apie partizanų sąjūdžio struktūrą ir sprendimų priėmimo tvarką yra labai sunku. Tačiau nekaltumo prezumpcijos požiūriu visiškai nesvarbu, kokios – subjektyvios ar objektyvios – priežastys nulemia įrodymų trūkumą. Nesant pakankamai duomenų apie asmens nusikalstamą veiką, jis laikomas nekaltu, todėl minėta aplinkybė greičiau paneigia teisių atkūrimo proceso būtinybę negu pateisina šiandieninę jo praktiką.

Kita vertus, partizanų vadovybės įgaliojimų pripažinimas, kaip jau minėta, yra svarbus ir tiriant sovietų okupacinių struktūrų nusikaltimus. Čia galima prisiminti neseną agentų smogikų bylą, apie kurią jau ne kartą diskutuota[15]. Akivaizdu, kad tyrimą byloje atlikusiems ir ją nagrinėjusiems pareigūnams tinkamai įvertinus įstatymų nuostatas, pripažįstančias partizanų vadovybės įgaliojimus, priimti sprendimai būtų buvę daug aiškesni. Visų pirma, laikant partizanus teisėta valdžia, kitą reikšmę įgytų partizano priesaika. Ji turėtų būti pripažinta ne moralinio pobūdžio įsipareigojimu, o aiškiai apibrėžtu ir teisinius padarinius sukeliančiu aktu. Taigi jau pats asmens tapimas agentu smogiku būtų nusikaltimas – priesaikos sulaužymas. Kita agentų smogikų veikla, ypač partizanų suėmimai ar nužudymai, taip pat būtų akivaizdžiai nusikalstama ir galėtų atitikti įvairių nusikaltimų sudėtis. Tuomet liktų tik nuspręsti, kurios veikos gali būti kvalifikuojamos kaip nusikaltimai žmoniškumui ar karo nusikaltimai, o kurios – kaip kitokie nusikaltimai, už kuriuos buvę agentai smogikai negali būti patraukti atsakomybėn dėl suėjusių senaties terminų. Taip sprendimai minėtoje ar kitose panašiose bylose įgytų aiškią loginę struktūrą ir pavyktų išvengti tokių visomis prasmėmis abejotinų teiginių, kad partizanai „buvo suimti kaip nusikaltėliai“ ar sovietų „nuteisti teismo nuosprendžiu atlikus tyrimą baudžiamojoje byloje“.

Taigi, viską apsvarsčius, aiškėja įdomūs dalykai. Atrodo, kad partizanus būsime gerokai

nuvertinę, laikydami juos kovotojais su sovietine priespauda, o jų veiksmus Lietuvos gyventojų atžvilgiu – kartais pateisinamais, bet dažniausiai neteisėtais. Išties jų vaidmuo buvo kur kas rimtesnis. Partizanai – tai jėga, kuri, kaip šiandien populiaru sakyti, turėjo tautos mandatą ir remdamasi juo, taip pat tarptautine ir nacionaline teise, ginklu gynė valstybę nuo agresijos, taigi buvo tokia organizacija, kokią įprasta vadinti kariuomene. Be to, ši organizacija turėjo įgaliojimus veikti tautos ir valstybės vardu, o tai reiškia, kad Lietuvos gyventojai *privalėjo* jai paklusti. Tad šiandien reikalauti veiksmų pateisinimo būtų logiškiau iš neklusniųjų, o ne iš partizanų. Taip suvokiant partizaninio karo situaciją (būtent taip ją suvokti leidžia teisės aktų analizė), kyla įvairūs klausimai. Pavyzdžiui, kodėl vis dar vyksta vadinamoji Lietuvos partizanų reabilitacija? Danija turėjo teisinį pagrindą savuosius amnestuoti, nes karo metu laikė juos nusikaltėliais. Lietuva panašaus pagrindo neturėjo, nes čia partizanai ne tik nepažeidė įstatymų, bet, priešingai, gynė jų nustatytą tvarką. Panašių problemų būtų galima iškelti ir daugiau. Visos jos galiausiai atskleistų įstatymų nuostatų ir jų taikymo prieštaravimus, trukdančius aiškiai teisiškai įvertinti 1944–1953 m. padėtį Lietuvoje. Tad reikia pripažinti, kad teisinė praktika šioje srityje yra, švelniai tariant, dar toli gražu netobula.

Nuorodos

[1] T. Manas, *Juozapas maitintojas,* V., 2003, p. 92.

[2] A. Šenavičius, „Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo akto teisinė prigimtis ir konstitucinė reikšmė“, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija,* V., 1999, t. 40, p. 26.

[3] *Partizanai apie pasaulį, politiką ir save. 1944–1956 m. partizanų spaudos publikacijos,* sud. N. Gaškaitė-Žemaitienė, V., 1998, p. 634.

[4] Ibid., p. 632.

[5] Šiandien, galiojant 1949 m. Ženevos konvencijoms, ši problema turi tam tikrų papildomų niuansų, kurie šiame straipsnyje neaiškinami. Tačiau didžiąją partizaninio karo laikotarpio dalį galiojo tik 1907 m. Hagos konvencijos patvirtintos karo taisyklės, kuriose kombatanto statuso klausimas reguliuojamas paprasčiau.

[6] Žr. J. Žilinskas, „Lietuvos laisvės kovotojų statuso pagal tarptautinę teisę klausimai ir MGB agentų-smogikų bylos“, *Genocidas ir rezistencija,* 2004, Nr. 2(16), p. 96–102.

[7] C. Schmitt, *Theorie des Partisanen. Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen,* Berlin, 2002, S. 30–32.

[8] C. Lindtner, „Der Zug fährt schon – sanfter Revionismus in Dänemark“, *http://www.vho.org/VffG/2001/3/Lindtner340–347.html.*

[9] Žr. S. Emkjęr, *Stikkerdrab – Modstandbevęgelsens likvidering af danskere under besetęlsen,* Aschehoug Dansk Forlag A/S, 2000.

[10] C. Lindtner, op. cit.

[11] Žr. J. Žilinskas, op. cit.

[12] Vis dėlto blogiausia tai, kad jis apskritai nesprendžiamas šiandien ir vargu ar bus kada nors sprendžiamas ateityje. To nesiima net akademinės teisininkų institucijos (bent jau rimčiausia iš jų – Vilniaus universiteto Teisės fakultetas), kurių studentams tokių problemų sprendimas būtų puiki praktika. Bent prieš kelerius metus Lietuvos valstybės ir teisės istorija buvo studijuojama taip: Nepriklausoma Lietuva 1 – Sovietinis laikotarpis – Nepriklausoma Lietuva 2. Apie partizanus ir sovietinės teisės galiojimą būsimieji teisininkai nieko nesužinodavo. Galima beveik neabejoti, kad taip yra ir dabar.

[13] *Laisvės kovos 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys,* sud. D. Kuodytė, A. Kašėta, K., 1996, p. 310.

[14] Plačiau apie jį žr. B. Gailius, „Partizanų teisių atkūrimo klausimu“, *Naujasis židinys-Aidai,* 2003, Nr. 5, p. 238–245; B. Gailius, „Neatimtų teisių atkūrimas. Keletas minčių partizanų reabilitacijos tema“, ibid., 2004, Nr. 7–8, p. 327–334.

[15] Žr. S. Samulevičius, „LSSR MGB agentų smogikų teisinio įvertinimo problematika Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija,* 2004, Nr. 2(16), p. 94–95; J. Žilinskas, op. cit.; B. Gailius, „Kaltinimo ir teismo argumentacija buvusių LSSR MGB agentų smogikų byloje“, *Genocidas ir rezistencija,* 2004, Nr. 2(16), p. 103–106; „Seminaro dalyvių diskusijų apžvalga“, ibid., p. 107–112; B. Gailius, „Karas, agentai-smogikai ir posovietinė visuomenė“, *Naujasis židinys-Aidai,* 2004, Nr. 5, p. 228–236; B. Gailius, „Lithuanian Experience of the Soviet Genocide Investigation: Problematic Cases and General Conclusions“, *http://www.genocid.lt/ Spec/gailius.htm.*

Mantas Adomėnas

Lietuvos partizanai politinės filosofijos požiūriu

Kelių pastarųjų metų pasaulio istorijos įvykiai turėjo neigiamos įtakos partizanų kovos tarptautiniam prestižui ir objektyviam, nešališkam jos kaip karo rūšies vertinimui. Po 2001 m. rugsėjo 11-osios išpuolių ir vėlesnių radikalių islamistų veiksmų vis dažniau pradėta visiems partizaninio karo dalyviams lipdyti „teroristo“ etiketę tikintis viešo tarptautinio jų pasmerkimo. Tą patyrė ne tik čečėnų pasipriešinimo kovotojai; žvelgiant į praeitį ši tendencija susijusi ir su Lietuvos partizanais. Rusijos ideologams tapo kur kas lengviau teigti, kad lietuvių partizanai buvo paprasčiausi teroristai, o Lietuvos istorikams vis sudėtingiau įrodinėti, kad tai anaiptol ne tiesa.

Ar partizanų kova teisėta? Kas partizanus skiria nuo teroristų? Kur yra partizanų veiklos legitimumo ribos, kaip šiuo atžvilgiu turėtume vertinti Lietuvos partizanus?

Svarbiausi argumentai lyginant partizanus ir teroristus – jų karinių metodų panašumas bei „nekaltų gyventojų žudymas“. Tai linkę pripažinti ir kai kurie liberalūs Lietuvos istorikai, darantys tarsi retorinę nuolaidą, kad partizanų kova buvusi teisėta, nors joje buvę daug neteisingumo, neteisėtų veiksmų, „civilių žudynių“ ir t. t. Logišką šios pozicijos išraišką Lietuvoje suformulavo Justinas Marcinkevičius, ilgai ir tragiškai kalbėjęs apie „brolžudišką karą“, kurį tarpusavyje kariavusios dvi lietuvių tautos dalys. Taip partizaninis karas paverčiamas tarsi vidine lietuvių tautos problema, visiškai nutylint, kad tai buvo labai konkreti kova su Sovietų Sąjungos okupacija. Kaip sektinos laikysenos pavyzdys iškeliama iki pilietinės mąstysenos nepriaugusi, patriotinių motyvų nepaisanti, prisitaikėliška niekur nesikišančio „paprasto lietuvių valstiečio“ pozicija.

Šiuos pavyzdžius miniu norėdamas parodyti, kad partizaninio karo sampratoje glaudžiai susipynę įvairaus lygio ir nevienodos prigimties aprašomasis bei vertinamasis diskursai. Norint kritiškai išgryninti šias sąvokas, būtina suvokti, kad vargu ar įmanoma grynai formali perskyra tarp partizanų ir teroristų veiklos. Formaliai, pagal veiklos pobūdį partizaninį karą mėginama apibrėžti Ženevos konvencijoje, orientuotoje į ankstesnę partizaninio karo istorinę stadiją ir nepritaikomoje miesto kovos sąlygoms[1]. Karo veiklos pobūdžiu teroristų kova nesiskiria nuo partizanų: diversijos, materialinės infrastruktūros griovimas ir įbauginimo taktika. Tokios pat ir specifinės priemonės – sprogdinimai, mažų kovotojų grupių atakos į labai svarbius, lengvai pažeidžiamus taškus. Netgi civilių gyventojų puolimas negali būti skiriamasis požymis: jei partizanai veikia prieš tuos, kuriuos laiko priešiškos sistemos atstovais, jais gali tapti ir nekovotojai, pavyzdžiui, politiniai sovietų valdžios atstovai ar rusai kolonistai Lietuvoje.

Kitaip tariant, prieš priešo sistemos atstovus veikia tiek partizanai, tiek teroristai. Šio dalyko nedera painioti su tuo, kad neretai

įvairūs kovos sąjūdžiai, remdamiesi skirtingais požymiais, paverčia žmogų tos sistemos atstovu. Pavyzdžiui, palyginus Lietuvos partizanus, Prancūzijos pasipriešinimo veikėjus ir palestiniečių kovotojus, matyti, kad Lietuvos ir Prancūzijos atveju inkriminuojantis veiksnys yra tam tikras santykis su okupacine valdžia – jos rėmimas, kolaboravimas su ja, priklausymas jos struktūroms. Palestiniečių atveju priešiškos sistemos atstovai yra visi žydai. Čia išryškėja didžiulis civilizacinis skirtumas: viena vertus, iš esmės teisinis karo ir kariaujančių pusių vertinimas, antra vertus, rasiška ir religinė karo traktuotė. Nepaisant neretai išpūstos antirusiškos patriotinės retorikos, Lietuvos partizanai pripažįsta, kad okupantai bei kolaborantai iš esmės yra tokie pat žmonės, kaip ir jie, o priešais juos paverčia tik tam tikra specifinė veikla: okupacija, represijos, sovietų valdžios rėmimas ir t. t. Rusai nelaikomi priešais savaime – tiek, kiek jie nėra Lietuvos okupantai. Palestiniečiai veikia visai kitokioje civilizacinėje aplinkoje, kur sąvokos „žydai“ ir „arabai“ nusako ne tik etninę bei religinę priklausomybę, bet ir vertybes: priešu laikomas bet kuris žydas. Taigi europietiškam partizaniniam karui būdinga išsaugoti pagrindines teisinės formos nuostatas, o tai, savaime suprantama, svetima kraštams, nepatyrusiems *ius commune Europeum*. Tačiau šio skyrimo nepakanka norint atriboti partizanus nuo teroristų, nes formaliai žvelgiant palestiniečiai nesiskiria nuo prancūzų ar lietuvių rezistentų – visi kovoja su priešo sistemos atstovais, skiriasi tik priešo samprata. Kita vertus, toks etninis-religinis žydo kaip priešo vertinimas vėlgi būdingas tiek palestiniečių „teroristui“, tiek reguliariajai Sirijos armijai; taigi šis požymis nėra būdingas vien teroristams ir negali būti vartojamas kaip specifinis juos apibrėžiantis skirtumas.

Vieną nuosekliausių perskyrų tarp partizanų ir teroristų diskusijoje suformulavo Vytautas Ališauskas: teroristai nuo partizanų skiriasi ciniška „trečiųjų asmenų“, atsitiktinių stebėtojų, kurie niekaip nesusiję su kovos tikslais, traktavimu. Partizanai gali imtis represijų prieš civilius asmenis, jeigu tie atstovauja priešo struktūroms, bet jie nėra abejingi atsitiktinių žmonių aukoms, į kurias teroristai žvelgia kaip į nereikšmingą šalutinį kovos poveikį.

Tačiau ši perskyra, viena vertus, nėra labai svarbi karinės partizanų ar teroristų kovos atžvilgiu. Ji neišplaukia iš ypatingo tos kovos pobūdžio ir ne mažiau tinka vertinti taip pat reguliariosios kariuomenės santykį su atsitiktinėmis karinių veiksmų aukomis. Kita vertus, ji nuosekliai veda prie išvados, kad formali, iš pačios veiklos pobūdžio kylanti perskyra tarp partizanų ir teroristų yra neįmanoma; gali būti tik vertybinė perskyra, tiksliau, dažniausiai nurodoma vertybinė skirtis tarp „gerųjų“ ir „blogųjų“ partizaninio karo dalyvių, vėliau vienus įvardijant kaip „partizanus“, o kitus – kaip „teroristus“. Todėl rusams vermachto užnugaryje kovoję kariai visada bus „partizanai“, o lietuvių ar čečėnų pasipriešinimo dalyviai – „teroristai“ (arba „banditai“ – tai kiek senesnis tos pačios vertybinės nomenklatūros terminas).

Tai nereiškia, kad neįmanoma objektyvi, neideologizuota vertybinė perskyra tarp partizanų ir teroristų. Mėginau parodyti tik tai, kad šios perskyros neįmanoma nubrėžti formaliai, remiantis pačioje karinėje veikloje glūdinčiais skirtumais. Tokią perskyrą galima mėginti formuluoti remiantis prudenciniu sprendimu, moralės ir sveiko proto atžvilgiu įvertinant aplinkybes, lemiančias partizaninio karo ir jame taikomų priemonių pateisinimą, pavyzdžiui, išorinius kriterijus – režimo, su kuriuo kovojama, teisėtumą, elgesį su gyventojais, apskritai režimo „žmoniškumą“. Taip pat svarbūs ir vidiniai partizanų kovos požymiai: karinė drausmė ir organizacija, nuoseklus teisinių normų funkcionavimas, partizanų kovos laikino, pereinamojo pobūdžio suvokimas ir „reakcinė“,

atsakomoji veikimo prigimtis (šiuo požiūriu valstybingumą atkurti siekiantys lietuvių partizanai ar savo bendruomenę ginantys čečėnų kovotojai skiriasi nuo „naują tvarką“ įvesti siekiančių komunistų teroristų Lotynų Amerikoje ar kitur), partizanų kovos tęstinumas su prarastosios valstybės struktūromis ir t. t.

Norėdami aiškiau suprasti Lietuvos partizanų vietą partizaninio karo istorijoje ir teorijoje, į partizaninį karą kaip reiškinį ir sampratą pažvelkime istorinėje perspektyvoje.

Klasikinėje karo teorijoje partizanų nėra. Iki XVIII a. pabaigos jie buvo traktuojami kaip plėšikai ar piratai. Didysis generolas Carlas von Clausewitzas pripažįsta partizaniniame kare naują iškilusią karo „potenciją“, nors ir dvejoja dėl partizano vietos karo teorijoje. Pateikdamas kariuomenės apibrėžimą, jis rašo, kad tai yra „kovinė masė, esanti viename ir tame pačiame karo teatre“. Tačiau „vargu ar galima kiekvienam partizanui, nepriklausomai veikiančiam tolimoje provincijoje, taikyti kariuomenės pavadinimą, nors šis faktas niekada nekrenta į akis, kai kalbama apie Vandėjos armiją per prancūzų revoliucinį karą, nepaisant to, kad ši armija dažnai nebuvo stipresnė [negu pavieniai partizanai]“[2].

Partizanų kaip reiškinio ir sąvokos atsiradimas susijęs su dviem dalykais.

Pirma, karo totalizacija. Prancūzų revoliucijos metu vyksta masinė mobilizacija ir su ja pamažu nusitrina perskyra tarp kario ir civilio, kariaujančių kariuomenių ir neutralių gyventojų. Anksčiau karas buvo suvokiamas kaip gerokai formalizuotas ir simbolinis dviejų karinių pajėgų turnyras, vykstantis pagal griežtai apibrėžtas taisykles ir garbės kodeksą. Šiai sampratai nykstant, kare stiprėja „žūtbūtinės kovos“ elementai, priešininko visiško sunaikinimo arba priešinimosi bet kokia kaina motyvai. Karo samprata išsiplečia, į ją įtraukiamos nereguliaraus karo formos ir metodai: veikimas priešo užnugaryje ar jo užimtoje teritorijoje, diversijos, sabotažas, teroro aktai prieš okupuojančią kariuomenę ar pan. Apskritai vis didėjanti karo totalizacija – tai vienas giluminių procesų, glaudžiai susijusių su politinės „priešo“ ir „draugo“ perskyros totalizacija. Politikos plotmėje šis procesas lemia, kad vis labiau politizuojamos nuo konvencinio politikos supratimo nutolusios sritys: pavyzdžiui, XX a. politinio veikimo sfera tampa kultūra ir menas. Analogiškai išsiplečia ir karo samprata; jis kariaujamas visomis įmanomomis priemonėmis ir visose plotmėse. Paskutinė, totalitarinė, karo totalizacijos stadija – represijos prieš civilius gyventojus, užkariautos teritorijos socialinės tvarkos griovimas bei genocidas. Tai būdai, prieš kuriuos nublanksta tokie „senieji“ partizaniniai metodai kaip diversijos, sabotažas ar teroro aktai prieš okupacinę administraciją.

Antras dalykas, turėjęs įtakos partizanų reiškinio ir sąvokos atsiradimui, – karo erdvės išsiplėtimas. Jį lėmė tiek technologinė raida, tiek kultūriniai ar civilizaciniai pokyčiai. Pagal ankstesnę klasikinę sampratą karas vyko „plokštumoje“, griežtų karo konvencijų apibrėžtame karo teatre, o partizaninis karas jame atveria papildomą užnugario matmenį. Partizaninio karo poveikį konvenciniam karo teatrui Carlas Schmittas prilygina tam poveikiui, kurį povandeninių laivų atsiradimas turėjo jūrų mūšiui: jūrų mūšio lauke, kuris anksčiau vyko vienoje plokštumoje – vandens paviršiuje, atsiveria papildomas gelmės matmuo[3].

Šis procesas tęsiasi: kartu su modernėjančia technika vis labiau išsklinda karo geografinė samprata, vyksta savotiška „globalizacija“; anksčiau karo teatre vyravusios „karinės masės“ išsiskirsto į pavienius „epizodus“, kur riba tarp karo lauko ir užnugario, tarp kario ir civilio darosi vis sąlygiškesnė, nereikšmingesnė. Pavyzdžiui, kiekvienas čečėnas potencialiai yra karys – tą suvokdama rusų kariuomenė internuoja, grobia ir žudo jaunus čečėnų vyrus, nepaisydama teisinių ar formalių kario ir civilio skirtumų. Kaip ra-

dikaliai gali išsiplėsti karo erdvės samprata, parodė Al Qaedos teroristai, karo veiksmus išplėtę po visą „priešo“ teritoriją, kai mūšio lauku tapo Niujorkas, Florida ir Vašingtonas.

Keičiantis geopolitinei karo erdvės sampratai, kinta ir konvencinio karo koncepcija. Jame atsiranda vis daugiau partizaninio karo metodų (pavyzdžiui, fronto linijos nykimas, veikimas mažomis grupėmis priešo užnugaryje ir pan.).

Tad partizanas yra karo totalėjimo ir karo erdvės išsiplėtimo figūra. Lietuvos partizanai tame kontekste – daugeliu požiūrių unikalus ir paradoksalus reiškinys[4].

Konvencinėje sampratoje partizanai iškyla pirmiausia kaip socialinės ar visuomeninės tvarkos ardytojai priešo kontroliuojamoje teritorijoje[5]. Tačiau Lietuvos partizanams būdingas ne socialinės tvarkos *ardymo*, bet ligtolinės valstybinės-teisinės sąrangos ir esamos socialinės tvarkos *gynimo* imperatyvas. Vietoj destruktyvios intencijos jie išpažįsta legalumo atkūrimo siekius, mėgindami išlaikyti valstybingumo struktūras sovietų okupacijos sąlygomis (rinkimų sabotavimas, okupacinių institucijų naikinimas, valstybingumo struktūrą pakartojanti Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos veikla ir t. t.).

Pasak C. Schmitto, partizanas pagal konvencinį apibrėžimą veikia „gelmėje“, kur uniforma gali atnešti mirtį. Šia prasme Lietuvos partizanai yra nenuoseklus paradoksas – jų siekis nešioti uniformą ir pagal galimybes kurti reguliariąją kariuomenę primenančias struktūras prieštarauja partizaninio karo veiksmingumo sumetimams.

Taigi politinės filosofijos požiūriu Lietuvos partizanai yra savitas reiškinys. Jų pasipriešinimo sąjūdis – tai ne tik mėginimas kariauti būtent *reguliarų* karą kitomis sąlygomis ir priemonėmis. Jų veiklai apskritai būdingas siekis nekonvenciniu būdu atkurti valstybingumo ir teisėtumo struktūras. Tai savotiškas mėginimas sovietinėje antivalstybėje atkurti teisinę valstybę, remiamą gyventojų, teisėtai reprezentuojamą ir kt.

Apskritai Lietuvos partizanų kova prieštarauja epochos tendencijoms ir partizaninio karo evoliucijos krypčiai. Jų karo metodai būtų visiškai neveiksmingi taip kontroliuojant teritoriją, kaip leidžia šiuolaikinės technologijos. Nuo jų darosi vis sunkiau apsaugoti alternatyvios tvarkos saleles (kaip ir reguliarios pasipriešinimo kariuomenės regimybę).

Galbūt todėl, kad partizanai nepriėmė totalizacijos logikos, jų kova ir nebuvo tokia sėkminga, kokia būtų galėjusi būti. Galima manyti, kad Lietuvos partizaninio karo paradoksalumas iš dalies ir buvo jų nesėkmės priežastis: partizanai neprisitaikė prie miesto kovos sąlygų, radikalaus karinės-politinės erdvės pakeitimo. Kita vertus, totalitarinio sekimo sąlygomis tai gal net nebūtų buvę įmanoma. Galiausiai partizanų siekis kurti alternatyvios, rezistencinės teisinės-valstybinės santvarkos saleles (ir jį lydintys reikalavimai nekolaboruoti su okupantais) galbūt labiau tiko kaime. Viešoje ir stebimoje miesto erdvėje okupantams buvo daug lengviau užtikrinti kolaboravimą ir konformizmą, tad kova miesto sąlygomis būtų reikalavusi išsižadėti visam partizanų sąjūdžiui būdingo siekio užtikrinti teisėtumą ir valstybingumo struktūrų tęstinumą. Taigi neišsižadėdamas esminio savo kovos pobūdžio šis sąjūdis turbūt nė nebūtų galėjęs pereiti į miesto erdvę.

Nuorodos

[1] Ženevos konvencijoje „Dėl elgesio su karo belaisviais“ išvardijamos tokios sąlygos, kurių besilaikančius „organizuotų pasipriešinimo sąjūdžių“ dalyvius Konvencija gina: jiems vadovauja už savo pavaldinius atsakingas asmuo; jie nuolat nešioja skiriamąjį iš tolo nesunkiai atpažįstamą ženklą; atvirai nešioja ginklus ir vykdo operacijas laikydamiesi karo įstatymų bei papročių. Šie nuostatai buvo faktiškai pasenę jau juos priimant 1949 m. rugpjūčio 12 d.

[2] C. Schmitt, *Theorie des Partisanen. Zwischenbemerkung zum Begriff des Politischen,* Berlin, 2002, S. 50–51.

[3] Ibid., S. 72–73.

[4] Svarbu suvokti, kad vertindami ir interpretuodami partizanų veiklą, turime remtis pirmiausia pačių partizanų savęs supratimu, jų diskursu apie save, tegu ir kritiškai skaitomu. Kitas to paties karo sutotalinimo, dėl kurio ir atsirado partizaninis karas, rezultatas yra tai, kad karas kariaujamas ir diskurso lygiu – nebelieka „civilio“, neįpainioto į ideologinį karą, diskurso. Nebelieka neutralios vertinimo erdvės, yra tik liulanti dviejų konfliktuojančių diskursų pelkė.

[5] C. Schmitt, op. cit., S. 75.

Seminaro dalyvių diskusijos apžvalga

PARTIZANINIO KARO IR TERORIZMO SANTYKIS

Mantas Adomėnas: Yra labai aiškus skirtumas tarp įvairių partizaninio karo traktuočių. Visi partizanai veikė ne tik prieš reguliariąją kariuomenę, bet ir prieš asmenis, kuriuos laikė priešo primetamos tvarkos reprezentantais. Tačiau tai, kas traktuojami kaip tokie reprezentantai, lemia didžiuliai civilizaciniai skirtumai. Europos partizanai priešo reprezentantus apibrėždavo pirmiausia teisiniu pagrindu (kolaboravimas, tam tikrų institucijų rėmimas ir pan.), o islamo pasaulyje toks tapatinimas vyksta visiškai kitu pagrindu, dažniausiai etniniu arba religiniu. Pavyzdžiui, kiekvienas žydas palestiniečiui yra priešo sistemos atstovas. Jei mes laikomės Europos krikščioniškosios tradicijos, kuri pabrėžia teisę, tai negalime priimti islamiškojo modelio. Bet, kita vertus, negalime sakyti, kad principas yra skirtingas, nes abiem atvejais kovojama su priešo tvarkos atstovais.

Vytautas Ališauskas: Man atrodo, kad prelegentas M. Adomėnas mato teroristinio karo perspektyvą tik islamiškojo pasaulio kontekste, o terorizmas iš tikrųjų yra daug platesnis reiškinys. Europos teroristai taip pat egzistavo, tik saugumo pajėgoms pavyko juos nuslopinti, nors ir iki šiol jų esama. Turbūt svarbiausias dalykas partizaninių ir teroro veiksmų perskyroje yra tas, kad teroro veiksmų atveju atsitiktinai pasitaikantys civiliai asmenys yra naikinami siekiant politinių tikslų. Tai klasikinis teroro apibrėžimas. Šia prasme partizanų veiksmai civilių gyventojų atžvilgiu turi būti traktuojami ne kaip teroristiniai tada, kai partizanai veikia prieš civilius asmenis, kaip priešo institucijų atstovus ar prievartos vykdytojus.

M. Adomėnas: Aš toli gražu nenorėjau pasakyti, kad nėra skirtumo tarp teisėtų ir neteisėtų partizanų veiksmų. Galima neteisėtus veiksmus vadinti teroro aktais, tačiau ta perskyra nėra tokia akivaizdi ir tokia substancinė. Toks atskyrimas daromas kiekvienu konkrečiu atveju, o partizaninis karas yra metodas.

Antanas Napoleonas Stasiškis: Ar jums neatrodo, kad tokia prielaida yra klaidinanti? „Partizanų“ sąvoka labai neapibrėžta, mes ją suprantame plačiai: kas turi ginklą ir šaudo, tas yra partizanas. Man atrodo, kad sąvokai „partizanas“ turi būti taikomi būtent jai būdingi kriterijai.

Rytas Narvydas: Jeigu partizanų veiksmai nukreipti prieš tam tikrus karinius objektus, tai jie kaip terorizmo veiksmai netraktuotini. Aiškiai apibrėžta ir „diversanto“ sąvoka: jei tas diversantas veikia priešo užnugaryje ir turi tam tikrus identifikacijos požymius (yra uniformuotas, ginkluotas), jis traktuojamas kaip žvalgas. Jeigu jis patenka į priešo nelaisvę, jam taikomas kombatanto statusas. Jeigu jis dėvi civilinę aprangą, neturi jokių skiriamųjų ženklų, pagal tą pačią tarptautinę teisę (sakykime, teorinę) jis traktuojamas kaip šnipas ir gali būti baudžiamas net mirties bausme.

Dr. M. Adomėno pranešime nuskambėjo mintis, kad Lietuvos partizanai unikalūs, nes pradėjo nešioti uniformas. Jeigu ne uniforma, tai kokie nors kitokie partizanų identifikacijos ženklai egzistuoja visame pasaulyje. Pavyzdžiui, Kampučijos kovotojai turėjo tam tikros spalvos šalikus.

Manyčiau, kad teroro aktai ir apskritai terorizmas nėra lygintinas su partizaniniu karu. Partizaninio karo sąvoka yra daug platesnė, o terorizmas bet kuriuo atveju – tai akcija, konkretus veiksmas, siekiant tam tikrų tikslų; teroras yra tada, kai tai nukreipta prieš niekuo

dėtus žmones. Pavyzdžiui, tokie yra įvykiai Niujorke, kai buvo susprogdintas Pasaulinis prekybos centras. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad tuo pat metu įvykdyta ataka prieš Pentagoną nėra taip pabrėžiama, kaip ataka prieš tuos civilinius objektus.

M. Adomėnas savo pranešime teigia, kad rusų istorikai tendencingai kalba apie Lietuvos partizaninį karą. Be abejonės, rusų istorikai partizanų judėjimo niekada netraktuos taip pat, kaip mes, tačiau specialioje literatūroje, skirtoje rusų kariškiams, man teko aptikti įdomų straipsnį apie pokario metais Baltijos šalyse, Ukrainoje ir Vakarų Baltarusijoje vykdytus antipartizaninius veiksmus. Jame buvo tiesiai kalbama apie specialiai pritaikytas pajėgas (vadinamąją vidaus kariuomenę), kurios turėjo vykdyti pacifikaciją. Apie kovą su partizanais buvo taip pasakyta: tai buvo naujai prijungtų teritorijų „įsisavinimas“. Vis dėlto buvo labai aiškiai suvokiama, kad tas pasipriešinimas neatsitiktinis ir iš esmės jis buvo teisėtas. Tai suvokia ir tie, kurie tuos dalykus analizuoja, bet galbūt televizijos laidose apie tai nekalbama.

SOVIETŲ NUSIKALTĖLIŲ PERSEKIOJIMAS LIETUVOJE

Algis Kasperavičius: B. Gailiaus pranešime kalbėta apie teisėtą valdžią ir apie teisių, galbūt ir nuosavybės, atkūrimo procesus. Yra didžiulis laiko skirtumas. Pirmuoju atveju veikė tie patys žmonės, o nuo partizanų laikų praėjo mažiausiai 46 metai. Žmonės jau visai kiti. Pagaliau kalbant apie nepriklausomos Lietuvos atkūrimą nuo 1990 m. (ar neoficialiai nuo 1989 m. pabaigos) būtina pažymėti, kad faktiškai juk nebuvo remtasi partizanų politine mintimi. Jie kėlė daug idėjų ne tik dėl užsienio, bet ir dėl socialinės politikos ir t. t. Suprantama, tos idėjos nebuvo išplėtotos, bet atkuriant nepriklausomybę jomis visiškai nesiremta. Matyt, laiko nuotolis ir lėmė, kad neliko tikro entuziazmo bausti asmenis, kaltinamus genocidu. Beje, šis terminas Lietuvoje kartais vartojamas labai netinkamai. Pavyzdžiui, žuvęs mūšyje partizanas nebuvo genocido auka.

Gąsdinantis terminas „okupacinis režimas“, mano manymu, irgi vartojamas nevisiškai tiksliai tarptautinės teisės požiūriu. 1940 m. buvo aneksija, 1940–1941 m. – represijos, paskui jos vyko nuo 1944 m. iki 1953 m., vėliau jų mastas labai sumažėjo ir tuo laikotarpiu daug kur pasaulyje buvo represyvesnių režimų negu SSRS. Be to, okupaciniam režimui nebūdinga, kad beveik visose struktūrose yra okupuotos šalies gyventojų. Žinoma, tai nereiškia, kad Lietuva turėjo valstybingumą ar suverenitetą. Ji turėjo administracinį atskirumą, kurio statusas lietuvių tautai buvo daug naudingesnis negu srities. Iš to ir kyla vangumas tiek baudžiant nusikaltėlius, tiek atkuriant teises, aiškinant, ar partizanai nepadarė nusikaltimų ir t. t. Matyt, ir teisėsaugos institucijos, ir kitos įstaigos mano, jog tai nebesvarbu.

R. Narvydas: Mano manymu, yra dvi svarbios priežastys, kodėl tos bylos labai vangiai tiriamos, ir aš abejoju, ar dar išgirsime apie kokį nors teismo procesą. Pirma, viskas vyko labai seniai, daugelis dalyvių ir liudininkų yra mirę, įvykių aplinkybes ir esmę įrodyti labai sunku. Antras dalykas – buvo teisinės bazės trūkumų; tą parodė ir pavasarį mūsų surengtas seminaras agentų smogikų tema. Akivaizdžiai buvo matyti, kad daug kas nepadaroma, kai praktika ar teorija nesuderinamos su joms keliamu uždaviniu. Bet mūsų seminaro tema yra gana apibrėžta ir mums labiau rūpi, kaip mes šiandien turime vertinti partizanų veiksmus bei veikimą.

PARTIZANŲ VADOVYBĖS GALIOS

Gintaras Šidlauskas: Man yra patraukli mintis, kad partizanai veikė teisėtai, bet

abejonių sukėlė valdžios klausimas. Valdžia susijusi su tam tikra administracine veikla ir gyventojų kontrole, todėl keistai skamba teiginys, kad partizanai buvo teisėta valdžia. Teisėta – taip, bet ar valdžia? Partizanų veiklai reikia politinio vadovavimo, koks, pavyzdžiui, buvo Palestinos išsivadavimo judėjime ir airių pasipriešinime. Lietuvos partizanai jo neturėjo. Jeigu jis būtų buvęs, tai teisėtumo klausimas būtų paprastesnis.

V. Ališauskas: Politinės vadovybės klausimas nėra toks paprastas. Politinė vadovybė šiuo atveju negali būti suprantama – B. Gailius tai minėjo – kaip išrinkta vadovybė. Teoriškai tokia politine vadovybe bent kurį laiką turėjo būti laikomas VLIK'as. Ar jis aktyviai veikė – kitas klausimas. Dar vienas klausimas yra tos politinės vadovybės statusas: pavyzdžiui, ar emigracinė vyriausybė yra labiau teisėta negu kokia nors kita vadovybė, sakykime, karinė? Emigracinės vyriausybės teisėtumas turi prasmės ir įtakos tik tiek, kiek ji yra tiesiogiai pripažįstama kitų tarptautinės teisės subjektų. Geriausias pavyzdys – Londone Antrojo pasaulinio karo metais veikusi Lenkijos vyriausybė. Po karo ji galėjo egzistuoti dar šimtą metų, tačiau nieko jau nebedomino. Tuo tarpu mūsų diplomatinės atstovybės nors ir nebuvo vadovybė, bet buvo teisėtas politinis reprezentantas, pripažįstamas kitų politinių subjektų. Kalbant apie partizanų valdžią yra labai svarbus kitas dalykas: nors šalyje trūko aiškios vadovybės ar emigracinės vyriausybės, tačiau buvo labai aiški politinė vienybė. Nebuvo skirtingų tikslų ir skirtingų pagrindinių vizijų. Nebuvo taip, kad vieni partizanai kovotų, pavyzdžiui, dėl autonomijos Sovietų Sąjungos sudėtyje, kiti – dėl visiškos nepriklausomybės, treti – dėl prisijungimo prie Jungtinių Amerikos Valstijų kaip asocijuotos teritorijos. Paskutinis dalykas – kontrolė. Vykdomoji valdžia nebūtinai turi turėti visišką apimtį. Partizanai tam tikru lygiu ir tam tikra apimtimi kontroliavo gyvenimą iki 1947 m., vėliau buvo galima kalbėti apie tos valdžios nunykimą.

A. N. Stasiškis: Man atrodo, kad atkūrus nepriklausomybę mes nesurinkome pakankamai duomenų apie partizanų rėmimo mastą. Atskira tema yra miesto padėtis, tačiau kaime turbūt ne 90 proc., bet 99 proc. gyventojų tikrai nuoširdžiai rėmė partizanus, ypač iki 1948–1949 m. Turbūt daugelis tų rėmėjų nelabai suprato politinius dalykus, tačiau jie rėmė partizanus. Prieš porą metų susitikau su savo apylinkės žmonėmis ir mėginome suskaičiuoti, kiek buvo rėmėjų. Mūsų kaime suskaičiavome 32 sodybas, iš jų 28 tikrai buvo slėptuvės. Gretimame kaime suskaičiavome, kad iš 24 sodybų 16 ar 17 tikrai buvo slėptuvės. Dėl teisėtumo gali būti visaip, bet daugumos gyventojų santykis su partizanais buvo kaip tik toks.

POSOVIETINĖS VISUOMENĖS PROBLEMOS

Nerijus Šepetys: Viena svarbiausių idėjų, kuri čia buvo minėta ir kurią reikia toliau plėtoti, yra ta, kad atkuriant Lietuvos valstybę politinis mūsų sąmoningumas buvo deramo lygio, tačiau politinės sąmonės aštrumas ir teisinga kryptis nebuvo papildyta teisinės sąmonės aštrumu ir teisinga kryptimi. Ir partizanų teisių atkūrimo bylose, ir genocido bylose labai aiškiai išryškėja ne tiek teisinės bazės trūkumas ir ne teisinės praktikos ydos, o tai, kad teisinė sąmonė ir mūsų dabartinėse teisėsaugos institucijose, ir viešojoje erdvėje, ir net, galima sakyti, daugumos mūsų istorikų yra posovietinė, išblaškyta. Partizanai, kaip labai gražiai yra suformulavęs B. Gailius, tai nėra „mes“. Tai, ką daro B. Gailius ir ką jis šiandien kalbėjo, atkreipia dėmesį į aplinkybes, kurios leidžia tuos trūkumus ištaisyti. Pavyzdžiui, kitaip suvokti reabilitacijos procesą ir traktuoti, kad teisių atkūrimas yra norma, o išimtys yra neatkūrimas,

kai žmogus yra partizanų išdavikas, dezertyras, kai jis yra banditas, nusikaltėlis ar dalyvavęs genocido veiksmuose. Atsižvelgti į tai, kad partizanai buvo teisėta Lietuvos valdžia, nėra paprasto fakto pripažinimas, o pripažinimas to, kad ta valdžia veikė teisiniais principais.

Mano manymu, diskusijose dėl terorizmo neatkreipiama dėmesio į vieną paprastą aplinkybę: skirtumas tarp diversanto, ypač teroristo, ir partizano nėra tiktai jų veiksmų arsenalas. Svarbu, kokia tai yra grupė. Lietuvos partizanai tikrai nebuvo teroristinė grupė, kaip teisingai pažymėjo V. Ališauskas. Tai buvo organizacija, kuri turėjo aiškų politinį tikslą. Juk buvo suvokiama, kad ginkluotas pasipriešinimas, partizaninis karas, neatneš Lietuvai laisvės. Tai buvo papildoma priemonė, tikintis, kad Lietuvos reikalas tarptautinėje arenoje, įsikišus demokratiniam pasauliui, bus teigiamai išspręstas. Su didele visuomenės dalimi, kuri vis dėlto laukė išvadavimo, buvo vienybė. Reikalas pralaimi, bet ar tada nyksta partizanų valdžios legitimumas? Manau, kad ne, nes, kaip teisingai pažymėjo B. Gailius, tų demokratinių legitimavimo procedūrų, kurios normaliai vyksta visuomenėje, mes negalime taikyti partizanams. Tai, ką mes dabar darome po penkiasdešimties metų, yra tam tikras skolos jiems grąžinimas. Ne taip svarbu tos visos genocido bylos, bet svarbiausia – normalus teisių atkūrimas.

V. Ališauskas: Manau, kad ne tik grąžinimas, bet ir tam tikras skolos atsiėmimas. Turiu galvoje tokią situaciją: mes žinome, kad Lietuvos Konstitucija suteikia kiekvienam piliečiui teisę ginti savo šalį be jokių išorinių legitimacijų – gali ginti visiškai nelaukdamas nurodymo ir įsakymo. Tada mes turime sau atsakyti į tokį klausimą: kas gins savo šalį, jei žinos, kad kai mes laimėsime, jis vėl turės įrodinėti, jog yra nekaltas, užuot gavęs visus apdovanojimus, pensijas ir pan. Jau vien tai aiškiai rodo tam tikrą situacijos krizę. Padėtis iš tiesų yra labai pavojinga, ji nėra tik teorinė. Šiandien turi būti visiškai aiškiai pasakyta, kad partizanai yra herojai, ir jokių kalbų čia negali būti. Kiekvienas kitas, kas sako kitaip, kalba antivalstybiškai.

N. Šepetys: Iš tikrųjų svarbiausias mūsų bendro gyvenimo sovietų laikais ir tokios suirusios ir pakrikusios sąmonės palikimas yra tas, kad mes labai nuolankiai klausomės kalbų, jog tuo metu vyko brolžudiškas karas, buvo kažkokios dvi Lietuvos...

Bet dviejų Lietuvų tuo metu nebuvo ir paprasčiausias to įrodymas tas, kad sovietai, ši svetima valdžia, nesuvokė situacijos taip, kaip vėliau formulavo propaganda. Jie kariavo su partizanais tikrą karą, kaip su svetima politine jėga. Užgrobta teritorija, yra jėga, kuri pretenduoja būti teisėta tos teritorijos atstovė, tą jėgą reikia sunaikinti, reikia pakirsti pasitikėjimo ja šaknis plačiuose visuomenės sluoksniuose. „Įsisavinti“ – tai reiškia besipriešinančius sunaikinti, likusius padaryti savais.

SOVIETINĖ PROPAGANDA PRIEŠ PARTIZANUS

V. Ališauskas: Buvo dvi propagandos linijos. Viena įvykdyta (sąmoningai ar ne – nespręsiu, bet žinodamas KGB mąstymą manau, kad tai buvo gana profesionaliai padaryta) per filmą „Niekas nenorėjo mirti“ ir Justino Marcinkevičiaus kūrybą; ten buvo dvi Lietuvos, o trečioji, ta kenčiančioji, geroji, niekur nesikišo, ją skriaudė ir stribai, ir partizanai. Tą ideologiją išreiškė J. Marcinkevičiaus eilėraštis „Devyni broliai“. Kita propagandos linija buvo siekiama susieti partizanus ne su nepriklausoma Lietuva, o su nacių palikimu: jie karo metais padarė nusikaltimą, tai nebeliko ką daryti. Žūtbūt stengtasi parodyti, kad tai nėra nepriklausomos Lietuvos tęsėjai, nes tokia mintis buvo labai pavojinga.

N. Šepetys: Ši linija atsirado tada, kai partizaninis karas jau baigėsi, priešas buvo su-

naikintas ir vyko atminties performavimas. Tada atsirado kita strategija ir visiškai kitos ideologemos. Vykstant karui, kovojama ne kaip su priešo diversantais ar užsienio žvalgybų agentais, ne kaip su viena suskilusios Lietuvos dalimi, o kaip su jėga, aiškiai pretenduojančia į legalią politinę krašto atstovybę.

R. Narvydas: Be abejonės, buvo tokia sovietų propagandos taktika. Bet akivaizdu, kad visuomenės požiūris į partizanus ir į partizaninį karą yra nevienalytis, dažnai gal iš tikrųjų jai yra „nesavas“, nes jis gerokai paveiktas sovietinių manipuliacijų.

V. Ališauskas: Be abejo. Vėliau, kuriant sniečkinės Lietuvos mitą, tai buvo labai gerai išnaudota. Puikiai prisimenu, kaip tuo metu KGB majoras, o dabar turbūt pulkininkas Vozbutas man sakė: „Klausyk, žiūrėk, ką daro visokie svarinskai, terleckai ir kiti. Taigi mums už Lietuvą kovoti reikia, mes išlikti turim. Tu matai, kaip Maskva mus spaudžia. O jie juk čia kuria konfrontaciją! Mes čia visi darom, ką galim, o jie žlugdo mūsų pastangas“. Ši ideologija buvo tęsiama, ir ne man vienam, bet daugybei žmonių tas buvo sakoma. Buvo teigiama, kad yra tie, kurie žino, kad Lietuvai reikia sovietų valdžios – tuometinė sovietinė Lietuvos administracija – ir jie viską daro gerai. Be to, dar yra kvaili žmonės, vieni iš blogos valios, kiti – ne, kurie trukdo gintis nuo baisių rusų. Toks metodas buvo dažnai naudojamas. O partizanai neegzistavo tol, kol jie iš tiesų šaudė. Kaip tik „Partizano Dzūko atsiminimuose“ labai aiškiai rašoma, kad, kai skaitai sovietinius laikraščius, tai atrodo, jog viskas gerai, jokių partizanų nėra ir išvis nieko blogo nėra. Kai baigėsi kariniai veiksmai, tada reikėjo rasti jiems naują įprasminimą, nes daugybė konkrečių žmonių – brolių, pusbrolių, dėdžių – žuvo, daugybė žmonių pradėjo grįžti iš Sibiro, ir jiems reikėjo kažką pasakyti. Reikėjo duoti atsakymą, kas buvo partizanai. Tada teko sukurti tą brolžudiško karo mitą, kaip J. Marcinkevičius sako: „Šešiolikmečiai, šešiolikmečiai...“ Viena vertus, tie, kurie nuėjo su staliniečiais (tada jau buvo galima taip sakyti), o kita vertus, tie, kurie nesuprasdami, kad elgtis reikia humaniškai, elgėsi nehumaniškai ir kitus žudė. Tuo tarpu tie gerieji lietuviai, kaip sakoma J. Marcinkevičiaus „Devyniuose broliuose“, buvo tas trečias brolis, kuris „rinko ašaras ir kraują/ Į Kalėdų žvaigždę/ Ir dabar keliauja“. Liko geras tik tas, kuris tyliai tūnojo. Tada pradėta idealizuoti kolūkinį kaimą, tuos žmones, kurie niekur nebesikišo. Štai jie yra kenčiantieji, nukentėję nuo abiejų pusių – ne nuo okupanto, o nuo tų lietuvių ir tų lietuvių. Jūs nukentėjote nuo lietuvių, nuo savo brolių, ir dabar jūs vieninteliai dėl to esate geri.

N. Šepetys: Iš tikrųjų, jeigu kalbame apie dabartinę visuomenę, tai tų žmonių, kurie gimė po karo, sąmonėje partizaninio karo vaizdinys yra daugiausia nulemtas sovietinio auklėjimo, gal ne tiek propagandos, kiek gyvenimo tais laikais, tos tikrovės ir to, kaip viskas buvo vaizduojama. Tačiau jei kalbame apie tų laikų gyvuosius liudytojus, jų sąmonėje partizaninio karo vaizdinys irgi nevienareikšmis. Iš dalies čia galima pasiremti tuo, ką siūlo B. Gailius – įkaitų visuomenės konceptu. Įkaitas iš pradžių palaiko policininkus ar specialiuosius dalinius ir laukia, kol jie išvaduos, o vėliau pradeda tapatintis su pagrobėjais: jų likimas – mano likimas. Įkaitas jau nebegali nuo jų atsitraukti ir tampa nuo jų priklausomas. Vis dėlto, ko gero, galime gyvosios atminties lygmeniu kalbėti ir apie nevisiškai pamatuotą, spontanišką ar nepagrįstą partizaninio karo taktiką, kurią jie buvo pasirinkę. Partizanai mirties bausmes taikė ne tiems žmonėms, kurie savo noru ėmė kolaboruoti (aišku, pastarieji buvo nepasiekiami), ne tiems, kurie veikė miestuose, ne partorgams ar komsorgams (nors, aišku, ir jie kartais patekdavo), bet tiems žmonėms, kurie buvo priversti ką nors pasirašyti, grasinant

trėmimais ir kitais dalykais. Kai viename, antrame ar trečiame kaime tokie žmonės nukentėdavo, tai dalį tos pasyvios visuomenės, kuri buvo už Lietuvą ir už savą valdžią, jau tuo metu apėmė tam tikra baimė ar netikrumas. Nereikia pamiršti ir to, kad po karo buvo daugybė banditų ir plėšikų, buvo žmonių, kurie neaišku kaip liko miškuose, ir ne visi buvo partizanai, bet visi kaip tokie suvokiami.

A. N. Stasiškis: Tuo laikotarpiu buvo nepaprastai daug žiaurumų. Iš esmės pats partizaninis karas buvo nelabai malonus. Neišvengiamai buvo daug neteisybės ir žiaurumo iš abiejų pusių. Pagal metodus, kaip teisingai sakė M. Adomėnas, tai iš tikrųjų kartais buvo artima terorizmui. Žinoma, motyvacija buvo kitokia, bet metodai panašūs.

Sovietai sugebėjo viską sudėti į vieną lentynėlę. Miestelių aikštėse nuolat gulintys partizanų lavonai žmonėms kėlė siaubą, ypač provincijose, tapo sunkiai pakeliama psichologine trauma. Prisidėjo ir pačių partizanų bausmės. Čia labai svarbus provokatorių, kurie partizanų vardu sušaudydavo ryšininkų šeimas, ypač su mažamečiais vaikais, veikimas. Tokių atvejų nebuvo daug, bet jie itin plačiai nuskambėjo. Kas kur nušovė kokį agentą, tai pasimiršdavo, bet šeimų sušaudymas turėjo labai didelį atgarsį, kaip siaubingas dalykas, nesuvokiamas paprastam žmogui. O kur dar masiniai trėmimai: 1948 m., 1949 m., 1951 m. Tai irgi siaubą keliantis dalykas. Kolektyvizacija po 1948 m. praktiškai masinė. Dar po metų – pusbadis: norint išgyventi, reikia pasivogti. Prasidėjo, sakyčiau, priverstinis nužmogėjimas. Nieko nėra ir norėdamas gyventi žmogus nori nenori turi išmokti vogti. Toliau – vietinių viršininkėlių, valdžios patyrimas. Viskas nuo jų priklauso: pagavo – nepagavo, leido pavogti – neleido. Visa tai buvo suplota į vieną plokštumą ir adresuota ginkluoto pasipriešinimo laikotarpiui: štai partizanai šaudo, žūsta žmonės, kraujas, badas, Sibiras ir t. t. Taip susiformavo bendras vaizdas, kad apskritai viskas buvo labai baisu.

ATEITIES PERSPEKTYVOS

R. Narvydas: Partizaninis judėjimas turėjo, turi ir, manau, ateityje turės tam tikrą reikšmę lietuvių tautos identitetui, turint galvoje, kad esame Europos Sąjungoje, kuriai būdingos kosmopolitinės tendencijos ir pan. Kodėl susidarė vienokia ar kitokia nuomonė apie partizanus? Ar įmanoma pakeisti sovietų suformuotą požiūrį, kuris iki šiol gyvuoja?

M. Adomėnas: Sąmonės keitimas nėra autonominis reiškinys. Jei keisis švietimo programos, pilietinis santykis, bendrojo viešojo kalbėjimo vertybės, jei kas nors reaguos į kiekvieną besmegenį, kuris parašo apie brolžudišką karą, tai gal pagaliau keisis ir to viešojo diskurso vertybės, o tada pamažu keisis ir nuostatos, išmirštant kartoms, kurios buvo suformuotos tų J. Marcinkevičiaus eilių. Klausimas turi būti toks: kaip padaryti, kad tas partizaninis karas neliktų visiškai nuošalyje? Ar reikia parodyti jo aktualumą? Manau, kad reikia. Kaip tą padaryti – atskiras klausimas.

Teisėtumo ir teisinio tęstinumo pabrėžimas, netgi mėginimas tai susieti su tam tikromis amžiaus tendencijomis, ieškojimas analogų su apskritai karo kategorijų ir politinės sąmonės raida, parodymas partizaninio karo tiek kaip savo epochos reiškinio, tiek jo unikalumo, pagaliau partizanų herojizavimas, – visa tai, be abejo, galima įtraukti į viešąjį kalbėjimą. Jeigu tai taps mūsų teisinės savivokos pagrindu, jeigu parodysime, kad tie žmonės yra geistino pilietinio veikimo pavyzdys (V. Ališauskas teisingai pabrėžė Konstitucijos nuostatų ir partizanų veiklos rezonansą), tai tuomet jis turės reikšmę tolesnei savivokai ir tapatybei. Bet tam reikia keisti viešąjį diskursą, kuris yra instink-

tyviai priešiškas dėl daugelio priežasčių. Tiesą sakant, tai nebus taip paprasta.

V. Ališauskas: Turbūt yra dar viena priežastis, kuri, man regis, tą diskursą slapta formuoja. Viršutiniame sluoksnyje buvo viešа ideologinė sovietinė informacija, bet apačioje buvo visuotinė tyla. Apie tai nebuvo kalbama. Apie nepriklausomą Lietuvą galėjai šį tą papasakoti ir žinoti, apie rusų suktybes – taip pat, bet partizanų tema šeimose iš esmės buvo tabu, nes visa, ką žinojai ir pasakydavai, galėjo pakenkti tau iki pat 1989 m. Dar 1991 m. Kęstutis Girnius sakė, kad negali išgauti iš žmonių net pavardžių. Jau nepriklausomoje Lietuvoje mirusių žmonių pavardžių dar negali sužinoti, nes dar neaišku, kas bus. Visa tai buvo todėl, kad sovietai nuolat ir kryptingai persekiojo buvusius partizanus ir jų gimines.

A. N. Stasiškis: Net iki šiol dažnai kokia nors senutė nedrįsta paprašyti laisvės kovų dalyvio ar partizanų rėmėjo statuso. „Oi, – sako, – vaikeli, dar sužinos kas nors paskui...“ Štai kaip giliai yra įsišaknijusi ta baimė.

M. Adomėnas: Viešajame kalbėjime reikėtų užfiksuoti ir kitą dalyką: vis dėlto vertybės, kurių veikimą mes matome toje partizaniškoje aplinkoje – pasiaukojimas, pareiga, atsidavimas kilnesniems tikslams – tampa mums vis svetimesnės. Čia galima kalbėti pesimistiškai: partizanai taip ir liks tokie dinozaurai. Kita vertus, galima tą jų svetimumą pabrėžti ir kaip pozityvų pavyzdį ir teigiamai pristatyti tas vertybes. Ar tai pavyks – vėlgi atskiras klausimas. Gali teigti partizanų vertybes kiek nori, bet galimas daiktas, kad jie taip ir liks svetimi. Bet nepamėginęs – nesužinosi.

Parengė Rytas Narvydas

ISSN 1392-3463
GENOCIDAS IR REZISTENCIJA, 2006, 2(20)

STUDENTŲ STUDIJOS

Inga Arlauskaitė

Sovietinės Lietuvos valdžios ir okupacinės kariuomenės santykiai 1963–1986 m.

Pagrindinis darbo tikslas – visapusiškai ir kompleksiškai, remiantis dokumentine medžiaga ir jau atliktais tyrimais, ištirti bei įvertinti Pabaltijo karinės apygardos ir sovietinės Lietuvos santykių raidą. Straipsnyje aptariami karinės žemėvaldos įtvirtinimo bendriausi bruožai, pabrėžiant karinės gamtonaudos tendencijas; analizuojamos sovietinės kariuomenės kariškių socialinių poreikių tenkinimo problemos ir vietos valdžios reakcija į didėjančių poreikių patenkinimo būtinybę; atskleidžiamas vietinių sovietinės Lietuvos išteklių naudojimas kariniams poreikiams patenkinti naudojantis Lietuvos keliais, transportu ir pasitelkiant gyventojus.

ĮVADAS

1993 m. rugpjūčio 31 d. paskutinis Rusijos karinis ešelonas su 7-osios oro desanto divizijos 108-ojo pulko kariais ir technika kirto Lietuvos–Baltarusijos sieną ties Kenos stotimi. Taip baigėsi daugiau nei 50 metų trukusi karinė Lietuvos okupacija. Sovietinė kariuomenė, dislokuota Lietuvos teritorijoje, visą laikotarpį naudojosi visomis įmanomomis privilegijomis, karinių poreikių tenkinimui buvo naudojami okupuotos Lietuvos ištekliai, tarnybai į svetimos šalies kariuomenę šaukiami Lietuvos vyrai. Turint galvoje visas šias aplinkybes, natūraliai kyla klausimas, kodėl sovietinė kariuomenė taip lengvai disponavo kitos valstybės ištekliais, kuo remiantis jai buvo suteikta ši teisė? Klausimas tampa dar sudėtingesnis dėl to, kad svetima kariuomenė į Baltijos šalis buvo įvesta ir ten įtvirtinta neteisėtai. Vienareikšmišką atsakymą galima gauti tik išanalizavus sovietinės kariuomenės statusą okupuotoje Lietuvoje, pažvelgus į okupacinę kariuomenę per teisinę prizmę.

Rusijos kariuomenės buvimas Lietuvoje nebuvo įteisintas nei teisės aktais, nei kitomis teisės šaltiniuose pripažįstamomis formomis. Sovietinės kariuomenės statusas pirmą kartą apibrėžtas tik 1992 m. rugsėjo 8 d. Rusijos ir Lietuvos pasirašytoje sutartyje dėl Rusijos Federacijos ginkluotųjų pajėgų išvedimo iš Lietuvos Respublikos; ten sovietinei kariuomenei priskiriamas okupacinės išvedamos kariuomenės statusas[1]. Nors Rusija vengė pripažinti Lietuvos okupaciją ir sovietinės kariuomenės kaip okupacinės statusą, pagal bendrąsias tarptautinės teisės normas okupacijos faktas ir iš to išplaukiantys padariniai yra nenuginčijami. Teisiškai kvalifikuojant sovietinę agresiją ir okupaciją, remiamasi vienu svarbiausių teisės principų *ex injuria ius non oritur* (iš neteisėtumo negimsta teisė). Taikant šį principą, teisingas teiginys, kad aneksija Sovietų Sąjungai nesuteikė teisių į Lietuvos teritoriją, nes buvo neteisėto jėgos

panaudojimo rezultatas ir negali būti teisiniu teritorijos įgijimo pagrindu[2]. Tai rodo, kad teisiškai, t. y. remiantis tarptautinėmis normomis ir bendraisiais teisės principais, visi Sovietų Sąjungos veiksmai Lietuvos teritorijoje, įskaitant ir sovietinės kariuomenės dislokavimą bei aprūpinimą vietiniais ištekliais, buvo neteisėti.

Vadovaujantis principu *ex injuria ius non oritur;* valstybėms iškyla akivaizdi pareiga nepripažinti neteisėtų aktų[3], šiuo atveju – nepripažinti ir Baltijos valstybių okupacijos. Analizuojant okupacijos klausimą iki Lietuvos nepriklausomybės atgavimo, identifikuojant ir klasifikuojant valstybes pagal poziciją Baltijos valstybių atžvilgiu, aiškėja, kad Vakarų valstybių (išskyrus JAV) konkrečių ir vienareikšmiškų aneksijos pripažinimo ar nepripažinimo išraiškos priemonių – politikų viešų pareiškimų, oficialių dokumentų – nebuvo daug, todėl sudėtinga įvertinti ilgalaikę politiką[4]. Nepaisant to, apskritai Lietuvos Respublikos aneksijos nepripažino daugelis valstybių, o tai – dar vienas veiksnys, patvirtinantis, kad sovietinė okupacija buvo neteisėta ir prieštaravo tarptautinėms normoms. Tačiau reikėtų pabrėžti, kad pasitaiko atvejų, kai susiklosčius tam tikroms istorinėms aplinkybėms tarptautinės normos užleidžia vietą politinėms jėgoms. Todėl net esant akivaizdiems tarptautinės teisės principų pažeidimams, Lietuvoje daugiau nei pusę amžiaus nekontroliuojama viešpatavo svetima kariuomenė.

Svarbus faktas, kad 1991 m. liepos 29 d. sutarties tarp Lietuvos Respublikos ir Rusijos Tarybų Federacinės Socialistinės Respublikos preambulėje Rusija pripažino 1940 m. SSRS įvykdytos aneksijos faktą ir SSRS pareigą pašalinti jos padarinius[5]. Nepaisant to, net nesant Rusijos pripažinimo fakto, remiantis tarptautinės teisės normomis, Rusijai būtų taikoma tam tikra atsakomybė. Kiekviena valstybė, vykdžiusi neteisėtą svetimos teritorijos kontrolę, yra atsakinga už toje teritorijoje padarytus tarptautinius pažeidimus[6]. Taigi pagal teisės normas lyg ir numatoma atsakomybė, tačiau kyla kita problema – kokiai valstybei ją taikyti? Juk pasaulio valstybių bendrijoje Sovietų Sąjungą pakeitė nauja valstybė – Rusijos Federacija. 1991 m. Rusijos prezidentas Borisas Jelcinas JTO Generaliniam sekretoriui nusiuntė notą, kurioje pareiškė, kad Rusijos Federacija yra SSRS teisių tęsėja[7]. Taigi teisiškai Rusija perėmė ir atsakomybę už okupacijos padarytą žalą. Neteisėtai į Lietuvos teritoriją įvesta sovietinė kariuomenė, kuri buvo naudojama kaip įrankis palaikyti neteisėtą valdžią, taip pat padarė žalos (ypač ekologinės). Požeminių vandenų, teritorijų ir dirvų užteršimas karinių objektų teršalais, žemės naudmenų sunaikinimas, pajūrio militarizavimas ir miškams padaryta žala Lietuvos Respublikos aplinkos apsaugos ministerijos įvertinta 1,7823 mlrd. JAV dolerių[8]. Iš trijų Baltijos šalių tik Lietuva oficialiai pateikė Rusijai pretenzijas dėl okupacijos metu padarytos žalos atlyginimo. Teisinę formą pretenzijos įgavo Lietuvos Seimui 2000 m. birželio 13 d. priėmus įstatymą „Dėl SSRS okupacijos padarytos žalos atlyginimo“[9]. Sovietinės kariuomenės padarytos žalos nustatymo bei atlyginimo klausimas ir lemia temos aktualumą.

Sovietinės kariuomenės ir vietos valdžios santykiai yra menkai tyrinėti. Vakarų istoriografijoje autoriai, nagrinėdami Sovietų Sąjungos ir sovietinės armijos istoriją, pabrėžė armijos ir komunistų partijos santykius[10]. Jonathanas R. Adelmanas išanalizavo, kaip vidaus padėtis ir politikų kaita paveikė kariuomenės ir partijos santykių raidą. Autorius nemažai dėmesio skyrė Leonido Brežnevo epochai ir santykių su kariuomene pokyčiams. Priešingai negu buvo įprasta Nikitos Chruščiovo valdymo metu, L. Brežnevas siekė kiekvienai valstybės aparato institucijai suteikti galimybę teisėtai priimti sprendimus. Komunistų partija buvo suvienyta, valstybės ministerijos sėkmingai centralizuotos, o ginkluotosios

pajėgos atsisakė valdžios puolimo idėjos. Romanas Kolkowiczius ir Andrzejus Korbonskis bendrame veikale nagrinėjo karinių ir partinių institucijų santykius bei jų poveikį civiliams. Anot R. Kolkowicziaus, pokyčiai vienoje struktūroje neišvengiamai lemia atitinkamus pokyčius kitoje[11]. Taigi Vakarų istoriografijos moksliniuose tyrimuose pirmenybė teikiama kariuomenės ir komunistų partijos santykių problematikai. Sovietinės kariuomenės ir vietos valdžios, kontroliuojamos iš Maskvos, santykiai nebuvo nagrinėjami. Be to, užsienio tyrinėtojų istoriniuose veikaluose apie Baltijos valstybes pateikiama labai neišsami informacija.

Lietuvos istoriografijoje taip pat nėra temai aktualios mokslinės sintezės, todėl reikėjo remtis daugelio lietuvių autorių darbais ir publikacijomis. Tyrime panaudota istoriografija pagal skirtingus turinio aspektus skirstytina į kelias grupes: 1) veikalai, kuriuose tiesiogiai nagrinėjami sovietinės kariuomenės ir vietos valdžios santykiai; 2) publikacijos, apimančios atskirus santykių aspektus, ir 3) istoriniai ir tarptautinės teisės tyrimai.

Sovietinės kariuomenės ir vietos valdžios santykius (tik kitu laikotarpiu) savo straipsnyje analizavo Raminta Kšanytė[12]. Straipsnis svarbus siekiant nustatyti, ar karinių struktūrų ir sovietinės Lietuvos santykiai buvo nuoseklūs, kaip kito bendros tendencijos, ar atsirado naujų santykių objektų.

Konkrečiai teisinį okupuotos Lietuvos ir sovietinės kariuomenės statusą nagrinėjo daug Lietuvos teisininkų. Gana išsamiai Lietuvos okupacijos teisinius klausimus ir įvestos sovietinės kariuomenės neteisėtumą išanalizavo Dainius Žalimas. Remdamasis tarptautinės teisės normomis ir pagrindiniais principais, autorius savo veikale pateikė svarbiausius argumentus, kodėl sovietinė okupacija ir sovietinės kariuomenės įvedimas į Lietuvos teritoriją traktuojami kaip neteisėti[13]. Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių klausimą tarptautinės teisės normų požiūriu ir Vakarų politinius veiksmus okupavus Baltijos valstybes apžvelgė Ramojus Kraujelis daktaro disertacijoje[14]. Estų mokslininkas Lauri Melksoo savo monografijoje pateikė išsamų sovietinės aneksijos ir Baltijos valstybių tarptautinio teisinio statuso tyrimą[15]. Baltijos šalių pripažinimas praėjus daugiau nei 50 metų po to, kai jų gyvavimas *de facto* buvo nutrauktas, tapo unikaliu tarptautinių santykių precedentu, savotišku „pasauliniu rekordu“[16]. Knygoje autorius nagrinėja, kokį vaidmenį okupuojant Baltijos šalis, o vėliau joms atgaunant nepriklausomybę atliko tarptautinė teisė. Taip pat mėginama nustatyti Baltijos valstybių statuso apibūdinimui tarptautinėje teisėje vartotų teisinių sąvokų adekvatumą. Lietuvos teisinio statuso tyrimams ši monografija taip pat reikšminga tuo, kad joje analizuojama ir Rusijos pozicija Baltijos valstybių okupacijos atžvilgiu prieš okupaciją ir valstybėms atgavus nepriklausomybę.

Ričardas Baubinas ir Julius Timinskas išanalizavo vieną sovietinės Lietuvos ir Pabaltijo karinės apygardos santykių aspektą – karinę gamtonaudą Lietuvoje[17]. Studijoje pateikta informacijos apie sovietinei kariuomenei skiriamus žemės sklypus, jų naudojimo politiką ir ekologinius padarinius, kuriuos sukėlė besaikė žemėnauda. Sovietinės kariuomenės dislokavimo Lietuvos teritorijoje problematiką apžvelgė buvęs Aukščiausiosios Tarybos pirmininko pavaduotojas ir Valstybinės derybų su Sovietų Sąjunga delegacijos narys Česlovas Stankevičius. Jis savo veikale nagrinėjo sovietinės kariuomenės įvedimo į Lietuvos teritoriją socialinius, ekologinius ir politinius padarinius[18].

Šis tyrimas atliktas remiantis Lietuvos SSR Ministrų Tarybos dokumentų, saugomų Lietuvos valstybės centriniame archyve (f. R-754, ap. 13)[19], analize. Visi dokumentai surašyti rusų kalba, pažymėti grifu „slaptai“. Tyrimui panaudotą archyvinę medžiagą sudaro LSSR MT

susirašinėjimas su Pabaltijo karine apygarda, kariniais daliniais, ministerijomis žemės sklypų skyrimo specialiųjų objektų statybai klausimu, taip pat susirašinėjimas su SSRS ir LSSR įstaigomis mobilizacinio rezervo ir mobilizacinių pajėgumų sukūrimo bei plėtimo klausimu. Patalpų skyrimo kariškiams pagrindinės tendencijos užfiksuotos susirašinėjimo dėl miestų užstatymo, butų, komunalinio ūkio ir tarnybinių patalpų skyrimo dokumentuose. Informacijos apie žmonių išteklius, naudotus sovietinės kariuomenės poreikiams, suteikia susirašinėjimas su kariniais komisariatais bei karinėmis dalimis darbo jėgos SSRS liaudies ūkiui rezervavimo klausimais. Dokumentinė medžiaga geriausiai atskleidžia sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykių dinamiką bei pagrindines tendencijas. Svarbu pažymėti, kad norint išskirti santykių raidos pokyčius ar naujų santykių objektų atsiradimą, būtina dokumentus nagrinėti nuosekliai, turint galvoje Sovietų Sąjungos ir sovietinės Lietuvos istorinių aplinkybių kontekstą.

Norint nustatyti tyrimo ribas, būtina detaliau apibrėžti sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykių subjektus. Sąvoka „sovietinė Lietuvos valdžia“ apima Lietuvos teritorijoje veikusią partinę ir vykdomąją valdžią nuo aukščiausių institucijų iki miestų ir rajonų valdžios organų. „Pabaltijo karinė apygarda“ siaurąja prasme reiškia sovietinės kariuomenės instituciją, administruojančią trijų Baltijos respublikų karines struktūras. Plačiąja prasme Pabaltijo karinė apygarda įkūnija sovietinę okupacinę kariuomenę. Kadangi sovietinėje Lietuvoje po okupacijos veikė Sovietų Sąjungos įstatymai, kurie daugiausia ir lėmė vietos valdžios ir sovietinės kariuomenės santykių teisinį pagrindą, neišvengiamai į santykius kaip subjektai įtrauktos ir sąjunginės institucijos, tokios kaip SSRS ginkluotųjų pajėgų generalinis štabas ar SSRS gynybos ministerija. Taigi straipsnyje atskleidžiamos pagrindinės tendencijos ir principai, kaip karinė organizacija veikė vietos valdžios sprendimus (ir priešingai) ir kaip sovietinė Lietuvos valdžia, naudodamasi jai suteikta kompetencija, bendradarbiavo su karinėmis struktūromis.

KARINĖS ŽEMĖVALDOS ĮVERTINIMAS

Žemės sklypų skyrimas ir balansavimas tarp SSRS ir LSSR interesų. Sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykiai daugiausia buvo susiję su kariuomenės poreikių tenkinimu. Kariniams poreikiams (žemės sklypai kariniams daliniams, socialinis kariškių aprūpinimas, jaunimo mobilizavimas ir rengimas karinei tarnybai ir t. t.) patenkinti buvo naudojami įvairių rūšių ištekliai, bet pagrindinis valdžios ir kariuomenės santykių objektas buvo žemės sklypai. Sovietinė kariuomenė Lietuvoje 49 metus buvo užėmusi 68 tūkst. ha žemės, arba daugiau nei 1 proc. visos teritorijos[20]. Žemės sklypų skyrimu specialiųjų objektų statybai rūpinosi ne tik sąjunginio ir respublikinio lygio aukščiausios valdžios organai, bet ir vietos valdžios organai – rajonų vykdomieji komitetai. Atsižvelgiant į karinio dalinio poreikius ir reikalavimus, žemės sklypų skyrimo klausimus tekdavo spręsti sovietinės Lietuvos vykdomosios valdžios institucijoms. Dažniausiai tai būdavo Žemės ūkio ministerija, Miškų ūkio ir miškų pramonės ministerija, Žemės ūkio produktų gamybos ir paruošų ministerija, Valstybinis statybos reikalų komitetas. Galutinį sprendimą priimdavo ir vykdymo tvarką nustatydavo LSSR Ministrų Taryba.

Vietos valdžios ir kariuomenės santykius veikė Sovietų Sąjungos komunistų partijos ir sovietinės kariuomenės santykiai. 1963–1986 m. jie daugiausia priklausė nuo tarptautinės padėties ir santykių komunistų partijos viršū-

nėje. N. Chruščiovo komplikuotų santykių su kariuomene laikotarpį pakeitė L. Brežnevo laikotarpis, dėl karinėms struktūroms skiriamų lėšų kartais vadinamas sovietų kariuomenės aukso amžiumi[21]. Kadangi nagrinėjamuoju laikotarpiu svarbiausi kariniai daliniai jau buvo dislokuoti Lietuvos teritorijoje, visa kariuomenės išdėstymo sistema beveik nesikeitė. Šią tendenciją patvirtina ir karinių dalinių skaičius Lietuvoje bei jų kontroliuojamos teritorijos didėjimo duomenys (žr. 1 lentelę). Svarbiausias tikslas jau buvo ne steigti naujus dalinius ir karinius poligonus, o juos tobulinti, plėsti, perkelti dalinį į tinkamesnę karinėms reikmėms vietą, statyti naujus karinius objektus. Dėl to pakito sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykių objektas – nuo reikalavimų skirti didelius žemės plotus pereita prie prašymų duoti leidimus statyti specialiuosius objektus, kirsti miškus, išplėsti karinių dalinių teritoriją.

Pagal Sovietų Sąjungos karinę doktriną kariuomenės daliniai turėjo būti pasirengę kariniams veiksmams ir nuolat gerinti savo karinį pasirengimą. Šiems uždaviniams vykdyti buvo naudojami vietiniai LSSR ištekliai, tarp jų ir žemė, kuri buvo naudojama kariniams daliniams dislokuoti, karinei technikai saugoti, šaudykloms įrengti, pratyboms organizuoti. Iš archyvinės medžiagos matyti, kad dažniausiai kariniai daliniai į LSSR MT kreipdavosi prašydami skirti papildomus žemės sklypus ir tai motyvuodami būtinybe tobulinti mokymo procesą, kurti mokymo centrus, užtikrinti oro uostų skrydžių saugumą, plėsti karinius miestelius bei mokymo lauką. Jie taip pat kreipdavosi prašydami suteikti leidimus kariniams objektams statyti jau skirtose daliniams teritorijose. Pavyzdžiui, 1964 m. Pabaltijo karinės apygardos vadas gen. plk. G. Chetagurovas kreipėsi į LSSR MT pirmininką su prašymu skirti 67,2 ha žemės sklypą iš tarybiniam ūkiui „Jonava“ priklausiusių žemių. Savo prašymą jis motyvavo tuo, kad sklypas apygardai būtinas mokymams organizuoti[22].

Be naujai skiriamų ir nuolat plečiamų žemės plotų, kariniai daliniai disponavo ir savo ūkiais. Karinė gamtonauda buvo vykdoma šešiose karinėse girininkijose, kurių plotas sudarė 9752,5 ha Lietuvos teritorijos[23]. Kariniai ūkiai tenkino karinių dalinių šienaujamų pievų ir miškų poreikius. Pasitaikydavo atvejų, kai neišnaudotus šienaujamų pievų plotus kariniai daliniai perleisdavo vietos kolūkiams ir tarybiniams ūkiams. 1963 m. Pabaltijo karinės apygardos vado pavaduotojas gen. ltn. K. Abramovas raštu kreipdamasis į LSSR MT pirmininką perleido vietos naudojimui 4 tūkst. ha Dobrovolskio mokymo centro šienaujamų pievų, kurios liko nenušienautos patenkinus karinio dalinio poreikius [24].

Žemės sklypų pasirinkimo ir skyrimo tvarką reglamentavo Sovietų Sąjungos ir sąjunginių respublikų žemės įstatymai. Kadangi SSRS mastu nebuvo bendros žemių skyrimo gynybinių ir karinių objektų statyboms tvarkos, sovietų valdžia, priimdama atitinkamus nutarimus, siekė ją kiek įmanoma unifikuoti. 1976 m. priimtame SSRS MT nutarime dėl žemės sklypų skyrimo gynybos ir kariniams objektams tvarkos tobulinimo buvo nustatyta bendra visų karinių žemės sklypų kategorijų skyrimo tvarka visose SSRS respublikose[25]. Minėtame nutarime įtvirtintas ypatingas karinių objektų režimas ir nustatyta slaptumo užtikrinimo tvarka. Siekiant užtikrinti slaptumą, ministerijoms ir žinyboms buvo draudžiama pranešti duomenis apie karinio objekto paskirtį, jei tai buvo karinė įmonė – jos gamybos savybes, produkciją ir kitą slaptą informaciją. Taip pat siekiant užtikrinti su specialiaisiais kariniais objektais susijusių klausimų slaptumą bei kvalifikuotą nagrinėjimą sąjunginių respublikų MT aparate ir žinybose, juos spręsti buvo leidžiama tik nedaugeliui asmenų, turinčių leidimą dirbti su slaptais dokumentais[26].

1 lentelė. Įvedamų karinių dalinių skaičius LSSR teritorijoje 1963–1984 m.

Metai	Įvestų dalinių skaičius	Papildomai skirta teritorija, ha
1963	2	49,29
1965	1	11,50
1967	1	358,40
1968	2	183,80
1969	3	22,60
1970	1	17,00
1971	1	1,50
1972	4	206,00
1973	2	6180,60
1975	1	48,60
1979	1	6,50
1982	1	42,50
1983	1	28,20
1984	2	5,80
Iš viso	24	7162,29

Šaltinis: R. Baubinas, J. Timinskas, *Karinė gamtonauda Lietuvoje sovietmečiu: ekologinės pasekmės*, V., 1997–1998, p. 36.

Neįmanoma vienareikšmiškai įvertinti Pabaltijo karinės apygardos ir sovietinės Lietuvos valdžios santykius, atsižvelgiant tik į žemės sklypų skyrimo kariniams daliniams dinamiką, nes šie santykiai neturėjo bendro modelio ir kiekvieną kartą sutikimas arba atsisakymas skirti žemės sklypą priklausė nuo konkretaus atvejo ir aplinkybių. Pasitaikydavo atvejų, kai žemės sklypai būdavo skiriami supaprastinta tvarka, karinio dalinio prašymui net nepasiekus MT ar kompetentingos ministerijos. Pavyzdžiui, prašymas naujo karinio miestelio statyboms Vilniaus mieste skirti 10 ha žemės sklypą Jeruzalės vietovėje buvo patenkintas Vilniaus miesto vykdomojo komiteto nutarimu[27].

Pabaltijo karinės apygardos prašymuose sovietinei Lietuvos valdžiai skirti tam tikras teritorijas karinėms reikmėms nebuvo paisoma, kokioje vietovėje yra tos teritorijos. Tai galėjo būti giria, vaizdinga vietovė, rezervatas, kolūkiams priklausančios derlingos žemės ar pievos. Tačiau aptariamuoju laikotarpiu vietos valdžios politikoje skiriant žemės sklypus ryškėjo nauja tendencija – didesnis dėmesys gamtos ir jos išteklių apsaugai. 1964 m. karinio dalinio vadas plk. Varenikas raštu kreipėsi į LSSR MT pirmininką, prašydamas karinių medžiotojų kolektyvui skirti 2400 ha medžioklės ploto. Prašymas buvo motyvuojamas karinio dalinio specifine teritorine dislokacija[28]. Gamtos apsaugos komitetas, vykdydamas jam pavestą užduotį įvertinti prašomą žemės plotą, MT pasiūlė minėtame karinio dalinio plote išvis uždrausti medžioklę ir tą vietą paskelbti medžioklės draustiniu. LSSR MT pirmininkas pasiūlymui pritarė[29]. Besikeičiančią žemės sklypų skyrimo kariniams daliniams praktiką rodo toks atvejis. 1968 m. SSRS gynybos ministerija LSSR MT pranešė, kad Šilutės miškų ūkio teritorijoje buvo pasirinktas 225 ha žemės plotas specialiojo objekto statyboms, ir paprašė patenkinti šį prašymą[30]. Nors MT jau buvo parengusi

potvarkio projektą, kuriame buvo numatyta minėtą žemės sklypą perduoti per dešimt dienų, Gamtos apsaugos komitetas, Žemės ūkio ministerija bei Miškų ūkio ir miškų pramonės ministerija papriešta ravo tokiam sprendimui. Motyvacija buvo grindžiama ankstesniu LSSR MT nutarimu, pagal kurį prašomo žemės sklypo teritorija įtraukta į landšaftinių draustinių sąrašą[31]. Įvertinusi ministerijų ir žinybų pateiktas išvadas, LSSR MT pasiūlė SSRS gynybos ministerijai specialiojo objekto statyboms rasti kitą vietą. Atsisakymą skirti žemės sklypą draustinio teritorijoje MT motyvavo tokiais argumentais kaip retos augalų ir gyvūnų rūšys, mokslui naudingas vietovės reljefas, „gamtos paminklas Rambyno kalnas, su kuriuo susiję padavimai apie lietuvių liaudies kovą ginant savo žemę nuo kryžiuočių antpuolių“ ir „Rambyno miškuose organizuojamos jaunimo šventės, į kurias suvažiuoja tūkstančiai žmonių ir rengia gegužines su pasilinksminimais“[32]. Įvertinus oficialioje dokumentacijoje pasitaikančius komunistų ideologijai būdingus argumentus, galima daryti prielaidą, kad sovietinės Lietuvos valdžios atstovai stengėsi apsaugoti vertingo Lietuvos gamtos paminklo žemės plotus ir neskirti jų specialiojo karinio objekto statyboms. Kita vertus, sovietinė Lietuvos valdžia bijojo ir galimo visuomenės pasipiktinimo. Pagaliau tokia vietos valdžios pozicija sutapo su propaguojamos istorinės koncepcijos pagrindais – antivakarietiškumu (lietuvių kovos su atėjusiais iš Vakarų priešais – kryžiuočiais). SSRS gynybos ministerija sutiko su pasiūlymu rasti žemės sklypą kitame rajone[33]. Panašiai Žemės ūkio ministerija kategoriškai prieštaravo žemės sklypo skyrimui Kauno rajone Karmėlavoje, nes numatytas sklypas buvo priemiesčio parko zonoje ir sudarė miesto apsauginę juostą[34].

Galima teigti, kad nuo 1963 m. vietos valdžios ir sovietinės kariuomenės santykių pobūdis ėmė keistis. Iki tol vienokiomis ar kitokiomis sąlygomis vis tiek buvo skiriama žemės bet kurioje Lietuvos vietoje, nesvarbu ar tai Rūdninkų giria, ar Raseinių apylinkės, ar Kuršių nerijos miškas, o vėliau kasmet Ministrų Taryba vis dažniau atsisakydavo skirti tam tikrus plotus, buvo ieškoma alternatyvų pakeisti reikalaujamą žemės sklypą kitu[35]. Pagrindinė tokios tendencijos priežastis – neadekvatūs karinių dalinių reikalavimai arba nesutarimai dėl finansinių kompensacijų bei daromos žalos atlyginimo. Pavyzdžiui, sovietinės Lietuvos valdžios atsisakymas patenkinti neracionalų karinių pajėgų vado gen. plk. Margelovo prašymą yra susijęs su reikalavimu iškeldinti Alytaus ypatingojo režimo koloniją ir jos patalpas perduoti oro desantinėms pajėgoms[36]. Atsisakymas buvo pagrįstas tuo, kad naujai kolonijai pastatyti reikia didelių išlaidų ir nerasta galimybės iškeldinti 1600 nuteistųjų į kitas respublikos kolonijas[37]. Nesutarimais dėl finansinių kompensacijų pagrįstas ir 1964 m. atsisakymas suteikti 67,2 ha žemės sklypą iš tarybinio ūkio „Jonava“ žemių. Motyvuota karinio dalinio Nr. 71363 nesutikimu kompensuoti išlaidas, susijusias su naujų žemės ūkio plotų išdirbimu[38]. MT atsisakymai nebuvo griežto tono, kategoriški. Dažnai likdavo galimybė ateityje klausimą apsvarstyti dar kartą, neretai kariniam daliniui buvo pasiūlomas alternatyvus variantas.

1971 m. SSRS gynybos ministerija priėmė nutarimą Civilinės gynybos dalinius padaryti tiesiogiai pavaldžius karinėms apygardoms. Karinių dalinių pertvarkymas ir jų perkėlimas sukėlė naujų rūpesčių, o tai turėjo įtakos ir vietos valdžios bei karinės apygardos santykių objekto išplėtimui nuo žemės sklypų skyrimo iki jų eksploatavimo klausimų. Siekiant dalinius sujungti, reikėjo išplėsti jau priklausančias kariniams daliniams teritorijas, skirti naujas gyvenamąsias ir technines patalpas. Dėl šios priežasties kariniai daliniai vis dažniau prašydavo skirti tam tikras patalpas, lėšų karinių pastatų statyboms ar kapitaliniam remontui, taip pat duoti leidimus

specialiųjų karinių objektų statyboms. Kaip jau minėta, Pabaltijo karinės apygardos reikalavimai dažnai būdavo nepagrįsti, neatitinkantys LSSR galimybių. Antai 1971 m. Pabaltijo karinės apygardos vadas gen. ltn. B. Lichačiovas kreipėsi į LSSR MT pirmininką Juozą Maniušį prašydamas perkelti jungtinį karinį dalinį iš Tauragės karinio miestelio arčiau sostinės Vilniaus ir skirti lėšų (985 tūkst. rublių) naujų patalpų statyboms bei kapitaliniam remontui[39]. Apžiūrėjus karinio dalinio gyvenamąsias ir pagalbines patalpas buvo nustatyta, kad statiniai yra patenkinamos būklės, todėl LSSR valstybinė plano komisija pateikė išvadą, jog statyti naujus pastatus Tauragėje dislokuotam kariniam daliniui nėra būtinybės, lėšų skirta tik patalpų remontui[40]. LSSR MT atsisakė patenkinti Pabaltijo karinės apygardos prašymą ir 1985 m., kai karinio dalinio Nr. 11807 vadovybė pasiūlė perleisti Kėdainių centre esančias architektūriniu paminklu paskelbtas XVII a. patalpas mainais į naujų administracinių ir gyvenamųjų patalpų statybas[41]. LSSR valstybinio plano komiteto apskaičiavimais, komplekso statybos LSSR būtų kainavusios 5,5–6 mln. rublių. Respublika neturėjo lėšų tokiam didžiuliam planui įgyvendinti[42]. Karinės apygardos prašymas nepatenkintas, tačiau atsisakymas nebuvo visai kategoriškas. Su sąlyga, kad bus sumažintos projekto išlaidos ir prie jo įgyvendinimo prisidės SSRS gynybos ministerija, LSSR MT įsipareigojo klausimą papildomai svarstyti ateityje[43]. Architektūrinių paminklų saugojimas yra vietos valdžios rūpestis, tačiau minėtas atvejis rodo, kad dėl finansinių priežasčių atsisakyta perimti net ir saugotiną architektūrinį paminklą.

Tokie atvejai nebuvo dažni, tačiau per visą nagrinėjamą laikotarpį jų buvo ir daugiau. Dokumentai rodo, kad sovietinė Lietuvos valdžia kartais atsisakydavo patenkinti Pabaltijo karinės apygardos prašymus ne tik dėl žemės sklypų, bet ir dėl leidimų statyboms ar papildomų lėšų skyrimo. Nors atsisakymai buvo daugiau epizodiški negu dėsningi, bet vien faktas, kad LSSR MT prireikus nepaisydavo net Sovietų Sąjungos valdžios institucijų prašymų ir reikalavimų, rodo, jog sovietinė Lietuvos valdžia mėgino bent minimaliai apsaugoti savo interesus – išlaikyti stabilumą valdomoje teritorijoje, vykdyti savo planus, kuriems taip pat reikėjo išteklių. Svarbiausi motyvai atsisakant duoti leidimus statyboms ar skirti žemės sklypus kariniams poreikiams buvo lėšų trūkumas arba karinio dalinio reikalavimai, neatitinkantys Lietuvos galimybių.

Kiekvienos naujos teritorijos skyrimas kariniam daliniui neišvengiamai buvo susijęs su gyventojų iškeldinimu. Kadangi daugiausia žemės plotų, kuriuose gyveno žmonės, jau buvo skirta anksčiau, o nauji kariniai daliniai nesmarkiai plėtėsi, gyventojų perkėlimo klausimas LSSR MT susirašinėjimo su Pabaltijo karinės apygardos vadovybe dokumentuose beveik nebuvo keliamas. Tik 1966 m. plečiantis Prienų šaudymo poligonui, karinis dalinys pareikalavo iškeldinti 6 vienkiemius ir kad LSSR MT apmokėtų iškeldinimo išlaidas[44]. 1970 m. kariniam daliniui Kauno rajone Netonių kaime papildomai paskyrus 12 ha specialiojo objekto statybai, buvo paminėta, kad paskirto sklypo teritorijoje yra vieno asmens sodyba ir kiti statiniai[45].

Palyginti su 1946 m. vykusiais masiniais gyventojų perkėlimais iš kariniams daliniams perduodamų teritorijų[46], aptariamuoju laikotarpiu šių perkėlimų akivaizdžiai sumažėjo. Tokius pokyčius galima paaiškinti bendra karinių dalinių įsitvirtinimo LSSR teritorijoje tendencija, kai jau nebebuvo skiriami tokie dideli žemės plotai kaip iš pradžių, o dažniau nedideliais sklypais išplečiamos pagrindinės kariuomenės dalinių dislokavimo vietos. Vis dėlto gyventojų iškeldinimo išlaidų klausimas, atrodo, taip ir nebuvo galutinai išspręstas. LSSR MT, svarstydama sklypų skyrimo kariniams daliniams klausimus, gyventojų iškeldinimo problemos nekeldavo, ji nebuvo sprendžiama ir respublikiniu mastu.

Svarbus sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykių aspektas buvo žemės teisinių dokumentų klausimas. Yra žinoma, kad LSSR jau nuo 1953 m. siekė kuo geriau sutvarkyti kariniams daliniams priklausiusių žemės sklypų teisinius dokumentus[47]. Bendra karinių dalinių žemės sklypų ribų nustatymo tvarka buvo numatyta 1965 m. priimtame SSRS gynybos ministro įsakyme. Jame nustatyta, kaip kariniai daliniai turi tvarkyti jiems skirtus žemės sklypus. Pagal įstatymą atliekant žemės sklypų inventorizaciją kariniuose daliniuose buvo būtina nustatyti tikslias sklypų ribas. Nustatyti žemės sklypų naudojimo teisę buvo svarbu dėl to, kad Sovietų Sąjungoje pagal galiojusį nuo 1974 m. nutarimą specialiųjų objektų statyba buvo finansuojama tik tuo atveju, jeigu statybų užsakovas pateikdavo dokumentą, liudijantį jo teisę naudotis žemės sklypu[48]. Tai paaiškina padidėjusį karinių dalinių domėjimąsi žemės sklypų valdymo teisių nustatymu. Paaiškėjo, kad buvo atvejų, kai kariniai daliniai net neturėjo sklypų ribų planų ir kitos dokumentacijos, susijusios su jiems perduotais žemės sklypais[49]. Ne visada žemės sklypų valdymo teisių perdavimo aktus ir sklypų ribų schemas turėjo ir LSSR MT. Pagrindiniai brėžiniai ir žemėlapiai, išskyrus apytikres darbų schemas, kuriomis remiantis ir buvo prašoma žemės, įslaptinimo sumetimais buvo grąžinami Pabaltijo karinei apygardai. Karinio dalinio inventorizacijai reikalingi dokumentai galėjo būti parengti už tam tikrą mokestį tik remiantis sutartimi su LSSR žemės ūkio ministerijos Žemėtvarkos institutu[50]. 1980 m. atliekant žemės sklypų techninę inventorizaciją, paaiškėjo, kad reikalingų dokumentų, įrodančių sklypų perdavimą Ariogalos ir Pažeimenės aerodromuose, neturėjo ir Baltijos laivynas, nors žemės sklypai buvo perduoti atitinkamai 1958 ir 1967 m.[51] SSRS MT 1972 m. nustatė, kaip turi būti įforminamos valstybės poreikiams skirtų žemės sklypų naudojimo teisės, tačiau kai kurių karinių objektų, pavyzdžiui, Jonavos, Jurbarko, Kauno, Skuodo, Šiaulių, Tauragės ir Ukmergės rajonuose, žemės naudojimo teisiniai dokumentai nebuvo sutvarkyti ir 1983 m.[52]

Akivaizdu, kad skiriamų žemės sklypų dokumentacija nebuvo kruopščiai ir atsakingai tvarkoma. Kaip rodo minėti pavyzdžiai, žemės sklypų skyrimo tvarka buvo chaotiška, kariniai daliniai žemės naudojimosi įteisinimu susirūpindavo gerokai vėliau negu tai turėjo būti padaryta pagal įstatymus. Kariniai daliniai naudojosi žeme nesutvarkę teisinių formalumų, neteisėtai net pagal sovietinius įstatymus. Dėl to kartais kildavo neaiškumų, kas turi teisę naudotis tam tikru žemės plotu ar disponuoti tame plote esančiais objektais. Dviprasmiška padėtis susiklostė 1969 m. Prienuose, vykdomajam komitetui patvirtinus miesto planą ir numačius plėsti pramonės rajoną teritorijoje, į kurią pretenzijas pareiškė ir karinio dalinio vadovybė; ji savavališkai aptvėrė teritoriją ir neleido vykdyti statybų. Prienų rajono vykdomojo komiteto pirmininkas A. Budbergis savo kreipimesi į LSSR MT teigė, kad archyve nerasta jokių dokumentų, patvirtinančių, jog ginčytina teritorija priklauso kariniam daliniui[53]. Dažnai kariniai daliniai neteisėtai išplėsdavo savo teritorijos ribas, neturėdami naudojimosi teisių laisvai disponavo kolūkiams priklausiusiais žemės sklypais, juose vykdydavo statybas bei kitus darbus[54]. Ginčui dėl žemės naudojimosi teisių pasiekus LSSR MT, dažniausiai buvo priimamas sprendimas karinių dalinių naudai – žemės naudojimosi teisės pripažįstamos remiantis faktiniu naudojimu, o neatitinkantys naudojamos žemės potvarkiai paskelbiami negaliojančiais[55]. Tai reiškia, kad sovietinė Lietuvos valdžia pirmenybę teikė karinių dalinių interesams. Kadangi kariuomenė ir jos interesai Sovietų Sąjungoje užėmė ypatingą vietą, tokią vietinės valdžios poziciją galima paaiškinti ideologiniais motyvais. Taip pat galima išvada, kad vietinė Lietuvos valdžia, pripažindama žemės teises pagal faktinį naudojimąsi, iš-

vengdavo papildomos painiavos dokumentuose ir Pabaltijo karinės apygardos priekaištų.

Analizuojant žemės sklypų skyrimo ir naudojimo procesą kaip sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykių objektą, paminėtina, kad pasitaikydavo atvejų, kai LSSR MT kreipdavosi į Pabaltijo karinės apygardos vadovybę. Vienas tokių atvejų – MT pirmininko Motiejaus Šumausko siūlymas Pabaltijo karinės apygardos vadui gen. plk. G. Chetagurovui perkelti tankodromą į nuošalesnę vietą, nes jis buvo dislokuotas poilsio zonoje. Tuo atveju, jeigu karinė vadovybė sutiktų su šiuo siūlymu, LSSR MT būtų apsiėmusi padengti visas išlaidas, susijusias su garažų ir technikos sandėlių statybomis[56]. Kariniai daliniai ne visada sutikdavo su MT siūlymais, o jei ir sutikdavo, tai tik su lygiaverčiu variantu.

Vietos valdžios reikalavimų atlyginti karinių dalinių padarytus nuostolius žemės ūkiui buvo jau ir 1948 m., kai rajonų valdžia ėmė reikalauti atlyginti kolūkiams padarytą žalą[57]. Kariniams daliniams niokojant kolūkių pievas, pasėlius ar ganyklas, atitinkamos sovietų valdžios institucijos pasiūlydavo jiems arba nutraukti karinius mokymus kolūkių teritorijose, arba persikelti į kitą žemės sklypą, ne tokį reikšmingą žemės ūkiui, ir pareikalaudavo atlyginti padarytus nuostolius[58]. Vengdama atlyginti nuostolius Pabaltijo karinė apygarda prašydavo skirti žemės sklypus kitose teritorijose, mažiau tinkamose intensyviai žemdirbystei[59]. Dokumentuose nepastebėta, kad būtų griežtai keliamas klausimas dėl nuostolių kolūkiams ar atlyginimo už žemės sklypų perdavimą kariniams daliniams. Kompensacijų atlyginimo problema beveik nebuvo keliama.

Apskritai sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykiai keitėsi tik vienu atžvilgiu – daugėjo atsisakymų skirti žemės sklypus ar patenkinti kitus karinių dalinių prašymus. Sovietinė Lietuvos valdžia užėmė ne tokią pasyvią poziciją kaip ankstesniu laikotarpiu; daugėjo reikalavimų, prieštaravimų, o kartais net kategoriškų atsisakymų. Tokią poziciją galima paaiškinti besiformuojančiu respublikinės valdžios savarankiškumu, atsižvelgiant į respublikos interesus. Be to, jau formavosi aiškesnis sąjunginės ir respublikinės valdžios teisinis reglamentavimas. Minėtus žemės sklypų skyrimo tvarkos pokyčius lėmė karinių dalinių įsitvirtinimas Lietuvos teritorijoje ir perėjimas nuo įsikūrimo prie karinės žemėvaldos įtvirtinimo etapo.

Žemės sklypų eksploatavimas – Lietuvos miškų karinė gamtonauda. Pradiniu karinių dalinių įsitvirtinimo laikotarpiu buvo besąlygiškai reikalaujama patenkinti jų žemės poreikius. Sovietinei kariuomenei įsitvirtinus Lietuvos teritorijoje, prasidėjo žemės eksploatavimo procesas. Tai veikė vietos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykių pobūdį. Vienas svarbiausių žemės eksploatavimo aspektų buvo Lietuvos teritorijoje esančių miškingų plotų naudojimas.

LSSR teritorijoje įkurtose karinėse girininkijose kariniai daliniai miškų ūkio tvarka praktiškai nesirūpino. Miškų ruošos ir priežiūros, priešgaisriniai darbai buvo atliekami daug prasčiau negu visoje Lietuvoje. Neapželdinami, nevalomi, nenusausinami miškai taip pat buvo kritinės būklės. Į LSSR mediena buvo importuojama, nors respublikoje medžiai likdavo pūti nenukirsti arba paruošta mediena buvo naudojama neracionaliai. LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministerijos atliktų karinių girininkijų patikrinimų ataskaitose miškų ūkio tvarkymas dažniausiai buvo vertinamas nepatenkinamai[60]. Negana to, kad miškai buvo netinkamai tvarkomi, egzistavo ir besaikio miškų kirtimo problema. Plečiantis kariniams daliniams, jų teritorija buvo didinama kertant miškus[61].

Dažniausiai kildavusi problema buvo neaiškumas, kuriai institucijai priklauso kontroliuoti miškų ūkį ir disponuoti mišku. Tokia padėtis susiklostė dėl to, kad LSSR miškų ūkio reikalus prižiūrėjo sąjunginės ministerijos:

SSRS gynybos ministerija bei SSRS miškų ūkio ir miškų pramonės ministerija. Žemė kariniams daliniams buvo suteikiama nevienodomis sąlygomis – ir be teisės kirsti mišką, ir su teise iškirsti visą mišką skiriamose žemėse, ir su teise iškirsti mišką tik statomų pastatų vietose, keičiant žemės paskirtį iš miško į ne miško, ir leidžiant iškirsti miškus, bet nekeičiant žemės paskirties[62]. Todėl bet kokie sklypų naudojimo teisės pakeitimai kariniame dalinyje turėjo būti suderinti su atitinkama institucija. 1940–1949 m. laikotarpiu LSSR buvo įkurtos penkios sovietinės karinės girininkijos – Kauno, Klaipėdos, Nemuno, Rūdninkų ir Vilniaus, šeštoji – Pariečės – įkurta 1972 m. Karinėse girininkijose miškų ūkį tvarkė ir už miškų išsaugojimą buvo atsakingos SSRS gynybos ministerijos miškų ūkio institucijos. LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministerijos vykdoma kariniams daliniams paskirtų miškų kontrolė nebuvo įpareigojanti, ministerija neišduodavo leidimų kirsti mišką ir tokius karinių dalinių prašymus, kaip nepriklausančius jos kompetencijai, dažnai nukreipdavo SSRS gynybos ministerijai[63]. Dėl miškų ūkio priežiūros neapibrėžtumo nukentėdavo LSSR miškų plotai – jie nebuvo tinkamai prižiūrimi, buvo sunku kontroliuoti savavališką miško kirtimą kariniuose daliniuose.

Naujas santykių tarp LSSR valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos etapas, susijęs su miškų ūkiu, prasidėjo 1969 m. SSRS MT priėmus instrukciją, kuria buvo nustatyta speciali maskuojamąją ir gynybinę funkciją atliekančių miškų skyrimo tvarka. Pagal naują instrukciją kariniams daliniams turėjo būti skirti dar didesni miškų plotai, tačiau šį klausimą turėjo spręsti sąjunginių respublikų MT, pasitelkusios suinteresuotas ministerijas; miškai galėjo būti skiriami tik atsižvelgus į vietines respublikos sąlygas[64]. Pabaltijo karinės apygardos vado gen. mjr. M. Tereščenkos sudarytam miškų perdavimo kariniams daliniams planui paprieštaravo LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministerija, nes jis visiškai neatitiko instrukcijos reikalavimų. Pavyzdžiui, instrukcijoje nustatyta, kad gynybinės miškų juostos prie specialiųjų objektų turėjo būti ne daugiau kaip 0,3–0,5 km, o gynybinės juostos prie kelių – 0,5 km pločio. Tačiau Pabaltijo karinės apygardos vado pateiktame siūlyme gynybinės miškų juostos prie kelių siekė 6 km, o prie specialiųjų objektų – net 10 km. Vien Jurbarko ir Tauragės miškų pramonės ūkiuose buvo siūloma kariniams daliniams skirti 60 tūkst. ha maskuojamąją ir gynybinę reikšmę turinčių miškų, nors pagal instrukciją šie miškų masyvai turėjo būti kelis kartus mažesni. Remdamasi tuo, kad „Pabaltijo karinės apygardos siūlymai buvo visiškai nerealūs“, LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministerija pareiškė, jog pagal pateiktus siūlymus yra neįmanoma parengti miškų perdavimo projektą, ir paprašė parengti naujus siūlymus[65]. Pabaltijo karinė apygarda nusileido tik vienu atžvilgiu – davė leidimą miškų ūkio organizacijoms atlikti planinius miško kirtimo darbus kariniams daliniams skirtuose miškų masyvuose[66]. Pasinaudodama tuo, kad Pabaltijo karinė apygarda leido vykdyti planinius kirtimus miškuose, turinčiuose specialią maskuojamąją ir gynybinę funkciją, LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministerija iškėlė klausimą, ar išvis verta kariniams daliniams skirti minėtus miškų plotus[67]. Tik SSRS valstybiniam plano komitetui įvertinus argumentus, kad vykdomi kirtimai neveikia maskuojamųjų ir gynybinių miškų savybių, nuspręsta, jog nėra būtinybės karinei apygardai skirti specialią maskuojamąją ir gynybinę reikšmę turinčių miškų[68]. Taip didžiuliai miškų plotai nebuvo perduoti karinių dalinių žinion ir bent minimaliai apsaugoti nuo besaikio, nekontroliuojamo kirtimo. Sovietinė Lietuvos valdžia, paremta aukščiausių SSRS institucijų, apgynė savo interesus ir pasipriešino Pabaltijo karinės apygardos reikalavimams. Atsisakymas patenkinti sąjunginiu lygiu nustatytus

karinės apygardos reikalavimus rodo, kad sovietinė Lietuvos valdžia jau drąsiau priešinosi neracionaliems ir LSSR ūkiniams interesams žalingiems sprendimams. Svarbiausia priemone tapo laviravimas tarp SSRS įstatymų ir LSSR valdžiai suteiktų įgaliojimų sprendžiant vietos klausimus. XX a. aštuntajame dešimtmetyje padaugėjus atsisakymų tenkinti Pabaltijo karinės apygardos prašymus, karinių dalinių veiksmų kontrolės sustiprėjimas (nors tik miškų masyvų skyrimo bei priežiūros srityje) rodo, kad atsirado nauja tendencija – LSSR ūkiniai interesai buvo keliami aukščiau Pabaltijo karinės apygardos reikalavimų bei nenuoseklaus tų interesų gynimo. Pavyzdžiui, jei kildavo klausimas dėl miško kirtimo, atsisakymą kirsti mišką dažniausiai inicijuodavo LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministerija, o MT atsakymas priklausydavo nuo konkretaus atvejo. Antai Pabaltijo karinės apygardos vadui gen. ltn. Lichačiovui 1969 m. paprašius LSSR MT įpareigoti Miškų ūkio ir miškų pramonės ministeriją iki metų pabaigos iškirsti 140 ha miško, juosiančio Upninkėlių aerodromą[69], buvo pasipriešinta neracionaliam miško kirtimui. MT atsisakė patenkinti prašymą. Sprendžiant miškų kirtimo klausimus, Miškų ūkio ir miškų pramonės ministerija laikydavosi griežtos gamtos apsaugos pozicijos, dažnai atsisakydavo duoti leidimus. Galima daryti išvadą, kad tokią Miškų ūkio ir miškų pramonės ministerijos poziciją lėmė jai vadovaujančio ministro asmenybė. Beveik du dešimtmečius ministerijai vadovavo Algirdas Matulionis. Būtent šiuo laikotarpiu ir išryškėjo kategoriškų atsisakymų skirti miškų plotus ir leidimus juos kirsti tendencija. A. Matulionį devintojo dešimtmečio pradžioje pakeitęs ministras Vytautas Lukoševičius jau vykdė ne tokią kategorišką politiką, bet išlaikė Miškų ūkio ir miškų pramonės ministerijos poziciją Lietuvos miškų apsaugos atžvilgiu. Tačiau pasitaikydavo atvejų, kai LSSR MT nepaisė Miškų ūkio ir miškų pramonės ministerijos pareiškimų. Ministerijai pareiškus kategorišką atsisakymą patenkinti karinio dalinio reikalavimą, MT sušaukdavo specialų pasitarimą ir sprendimas būdavo priimamas kolegialiai. Dažnai būdavo, kad LSSR MT patenkindavo karinio dalinio prašymus kirsti mišką net neatsižvelgdama į kategorišką Miškų ūkio ministerijos atsisakymą[70]. Sovietinės Lietuvos valdžios neapsisprendimas, ar atsižvelgti į Miškų ūkio ir miškų pramonės ministerijos siūlymus, ar neginti savo interesų, rodo, kad santykiai su Pabaltijo karine apygarda buvo nenuoseklūs.

Tolesni sovietinės Lietuvos valdžios santykiai su Pabaltijo karine apygarda miškų skyrimo ir priežiūros srityje keitėsi gamtos apsaugos sustiprinimo linkme. LSSR MT dar 1948 m. prašė Pabaltijo karinės apygardos vado kariuomenės gen. Ivano Bagramiano imtis priemonių, kad kariniai daliniai miškuose nesukeltų gaisrų. 1953 m. jau pats generolas kariniams daliniams įsakė gesinti dėl šaudymo ir bombardavimo poligonų miškuose kilusius gaisrus[71]. Vėliau kariniai daliniai buvo įpareigoti rūpintis, kad miškuose nekiltų gaisrų, kad karinių mokymų metu būtų imtasi profilaktinių priemonių ir būtų organizuojamas nuolatinis gaisrų pavojaus stebėjimas poligonams priklausančiuose miškuose[72]. Sovietinė Lietuvos valdžia atsisakymą leisti iškirsti ar skirti miškų plotus motyvavo tuo, kad miškai turi didelę reikšmę sveikatingumui ir sanitarijai[73]. 1972 m. Sovietų Sąjungoje priėmus įstatymą dėl gamtos apsaugos stiprinimo ir gamtos išteklių naudojimo pagerinimo, į gamtos apsaugos taisykles buvo priversti atsižvelgti ir kariniai daliniai. Antai karinio dalinio vadas plk. M. Suchanovas, 1976 m. kreipdamasis į LSSR MT pirmininką J. Maniušį su prašymu duoti leidimą vykdyti inžinerinius darbus kariniam daliniui priklausančiame miškų masyve, kartu įsipareigojo, kad darbai bus atlikti stengiantis padaryti kuo mažiau žalos miškų ūkiui[74].

Sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykių pasikeitimas buvo nereikšmingas ir susijęs tik su gamtos apsauga. Tai rodo faktas, kad karinės apygardos vadovybė ir toliau nepaisė LSSR valdžios pastabų, siūlymų ir reikalavimų sprendžiant respublikai svarbius klausimus. Išimtis – atvejis, susijęs su LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministerijos prašymu sugrąžinti į valstybės miškų ūkio fondą Kauno karinės girininkijos nenaudojamą sklypą, nes karinis dalinys pagal paskirtį jo nenaudojo, bet toliau kirto jauną mišką[75]. Prašymas nebuvo patenkintas (motyvuota miškingos teritorijos būtinumu kariniams mokymams ir koviniam pasirengimui, tačiau karinio dalinio vadas įsipareigojo sustabdyti miško kirtimą[76].

Visą sovietų okupacijos laikotarpį Pabaltijo karinė apygarda itin saugojo svarbiausius karinius objektus Lietuvos SSR teritorijoje, pavyzdžiui, Rūdninkų poligoną. Šiose teritorijose sovietinė Lietuvos valdžia negalėjo vykdyti jokios kontrolės, jos sprendimai neturėjo įtakos. Čia karinė vadovybė naudojosi didesniais žemės sklypais, negu jai buvo skirta, ir kiekvienais metais reikalavo vis naujų leidimų kirsti mišką. LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministerijai paprašius dalį miško su sovietinių partizanų muziejumi iš Rūdninkų karinės girininkijos atiduoti ministerijos žinion, iš karinės vadovybės buvo gautas neigiamas atsakymas. Neatsižvelgta net į argumentus, kad partizanų bazę miške intensyviai lanko Sovietų Sąjungos ir užsienio šalių turistai, joje rengiami buvusių partizanų ir karo veteranų susitikimai, jaunimui įteikiami komjaunimo bilietai[77].

Pagrindiniai kariniai daliniai ir poligonai, kurie pagal sovietų karinę doktriną atliko svarbią gynybinę funkciją Lietuvos SSR, visada užėmė ypatingą vietą – jų interesai ir reikalavimai dažniausiai būdavo patenkinami net neatsižvelgiant į sovietinės Lietuvos poreikius.

KARIŠKIŲ SOCIALINIŲ POREIKIŲ TENKINIMAS – BUTŲ SKYRIMAS

Dar vienas veiksnys, turėjęs įtakos Pabaltijo karinės apygardos ir sovietinės Lietuvos valdžios santykiams, buvo patalpų ir gyvenamojo ploto skyrimas kariniams daliniams. Didelę kariuomenę ir pirmiausia išskirtinio aprūpinimo reikalavusius karininkus reikėjo įkurdinti Lietuvos SSR teritorijoje. Pagal Sovietų Sąjungos karinės doktrinos pokyčius atitinkamai keitėsi ir karininkų skaičius sovietinėje Lietuvoje. Sumažinus kariuomenės apimtį, sumažėdavo ir poreikis skirti gyvenamąsias patalpas. Tačiau toks mažėjimas nebuvo ryškus, nes nuolat daugėjo asmenų, turėjusių teisę būti aprūpintais butais.

Tarp sovietinės Lietuvos valdžios ir karinių struktūrų nebuvo didelių konfliktų dėl butų skyrimo. Šią problemą drauge sprendė visos svarbiausios sovietinės Lietuvos ir Sovietų Sąjungos valdžios institucijos. Svarbiausi sprendimai buvo priimami tarpininkaujant LSSR MT. Sprendimus dėl patalpų skyrimo vykdydavo miestų ir rajonų vykdomieji komitetai. Lėšų planavimo klausimus spręsdavo LSSR valstybinė plano komisija, tačiau lemiami sprendimai būdavo priimami Maskvoje. Butų laukiančių karininkų eiles sudarinėjo, butus skirstė specialiai sudaromos įdarbinimo ir aprūpinimo butais komisijos. Dauguma prašymų skirti butus buvo adresuoti asmeniškai LKP CK pirmajam sekretoriui ir LSSR MT pirmininkui. Pirmojo sekretoriaus dalyvavimas sprendžiant butų skyrimo klausimus rodo, kad jiems buvo skiriamas ypatingas dėmesys. Tam turėjo įtakos svarbios ideologinės nuostatos apie liaudies ir kariuomenės vienybę, Sovietų Sąjungos gynybinės galios stiprinimą, kuriomis remiantis kariuomenei turėjo būti skiriama viskas, ko reikia, o kariuomenei svarbios problemos sprendžiamos kuo skubiau. Atitinkamų komisijų sudarymas ir aukščiausiosios valdžios daly-

vavimas sprendžiant gyvenamųjų patalpų skyrimo klausimą rodo, kad jis buvo aktualus ir problemiškas. Būtent patalpų skyrimo problemiškumas lėmė sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykių, dažnai įsikišant Maskvai, dinamiką.

1963 m. Sovietų Sąjungos karinė doktrina smarkiai keitėsi. N. Chruščiovas siekė toliau mažinti ginkluotąsias pajėgas, o karinis biudžetas buvo sumažintas 5 proc.[78] Kariuomenės mažinimo politika tęsėsi kelerius metus, ir dėl to iš SSRS ginkluotųjų pajėgų buvo atleidžiama daugiau karininkų. Tuo metu Lietuvos SSR jau buvo iškilusi karininkų aprūpinimo gyvenamosiomis patalpomis problema. Nors karininkų, kuriems reikėjo butų, dar nebuvo daug, bet respublika jau negalėjo labai greitai patenkinti visų prašymų. Vien Vilniuje 1965 m. gyvenamaisiais būstais neaprūpinti buvo 39 kariškiai (iš jų 27 butų laukė maždaug pusę metų), o Vilniaus miesto vykdomasis komitetas pranešė, kad aprūpinti gyvenamuoju plotu galės tik 6 atsargos karininkus[79] (žr. 2 lentelę). Tokia padėtis susidarė daugiausia dėl laisvų butų trūkumo. LSSR stokojo lėšų naujoms gyvenamųjų patalpų statyboms. Kitas veiksnys, trukdęs patenkinti karininkų prašymus, buvo tas, kad dauguma karininkų apsigyvendavo didžiuosiuose LSSR miestuose ir būtent juose prašydavo skirti jiems butus. Kaip žinoma, paleisti į atsargą kariškiai, atleisti iš darbo karinių struktūrų tarnautojai ir liktinių kariškių šeimos likdavo toliau gyventi paskirtuose butuose, iš jų neišsikeldavo[80]. Todėl ilgainiui karininkų ir jų šeimų apgyvendinimui reikėjo vis naujų butų. Visi šie veiksniai lėmė gyvenamųjų patalpų trūkumą. Net plečiantis butų statybai, patalpų trūko dėl to, kad nemažėjo poreikis kariškius aprūpinti naujais butais. Ši problema nevienareikšmiškai paveikė karinių struktūrų ir sovietinės Lietuvos valdžios santykius.

Visi socialiniai klausimai turėjo būti sprendžiami per kiek įmanoma trumpesnį laiką. SSKP CK ir SSRS MT dar 1960 m. priėmė nutarimą, kuriuo įpareigojo vietos valdžią per tris mėnesius apgyvendinti į atsargą paleidžiamus karininkus. Tačiau sovietinė Lietuvos valdžia nesilaikė tokių terminų, ir tai tapo Pabaltijo karinės apygardos skundų pagrindu. 1964 m. respublikinio karinio

2 lentelė. Atsargos karininkų aprūpinimas gyvenamuoju plotu 1963 m.

	Karininkų, atleistų iš sovietinės kariuomenės, skaičius	Iš jų Vilniaus mieste
Iš viso atvyko karininkų, paleistų į atsargą	94	61
Iš viso aprūpinta gyvenamuoju plotu 1963 m.	27	12
Liko neaprūpinta gyvenamuoju plotu	13*	11

Šaltinis: LSSR respublikinio karinio komisariato karinio komisaro artilerijos gen. mjr. P. Petronio 1964 m. sausio 11 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 825, l. 7.

* Kadangi gyvenamuoju plotu reikėjo aprūpinti ne visus iš sovietinės kariuomenės atleistus karininkus, liko neaprūpinta 13 karininkų, o ne 67.

komisariato vadas gen. mjr. Pranas Petronis asmeniškai kreipėsi į LKP CK pirmąjį sekretorių Antaną Sniečkų ir LSSR MT pirmininką Motiejų Šumauską su skundu, kad Vilniaus miesto vykdomasis komitetas atsargos karininkus nepatenkinamai aprūpina gyvenamosiomis patalpomis, kad nustatytas trijų mėnesių terminas pratęsiamas net iki aštuonių mėnesių ir daugiau[81]. Sovietinė Lietuvos valdžia neturėjo galimybių įvykdyti Maskvoje priimto nutarimo ir laikytis nustatyto gana trumpo kariškių apgyvendinimo termino, nes paprasčiausiai trūko gyvenamųjų patalpų, be to, kariniai komisariatai praneš-davo tik apytikrius duomenis apie numatomą atvykstančių atsargos karininkų skaičių. Dėl nepakankamo gyventojų aprūpinimo butais didžiuosiuose miestuose nebuvo sudaroma išankstinio laisvų butų rezervo.

Pabaltijo karinės apygardos ir vietos valdžios santykiai daugiausia apsiribojo jau esamų pastatų dalybomis. Karinė vadovybė laikėsi pozicijos miestų ar rajonų vykdomiesiems komitetams neperleisti jai priklausančių pastatų, net jei tie pastatai jau būdavo karinių dalinių nenaudojami, avarinės būklės ir jiems reikėjo kapitalinio remonto[82]. Tačiau iš vietos valdžios Pabaltijo karinė apygarda reikalavo vis daugiau gyvenamųjų patalpų kariškiams apgyvendinti, o vykdomieji komitetai, nors ir nevisiškai, privalėjo patenkinti apygardos prašymus, nes patalpų skyrimo klausimą kontroliavo Maskva. Karinės struktūros nevengė prašyti vietos valdžios skirti gyvenamąsias patalpas kariškiams laikinai naudotis, įsipareigodamos jas grąžinti vykdomiesiems komitetams, kai bus pastatytos ar įrengtos jau specialiai kariniams daliniams statomos patalpos[83]. Kariškiai sudare atskirą ir gana įtakingą socialinę grupę. Be to, ideologiškai jų poreikiai buvo nuolat aktualinami, todėl turėjo būti patenkinti pirmumo tvarka, dažnai į antrą planą nustumiant vietos gyventojų poreikius. Antai 1964 m. Panevėžyje formuojant aviacijos diviziją, apygardai buvo skirta dalis reikalaujamų butų „perkeliamiems iš avarinių namų gyventojams skiriamo gyvenamojo ploto sąskaita“[84]. Taigi konkuruojant civilių gyventojų ir kariškių poreikiams, pirmaudavo pastarieji. Vietos valdžia, net ir norėdama pirmiausia patenkinti sovietinės Lietuvos gyventojų poreikius, turėdavo sutelkti visas pastangas, kad patenkintų Pabaltijo karinės apygardos reikalavimus.

Problemiškiausiai sovietinės Lietuvos valdžios ir karinių struktūrų santykiai klostėsi lėšų, skiriamų naujų gyvenamųjų patalpų statyboms, paskirstymo ir naujai pastatytų namų dalybų srityje. Esant gyvenamųjų patalpų trūkumui, kariškių interesus siekta ginti priimant atitinkamus nutarimus ir įstatymus. SSRS MT 1950 m. rugpjūčio 21 d. nutarimu Nr. 3616-1508ss „Dėl sovietinės armijos ir karinių jūrų pajėgų karininkų gyvenamųjų sąlygų gerinimo“ buvo nustatyta, kad dešimtadalis pastatomo gyvenamojo ploto ir visi iki tol karininkams skirti butai turi būti perduoti SSRS gynybos pajėgų ministerijai, o iš karinėms žinyboms priklausančių gyvenamųjų namų turi būti iškeldinti visi civiliai[85]. Priėmus šį nutarimą, sovietinės Lietuvos organizacijoms ir įmonėms buvo uždėta sunki kariškiams skiriamų butų „dešimtinės“ našta. Skirti nustatytą 10 proc. dalį nuo bendro gyvenamojo ploto buvo sudėtingas uždavinys, nes įmonės bei organizacijos turėjo paisyti ir savo darbuotojų poreikių, o karinių dalinių reikalavimai skirti jiems priklausančią dalį nemažėjo. Tam tikrais atvejais, nesant galimybės skirti nustatytą gyvenamojo ploto „dešimtinę“, įmonių ar organizacijų vadovai kreipdavosi į LSSR MT pirmininką prašydami atleisti nuo įpareigojimo gyvenamąjį plotą skirti SSRS gynybos ministerijai[86]. Kita problema, dėl kurios kildavo karinių struktūrų ir vietos valdžios konfliktai, buvo atleidimas nuo butų „dešimtinės“. SSRS nutarime numatyta, kad nuo pastatomo gyvenamojo ploto 10 proc. dalies mokesčio buvo atleistos kai kurios sąjunginės institucijos, to-

kios kaip Vidaus reikalų ministerija. Tačiau miestų ir rajonų vykdomieji komitetai kartais gyvenamojo ploto „dešimtinę“ atskaitydavo ir iš šių organizacijų; dėl to kildavo didelis šių žinybų nepasitenkinimas, buvo rašomi skundai LSSR MT[87]. Tokį vykdomųjų komitetų elgesį galima paaiškinti siekiu įvykdyti nustatytas gyvenamojo ploto skyrimo normas, nes sovietinė Lietuvos valdžia ir Maskva spaudė kuo greičiau tai padaryti.

Lėti statybų tempai, nuolat vėluojanti pastatų atidavimo eksploatuoti pradžia, didėjantys karinių struktūrų poreikiai (1970–1974 m. karininkams ir jų šeimoms apgyvendinti buvo reikalaujama 29 tūkst. m² gyvenamojo ploto, o 1975–1979 m. planuota skirti jau 35 tūkst. m²)[88] lėmė, kad XX a. aštuntajame dešimtmetyje ėmė sparčiai didėti sovietinės Lietuvos gyvenamojo ploto skola SSRS gynybos ministerijai. Iš 1975 m. numatytų 7 tūkst. m² LSSR vykdomieji komitetai SSRS gynybos ministerijai skyrė tik 5,9 tūkst. m² gyvenamojo ploto kariškių poreikiams patenkinti[89]. Būtent gyvenamojo ploto skolos klausimas tuo metu buvo svarbiausias. Dažnai įsikišdavo ir Maskva, įdėmiai sekusi, kaip sprendžiami kariškių aprūpinimo klausimai; ji duodavo konkrečius nurodymus LSSR MT.

Kaip minėta, L. Brežnevo valdymo laikotarpis galėtų būti pavadintas sovietinės kariuomenės klestėjimo laikotarpiu. Ginkluotosios pajėgos buvo išplėstos iki 4 mln. kariškių ir aprūpintos naujausiais ginklais. Sergejaus Gorškovo vadovaujamas Sovietų Sąjungos laivynas taip patobulėjo, kad pirmą kartą tapo pajėgus mesti iššūkį net Jungtinių Amerikos Valstijų kariniam laivynui[90]. Didinant kariuomenę reikėjo atitinkamai didinti jos išlaikymui reikalingus išteklius. Sovietinės karinės doktrinos pokyčius atspindėjo ir kariškių aprūpinimas gyvenamosiomis patalpomis. Siekdama užtikrinti, kad būtų skirti kariškiams apgyvendinti reikalingi butai, Maskva priėmė atitinkamus nutarimus. Jais įtvirtinti tikslūs karinei struktūrai privalomo skirti gyvenamojo ploto skaičiai. 1975 m. SSKP ir SSRS MT nutarimais nustatyta, kad Baltijos kariniam laivynui turi būti kasmet skiriama po 200 m² gyvenamojo ploto[91], valstybės saugumo komiteto (KGB) pasienio daliniams – kasmet po 100 m². Pabaltijo karinei apygardai kasmet buvo skiriama po 6800 m² gyvenamojo ploto. Sovietinė Lietuvos valdžia turėjo rasti galimybes įvykdyti Maskvos nustatytas normas panaudodama vietos išteklius. Tačiau Maskva, kontroliavusi butų skyrimo atsargos karininkams normas, dažnai nepaisydavo sovietinės Lietuvos realių galimybių jas įvykdyti. Pavyzdžiui, 1970 m. ji LSSR nustatė tokį pat privalomų skirti butų kiekį kaip ir dvigubai už Lietuvą didesniam Azerbaidžanui[92]. Kita vertus, kariškių skaičius priklausė ir nuo karinės doktrinos. Didžiausios karinės pajėgos buvo dislokuotos SSRS vakaruose, o ne pietuose.

Pagal Sovietų Sąjungoje įsigalėjusią tvarką gyvenamųjų butų kariškiams statybas vykdė SSRS gynybos ministerija, Pabaltijo karinė apygarda (už specialiai statyboms skiriamas lėšas) ir tam tikrais atvejais LSSR MT. Tačiau dažnai Gynybos ministerijos statomų patalpų neužtekdavo karininkams apgyvendinti, todėl trūkstamų lėšų našta tiesiog buvo perkeliama vietos valdžiai. Pavyzdžiui, Ignalinos rajono vykdomasis komitetas 1983 m. buvo įpareigotas pastatyti naują pastatą įkuriamam kariniam komisariatui; jo statyboms turėjo būti skirta apie 0,25 mln. rublių[93]. Tai rodo, kiek daug dėmesio Sovietų Sąjungoje buvo skiriama militaristiniams poreikiams tenkinti. Jei atitinkamos karinės žinybos neturėdavo lėšų kariuomenei aprūpinti, jų buvo išreikalaujama iš vietos valdžios. Taip pat tai patvirtina tezę, kad SSRS karinio biudžeto išlaidos niekada nebuvo tiksliai žinomos. Nemažą dalį išlaidų karinėms reikmėms padengdavo civilinės žinybos.

Sovietų Sąjungai didinant kariuomenę, didėjo ir atvykstančių karininkų, keičiančių

paleistuosius į atsargą, skaičius. Lietuvos SSR tokie pokyčiai atnešė dar daugiau rūpesčių, nes didėjo ir kariškių gyvenamojo ploto poreikiai, be to, respubliką slėgė kariškiams nepaskirto gyvenamojo ploto skola už ankstesnius metus. 1975 m. sovietinėje Lietuvoje jau buvo 910 karininkų ir praporščikų, atliekančių tarnybą Lietuvos SSR teritorijoje, šeimų; jos visiškai nebuvo aprūpintos gyvenamosiomis patalpomis[94]. Toks didelis gyvenamųjų patalpų trūkumas kėlė papildomą įtampą tarp sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos. Karininkai nevengdavo skųstis, ir jų skundai pasiekdavo karinių struktūrų vadovybę. SSRS gynybos ministerija savo ruožtu kreipdavosi į LSSR MT (dažniausiai tiesiai į MT pirmininką) su reikalavimais įpareigoti vykdomuosius komitetus skirti visą reikalingą gyvenamąjį plotą Pabaltijo karinės apygardos įguloms per kuo trumpesnį laikotarpį. Tik 1978 m. LSSR pagaliau pavyko panaikinti beveik visą gyvenamojo ploto skolą ir visiškai patenkinti SSRS gynybos ministerijos karinių dalinių poreikius. Miestų ir rajonų vykdomieji komitetai, įmonės ir organizacijos Gynybos ministerijai skyrė iš viso 7 tūkst. m² gyvenamojo ploto (Pabaltijo karinei apygardai skirta 6,8 tūkst. m², Baltijos laivynui – 0,2 tūkst. m²)[95] (žr. 3 lentelę).

Galima tik spėlioti, kiek pastangų ir išteklių (į šalį nustumiant vietos gyventojų socialinius poreikius) reikėjo sovietinei Lietuvos valdžiai, kad įvykdytų kasmetinius ir nesibaigiančius karinių dalinių reikalavimus skirti gyvenamąjį plotą, panaikinti butų skolą, nes dėl to Pabaltijo karinė apygarda ir SSRS gynybos ministerija nuolat priekaištavo.

3 lentelė. Gyvenamojo ploto skyrimo užduoties vykdymas 1978 m.

Miestai	Užduotis (m²)	Įvykdyta	Skola
Vilnius	1700	1700	–
Kaunas	1550	1550	–
Klaipėda	400	300	100
Šiauliai	1880	1880	–
Panevėžys	460	460	–
Kėdainiai	500	393	107
Tauragė	240	100	140
Telšiai	70	–	70
Iš viso	6800	6383	417

Šaltinis: Komunalinio ūkio pažyma apie užduoties dėl gyvenamojo ploto skyrimo SSRS gynybos ministerijos kariniams daliniams vykdymą 1978 m., LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1332, l. 7.

XX a. devintojo dešimtmečio pradžioje sovietinės Lietuvos ir Pabaltijo karinės apygardos santykių dinamiką pakoregavo dar vienas veiksnys, susijęs su sovietinės karinės doktrinos pokyčiais. Kariuomenės apimties mažinimas šaltojo karo pabaigoje atsisakant dalies branduolinio ginklo nešėjų ir jį aptarnaujančio personalo, pokyčiai Sovietų Sąjungos

politinėje viršūnėje turėjo įtakos ir kariuomenės padėčiai Lietuvos SSR. Iškilo anksčiau neaktuali atsistatydinusių ar atleistų iš karinių pajėgų asmenų iškėlimo iš karinių miestelių ir jų apgyvendinimo problema. SSKP CK ir SSRS MT 1984 m. lapkričio 20 d. nutarimu Nr. 1160 buvo nustatyta, kad asmenis, atleistus iš SSRS ginkluotųjų pajėgų ir perkeliamus iš uždarų karinių miestelių, gyvenamuoju plotu turi aprūpinti vietos liaudies deputatų tarybų vykdomieji komitetai[96]. Minėtu nutarimu nustatyta kategorija asmenų, kuriems turėjo būti skirtas gyvenamasis plotas (tai karininkai, praporščikai, mičmanai ir liktinės tarnybos kariškiai), ir dvejų metų laikotarpis, per kurį turėjo būti suteikti butai. Šiai kategorijai priklausė labai daug asmenų. Jų skaičiaus didėjimą lėmė Sovietų Sąjungoje vykdoma karinė politika. Mažinant kariuomenės skaičių, atleidžiamų ir iš karinių miestelių iškeliamų buvusių kariškių skaičius nuolat didėjo. Sovietinėje Lietuvoje buvo įkuriami dviejų tipų kariniai miesteliai – uždari ir atskirti. Uždaruose kariniuose miesteliuose buvo dislokuojama sovietinės armijos karinė technika, juose gyvendavo tik kariškiai. Šio tipo miesteliuose griežtai laikytasi slaptumo reikalavimų. Atskirtuose kariniuose miesteliuose galėjo gyventi ir kariškių šeimos. 1985 m. turėjo būti iškeldinta 211 kariškių, o per pirmąjį 1986 m. pusmetį iš Lietuvos SSR teritorijoje įkurtų uždarų ir atskirtų karinių miestelių turėjo būti iškeldinti 227 kariškiai[97]. Kiekvieną karininką ir jo šeimą sovietinė Lietuvos valdžia turėjo aprūpinti gyvenamuoju plotu. Tokie dideli gyvenamojo ploto reikalavimai sukėlė naujų rūpesčių sovietinei Lietuvos valdžiai, nes Sovietų Sąjungoje mažėjant statybų apimčiai, respublika neturėjo galimybių tiek kariškių aprūpinti gyvenamuoju plotu. Dėl to dalis jų likdavo be butų. Kadangi kariškių skaičius nuolat didėjo, o jų interesus sovietinė Lietuvos valdžia patenkindavo nevisiškai, susidarė problemiška padėtis, kurią mėgino spręsti pats Pabaltijo karinės apygardos vadas gen. plk. Anatolijus Betechtinas. Jis darė spaudimą LSSR MT pirmininkui Vytautui Sakalauskui išreikšdamas susirūpinimą, kad sovietinėje Lietuvoje nevykdomi SSRS MT nutarimai, ir reikalavo, kad LSSR MT imtųsi papildomų priemonių, siekdama paspartinti kariškių apgyvendinimą[98]. Pagal pateiktus duomenis, Lietuvos SSR buvo skyrusi tik 59 proc. prašomo gyvenamojo ploto iškeldintiesiems iš karinių miestelių (1986 m. numatyta skirti 39 butus, per devynis mėnesius skirta 23)[99]. Nors sovietinė Lietuvos valdžia neturėjo galimybių ir išteklių paspartinti naujų gyvenamųjų namų statybą ar kitais būdais patenkinti butų poreikį, Maskva ir Pabaltijo karinė apygarda nuolat darė spaudimą. LSSR MT šią problemą mėgino spręsti nurodydama vietos vykdomiesiems komitetams skirstant gyvenamąjį plotą karinei apygardai teikti pirmenybę prieš vietos gyventojus[100]. Tokie sovietinės Lietuvos valdžios nurodymai reiškė ne ką kita, kaip kariškių poreikių protegavimą, nepaisant vietos gyventojų poreikių.

Nors kariškių aprūpinimas gyvenamuoju plotu sudarė tik dalį Pabaltijo karinės apygardos ir sovietinės Lietuvos valdžios santykių apimties, tačiau santykiai šioje srityje atskleidė tam tikrus sovietinės Lietuvos valdžios politikos bruožus. Labiausiai paplitusi santykių tendencija – karinės struktūros reikalavo, o sovietinė Lietuvos valdžia reikalavimus tenkino. Be to, minėti reikalavimai dažnai neatitiko realių LSSR galimybių, tačiau valdžia, spaudžiama nuolatinės Maskvos kontrolės, dažniausiai tenkindavo juos nepaisydama vietos gyventojų poreikių. Gyvenamojo ploto skyrimo kariškiams klausimas svarbus ne tik dėl to, kad jis atskleidė sovietinės Lietuvos valdžios pasyvią poziciją bendraujant su karinės apygardos vadovybe ir SSRS gynybos ministerija, bet ir dėl to, kad kariškių apgyvendinimas sovietinės Lietuvos teritorijoje turėjo

ilgalaikių padarinių. Jie labiausiai išryškėjo Lietuvai atgavus nepriklausomybę ir sovietinę kariuomenę išvedus iš Lietuvos. Išvedus iš Baltijos valstybių buvusios SSRS okupacinę kariuomenę, jose liko gyventi dešimtys tūkstančių Rusijos karinių pensininkų – atsargos karininkų. Dauguma jų – iš Rusijos (SSRS) kilę karininkai, tik mažuma – sovietinėje armijoje tarnavę lietuviai, latviai ar estai. 1995 m. pradžioje Lietuvoje buvo 9943 Rusijos kariniai pensininkai, o kartu su jų šeimų nariais – apie 30 tūkst. asmenų[101]. Taip visuomenėje susidarė gana didelė asmenų grupė, kuri, susiklosčius palankioms aplinkybėms, galėjo atstovauti Rusijos interesams.

VIETINIAI IŠTEKLIAI KARINIAMS POREIKIAMS PATENKINTI

Keliai ir transportas kariuomenei. Sovietinės kariuomenės poreikiai ir Pabaltijo karinės apygardos reikalavimai neapsiribojo vien prašymais sovietinės kariuomenės dalinius aprūpinti žemės sklypais, patalpomis ir butais kariškiams. Sovietinė Lietuvos valdžia turėjo rūpintis karinių komisariatų veiklos organizavimu, mobilizacinių priemonių rengimu, mobilizacinio rezervo sukūrimu, pašauktų į sovietinę kariuomenę asmenų raštingumo kėlimu, kariuomenės poreikiams reikalingų kelių, automobilių priežiūra ir t. t. Tiesa, keičiantis politinėms aplinkybėms ir sovietinei karinei doktrinai, keitėsi ir sovietinės Lietuvos valdžios kompetencijai priskiriami kariuomenės aprūpinimo klausimai. Tačiau nepaisant pokyčių, visa tai reikalavo didžiulių sovietinės Lietuvos išteklių. SSRS gynybos ministerija keleriems metams nustatydavo planus, kiek savo išteklių sovietinės respublikos turi tiekti kariniams tikslams. Rengdama mobilizacinio pajėgumo perspektyvinius planus sovietinė vietos valdžia turėjo numatyti ir tiesioginių tiekimų SSRS gynybos ministerijai bei KGB apimtį, karinės produkcijos gamybai būtinus tiekimus.

Vykstant šaltajam karui, nuolat rengiantis karui, karinės žinybos nevengė savo reikmėms naudoti ir civilinius išteklius. Pagal SSKP CK ir SSRS MT 1958 m. nutarimą pradėta organizuotai kaupti mobilizacinius rezervus. Tam buvo naudojami vietiniai ištekliai arba, kaip nurodoma nutarime: „Respublikos įmonėse ir organizacijose kuriami mobilizaciniai pajėgumai gaminti karinę techniką, karinės paskirties maisto produktus ir įrenginius, vykdomas materialinių gėrybių kaupimas mobilizaciniame rezerve“[102]. Vienas iš mobilizacinio rezervo šaltinių buvo liaudies ūkio įmonėms priklausantys automobiliai ir traktoriai, kelių statybos, krovininė technika ir karinių automobilių įmonės. Kiekvienai įmonei ar organizacijai buvo nustatyta tam tikra autotechnikos, būtinos parengti mobilizaciniam rezervui, kvota. Pabaltijo karinės apygardos vadas tiesiogiai stebėjo ir kontroliavo, kaip rengiamas šis rezervas. Be to, automobilių ir karinė technika turėjo būti nuolat parengta perduoti ginkluotosioms pajėgoms. 1964 m. Pabaltijo karinės apygardos karo taryba, atlikusi automobilių ir karinės technikos mobilizacinės parengties patikrinimą, rado liaudies ūkio automobilių ir traktorių eksploatavimo, laikymo ir priežiūros trūkumų. Anot kariškių, tai mažino jų mobilizacinį pasirengimą. Sovietinėje Lietuvoje techninė autotransporto būklė buvo labai prasta. Iš karinės apygardos patikrintų 5026 mašinų net 870 vienetų (17 proc.) pasirodė esančios netinkamos SSRS gynybos ministerijai. Kaip pagrindiniai trūkumai buvo įvardytos šios priežastys: nepakankamas automobilių ūkių vadovų dėmesys mobilizuojamų automobilių atrankai ir lėtai vykdomas bendrojo naudojimo automobilių parko atnaujinimas[103].

LSSR automobilių transporto būklės patikrinimas parodė, kad blogiausia technika

buvo sukaupta kolūkių ir tarybinių ūkių automobilių ūkiuose. Kadangi sovietinėje Lietuvoje pagal planinę ekonomiką kolūkiai ir tarybiniai ūkiai turėjo įvykdyti jiems nustatytus produkcijos planus, automobilių technika buvo būtina žemės ūkio darbams. Už neįvykdytą planą kolūkiai turėdavo atsakyti aukštesnėms institucijoms. SSRS gynybos ministerijos nustatyta automobilių technikos mobilizacinio rezervo rengimo prievolė kolūkiams ir tarybiniams ūkiams buvo tikra našta. Mėgindama laviruoti tarp atsakomybės SSRS MT ir karinėms žinyboms, respublikinė valdžia mobilizaciniam rezervui skirdavo prasčiausią techniką, kad bent minimaliai apsaugotų liaudies ūkio interesus ir kartu įvykdytų Pabaltijo karinės apygardos reikalavimus. LSSR MT, reaguodama į Pabaltijo karinės apygardos išreikštas pastabas, nuolankiai stengėsi pašalinti visus nustatytus trūkumus, skyrė papildomų lėšų automobilių būklei pagerinti. Buvo imtasi atitinkamų priemonių respublikos automobilių transporto būklei pagerinti – automobilių ūkiai aprūpinti atsarginių detalių, instrumentų, inventoriaus ir automobilių reikmenų atsargomis[104]. Tačiau toks sovietinės Lietuvos valdžios elgesys labiau panašus į „atsirašinėjimą“ – juk detalių ar instrumentų reikėjo ne tik mobilizaciniam rezervui rengti. Pabaltijo karinė apygarda, siekdama bent kiek pagerinti karinių automobilių kolonų parengimą ir paskatinti atsakingus asmenis daugiau dėmesio skirti autotransporto mobilizacinio rezervo rengimui, įsteigė Raudonosios vėliavos apdovanojimą geriausiai apygardos automobilių kolonai[105]. Šis apdovanojimas kasmet sovietinės armijos ir karinio jūrų laivyno dieną (vasario 23 d.) turėjo būti skiriamas geriausių karinių mobilizacinių rezultatų pasiekusiai automobilių kolonai.

Pažymėtinas faktas, kad SSRS ginkluotųjų pajėgų generalinis štabas turėjo teisę sudaryti sąrašą karinio tipo automobilių kolonų, kuriomis LSSR MT be štabo sutikimo negalėjo laisvai disponuoti, net jeigu automobilių technika buvo reikalinga derliui nuimti[106]. Tokia teisė varžė vietos valdžios galimybes laisvai disponuoti turima technika tenkinant savus poreikius. 1968 m. LSSR dar nebuvo pagerinusi autotransporto mobilizacinio pajėgumo būklės. Iš Pabaltijo karinei apygardai pristatytų 5 tūkst. liaudies ūkio automobilių 500 buvo grąžinti, nes jie dėl prastos techninės būklės pasirodė esantys visiškai netinkami naudoti[107]. Pabaltijo karinės apygardos vadas ir toliau spaudė LSSR MT prašydamas skirti daugiau lėšų automobilių technikai parengti[108]. Pagal Sovietų Sąjungos karinę koncepciją buvo visuotinai rengiamasi karui ir branduoliniams antpuoliams, todėl kariuomenės mobilizacinio pajėgumo klausimams teikta pirmenybė.

Iš sovietinės kariuomenės reikmėms naudojamų civilinių išteklių, liaudies ūkio automobilinė technika nebuvo vienintelis reikalavimų objektas. Pabaltijo karinės apygardos reikalavimai priklausė nuo karinių dalinių išsidėstymo ir jiems keliamų uždavinių. Todėl vienas svarbiausių kariuomenės objektų bet kurioje šalyje buvo tvarkingi keliai. Jie būtini kariniams daliniams ir karinei technikai bei ginkluotei sklandžiai, nenutrūkstamai perdislokuoti, o tai buvo ypač svarbu kilus karo grėsmei. Pabaltijo karinė apygarda kišosi ir į sovietinės Lietuvos kelių būklės reikalus. Sovietinė Lietuvos valdžia turėjo pasirūpinti kelių pritaikymu kariuomenės poreikiams, kad Pabaltijo karinei apygardai būtų patogu vykdyti karinius dalinių mokymus, kelti karinį pasirengimą. SSRS nutarimuose dėl liaudies ūkio mobilizacinio pasirengimo numatyta sparčiai atstatyti kelius ir tiltus (SSKP CK ir SSRS MT 1961 m. rugsėjo 11 d. nutarimas Nr. 855-365 „Dėl SSRS liaudies ūkio mobilizacinio pasirengimo“). Nutarimai įpareigojo vietos valdžią bendradarbiaujant su SSRS gynybos ministerija parengti kelių ir tiltų, turinčių gynybinę reikšmę, techninę dokumentaciją[109]. Būtent Gynybos ministerija

nustatydavo, kurie pagal sovietinę karinę doktriną strategiškai svarbūs LSSR keliai ir tiltai turėjo būti pirmiausia atstatomi (ar statomi nauji). Sovietinė Lietuvos valdžia buvo įpareigota vykdyti tokius sprendimus neatsižvelgdama į vietinius poreikius, be to, Maskva atidžiai stebėjo, kaip sąjunginėse respublikose buvo vykdomas reikalavimas parengti mobilizacinį rezervą. Antai plečiant kelią nuo Telšių iki Šiaulių–Palangos plento, karinio dalinio vadas 1964 m. kreipėsi į LSSR MT pirmininką prašydamas palikti neasfaltuotą 4–5 m kelkraštį, kad tankai galėtų patogiai judėti. Atseit išasfaltavus kelią, tankai negalėtų išvažiuoti iš karinio miestelio Šiaurės kryptimi[110]. LSSR MT priėmė nutarimą kelio išvis neasfaltuoti. Taigi akivaizdu, kad civiliniai poreikiai buvo pakoreguojami karinių dalinių prašymu, jiems teikiant pirmenybę.

Motyvuodama tuo, kad Pabaltijo karinės apygardos teritorija buvo „ruošiama kaip karinių veiksmų teatras“, apygardos vadovybė reikalavo iš sovietinės Lietuvos valdžios pašalinti visus trūkumus, neigiamai veikiančius kariuomenės kovinę parengtį. Kaip pagrindinius trūkumus Pabaltijo karinės apygardos karo taryba įvardijo tam tikrų kariuomenei strategiškai svarbių kelių netvarkingumą ar jų nebuvimą, baržų sunkiajai technikai plukdyti Nemunu trūkumą[111]. Sovietinė Lietuvos valdžia ten, kur leido jos kompetencija ir nebuvo griežtos Maskvos kontrolės, įvertinusi realias Lietuvos SSR galimybes, kartais drįsdavo atsisakyti patenkinti karinės apygardos reikalavimus. Pavyzdžiui, nepaisant to, kad su prašymu kreipėsi Pabaltijo karinės apygardos karo taryba, 1971 m. buvo atsisakyta statyti strategiškai svarbų tiltą per Nerį ties Čiobiškiu (50 km nuo Vilniaus), motyvuojant lėšų ir materialinių išteklių trūkumu[112]. Minėtas atvejis išskirtinis dėl vieno asmens – LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus vaidmens. 1958 m. prasidėjusios N. Chruščiovo karinės reformos rezultatas buvo didėjantis komunistų partijos vaidmuo karinėse struktūrose. Karinių apygardų karo tarybose, kurios anksčiau buvo pavaldžios apygardų vadams, daugumą sudarė partijos atstovai. Karo tarybos turėjo spręsti svarbiausius klausimus, susijusius su kariuomenės gyvenimu ir veikla. Jos buvo atskaitingos SSRS CK, vyriausybei ir gynybos ministrui. Karo tarybų narius tvirtindavo SSKP CK[113]. Pabaltijo karinės apygardos karo tarybos nuolatiniu nariu buvo paskirtas ir A. Sniečkus. Taigi tilto per Nerį ties Čiobiškiu statybos klausimas buvo sprendžiamas vienoje institucijoje – Pabaltijo karinės apygardos karo tarybos posėdyje dalyvaujant A. Sniečkui. Raštą, kuriuo atsisakoma statyti tiltą, pasirašė du Lietuvos pareigūnai – A. Sniečkus ir LSSR MT pirmininkas J. Maniušis. Reikia manyti, kad A. Sniečkaus ir J. Maniušio pozicijos buvo suderintos. Kita vertus, sunku nustatyti, koks vaidmuo sprendžiant šį klausimą teko A. Sniečkui, kokia buvo jo pozicija svarstant reikalus, susijusius su sovietinės Lietuvos interesais, ir kaip tai paveikė santykius su Pabaltijo karine apygarda. Pažymėtina, kad karinės struktūros į LKP CK pirmąjį sekretorių ir MT pirmininką dažniausiai kreipdavosi A. Sniečkui būnant pirmuoju sekretoriumi.

Naujas Pabaltijo karinės apygardos ir sovietinės Lietuvos valdžios santykių etapas susijęs su kelių aerodrominių ruožų įrengimu ir priežiūra. 1957 m. gegužės 6 d. SSRS MT priėmė nutarimą Nr. 493-243ss „Dėl SSRS ginkluotųjų pajėgų aviacijos išsklaidymo“, kuriuo sovietinių respublikų MT įpareigotos organizuoti sąjunginės ir respublikinės reikšmės kelių statybas ir rekonstrukcijas bei juose numatyti ruožų, tinkamų lėktuvams pakilti ir nusileisti, įrengimą. Pagal minėtą nutarimą sovietinėje Lietuvoje turėjo būti įrengti keturi kelių aerodrominiai ruožai: Biržų, Kartenos, Kruopių ir Šakių. Ginkluotųjų pajėgų štabui Lietuvos SSR surengus kelių aerodrominių ruožų patikrinimą išaiškėjo, kad, nepaisant vietos valdžios vykdomų statybos

darbų, kovinė aviacija dar negalėjo naudoti nė vieno ruožo[114]. Pabaltijo karinė apygarda nurodė ir trūkumus, dėl kurių kelių aerodrominiai ruožai buvo netinkami aviacijai: netinkama kelio danga (skaldą reikėjo pakeisti asfaltu), neįrengtos aikštelės (būtinai turėjo būti dvi), neiškirstos miškų juostos, trukdančios lėktuvams nusileisti ir pakilti. Aerodrominis ruožas kelyje Naujoji Akmenė–Kruopiai dar buvo įrenginėjamas, o karinė apygarda reikalavo skubinti statybas, kad jos būtų baigtos iki 1984 m. Dėl lėšų ir materialinių išteklių trūkumo LSSR automobilių transporto ir plentų ministerija siūlė atidėti kelių aerodrominių ruožų statybą[115]. LSSR MT sprendimu aerodrominio ruožo kelyje Naujoji Akmenė–Kruopiai statyba buvo atidėta.

Padėtis pasikeitė 1985 m., kai Sovietų Sąjungoje buvo baiminamasi, kad priešas gali panaudoti naujas, modernias gynybos sistemas. SSRS MT įpareigojo vietos valdžią į respublikų ekonominės ir socialinės plėtros planus įtraukti naujų aerodrominių ruožų statybas sąjunginės bei respublikinės reikšmės keliuose[116]. Nurodyti darbai turėjo būti finansuojami sąjunginių respublikų MT lėšomis. Tačiau lėšų, matyt, vis tiek nebuvo skiriama pakankamai, pagal jas ir buvo koreguojami respublikiniai planai. Aerodrominio ruožo kelyje Naujoji Akmenė–Kruopiai statyba, „įvertinus kelių statybos organizacijų realias galimybes ir skiriamus materialinius išteklius kelių priežiūros poreikiams“, planuota tik 1987 m.[117] Tai rodo tendenciją, kad ne tik sąjunginiame, bet ir respublikų biudžete trūko išteklių visoms karinėms programoms įgyvendinti. Tad sovietinė Lietuvos valdžia jau nebegalėjo besąlygiškai vykdyti Maskvos nurodymų.

Lietuviai sovietinėje kariuomenėje. Pagrindiniai ištekliai, būtini kariuomenei egzistuoti, svarbesni už žemės sklypus, patalpas, kelius ar automobilius, yra žmonės. Sovietų Sąjungos visų rūšių kariuomenėje skirtingais laikotarpiais vienu metu tarnavo apie keturis milijonus kariškių. Nors mobilizacinė sistema Lietuvoje nagrinėjamuoju laikotarpiu praktiškai jau buvo sukurta, keičiantis politinėms ir ekonominėms aplinkybėms, SSRS vadovybė nuolat ją tobulino. Buvo išleidžiami atitinkami nutarimai ir vietos valdžia įpareigojama bendradarbiauti su kariniais komisariatais. Vietos valdžios vaidmuo vykdant šaukimus į sovietinę armiją buvo išplėstas iki šaukiamų jaunuolių išsilavinimo patikrinimo. Aštuonmečio išsilavinimo neturintys šaukiamojo ir ikišaukiamojo amžiaus jaunuoliai turėjo būti nukreipti į specialiojo techninio parengimo mokyklas, buvo tikrinamos šaukiamojo amžiaus jaunuolių žinios, organizuojami karinio politinio auklėjimo renginiai[118]. Išsilavinusių šauktinių poreikis buvo susijęs su modernėjančia kariuomenės ginkluote ir technika.

Siekdama sukurti bendrą karinių mobilizacinių organų, t. y. karinių komisariatų sistemą, SSRS valdžia sąjunginių respublikų MT įpareigojo sudaryti sąrašą pavaldžių organizacijų, kuriose būtina turėti karinius mobilizacinius organus. 1968 m. karinių komisariatų skyriai buvo įsteigti ir LSSR aukštojo ir specialiojo vidurinio mokslo ministerijoje bei jai pavaldžiose įstaigose[119]. Pagrindinė karinių komisariatų užduotis buvo sukurti mobilizacinį planą, parengti karo prievolininkų – darbininkų – rezervą, įforminti šaukimų į tikrąją karinę tarnybą atidėjimą aukštųjų mokyklų dieninio, vakarinio ir neakivaizdinio skyrių šauktiniams (įstojusiems į mokymo įstaigas iki 1968 m. sausio 1 d.)[120]. Karinių komisariatų įsteigimas mokymo įstaigose rodo sovietų valdžios suinteresuotumą, kad darbas, susijęs su šaukimais į kariuomenę, būtų atliktas kuo veiksmingiau, užregistruojant kiekvieną tinkamą karinei tarnybai ir apmokytą asmenį.

Mobilizacijos į sovietinę armiją principų kaita tiesiogiai priklausė nuo sovietinės ideologijos ir politinių veiksmų. Per visą sovietinės okupacijos laikotarpį iki XX a. de-

vintojo dešimtmečio aukštųjų mokyklų studentai į kariuomenę nebuvo šaukiami. Taip pat į karinę tarnybą nebuvo šaukiami asmenys, neįgiję vidurinio išsilavinimo (išskyrus laikotarpį nuo 1961 m., kai vidurinių bei profesinių technikos mokyklų jaunuoliai, sulaukę šaukiamojo amžiaus, nebuvo atleidžiami nuo karo prievolės)[121]. SSKP ir SSRS MT 1984 m. priimtu įstatymu panaikintas atleidimas nuo karo tarnybos jaunuoliams, studijuojantiems aukštosiose mokyklose, vidurinėse jūreivystės mokyklose, pilietinės aviacijos mokyklose, žuvies pramonės technikumuose, VRM gaisrinėse. Nuo karo prievolės metams buvo atleidžiami tik šaukiamojo amžiaus asmenys, baigę profesines technikos mokyklas ir pagal paskyrimą nukreipti dirbti į įmones, įstaigas ir ministerijų organizacijas[122]. Sovietinė vyriausybė, savo nutarimais siaurindama arba išplėsdama šaukiamų asmenų kategorijas, atsižvelgdama į karinės doktrinos pokyčius ir liaudies ūkio ypatybes, galėjo koreguoti karo prievolininkų skaičių. Turimi duomenys rodo, kad nuo XX a. šeštojo–septintojo dešimtmečių iki pat devintojo dešimtmečio pabaigos šaukiamųjų į tarnybą sovietinėje kariuomenėje skaičius nuolat augo (1971 m. į kariuomenę turėjo būti pašaukta 292 tūkst. jaunuolių, nepatekusių į liaudies ūkio rezervą, o 1973 m. iš viso pašaukta 369 tūkst. jaunuolių)[123].

Be šaukimų į kariuomenę, SSRS MT numatė ir eilinius šaukimus į LSSR vidaus bei konvojinės apsaugos dalinius, buvusius Viešosios tvarkos apsaugos (vėliau – Vidaus reikalų) ministerijos žinioje. Įdomus faktas, kad į LSSR vidaus tarnybą 1964 m. buvo prašoma papildomai pašaukti 300 žmonių, iš kurių tik 10 proc. turėjo būti vietinės tautybės[124]. Susidarė visai nelogiška padėtis – sovietinės Lietuvos vidaus tvarką turėjo palaikyti pirmiausia nelietuvių tautybės asmenys. Tokia padėtis tęsėsi jau nuo NKVD 4-osios (gen. Pavelo Vetrovo) divizijos laikų – šiuose daliniuose tarnavo vien rusai ir – svarbiausia – nevietiniai.

Stiprėjant ginkluotųjų pajėgų pozicijoms, SSRS vis daugiau dėmesio ir išteklių skyrė sovietinei kariuomenei tobulinti. 1957 m. gruodžio mėn. SSRS MT ir SSRS ginkluotųjų pajėgų generalinis štabas priėmė nutarimą, kuriuo buvo įtvirtinti kasmetiniai kariniai mokymai – *„сборы“*[125]. Šių mokymų tikslas buvo kelti ir palaikyti karinį pasirengimą, rengti deficitinius specialistus. Kasmet buvo pašaukiamas skirtingas karo prievolininkų skaičius ir reikalaujama skirtingo automobilių ir traktorių technikos skaičiaus (žr. 4 lentelę).

Kariniai mokymai trukdavo 20–90 dienų. Karo prievolininkų šaukimas į karinius mokymus buvo išskirstytas visiems metams į priekį, tačiau atsižvelgiant į liaudies ūkio interesus, į vienadienius mobilizacinius mokymus dažniausiai buvo šaukiama žiemos metu, kad darbo jėga nebūtų atitraukiama nuo darbo[126]. Šaukimų į karinius mokymus organizacinius klausimus sprendė kariniai komisariatai. Kita vertus, karinius mokymus pamažu imta vykdyti ir vasarą, o mobilizuotas papildomas pajėgas naudoti žemės ūkio darbams Kazachijoje ir Rusijoje.

Nepaisant visos mobilizacinio pasirengimo sistemos tobulinimo ir priežiūros, sovietinėje Lietuvoje 1958 m. paskelbus netikėtą mokomąjį karinį pavojų ir patikrinus LSSR karinių komisariatų mobilizacinį pasirengimą, išaiškėjo, kad nė vienas karinis komisariatas neįvykdė jiems keliamų mobilizacinių reikalavimų[127]. Kaip pagrindinės tokio prasto mobilizacinio pasirengimo priežastys buvo įvardyta tai, jog kai kurių įstaigų ir organizacijų vadovai nežinojo SSRS įstatymo „Dėl visuotinės karinės prievolės“, taip pat vadovų neatsakingumas sprendžiant karinius mobilizacinius klausimus ir kt. Karinės apygardos atliktas karinių komisariatų patikrinimas parodė, kad sovietinėje Lietuvoje XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje buvo mažiau

4 lentelė. Į kasmetinius karinius mokymus ir vienadienius mobilizacinius mokymus renkamų karo prievolininkų skaičiaus kaita

Metai	Karo prievolininkų skaičius	Technika (vnt.)	Į vienadienius mobilizacinius mokymus šaukiamų karo prievolininkų skaičius	Technika (vnt.)
1971	8200	225	8000	1650
1977	12 500	315	300	950
1982	20 200	1000	6600	–
1983	22 000	1050	6400	–
1985	20 500	830	6200	–
1987	19 000	728	6600	–

Šaltiniai: PKA vado armijos gen. G. Chetagurovo 1970 m. lapkričio 17 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1099, l. 313; PKA vado gen. plk. A. Mašrovo 1976 m. lapkričio 22 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., b. 1251, l. 153–154; PKA vado gen. plk. Postnikovo 1981 m. gruodžio 11 d. raštas LSSR MT pirmininkui R. Songailai, ibid., b. 1419, l. 2–4; PKA vado gen. ltn. Kochbachtejevo 1982 m. gruodžio 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui R. Songailai, ibid., b. 1451, l. 1–3; PKA vado gen. plk. A. Betechtino 1984 m. gruodžio 18 d. raštas LSSR MT pirmininkui R. Songailai, ibid., b. 1489, l. 62–63; PKA vado gen. plk. A. Betechtino 1986 m. gruodžio 18 d. raštas LSSR MT pirmininkui V. Sakalauskui, ibid., b. 1571, l. 135.

paisoma karinių prievolių. Sovietinė Lietuvos valdžia į pastabas neatsakė, taip tik patvirtindama teiginį, kad Lietuvos organizacijose, įmonėse ir įstaigose karinis mobilizacinis pasirengimas dažnai buvo tik „popierinis“.

Atrodo, jog kariuomenės poreikiai ir reikalavimai buvo menkiau tenkinami ne tik sovietinės Lietuvos įmonėse ar įstaigose. Pastebėta, kad komunistų partijos reikalavimų neatitiko ikišaukiamojo ir šaukiamojo amžiaus jaunuolių karinis-patriotinis auklėjimas[128]. Kariniai komisariatai buvo įpareigoti iš esmės keisti jaunuolių karinio-patriotinio auklėjimo veiklą ir metodus, į šią veiklą įtraukiant ir vietinę sovietinės Lietuvos valdžią. Nepaisant visų Pabaltijo karinės apygardos pastangų išlaikyti vyraujančią kariuomenės padėtį, net skiriant sovietinei kariuomenei didžiausius išteklius, jos pozicijos ėmė klibėti iš pagrindų dėl pasikeitusio žmonių požiūrio į tarnybą okupacinėje kariuomenėje. Tam įtakos pirmiausia turėjo karinis konfliktas Afganistane (1979–1989 m. tarnavusių Afganistane jaunuolių skaičius buvo išaugęs iki 5 tūkst.)[129]. Nestatutiniai santykiai, vadinamoji „dedovščina“, ir pakrikusi moralė pačioje kariuomenėje taip pat buvo svarbios priežastys, formavusios atitinkamas visuomenės nuostatas sovietinės kariuomenės atžvilgiu[130]. Jau nuo 1988 m. vis daugiau žmonių sovietinę kariuomenę ėmė vertinti iš pradžių kaip „svetimą“, vėliau – kaip okupacinę ir Lietuvai priešišką struktūrą.

IŠVADOS

1. Nagrinėjamuoju 1963–1986 m. laikotarpiu keitėsi sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykių objektas. Iš pradžių, sovietinei kariuomenei tik kuriantis Lietuvos teritorijoje, buvo reikalaujama didelių žemės plotų, vėliau pereita prie prašymų suteikti leidimus statyti specialiuosius objektus, kirsti miškus, išplėsti karinių dalinių teritoriją. Iš vyraujančių santykių tenden-

cijų viena ryškiausių buvo žemės skyrimo kariniams daliniams proceso unifikavimas. Tačiau skiriant žemės sklypus nebuvo bendro sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykių modelio. Apskritai sovietinės Lietuvos valdžios santykiai su Pabaltijo karine apygarda keitėsi tik vienu atžvilgiu – daugėjo atsisakymų skirti žemės sklypus ar patenkinti kitus karinių dalinių prašymus, pavyzdžiui, duoti leidimus statyti specialiuosius objektus, skirti lėšų naujų patalpų statyboms ir pan.

2. Lietuvos miškų karinė gamtonauda buvo vienas iš veiksnių, turėjusių įtakos sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykių pokyčiui. Kariniams daliniams skirti miškų masyvai dažnai būdavo neprižiūrimi, netvarkomi, nekontroliuojamas miškų kirtimas. Būtent miškų kontrolės srityje sovietinė Lietuvos valdžia išreiškė nors ir nenuoseklią, bet jau aiškią poziciją rūpintis ūkiniais Lietuvos SSR interesais, teikiant jiems pirmenybę prieš Pabaltijo karinės apygardos reikalavimus. Tačiau santykių pokytis tik gamtos apsaugos srityje rodo, kad sovietinėje Lietuvoje ir toliau vyravo karinės struktūros.

3. Sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykiai labai priklausė nuo galimybės patenkinti kariškių socialinius poreikius. Svarbiausias jų – kariškių aprūpinimas gyvenamuoju plotu. Pagrindines aprūpinimo sąlygas diktavo iš Maskvos siunčiami nutarimai ir įsakymai. Kaip viena iš kariškių aprūpinimo gyvenamuoju plotu priemonių buvo nustatytas butų „dešimtinės“ mokestis ir plečiami statybos mastai. Sovietinės ideologijos formuojamas kariuomenės įvaizdis nulėmė, kad jos poreikiai turėjo būti tenkinami greitai, suteikiant jai viską, ko reikia. Pirmenybė buvo teikiama kariškių aprūpinimui gyvenamuoju plotu, todėl vietos valdžia, net ir norėdama pirmiausia tenkinti sovietinės Lietuvos gyventojų poreikius, turėdavo sutelkti visas pastangas, kad patenkintų Pabaltijo karinės apygardos reikalavimus. Sprendžiant kariškių aprūpinimą butais, XX a. aštuntojo dešimtmečio viduryje sovietinėje Lietuvoje susidarė nepaskirto gyvenamojo ploto skola. Didelis gyvenamųjų patalpų trūkumas tarp sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos sukėlė papildomą įtampą. Dėl sovietinės karinės doktrinos pokyčių atsirado dar viena kategorija asmenų, kuriuos reikėjo aprūpinti gyvenamuoju plotu: tai buvo paleisti į atsargą ir iškeliami iš karinių miestelių kariškiai. Ir šiuo atveju, trūkstant gyvenamojo ploto, kariškių apgyvendinimo poreikiams buvo teikiama pirmenybė prieš vietos gyventojus.

4. Pagal karinę doktriną tikintis galimo staigaus Vakarų valstybių oro antpuolio ar branduolinio ginklo panaudojimo, Sovietų Sąjungoje vyko pasirengimas karui. Sąjunginės respublikos, įskaitant ir Lietuvos SSR, turėjo įgyvendinti Maskvoje priimamus pasirengimo karui planus. Vietinė Lietuvos valdžia buvo įpareigota kartu su karinėmis struktūromis parengti respublikos kelius, aerodromus, automobilių kolonas, siekiant tobulinti kariuomenės karinį pasirengimą galimo karo atveju. Svarbu tai, kad visiems kariuomenės poreikiams tenkinti buvo naudojami vietos ištekliai ir lėšos, kariuomenės mobilizacinio pajėgumo klausimams buvo teikiama pirmenybė, o civiliniai poreikiai koreguojami sovietinės kariuomenės interesų naudai. Lietuvos gyventojų poreikiai tapdavo antraeiliais aprūpinant į Lietuvos teritoriją neteisėtai įvestą sovietinę kariuomenę.

5. Sovietinėje Lietuvoje kariuomenė ne visą laiką užėmė ypatingą poziciją. XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje vyko tam tikri sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos santykių pokyčiai mobilizacinio pajėgumo srityje. Sovietinės Lietuvos organizacijose, įmonėse ir įstaigose ryškėjo tendencija mažiau paisyti karinių mobilizacinių planų, o vietinė Lietuvos valdžia nesiėmė jokių priemonių ištaisyti susiklosčiusią padėtį. Pamažu kito ir žmonių požiūris į privalomąją tarnybą sovietinėje kariuomenėje.

Nuorodos

[1] D. Žalimas, *Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimas: pagrindiniai klausimai pagal tarptautinę teisę,* V., 1997, p. 153.

[2] Ibid., p. 56.

[3] Ibid., p. 58.

[4] R. Kraujelis, *Vakarų valstybių nuostatos Lietuvos okupacijos ir aneksijos klausimu 1940–1953 m.: Daktaro disertacija,* V., 2006, p. 135.

[5] Č. Stankevičius, *Derybos su Rusija dėl kariuomenės išvedimo iš Lietuvos,* V., 2002, p. 29.

[6] Л. Мялксоо, *Советская аннексия и государственный континуитет: международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 г. г. и после 1991 г.,* Tartu University Press, 2005, c. 285.

[7] Ibid., c. 286.

[8] *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija,* V., 2005, p. 554.

[9] Л. Мялксоо, op. cit., c. 290.

[10] J. R. Adelman, *Communist Armies in Politics, Boulder,* CO, Westview Press, 1982; R. Kolkowicz, A. Korbonski, *Soldiers, Peasants and Bureaucrats: Civil-Military Relations in Communist and Modern Societies,* London, Boston, 1982.

[11] R. Kolkowicz, A. Korbonski, op. cit., p. 109.

[12] R. Kšanytė, „Sovietinės Lietuvos valdžios ir Pabaltijo karinės apygardos bei jos įgulų santykiai 1946–1962 m.“ *Genocidas ir rezistencija,* Nr. 2(18), 2005.

[13] D. Žalimas, op. cit.

[14] R. Kraujelis, op. cit.

[15] Л. Мялксоо, op. cit.

[16] Ibid., c. 16.

[17] R. Baubinas, J. Timinskas, *Karinė gamtonauda Lietuvoje sovietmečiu: ekologinės pasekmės,* V., 1997–1998.

[18] Č. Stankevičius, op. cit.

[19] Lietuvos SSR Ministrų Tarybos (toliau – MT) Reikalų valdyba. SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakai, SSRS MT Prezidiumų posėdžių protokolų ištraukos, SSRS MT nutarimų projektai, SSRS MT Prezidiumo Komisijos einamiesiems reikalams ir Komisijos užsienio ekonominiams klausimams posėdžių protokolų ištraukos, Darbo jėgos rezervavimo SSRS liaudies ūkiui komisijos nutarimai, LSSR MT valdybos įsakymai, susirašinėjimas ir kt. (1962–1987 m.), Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-754, ap. 13, t. 1–2.

[20] *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija,* p. 553.

[21] J. R. Adelman, op. cit., p. 27.

[22] Pabaltijo karinės apygardos (toliau – PKA) vado kariuomenės gen. plk. G. Chetagurovo 1964 m. vasario 12 d. raštas M. Šumauskui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 966, l. 2.

[23] R. Baubinas, J. Timinskas, op. cit., p. 36.

[24] PKA vado pavaduotojo kariuomenės gen. ltn. K. Abramovo 1963 m. gegužės 27 d. raštas M. Šumauskui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 857, p. 24.

[25] SSRS MT pirmininko pavaduotojo N. Vasiljevo 1976 m. balandžio 23 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., b. 1254, l. 2.

[26] SSRS MT nuostatų dėl žemės sklypų skyrimo gynybiniams ir kariniams objektams tvarkos projektas, ibid., l. 4.

[27] LSRSs žemės ūkio ministerijos 1969 m. gruodžio 24 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 1090, l. 8.

[28] Karinio dalinio Nr. 89486 vado plk. Vareniko 1964 m. sausio 7 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, ibid., b. 919, l. 1.

[29] Žemės ūkio ir paruošų skyriaus 1964 m. vasario 10 d. pažyma, ibid., l. 5.

[30] SSRS gynybos ministerijos pavaduotojo N. Popovo 1968 m. liepos 27 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 1063, l. 11.

[31] LSSR Šilutės rajono vykdomojo komiteto 1968 m. gruodžio 17 d. išvada, ibid., l. 19.

[32] LSSR MT pavaduotojo K. Kairio 1969 m. sausio 20 d. raštas SSRS gynybos ministro pavaduotojui gen. plk. A. Kamarovskiui, ibid., b. 1063, l. 22.

[33] SSRS gynybos ministerijos statybų ir skirstymo dalinio vado pavaduotojo N. Popovo 1969 m. vasario 18 d. raštas LSSR MT, ibid., l. 23.

[34] LSSR žemės ūkio ministro M. Grigaliūno 1976 m. rugpjūčio 17 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 1254, l. 36.

[35] R. Kšanytė, op. cit., p. 89.

[36] SSRS gynybos ministerijos oro desantinių pajėgų vado gen. plk. Margelovo 1963 m. lapkričio 14 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 857, l. 50.

[37] LSSR MT pirmininko J. Maniušio 1963 m. gruodžio 4 d. atsakymas SSRS gynybos ministerijos oro desantinių pajėgų vadui gen. plk. Margelovui, ibid., l. 51.

[38] LSSR MT pirmininko pavaduotojo K. Kairio 1965 m. vasario 12 d. raštas PKA vadui gen. plk. G. Chetagurovui, ibid., b. 966, l. 8.

[39] PKA vado gen. ltn. B. Lichačiovo 1971 m. gruodžio 8 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., b. 1142, l. 17.

[40] LSSR valstybinės plano komisijos pirmininko pavaduotojo A. Brazausko 1971 m. gruodžio 22 d. atsakymas į LSSR MT laišką dėl karinio dalinio Nr. 52988 dislokacijos, ibid., l. 28.

[41] PKA vado gen. plk. A. Betechino 1985 m. kovo 18 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui P. Griškevičiui ir LSSR MT pirmininkui R. Songailai, ibid., b. 1527, l. 39.

[42] LSSR valstybinio plano komiteto pirmininko pirmojo pavaduotojo G. Jackevičiaus 1985 m. kovo 19 d. raštas LSSR MT dėl karinio dalinio Nr. 11807 patalpų perdavimo Kėdainių rajono vykdomajam komitetui, ibid., l. 41.

[43] LSSR MT pirmininko R. Songailos 1985 m. gegužės 11 d. raštas PKA vadui gen. plk. A. Betechtinui, ibid., l. 43–44.

[44] Mokomosios oro desantinės divizijos Nr. 44 vado plk. Chatilovo 1966 m. balandžio 9 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, ibid., b. 997, l. 1.

[45] PKA kariuomenės vado gen. plk. G. Chetagurovo 1970 m. spalio 16 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., b. 1112, l. 30.

[46] R. Kšanytė, op. cit., p. 88.

[47] Ibid., p. 89.

[48] LSSR žemės ūkio ministro M. Grigaliūno 1985 m. rugsėjo 3 d. raštas LSSR MT, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1527, l. 111.

[49] Karinio dalinio Nr. 42341 vado gen. mjr. Gluchovskio 1974 m. spalio 10 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., b. 1205, l. 53.

[50] LSSR MT pirmininko J. Maniušio 1974 m. lapkričio 19 d. raštas karinio dalinio Nr. 42341 vadui, ibid., b. 1205, l. 56.

[51] Baltijos uosto jūrų inžinerinės tarnybos viršininko pavaduotojo plk. S. Petrovo 1980 m. lapkričio 24 d. raštas LSSR MT reikalų valdytojui, ibid., b. 1357, l. 12.

[52] SSRS gynybos ministerijos kariuomenės statybos ir iškvartiravimo pavaduotojo, inžinerijos kariuomenės maršalo N. Šestopalovo 1983 m. gegužės 27 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 1451, l. 9.

[53] Prienų rajono vykdomojo komiteto pirmininko A. Budbergio 1969 m. birželio 18 d. kreipimasis į LSSR MT, ibid., b. 1090, l. 10–11.

[54] LSSR Šilutės rajono vykdomojo komiteto pirmininkės D. Nagienės 1981 m. balandžio 27 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 1387, l. 18.

[55] LSSR žemės ūkio ministro M. Grigaliūno 1983 m. birželio 10 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 1451, l. 11.

[56] LSSR MT pirmininko M. Šumausko 1964 m. rugsėjo 5 d. raštas PKA vadui gen. plk. G. Chetagurovui, ibid., b. 919, l. 29.

[57] R. Kšanytė, op. cit., p. 89.

[58] LSSR MT pirmininko pavaduotojo V. Vazalinsko 1970 m. liepos 10 d. raštas PKA vadui kariuomenės gen. plk. G. Chetagurovui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1112, l. 17.

[59] PKA vado kariuomenės gen. plk. G. Chetagurovo 1970 m. rugpjūčio 19 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., l. 20.

[60] LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministro A. Matulionio 1963 m. rugpjūčio 7 d. raštas PKA vadui gen. plk. J. Gusakovskiui, ibid., b. 857, l. 34.

[61] Karinio dalinio Nr. 93613 vado gvardijos pulkininko D. Škrudnevo 1964 m. gegužės 11 d. raštas LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministrui A. Matulioniui, ibid., b. 919, l. 24.

[62] R. Kšanytė, op. cit., p. 88.

[63] LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministro pavaduotojo V. Verbilos 1966 m. rugpjūčio 24 d. raštas LSSR MT, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 997, l. 5.

[64] LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministro A. Matulionio 1972 m. gegužės 31 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 1150, l. 127–128.

[65] Ibid.

[66] PKA vado gen. mjr. M. Tereščenkos 1972 m. liepos 3 d. raštas LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministrui A. Matulioniui, ibid., l. 133.

[67] LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės laikinai einančio ministro pareigas V. Verbilos 1972 m. rugpjūčio 14 d. raštas LSSR MT, ibid., l. 129–130.

[68] SSRS valstybinio plano komiteto pirmininko pavaduotojo N. Gusevo 1972 m. gruodžio 20 d. raštas LSSR MT, ibid., l. 138.

[69] PKA vado gen. ltn. Lichačiovo 1969 m. rugsėjo 18 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., b. 1090, l. 44.

[70] LSSR MT 1971 m. balandžio 30 d. pasitarimo dėl žemės sklypo skyrimo kariniam daliniui Nr. 93613 Kazlų Rūdos girininkijoje mokymo centro organizavimui protokolas, ibid., b. 1142, l. 12–13.

[71] R. Kšanytė, op. cit., p. 89.

[72] Karinio dalinio Nr. 18350 vado gen. ltn. D. Bobrovo 1983 m. rugsėjo 29 d. raštas LSSR MT pirmininko pavaduotojui K. Kairiui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1451, l. 25.

[73] LSSR MT pirmininko J. Maniušio 1976 m.

rugsėjo 7 d. raštas PKA vadui gen. plk. A. Mairovui, ibid., b. 1254, l. 41.

[74] Karinio dalinio Nr. 22238 vado, Vilniaus įgulos viršininko plk. M. Suchanovo 1976 m. rugpjūčio 12 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., l. 42.

[75] LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministro V. Lukoševičiaus 1982 m. liepos 26 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 1419, l. 23.

[76] PKA karinio dalinio Nr. 01655 vado gen. mjr. I. Oganiano 1982 m. rugpjūčio 31 d. raštas LSSR MT, ibid., l. 26.

[77] LSSR miškų ūkio ir miškų pramonės ministro V. Lukoševičiaus 1983 m. gruodžio 26 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 1451, l. 28–29.

[78] J. R. Adelman, op. cit., p. 26.

[79] LSSR karinio komisariato karinio komisaro artilerijos gen. mjr. P. Petronio 1965 m. gegužės 13 d. raštas Gyvenamųjų namų komisijos prie LSSR MT pirmininkui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 935, l. 5.

[80] R. Kšanytė, op. cit., p. 94.

[81] LSSR karinio komisariato karinio komisaro artilerijos gen. mjr. P. Petronio 1964 m. liepos 17 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 875, l. 26.

[82] PKA kariuomenės vado gen. plk. G. Chetagurovo 1964 m. balandžio 23 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, ibid., b. 918, l. 29.

[83] PKA kariuomenės vado gen. plk. G. Chetagurovo 1964 m. gegužės 11 d. raštas LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, ibid., l. 41.

[84] Pažyma dėl PKA prašymo Panevėžio mieste skirti gyvenamąjį plotą, 1964 m. birželio 24 d., ibid., b. 918, l. 43.

[85] R. Kšanytė, op. cit., p. 93.

[86] Pabaltijo geležinkelio Vilniaus skyriaus viršininko G. Žemaičio 1975 m. balandžio 29 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1236, l. 22–23.

[87] PKA karinio dalinio Nr. 3404 vado plk. Šmaliuko 1974 m. lapkričio 12 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., b. 1229, l. 3.

[88] SSRS gynybos ministro pavaduotojo A. Gelovanio 1975 m. lapkričio 25 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., b. 1260, l. 3.

[89] Ibid., l. 5.

[90] J. R. Adelman, op. cit., p. 27.

[91] PKA Baltijos laivyno vado admirolo V. Michailino 1975 m. balandžio 3 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1236, l. 21.

[92] K. Antanaitis, „Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra", *Darbai ir dienos,* 1998, Nr. 7, p. 199.

[93] LSSR valstybinio plano komiteto pirmininko pavaduotojo G. Jackevičiaus 1983 m. balandžio 14 d. raštas LSSR MT, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1459, l. 18.

[94] SSRS gynybos ministro pavaduotojo A. Gelovanio 1975 m. lapkričio 25 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., b. 1260, l. 5.

[95] Komunalinio ūkio pažyma apie užduoties dėl gyvenamojo ploto skyrimo SSRS gynybos ministerijos kariniams daliniams vykdymą 1978 m., ibid., b. 1332, l. 7.

[96] PKA vado gen. plk. A. Betechtino 1986 m. rugsėjo 19 d. raštas LSSR MT pirmininkui V. Sakalauskui, ibid., b. 1580, l. 82.

[97] Raudonosios vėliavos PKA vado pavaduotojo plk. A. Šarikovo 1986 m. sausio 30 d. ir rugpjūčio 20 d. raštai LSSR MT, ibid., l. 2–4, 36–37.

[98] Raudonosios vėliavos PKA vado gen. plk. A. Betechtino 1986 m. rugsėjo 19 d. raštas LSSR MT pirmininkui V. Sakalauskui, ibid., l. 82–83.

[99] LSSR MT Komunalinio ūkio skyriaus 1986 m. lapkričio 11 d. pažyma dėl PKA aprūpinimo gyvenamuoju plotu, ibid., l. 7.

[100] LSSR MT 1986 m. rugsėjo 19 d. pranešimas Raudonosios vėliavos PKA vadui gen. plk. A. Betechtinui, ibid., b. 1580, l. 54.

[101] Č. Stankevičius, op. cit., p. 67.

[102] R. Kšanytė, op. cit., p. 98.

[103] PKA kariuomenės vado gen. plk. G. Chetagurovo 1967 m. vasario 13 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui M. Šumauskui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1017, l. 13–16.

[104] LSSR valstybinės plano komisijos pirmininko pavaduotojo G. Goleševičiaus 1967 m. gegužės 17 d. raštas LSSR MT, ibid., l. 18–20.

[105] PKA štabo viršininko gen. ltn. Ivanovo 1967 m. rugsėjo 9 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., l. 34.

[106] SSRS gynybos ministerijos laikinai einančio generalinio štabo viršininko pareigas gen. plk. Štemenko 1967 m. birželio 30 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 1017, l. 25.

[107] PKA kariuomenės vado, armijos gen. G. Chetagurovo 1968 m. gruodžio 8 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., b. 1051, l. 69–71.

[108] Ibid., l. 71.

[109] PKA vado kariuomenės gen. G. Chetaguro-

vo 1968 m. rugsėjo 4 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., l. 64–65.

[110] 3-iosios gvardijos motorizuotosios šaulių divizijos vado plk. Koletvincevo 1964 m. birželio 13 d. raštas LSSR MT pirmininkui, ibid., b. 918, l. 50.

[111] PKA vado kariuomenės gen. G. Chetagurovo 1970 m. lapkričio 30 d. raštas LKP CK pirmajam sekretoriui A. Sniečkui ir LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, ibid., b. 1099, l. 322–323.

[112] LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus ir LSSR MT pirmininko J. Maniušio 1971 m. kovo 9 d. raštas PKA karo tarybai, ibid., l. 330–331.

[113] R. Kšanytė, op. cit., p. 104.

114 PKA karinių oro pajėgų vado aviacijos gen. ltn. P. Masalitino 1984 m. gegužės 30 d. raštas LSSR MT pirmininkui R. Songailai, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1489, l. 34–35.

[115] LSSR automobilių transporto ir plentų ministro I. Černigovo 1984 m. birželio 26 d. raštas LSSR MT, ibid., l. 39–40.

[116] SSRS gynybos ministro pavaduotojo karinių oro pajėgų vado, aviacijos maršalo A. Jefimovo 1985 m. sausio 18 d. raštas LSSR MT pirmininkui R. Songailai, ibid., b. 1527, l. 24–25.

[117] LSSR MT pirmininko 1985 m. sausio 22 d. raštas SSRS gynybos ministro pavaduotojui karinių oro pajėgų vadui, aviacijos maršalui A. Jefimovui, ibid., b. 1527, p. 30.

[118] Pasvalio rajono vykdomojo komiteto pirmininko P. Šidlausko 1964 m. spalio 17 d. raštas LSSR MT, ibid., b. 906, l. 7.

[119] LSSR MT 1968 m. kovo 14 d. nutarimas „Dėl karinių mobilizacinių organų įsteigimo Lietuvos SSR aukštojo ir specialiojo viduriniojo mokslo ministerijoje ir jai pavaldžiose įstaigose“, ibid., b. 1008, l. 18.

[120] SSRS aukštojo ir specialiojo viduriniojo mokslo ministerijos 1968 m. sausio 28 d. raštas sąjunginių respublikų Aukštojo ir specialiojo viduriniojo mokslo ministerijoms (pagal sąrašą), ibid., b. 1008, l. 14–16.

[121] A. Ambrulevičiūtė, *Sovietinė kariuomenė Lietuvoje: atranka į kariuomenę, tarnyba ir jaunuolių žuvimo aplinkybės,* rankraštis, LGGRTC archyvas, V., 2005, p. 17.

[122] Ibid., p. 19.

[123] Ibid., p. 35.

[124] LSSR MT pirmininko 1964 m. raštas SSRS ginkluotųjų pajėgų generalinio štabo viršininkui S. Biriuzovui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 906, l. 2.

[125] R. Kšanytė, op. cit., p. 104.

[126] PKA vado kariuomenės gen. plk. G. Chetagurovo 1970 m. lapkričio 17 d. raštas LSSR MT pirmininkui J. Maniušiui, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 1099, l. 313–319.

[127] PKA vado gen. plk. A. Betechtino 1985 m. spalio 5 d. raštas LSSR MT pirmininkui R. Songailai, ibid., b. 1528, l. 28–30.

[128] PKA vado gen. plk. A. Betechtino 1985 m. rugsėjo 17 d. raštas LSSR MT pirmininkui R. Songailai, ibid., b. 1527, l. 114.

[129] *Lietuva 1940–1990: Okupuotos Lietuvos istorija,* p. 554.

[130] Ibid., p. 554.

Gauta: 2006 07 20
Vilniaus universitetas,
Universiteto g. 3, Vilnius,
ingosha77@yahoo.com

Inga Arlauskaitė

RELATIONS BETWEEN THE SOVIET LITHUANIAN GOVERNMENT AND THE BALTIC MILITARY DISTRICT IN 1963–1986

Summary

The Soviet annexation of Lithuania was also manifested in aspects such as supplying the Soviet army with the required resources. The influence of the Soviet army and the relations between the armed forces and the local authorities in Lithuania has not been thoroughly investigated. A study of the relations between the Soviet Lithuanian government and the Baltic Military District draws on numerous archival materials of 1963–1986, and reveals the basic tendencies in the relations. The influence of the Soviet military ethos is the primary characteristic of the relations between the Soviet army and the local authority. According to the Soviet military doctrine, the Soviet Union was expecting the potential use of nuclear weapons by Western countries, and was preparing for war. The Soviet republics, including Lithuania, had to implement prescriptions initiated in Moscow for preparations for war. Changes in the military doctrine influenced changes in the military and military-social demands. The demands of the military involved mainly requirements to enlarge the land possessions of the Baltic Military District and its garrisons, to provide the military with accommodation, to improve the condition of the country's roads, the mobilization of agricultural machinery, and the mobilization of people into the Soviet army. To meet the demands of the military, the Lithuanian government usually used local resources.

Relations between the Soviet Lithuanian government and the Baltic Military District in the sphere of land assignations had no united model. In the period 1963–1986 a substantial change in relations took place, increasing the number of failures to satisfy the military's requests. The consumption of Lithuanian forests by the military was one of the factors that influenced the changes in relations between the Baltic Military District and the Lithuanian government. The control of the exploitation of forests was a sphere where the Soviet Lithuanian authority expressed a particular position with regard to Soviet Lithuania's economic interests.

The relations between the Soviet Lithuanian government and the Baltic Military District depended on the possibility of the local authority to provide the army with accommodation. To guarantee the military housing, the Lithuanian government established the "10 percent fee" and also developed mass construction works. Nevertheless, in the Seventies, Lithuania fell into debt supplying accommodation to the Baltic Military District.

The Soviet army did not always occupy a superior and inflexible place in Soviet Lithuania. In the Eighties some alterations between the Soviet Lithuanian government and the Baltic Military District relations in the field of mobilization potential were effected. Organizations and companies in Soviet Lithuania disregarded the implementation of military mobilization schedules. Periodically, in people's attitude towards Soviet military service, changes appeared.

Darius Juodis

MGB 1953 m. planas, kaip sunaikinti grupę lietuvių emigrantų

Sovietų saugumo organai visuomet daug dėmesio skyrė lietuvių emigracijai, įvairiems jos susivienijimams ir aktyvesniems veikėjams. Sovietinio saugumo struktūros labai stengėsi dezorganizuoti ir diskredituoti lietuvių išeivijos veiklą eilinių emigrantų ir Vakarų valstybių valdžios akyse. Nuolat buvo renkama įvairiapusė informacija apie užsienio lietuvių gyvenimą. Remdamasis gautais duomenimis, saugumas planavo ir vykdė specialiąsias užduotis. Vos pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, NKGB (nuo 1945 m. kovo 25 d. – MGB) ėmėsi aktyvios veiklos priemonių. 1945 m. iš anglų okupacinės Vokietijos zonos pagrobtas buvęs pirmasis generalinis tarėjas vidaus reikalams vokiečių okupacijos metais gen. Petras Kubiliūnas. 1945 ir 1949 m. mėginta pagrobti buvusį Vietinės rinktinės vadą gen. Povilą Plechavičių, bet šiuo atveju saugumo pastangos buvo nesėkmingos. Tačiau šie šiurkštūs čekistų veiksmai savo mastu nublanksta prieš 1953 m. MGB sukurtą planą, pagal kurį numatyta fiziškai sunaikinti daug sovietų sistemai nepalankių asmenų. Tokiu radikaliu būdu mėginta pakeisti lietuvių išeivijoje susidariusią padėtį.

Toliau publikuojamas dokumentas parodo, kaip planuoti šiurkštūs veiksmai ir koks vykdymo scenarijus buvo numatytas. Šis dokumentas jau anksčiau cituotas istorikų Juozo Starkausko[1] ir Arvydo Anušausko[2] darbuose, bet visas jis dar nebuvo skelbtas.

Ant rašto išliko tik vieno sovietų saugumo pareigūno parašas. Kitų pareigūnų parašų vietos tuščios. Tai galėjo būti pagrindinio dokumento, gulėjusio ant saugumo vadovų stalo (ant kurio buvo visų reikalingų darbuotojų parašai), egzempliorius. Jis kaip kopija buvo įdėtas į agentūrinę bylą. Nėra abejonių, kad šios čekistų užmačios buvo rimtai svarstytos, o neliko tik abstraktūs bendri planai. Su užduotimi buvo supažindinti ir agentai, sutikę vykti į Vokietiją. Štai plane minimas agentas Liūtas savo bendrininkams pasakojo, kad jį su agentu Kirviu iškvietė į Lietuvos SSR MVD pastatą, kur buvo du pulkininkai iš Maskvos; jie domėjosi agentų vokiečių kalbos žiniomis[3]. Kiti archyviniai dokumentai taip pat rodo, jog rimtai rengtasi įgyvendinti šį drastišką planą. Per trumpą laiką atlikti ir tam tikri parengiamieji darbai. Galutinai įgyvendinti numatytus veiksmus sutrukdė politiniai pokyčiai Sovietų Sąjungoje. Praėjus beveik pusei metų po plano surašymo, kitame dokumente teigiama, jog netikslinga siųsti agentus Kirvį ir Liūtą į užsienį, nes jie žino paslapčių, kurias gali atskleisti žlugus operacijai[4]. Tokios saugumo vadovų abejonės nebuvo be pagrindo, nes vieno pagrindinių plano dalyvių agento Kirvio charakteristiko-

se šalia pagyrimų pažymima, jog jis yra plepus. Apie jo ketinimus vykti į užsienį žinojo ne tik bendradarbiai, bet ir asmenys, tiesiogiai nedirbę sovietų saugumo struktūrose[5]. Galima manyti, kad toks paslapčių atskleidimas paskatino pakeisti planą ar net jo atsisakyti.

Iš viso plane numatyta sunaikinti 7 asmenis. Tarp jų buvo 6 lietuviai: Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (toliau – VLIK'as) pirmininkas Mykolas Krupavičius (1885–1970), gen. Stasys Raštikis (1896–1985), buvęs vienas 1941 m. Birželio sukilimo vadovų, Lietuvių fronto bičiulių sąjūdžio vicepirmininkas Leonas Prapuolenis (1913–1972), Vokietijos lietuvių bendruomenės krašto valdybos pirmininkas inž. Pranas Zundė (g. 1923 m.), buvę Lietuvos kariuomenės karininkai A. Vazelis, Jonas Kupstas (1913–1974) ir vienas vokiečių tautybės asmuo – buvęs Lietuvos jėzuitų vadovas ir Kauno jėzuitų gimnazijos direktorius Johanas Kippas (1884–1958). Jie visi kaltinti bendradarbiavimu su užsienio šalių specialiosiomis tarnybomis. Tai būdavo dažnas kaltinimas emigrantams ir asmenims, glaudžiai bendradarbiavusiems su jais. Nėra abejonių, kad kai kurie asmenys (pavyzdžiui, karininkas J. Kupstas)[6] buvo tiesiogiai susiję su Vakarų valstybių žvalgybos organais. Tačiau čekistų kaltinimai kai kuriems žmonės, kuriuos numatyta sunaikinti, buvo mažai kuo pagrįsti ir nelabai įtikinami. Pavyzdžiui, pavarčius sovietų saugumiečių dokumentus gali susidaryti įspūdis, kad kunigas J. Kippas buvo vokiečių, amerikiečių, anglų, be to, Vatikano agentas. Paskutiniam kaltinimui pakako „įrodymo", jog jis perdavė popiežiaus bulę vyskupui Gruodžiui (čia greičiausiai turimas galvoje ne vyskupas, o Lietuvos jėzuitų provincijolas Stanislovas Gruodis). Visi numatyti sunaikinti asmenys gyveno Vakarų Vokietijoje, tad buvo saugumui lengviau pasiekiami.

Pasmerkti asmenys jau gerokai anksčiau buvo patekę į sovietų saugumo akiratį. Prieš kai kuriuos jau buvo imtasi aktyvesnių povcikio priemonių. Pavyzdžiui, gen. S. Raštikį (objektas Mudryj) mėginta užverbuoti ir priversti grįžti į Lietuvą 1946 ir 1947 m. Tuomet šiuo reikalu jo namuose lankėsi trys sovietų saugumo agentai. Pirmą kartą pas jį buvo atėję Sedmoj (Viktoras Eidukaitis) ir Aleksas (Aleksas Vaicekavičius), antrą – tas pats Sedmoj ir Viktoras (plk. Pranas Tvaronas). Tačiau šie planai žlugo, nes generolas vengė ryšių su minėtais agentais. Todėl patys čekistai šią operaciją pripažino nesėkminga[7]. Specialių priemonių mėginta imtis ir prieš kitus asmenis.

Plane numatyta ne tik sunaikinimo, bet ir užverbavimo galimybė (pažymėtina, kad dokumente žodis „likvidavimas" įrašytas ranka, o žodis „verbavimas" išspausdintas mašinėle). Kiekvienas iš numatytų sunaikinti asmenų daug žinojo ir turėjo autoritetą tarp lietuvių emigrantų, todėl jų turima informacija galėjo dominti sovietų specialiųjų tarnybų struktūras. Bet greičiausiai daugelis šių asmenų nebūtų sutikę bendradarbiauti, nes jie buvo idėjiniai sovietinės santvarkos priešininkai. Tad jų likimas galėjo baigtis fiziniu sunaikinimu.

Atlikti plane numatytus veiksmus turėjo patyrę agentai, anksčiau įvykdę nemažai užduočių Lietuvoje. Pagrindinis vaidmuo teko vokiečių tautybės asmeniui Rudolfui Ottinguiui-Kirviui. Tai buvęs vermachto puskarininkis, Lietuvos partizanas, vėliau – MGB agentas smogikas. Jis pats nužudė 20 (kitur minimi skaičiai – 50 ir 67) partizanų, o jo vadovaujama specialioji grupė – per 150 Lietuvos kovotojų. Po įvykdytų kovinių operacijų[8] (iš tikrųjų – po žudynių) prieš išvykimą į Vokietiją jam leista net sveikatą pataisyti kurortuose. Šio drastiško plano sudarytojų čekistų Riabycho ir V. Kirjakovo pasirašytoje pažymoje Kirvis pagal asmenines savybes apibūdinamas kaip „gerai išsilavinęs, sistemingai dirba keldamas idėjinį-politinį lygį". Kaip agentas „užsirekomendavo tik teigiamai, pasirengęs vykdyti MGB organų aktyvias užduotis esant bet ko-

kiai situacijai, fiziškai sveikas, ištvermingas [...]. Pelno pasitikėjimą“[9]. Jam atlikti šį kruviną darbą užsienyje turėjo padėti kitas vokietis MGB agentas Liūtas (tikroji pavardė nežinoma), dalyvavęs sunaikinant 60 partizanų. Tam tikroje operacijos dalyje taip pat turėjo dalyvauti daugiau kaip 150 partizanų išdavęs ar nužudęs Algimantas Zaskevičius – agentas Bagdonas. Visą kaltę turėjo prisiimti vertingas MGB agentas Sedmoj (įvairiu metu turėjęs Viktoro Tomkaus – Eidukaičio – Budrio – Noimano pavardes). Anksčiau jis dalyvavo sudėtingose operacijose, pavyzdžiui, gen. P. Kubiliaus pagrobime, taip pat mėginant pagrobti P. Plechavičių ir kt. 1947 m. buvo grąžintas į Lietuvą, o 1951 m. repatriacijos būdu vėl išsiųstas į Vokietiją, kad dalyvautų operacijose Vakaruose. Greičiausiai juo saugumiečiai galėjo labiausiai pasitikėti, nes šis agentas įrodė savo ištikimybę konkrečiais darbais užsienyje.

Tačiau planas nebuvo įgyvendintas. Kaip minėta, tai labiausiai galėjo lemti pokyčiai SSRS viduje. Planas sudarytas 1953 m. kovo 9 d., t. y. 4 dienos po diktatoriaus Josifo Stalino mirties. Taip pat galima pagrįstai manyti, jog agentų veiksmai nebūtų buvę itin sklandūs, kaip tai buvo numatyta išankstiniame plane. Beveik visuomet MGB veiksmai užsienyje buvo koreguojami atsižvelgiant į nenumatytas aplinkybes. Vienas pagrindinių plano dalyvių – agentas Kirvis – galėjo nevykdyti jam skirtų užduočių, nes, anot J. Starkausko, jis buvo „tokio sukirpimo žmogus, suvokiantis, kurioje pusėje yra jėga, ir tą jėgą garbinantis“. Jis nevykdė užduočių, kai buvo nusiųstas agentūriniam darbui į Vakarų Vokietiją 1956 m., net pats prisipažino vokiečių saugumo tarnyboms, kad jis esąs KGB agentas[10].

Vėliau KGB atsisakė savo pirmtakų planuotos ir vykdytos itin šiurkščios veiklos užsienyje. Dažniau stengtasi veikti per savo agentus raštu ir žodžiu kompromituojant numatytus asmenis ar organizacijas. Šiomis priemonėmis sovietų saugumas siekė veikti ir prieš plane minimus asmenis. Be nuolatinių išpuolių spaudoje, rengtos ir kitos operacijos. Štai keletas konkrečių pavyzdžių. MGB sužinojo, kad S. Raštikis gali tapti kelių sujungtų emigracinių organizacijų vadovu, todėl nutarta jį sukompromituoti. Anot saugumiečių, dėl kompromitavimo jo kandidatūros atsisakyta[11]. KGB nuolat stengėsi kompromituoti VLIK'o pirmininką M. Krupavičių ir kartu diskredituoti organizaciją. Girtasi, kad prelatą pavyko sukompromituoti taip, jog jis teisinosi visuomenei, bet visiškai reabilituotis jam nepavyko[12]. Sudėtingesnė operacija įvykdyta J. Kupsto atžvilgiu. Jį nutarta užverbuoti, kaip ir buvo numatyta plane. Tai padaryti turėjo padėti jo žmona agentė Josifovna, gyvenusi Lietuvoje. 1956 m. pasitelkus agentus Beržą, Sedmoj ir Josifovną, J. Kupstas įtrauktas į agentūrinį tinklą. Visa tai atlikta po ilgo moralinio spaudimo[13]. Anot saugumiečių, naujasis agentas vykdė operacijas (nors konkretesnių duomenų apie jo darbą trūksta).

Dažniausiai beveik visi minėti asmenys vienaip ar kitaip jautė griaunamąją sovietų saugumo veiklą. Žinoma, jie negalėjo žinoti planų savo atžvilgiu. Kaip ir šiuo atveju, nė vienas numatomų asmenų nežinojo, kad juos rengiamasi užverbuoti ar sunaikinti, bet jautė bendrą padėtį. Į pasmerktųjų sąrašą patekęs M. Krupavičius vaizdingai rašė: „Politinė išeivija bolševikams – druska akyse. Jie imasi visų priemonių ir deda milžiniškų pastangų, nesigailėdami pinigo ir žmonių, tą druską iš akių iškrapštyti ir padaryti ją nepavojingą“. O apie jų veiklą teigė: „Visa bolševikų veikla išeivių tarpe yra gerai organizuota, pagal gerai apgalvotą planą ir turimą plačią patirtį“[14].

Veikti prieš šiuos asmenis trukdė ta aplinkybė, jog daugelis iš jų persikėlė gyventi į JAV. Tai įvyko XX a. šeštajame dešimtmetyje. Todėl vėliau smarkiai sumažėjo KGB galimybės veikti. Beliko į pagalbą pasitelkti spaudos priemones.

Nuorodos

[1] J. Starkauskas, „Agentas Kirvis – Balandis“, *Laisvės kovų archyvas,* 1995, t. 13, p. 213–230.

[2] A. Anušauskas, „KGB prisilietimas“, *Metai,* 1996, Nr. 11/12, p. 116–123.

[3] Agento Matroso 1953 m. rugsėjo 13 d. agentūrinis pranešimas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 49, b. 148, l. 103.

[4] J. Starkauskas, op. cit., p. 221; LSSR MVD ministro pplk. J. Vildžiūno 1953 m. spalio 19 d. raštas SSRS MVD 2-osios vyr. valdybos viršininkui Paniuškinui, ibid., l. 160.

[5] Agento Liepos 1953 m. rugsėjo 3 d. agentūrinis pranešimas, ibid., l. 102; agento Juozo 1953 m. lapkričio 26 d. agentūrinis pranešimas, ibid., l. 103.

[6] *Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953 metais,* V., 2004, t. 4, p. 320.

[7] D. Juodis, „Sovietinio saugumo veikla prieš lietuvių pabėgėlius Vokietijoje 1945–1990 m.“, *Genocidas ir rezistencija,* 2005, Nr. 2(18), p. 76–77; LSSR KGB 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko pasirašyta „LSSR KGB 1-ojo skyriaus operatyvinės veiklos 1945–1965 metais apžvalga“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 844, l. 27–33.

[8] LSSR MVD 2-ojo skyriaus viršininko plk. S. Vaupšasovo 1953 m. birželio 5 d. raportas LSSR MVD ministrui pplk. J. Vildžiūnui, ibid., b. 148, l. 166.

[9] LSSR MGB 1-ojo skyriaus viršininko pplk. V. Riabycho ir SSRS 1-osios valdybos žvalgybos karininko vyr. ltn. Kirjakovo 1953 m. kovo 6 d. pasirašyta pažyma apie LSSR MGB spec. agentą Kirvį, ibid., l. 163–164.

[10] J. Starkauskas, op. cit., p. 225.

[11] KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus 3-iojo poskyrio operatyvinio įgaliotinio L. Narvydo 1979 m. gruodžio 18 d. raštas „Kai kurie priešininko specialiųjų tarnybų ir antisovietinės reakcinės emigracijos ardomosios veiklos ypatumai dabartinėmis sąlygomis“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 300, l. 132; H. Vaigauskas, „Lietuvių nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja“, Maskva, 1992, *Laisvės kovų archyvo priedas,* K., 1992, p. 36.

[12] KGB prie LSSR MT 1-ojo skyriaus viršininko plk. V. Karinausko pasirašyta Lietuvos SSR KGB 1-ojo skyriaus operatyvinės veiklos 1945–1965 m. trumpa apžvalga, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 844, l. 179.

[13] Ibid., l. 149–150; H. Vaigauskas, op. cit., p. 29.

[14] M. Krupavičius, „Bolševikų veikla išeivių tarpe“, *Europos lietuvis,* 1959, liepos 2.

LSSR MGB 1953 m. kovo 9 d. planas, kaip užverbuoti ar sunaikinti grupę lietuvių emigrantų

„Tvirtinu“
Liet. SSR valstybės saugumo ministras
generolas majoras

/P. Kondakov/

1953 m. kovo „ “

Visiškai slaptai

PLANAS

aktyvių agentūrinių-operatyvinių priemonių, numatytų Lietuvos SSR MGB, kaip gauti vertingos informacijos iš lietuvių nacionalistų Vokietijoje ir ***likviduoti***** kai kuriuos nacionalistus, tarnaujančius užsienio žvalgyboms.*

*Iš SSRS MGB GRU** ir Lietuvos SSR MGB turimos medžiagos nustatyta, kad amerikiečių ir anglų žvalgybos organai, Vatikano žvalgyba ir lietuvių nacionalistų centrai užsienyje iš Vakarų*

Berlyno ir Vokietijos per savo rezidentus ir agentus lietuvius vykdo žvalgybinę ir kitokią ardomąją veiklą, nukreiptą prieš SSRS.

Iš Vakarų Berlyno amerikiečiai vykdo žvalgybinį darbą per šiuos mūsų stebimus lietuvius:

KARKLINIS yra amerikiečių Miuncheno žvalgybos centro rezidentas.

Kaip nustatyta, KARKLINIS yra lietuvių nacionalistas Jonas KUPSTAS, gimęs 1913 m. Praeityje buvo Lietuvos buržuazinės kariuomenės karininkas, 1944 m. iš Lietuvos pabėgo į Vakarus, ten 1950 m. baigė prancūzų žvalgybos mokyklą Paryžiuje ir 1951 m. – amerikiečių žvalgybos mokyklą Kaufboireno mieste (Vakarų Vokietija). Mokydamasis žvalgybos mokyklose, turėjo slapyvardžius Jansmidt, Jol, Džo ir Ursus. Lietuvos SSR gyvena jo žmona, sūnus ir kiti giminės.

Agentūra ir asmenys, kartu su juo mokęsi žvalgybos mokyklose, KUPSTĄ apibūdina kaip žmogų, nusistačiusį prieš VLIK'ui vadovaujančią krikščionių demokratų partiją; jis dirba amerikiečių žvalgybai ne remdamasis savo politiniais įsitikinimais, bet daugiau siekdamas materialinės naudos.

VAZELIS, gimęs 1893 m., praeityje buvo Lietuvos buržuazinės kariuomenės generalinio štabo kontržvalgybos skyriaus karininkas. 1941 m. balandžio mėn. apsimetęs vokiečiu kartu su šeima išvyko į Vokietiją. Yra amerikiečių žvalgybos agentas Hansas Grimmas, jis amerikiečiams organizuoja SSRS šnipinėjimą iš Vakarų Berlyno.

VAZELIO sūnus tarnavo Vokietijos SS organuose, dabar dirba anglams. VAZELIO žmonos brolis RIMKEVIČIUS gyvena Lietuvos SSR.

Kunigas KIPPAS, gimęs 1884 m., iki 1940 m. gyveno Lietuvoje kaip vokiečių kolonistas. Organizavo jėzuitų ordiną ir buvo jo vadovas. Ilgai bendradarbiavo su vokiečių žvalgyba ir kartu buvo susijęs su amerikiečių pasiuntinybe. Lietuvoje įsikūrus Sovietų valdžiai, išvyko į Berlyną ir tapo Sv. Antano bažnyčios kapelionu.

Dabar KIPPAS yra amerikiečių ir Vatikano žvalgybų agentas. Vykdydamas pastarosios žvalgybos užduotį, stengiasi užmegzti ryšį su Lietuvos katalikų dvasininkija. 1947 m. per mūsų agentą jis perdavė į Lietuvą vyskupui GRUODŽIUI Romos popiežiaus bulę. Vykdydamas amerikiečių žvalgybos užduotį, renka agentus lietuvius ir pateikia išvadas dėl jų panaudojimo galimybės.

Amerikiečių ir anglų žvalgybos organai, organizuodami šnipinėjimą ir vykdydami įvairias provokacijas prieš SSRS, aktyviai naudoja Vakarų Vokietijoje esančius lietuvių nacionalistinės emigracijos – Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK'o) ir Centrinio lietuvių komiteto (CLK) vadovaujančius centrus.

VLIK'o pirmininkas kunigas KRUPAVIČIUS ir buvęs VLIK'o Karinio skyriaus viršininkas PRAPUOLENIS, palaikantys labai glaudžius ryšius su amerikiečių žvalgyba, vykdo jos užduotį – agentus lietuvius persiunčia į SSRS.

Amerikiečių žvalgyba, siekdama vykdyti platesnę agentūrinę veiklą prieš SSRS ir vadovauti karinėms lietuvių formuotėms, ketina VLIK'o Kariniam skyriui pavesti vadovauti lietuvių nacionalistams gerai žinomam buv. Lietuvos buržuazinės kariuomenės vyriausiajam vadui generolui RAŠTIKIUI.

Anglų žvalgyba, organizuodama šnipinėjimą prieš SSRS, naudoja buv. Centrinio lietuvių komiteto Vokietijoje pirmininką ZUNDĘ. Jis pagal anglų žvalgybos MAKIBINO užduotį laikinai pasitraukė iš darbo „komitete" ir, anot sugautų užsienio žvalgų, nusiųstas į anglų žvalgybos mokyklą.

---

* Čia ir toliau išskirti žodžiai įrašyti ranka. *Red.*

** *Главное разведывательное управление*, liet. – Vyriausioji žvalgybos valdyba.

KRUPAVIČIUS, PRAPUOLENIS, RAŠTIKIS ir ZUNDĖ (žr. pažymas) [pažymos neskelbiamos. – Aut.] yra užkietėję sovietų valdžios priešai, vadovauja nacionalistinei lietuvių emigracijos veiklai, inspiruoja įvairias provokacijas prieš Sovietų Sąjungą ir jos atstovus užsienyje, į SSRS teritoriją siunčia savo emisarus teroristinėms užduotims vykdyti.

Atsižvelgdami į tai, kad reikia laiku atskleisti amerikiečių ir anglų agentus, kuriuos ketinama siųsti į SSRS, ir siekdami nutraukti antisovietinę lietuvių nacionalistų veiklą užsienyje, manome, jog būtina pradėti vykdyti aktyvias priemones įsigyjant vertingos agentūros ir ***likviduojant*** *užkietėjusius nacionalistus, vadovaujančius griaunamajai veiklai prieš SSRS.*

Siekdami šių tikslų numatome užsienyje įvykdyti tokias priemones:

I. Vakarų Berlyne

1. Dabar KARKLINIO, VAZELIO ir KIPPO tyrimą atlieka agentas SEDMOJ, kurį mes 1951 m. repatriacijos būdu, apsimetant vokiečiu, išsiuntėme į VDR.

SEDMOJ užmezgė ryšį su tiriamais asmenimis Vakarų Berlyne ir buvo pakištas amerikiečiams.

Amerikiečių žvalgyba ilgai ir kruopščiai tikrina SEDMOJ ir į jį žvelgia su nepasitikėjimu. Rimtų užduočių agentui neduoda ir siekia tik gauti jai būtinų žvalgybinių duomenų apie Lietuvos SSR, todėl iš SEDMOJ mes nesulaukiame reikiamų rezultatų.

Atsižvelgdami į tai manome, jog tikslinga naudojant agentą SEDMOJ ir mūsų parinktą agentą verbuotoją BAGDONĄ užverbuoti ***amerikiečių rezidentą Karklinį****. BAGDONAS, gimęs 1917 m., lietuvis, buv. Lietuvos kariuomenės generolo sūnus, išsilavinimas – aukštasis, visapusiškai išsilavinęs, turi įtikinimo galią, moka vokiečių, prancūzų, lenkų, lietuvių ir rusų kalbas. Iki suėmimo 1947 m. buvo LLA (Lietuvos laisvės armijos) centrinio štabo propagandos skyriaus viršininkas. Užverbuotas 1948 m. gegužės mėn., kai davė išsamius parodymus apie banditų formuotes. Bendradarbiaudamas su MGB organais užsirekomendavo kaip drąsus, ryžtingas ir atsidavęs agentas. Įtvirtintas – pagal jo pateiktą medžiagą ir asmeniškai dalyvaujant likviduota ir paimta daugiau kaip 150 banditų ir užsienio žvalgybų agentų. Dalyvavo daugelyje sudėtingų operacijų* ***likviduojant*** *banditų apygardų vadeivas, be to, pasižymėjo išskirtiniu išradingumu ir ištverme.*

BAGDONAS bus pristatytas į Berlyną SSRS MGB jėgomis.

Manome, jog tikslinga užverbuoti ***Karklinį*** *jam susitikus su SEDMOJ konspiraciniame bute.*

Planas, kaip užverbuoti ***Karklinį,*** *bus sukurtas SSRS MGB atsižvelgiant į praktines galimybes ir operatyvines priemones.*

BAGDONUI bus duotas laiškas ir šeimyninė nuotrauka, gauta ***iš Karklinio*** *žmonos, gyvenančios Lietuvos SSR.*

Karkliniui *atsisakius bendradarbiauti su MGB organais, numatyti jį tuoj pat* ***likviduoti.***

Atsižvelgdami į tai, kad ***Karklinio likvidavimas*** *sužadins Vakarų Berlyne gyvenančių nacionalistų – amerikiečių agentų budrumą ir mes neturėsime galimybės juos tirti, manome, jog tikslinga agentams SEDMOJ ir BAGDONUI* ***likvidavus Karklinį*** *įvykdyti neatidėliotinas priemones verbuojant ar* ***likviduojant*** *amerikiečių agentą* ***Vazelį.***

2. Šalia įvykdytų nurodytų priemonių ***likviduojant*** *amerikiečių žvalgybos agentus, manome, jog tikslinga kartu* ***likviduoti*** *Vatikano agentą* ***kunigą Kippą.***

Įvykdyti šias priemones gali būti pavesta mūsų parinktam spec. agentui KIRVIUI. KIRVIS,

gimęs 1924 m., vokietis, išsilavinimas – vidurinis, moka vokiečių, lietuvių, rusų kalbas ir silpniau – prancūzų kalbą. Buvęs jaunesnysis vokiečių kariuomenės karininkas, iki 1947 m., pasilikęs nuo savo dalinio, buvo lietuvių nacionalistų gaujoje. Vykdant karinę-čekistinę operaciją, savo noru pasidavė MGB organams ir iniciatyviai išdavė banditų buvimo vietą. Tuo remiantis buvo užverbuotas 1947 m. gegužės mėn., po to naudojamas kaip agentas smogikas. KIRVIS užsirekomendavo kaip išskirtinai ryžtingas, drąsus ir išradingas agentas. Įtvirtintas – pats sunaikino daugiau kaip 50 banditų. Pasirengęs bet kokiomis aplinkybėmis vykdyti jam paskirtas MGB organų užduotis. Kad sėkmingai įvykdytų mūsų užduotis Vokietijoje (tam reikia ilgai ten būti), KIRVIS, Sovietų Sąjungą laikydamas savo naująja Tėvyne, prašo oficialiai apiforminti jam sovietinę pilietybę. Be to, nenorėdamas, kad šeima sunkintų vykdyti užduotis, savo du vaikus ketina palikti Lietuvos SSR prižiūrėti žmonos motinai ir išvažiuoti į Vokietiją tik su žmona.

Praktinės priemonės ***likviduojant Kippą*** *bus parengtos remiantis bendru Vakarų Berlyne numatytos operacijos planu.*

Kad neduotume Vakarų valstybėms dingsties išnaudoti mūsų vykdomas ***aktyvias priemones*** *antisovietinės propagandos tikslais, bet priešingai, nukreiptume tai prieš amerikiečių ir anglų politiką Vokietijos klausimu, manome, jog tikslinga po galimo trijų anksčiau nurodytų amerikiečių agentų – lietuvių nacionalistų* ***likvidavimo*** *įvykdyti šias priemones:*

a) Kadangi agentas SEDMOJ turi vokiečių pilietybę ir gyvena VDR kaip vokietis ***Noiman,*** *jis, vykdydamas mūsų užduotį pagal sukurtą planą, ateis pripažinti savo kaltę į VDR milicijos organus ir papasakos, kad jį verbavo amerikiečių agentai* ***Holbornas, Karklinis*** *ir* ***Vazelis,*** *kuriems jis kaip tikintis katalikas buvo rekomenduotas* ***kunigo Kippo.*** *Nurodyti žvalgai diegė jam neapykantą demokratinei VDR santvarkai, aiškino, kad karas neišvengiamas, ir reikalavo iš jo šnipinėjimo duomenų. SEDMOJ, matydamas naujo demokratinio Vokietijos raidos kelio pranašumą, atsisakė vykdyti jų užduotis, nes jos kirtosi su jo įsitikinimais ir vokiečių tautos interesais. Dėl to amerikiečių žvalgai grasino jį išduoti VDR organams. Apmąstęs savo padėtį, SEDMOJ nutarė pats ateiti į VDR valdžios organus pripažinti savo kaltę ir įrodydamas, kad nuoširdžiai gailisi, pats savo iniciatyva kaip sąžiningas vokietis* ***likvidavo*** *amerikiečių agentus, su kuriais buvo susijęs.*

(Detalus SEDMOJ pareiškimas VDR valdžios organams ir kaip jis turės elgtis bus parengta papildomai.)

b) Paskelbti SEDMOJ pareiškimą VDR spaudoje. Iškilus būtinybei surengti SEDMOJ interviu su VDR ir kitų šalių korespondentais.

II. Vakarų Vokietijoje

1. KIRVIUI sėkmingai įvykdžius priemones ***Kippo*** *atžvilgiu Vakarų Berlyne, po to, kai jis bus legalizuotas VDR ir atitinkamai parengtas, bus sukurtos papildomos priemonės, kaip išsiųsti jį į Vakarų Vokietiją vykdyti mūsų užduoties.*

KIRVIUI bus duotos užduotys apsigyventi Roitlingeno mieste ar jo apylinkėse (VLIK'o buvimo vieta), rasti lietuvių nacionalistų vadeivas ***Krupavičių, Prapuolenį, Raštikį*** *ir kitus, išnagrinėti praktines galimybes, kaip juos užverbuoti arba* ***likviduoti.*** *Atsižvelgiant į tai, kiekvienu konkrečiu atveju agentas gaus mūsų nurodymus. Be to, ateityje KIRVIUI gali būti pavesta atkurti ryšius su mūsų užkonservuotais agentais Vakarų Vokietijoje.*

SSRS MGB GRU turi sudaryti sąlygas KIRVIUI su mumis palaikyti ryšius, prieš jį išsiunčiant į Vakarų Vokietiją.

2. Siekiant sudaryti galimybes mūsų agentams Vakarų Vokietijoje bet kuriuo metu vykdyti MGB organų aktyvius veiksmus prieš lietuvių nacionalistus, numatyta į Vakarų Vokietiją išsiųsti agentą smogiką LIŪTAS.

LIŪTAS, gimęs 1913 m., vokietis, SSRS pilietis, kilęs iš buožių, išsilavinimas – pradinis, moka vokiečių, lietuvių ir rusų kalbas. Iki 1944 m. tarnavo vokiečių baudžiamajame SA būryje, vokiečius išvijus iš Lietuvos, iki 1950 m. buvo lietuvių nacionalistų gaujose. Buvo sučiuptas MGB organų, 1950 m. balandžio mėn. užverbuotas remiantis prisipažinimo parodymais. Norėdamas išpirkti savo kaltę, užsirekomendavo kaip drąsus, ryžtingas, iniciatyvus ir išradingas agentas, pagal jo pateiktą medžiagą ir asmeniškai dalyvaujant likviduota daug banditinių štabų, nužudyta ir paimta apie 70 banditų. Už sėkmingą užduočių įvykdymą likviduojant banditinį pogrindį ne kartą paskatintas Lietuvos SSR MGB.

LIŪTO išsiuntimą į Vakarų Vokietiją organizuos SSRS MGB.

LIŪTUI bus iškelta užduotis apsigyventi Miunchene arba kitame Vakarų Vokietijos mieste, kur, SSRS MGB organų žiniomis, yra žvalgybos centrai ir mokyklos, kuriose amerikiečiai ir anglai rengia agentus lietuvius, nustatyti juose besimokančius asmenis ir oficialius žvalgus, siekiant ištirti praktines galimybes juos laiku ***padaryti nekenksmingus.***

KIRVIS ir LIŪTAS, apsigyvenę Vakarų Vokietijoje ir legalizavęsi, vykdydami tolesnes rimtas MGB organų užduotis, reikalaujančias grupinio agentų dalyvavimo, gali būti suporuoti.

KIRVIS ir LIŪTAS, jei būtų sulaikyti vykdantys užduotis Vakarų Vokietijoje, pagal gautas iš mūsų instrukcijas savo veiksmų priežastis paaiškins tuo, kad jie, kaip vokiečiai, Vokietijos demokratinės raidos šalininkai, buvo pasipiktinę to ar kito asmens, kurio atžvilgiu vykdytos priemonės, reakcine veikla, arba paaiškins tai asmeninėmis priežastimis.

Lietuvos SSR MGB 1-ojo skyriaus viršininkas
valstybės saugumo papulkininkis

/Riabych/

SSRS MGB GRU 1-osios valdybos žvalgybos karininkas
valstybės saugumo vyr. leitenantas

(parašas) /Kirjakov/

„Pritariu“
Liet. SSR valstybės saugumo ministro pav.
valstybės saugumo pulkininkas

/Počkaj/

1953 m. kovo „9“

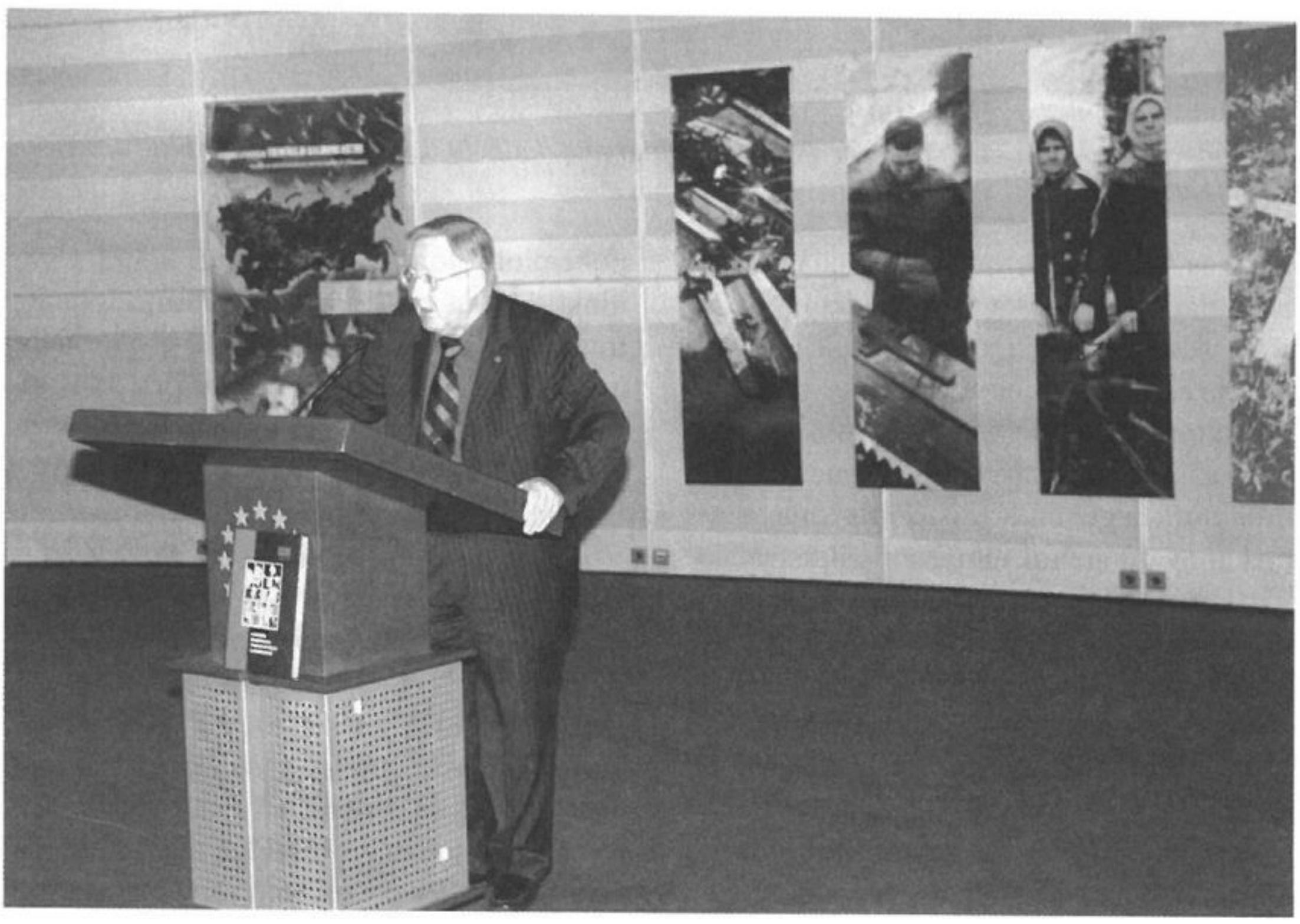
Lietuvos ypatingasis archyvas, f. K-1, ap. 49, b. 148, l. 147–155. Mašinraštis. Versta iš rusų k.

Paroda „Smurto kronika: Lietuva 1939–1941 metais“ Briuselyje ir LR Seime

2006 m. birželio 6–9 d. Europos Parlamento rūmuose Briuselyje buvo eksponuojama Genocido aukų muziejaus parengta paroda „Smurto kronika: Lietuva 1939–1941 metais“. Paroda surengta Europos Parlamento nario prof. Vytauto Landsbergio iniciatyva 1941 m. birželio trėmimų 65-osioms metinėms atminti.

Eksponuojami dokumentai ir nuotraukos parodos lankytojus supažindina su tarptautinėmis Lietuvos nepriklausomybės praradimo aplinkybėmis, represijų ir šalies sovietizavimo pradžia, Juodojo birželio tragedija, kai per keletą dienų iš Lietuvos buvo išvežta per 18 tūkst. jos piliečių. Parodoje rodomas Lietuvos gyventojų tremties vietų žemėlapis, pateikiami statistiniai duomenys apie sovietų ir nacių okupacijų metais patirtas represijas.

Lietuvos visuomenė neblogai žino 1939–1941 m. Lietuvos istorijos faktus, yra mačiusi juos iliustruojančią dokumentinę ir vaizdinę

Savo kalboje per parodos atidarymą Briuselyje Europos Parlamento narys prof. Vytautas Landsbergis pabrėžė „sulaužytų gyvenimų“ motyvą

Europos Parlamento rūmuose per parodos atidarymą kalbėjo LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė

medžiagą. Tačiau parodos rengėjai negalėjo nepaminėti svarbiausių įvykių, nulėmusių Lietuvos valstybės likimą. Atsižvelgta ir į tai, kad paroda rengta užsienio žiūrovams, kurie nėra gerai susipažinę su mūsų šalies istorija, taip pat mažiau informuotai visuomenės daliai – jaunimui. Taigi bendras istorinis fonas buvo kuriamas daugeliui matytomis iliustracijomis, kartu siekta rasti naujesnės medžiagos, atskleidžiančios tautos ir žmogaus – gyvenusio, dirbusio, kūrusio savo šeimos ir valstybės gerovę – tragediją. Dalį eksponuojamų nuotraukų ir dokumentų galėjo matyti tik nuolatiniai Genocido aukų muziejaus lankytojai, o kai kurie eksponatai rodomi pirmą kartą. Iš retesnių tik laikinose parodėlėse eksponuotų ar visai neeksponuotų nuotraukų galima paminėti mokytojo Mykolo Rožansko, policininko Jono Lukoševičiaus šeimų, teisininko Juliaus Indrišiūno, kpt. Prano Jodelio, tremtinės Onos Černiauskienės, su vyresniuoju sūnumi Algimantu stovinčios prie 1941 m. tremtyje mirusio sūnelio Sigučio kapo (fotografuota 1941 m. spalio 16 d.), ir kai kurias kitas nuotraukas.

Įdomi 1941 m. tremtinio J. Lukoševičiaus šeimos fotografijų gavimo istorija. Jas muziejus gavo baigdamas rengti parodą. Muziejų pasiekė Johno Lucaso laiškas iš Didžiosios Britanijos, kuriame buvo prašoma išsiaiškinti jo giminių likimą. Jis jau žinojo, kad Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) leidžiamame sovietų valdžios represuotų asmenų vardyne „Lietuvos gyventojų genocidas“ tarp 1941 m. tremtinių minima ir Lukoševičių šeima. Duo-

menys vardyne visiškai sutapo su paklausėjo giminių duomenimis. Palyginus atsiųstas nuotraukas su byloje buvusia kalėjime daryta J. Lukoševičiaus nuotrauka, taip pat kitus byloje minimus faktus, neliko abejonių, kad kalbama apie tą patį asmenį. J. Lucaso giminių likimas ypač tragiškas. Šeimos galva J. Lukoševičius 1943 m. mirė Rešotuose, jo žmona Anelė, dukra Aldona ir sūnus Algirdas mirė tremtyje, dukros Marytės (ji vardyne neminima) likimas nežinomas. Genocido aukų muziejus turi daugiau 1941 m. tremtinių šeimų nuotraukų, kurių bent vienas narys grįžo į tėvynę, o negrįžusiųjų nuotraukų labai mažai – nebėra kam jų pateikti.

To sunkaus istorinio meto tragizmą mėginta atskleisti komponuojant istorinę dokumentinę medžiagą. Antai žmogaus patirtus išgyvenimus lankytojams padeda pajusti skirtingais jų gyvenimo laikotarpiais darytos nuotraukos: greta fotografijų, darytų nepriklausomoje Lietuvoje, eksponuojamos lageriuose ar tremtyje darytos nuotraukos. Nelengvą kariškių dalią, jiems tekusį sunkų apsisprendimą liudija trys kpt. Petro Jaruševičiaus (1903–1972) nuotraukos, kuriose jis nufotografuotas vilkintis Lietuvos kariuomenės, sovietų valdžios pertvarkytos Lietuvos liaudies kariuomenės ir Raudonosios armijos 29-ojo korpuso karininko uniformas. Tik veido išraiška išduoda, koks nelengvas buvo šis uniformų pakeitimas (P. Jaruševičius 1941 m. birželio 14 d. buvo suimtas; nuteistas dešimčiai metų lagerio).

„Sulaužytų gyvenimų“ motyvą, kurį savo kalboje pabrėžė prof. V. Landsbergis atidarant parodą, atspindi ir meninis parodos apipavidalinimas. Firmos „Ekspozicijų sistemos“ dizainerė Skirmantė Vaitkevičiūtė stengėsi kuo įtaigiau pateikti medžiagą, įgyvendinti istorikų užsibrėžtus tikslus. Asociacijas su skaudžiu tremtinių likimu kelia foninė stendų grafika, imituojanti suskilusį stiklą, atitinkamose vietose panaudota intensyvi raudona spalva, keliasluoksnis iliustracijų komponavimas. Įdomi ir kita dizainerės pasiūlyta bei įgyvendinta idėja – dalis tragiško likimo šeimų nuotraukų tiesiog atspausta ant sudaužyto veidrodžio.

Parodos atidaryme Europos Parlamento rūmuose Briuselyje kalbėjo prof. Vytautas Landsbergis ir LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė. Dalyvavo svečių iš Lietuvos: grupė Politinių kalinių sąjungos tarybos narių ir Vilniaus folkloro ansamblis „Kadagys“. Parlamentarai ir kiti parodos lankytojai Briuselyje neliko abejingi šiam skaudžiam, dabar jau bendrą ateitį su kitomis Europos valstybėmis kuriančios Lietuvos istorijos tarpsniui.

Iš Briuselio grįžusi paroda 2006 m. rugpjūčio 23-iąją – Juodojo kaspino ir Baltijos kelio minėjimo dieną – buvo atidaryta Lietuvos Respublikos Seimo Parlamento galerijoje. Ją atidarė Seimo Pirmininko pavaduotojas Gintaras Steponavičius, kalbėjo LGGRTC generalinė direktorė D. Kuodytė. Atidaryme dalyvavo Seimo Pirmininkas Viktoras Muntianas, prof. V. Landsbergis, Seimo nariai, 1941 m. tremtiniai, nemažas būrys besidominčiųjų Lietuvos istorija.

Parodos rengėjai dėkoja Lietuvos centriniam valstybės archyvui, Lietuvos ypatingajam archyvui, Lietuvos nacionaliniam muziejui, Kauno Vytauto Didžiojo karo muziejui, Lietuvos savanorių muziejui ir privatiems asmenims, leidusiems panaudoti jų sukauptą medžiagą.

Virginija Rudienė

Tarptautinė diskusija Sankt Peterburge

2006 m. gegužės 19 d. Sankt Peterburgo mokslinių tyrimų ir informacijos centro „Memorial“ bei Sankt Peterburgo Europos universiteto iniciatyva buvo suorganizuotas tarptautinis seminaras, kurio tema – „Gulago nekropolis“. Seminaras vyko Sankt Peterburge.

Seminare svarstyta „Gulago nekropolio“ padėtis dabartinėje Rusijoje, siekta į šį klausimą atkreipti tarptautinės visuomenės dėmesį. Kadangi Rusija nesiima jokių veiksmų įvertinti totalitarinio režimo palikimą, būtina laiku kalbėti apie istorinės atminties problemas Rusijoje ir posovietinėse valstybėse. Tai reikia daryti ne tik valstybinių specializuotų ekspertų, bet ir visuomeninių organizacijų pastangomis.

Seminaro dalyviai iš Latvijos, Lenkijos, Lietuvos, Estijos, Rusijos ir Ukrainos dalijosi patirtimi, kaip ieškoti masinių užkasimo vietų ir jas identifikuoti, aptarė jų statuso klausimą, Rytų Europos ir posovietinių valstybių siekį bendromis jėgomis įamžinti šias vietas.

Lietuvai seminare atstovavo LR Generalinio konsulato Sankt Peterburge vicekonsulė Dalė Mickienė, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) Memorialinio departamento darbuotojos Rūta Trimonienė ir Elena Stulgienė.

Pirmoje seminaro dalyje buvo skaitomi pranešimai. Sankt Peterburgo mokslinių tyrimų ir informacijos centro „Memorial“ direktorė Irina Flige seminaro dalyvius supa-

Tarptautinio seminaro dalyviai

žindino su politinių represijų aukų užkasimo vietų padėtimi Rusijoje, pristatė tarptautinės draugijos „Memorial“ programą. Lenkijos Respublikos užsienio reikalų ministerijos Rytų politikos departamento direktoriaus pavaduotojas Henrikas Litvinas skaitė pranešimą „Lenkijos atminimo ženklai Rusijos Federacijoje“.

Lietuvos pranešimą „Sovietinio genocido aukų ir laisvės kovų dalyvių atminimo įamžinimas Lietuvoje“ sudarė dvi dalys: „Memorialinės vietovės ir statiniai Lietuvoje, susiję su sovietinio genocido aukomis ir rezistencijos dalyviais“ (R. Trimonienė) ir „Lietuvos gyventojų tremties ir kalinimo įamžinimas Atsiminimų rinkimo programose. Darbų organizavimas, rezultatai ir reikšmė“ (E. Stulgienė).

Ukrainos generalinis konsulas Sankt Peterburge Mykola Rudko seminaro dalyvius informavo apie Ukrainos nacionalinės atminties instituto steigimą ir masinio užkasimo vietų įamžinimą. Latvijos valstybinio archyvo KGB dokumentų įrašų skyriaus vadovas Ainars Bambals skaitė pranešimą „Latvijos visuomeninės ir valstybinės iniciatyvos išsaugant komunistinio režimo aukų ir „Gulago nekropolio“ atminimą. Latvijos pavyzdys“. Estijos bendrijos, tiriančios nusikaltimus žmoniškumui, narys Meelis Maripuu perskaitė pranešimą „Visuomeninės ir valstybinės iniciatyvos išsaugant komunistinio režimo aukų ir „Gulago nekropolio“ atminimą. Estijos pavyzdys“.

Antroje seminaro dalyje vyko diskusija. Ją pradėjo I. Flige. Ji kalbėjo apie archyvų uždarumą ir tai, kad Rusijoje sunku prieiti prie archyvinių dokumentų, siūlė parengti bendrą visų šalių stalinizmo represijų ir sovietų okupacijos aukų kompiuterinę duomenų bazę. Ji pateikė politinių represijų aukų ir GULAG'o kalinių užkasimo vietų aprašo formą, taip pat pasiūlė visoms šalims (išskyrus Lietuvą, kurioje jau patvirtintas toks aprašas) parengti savus tokio pobūdžio aprašo variantus ir sudaryti bendrą formą visoms suinteresuotoms šalims. I. Flige pasiūlė 2007 m. surengti plataus profilio specializuotą ekspertų istorikų, patologanatomų, antropologų, teismo medicinos ekspertų, teisininkų ir kitų specialistų konferenciją, kurioje būtų pristatytos masinių sovietų okupacijos ir stalinizmo represijų aukų užkasimo vietų tyrimo metodikos bei vertinimo kriterijai, taip pat parengti „Gulago nekropolio“ vietoms žymėti skirtą tarptautinį unifikuotą atminimo ženklą.

Diskusijoje aktyviai dalyvavo ne tik pranešėjai, bet ir generaliniai konsulai: Jaroslavas Drozdas (Lenkija), Iveta Sers (Latvija), Lauri Bambus (Estija). Buvo pateikta siūlymų dėl tolesnio bendradarbiavimo formų ir krypčių. Diskutuojant įvairių šalių atstovams prieita prie išvadų: kurti bendrą darbų planą yra nerealu, nes darbus vykdo skirtingos organizacijos (visuomeninės ir valstybinės); konferencijos galėtų vykti dažniau, bet konkretesnėmis temomis (ekshumacija, teisinės problemos ir t. t.), nes dalykinės konferencijos būtų naudingesnės konkretų darbą dirbantiems žmonėms; būtina pritraukti ir kitų valstybių (Suomijos, Vokietijos, Japonijos), kurių piliečiai kalėjo GULAG'o lageriuose ar buvo ištremti, atstovus; sudaryti bendrą paminklų aprašo formą, atitinkančią Rusijos Federacijos kultūros paminklų apsaugos reikalavimus; būtina vykdyti edukacinį darbą su jaunimu (R. Trimonienė pristatė LGGRTC vykdomą programą „Pokario istorija jaunimui“); remiantis šiomis išvadomis parengti bendrą memorandumą, kurį suderintų ir pasirašytų diskusijoje dalyvavusių valstybių generaliniai konsulai, vicekonsulai ir atstovai.

Gegužės 20 d. seminaro dalyviai aplankė Sankt Peterburgo memorialines vietas. Pirmiausia buvo apžiūrėtos Levašovo memorialinės kapinės Sankt Peterburgo priemiestyje, kur užkasta 24 tūkst. Didžiojo teroro (1937–1938 m.) įvairių tautybių ir tikėjimų aukų, susipažinta su muziejuje įrengta ekspozicija,

Paminklas GULAG'o aukoms Troickajos aikštėje Sant Peterburge

nufotografuota įvairių šalių paminklų komunizmo represijų aukoms atminti. Vėliau I. Flige konferencijos dalyvius palydėjo prie 2003 m. pastatyto paminklo GULAG'o aukoms Troickajos aikštėje. Paminklą Sankt Peterburgo įkūrimo 300-ųjų metinių proga padovanojo tarptautinė draugija „Memorial", nes miesto valdžia nedavė leidimo jį statyti.

Išklausius šioje tarptautinėje diskusijoje Sankt Peterburge dalyvavusių šalių atstovų pranešimus, galima teigti, kad Lietuva jau labai daug nuveikė ir tęsia šią prasmingą veiklą valstybiniu lygmeniu įamžindama sovietų genocido aukų ir rezistencijos judėjimo dalyvių atminimą, grindžiamą Lietuvos ypatingojo archyvo duomenimis bei gyvų liudytojų prisiminimais. Tai memorialinių vietų ir statinių apskaita, paminklų statymas, paveldo saugojimas, knygų leidyba, darbas su jaunimu, Genocido aukų muziejaus ekspozicijos, nukentėjusiųjų asmenų ir nukentėjusių nuo politinių represijų teisinio statuso suteikimas. Visa tai padės šią mūsų tautos patirtį išsaugoti ateities kartoms.

Rūta Trimonienė
Elena Stulgienė

Paminklas Lietuvos tremtiniams

2006 m. spalio 9 d. Vilniuje, Aukų gatvės skvere atidengtas paminklas Lietuvos tremtiniams, kentėjusiems ir žuvusiems 1942–1956 m. Jakutijoje. Iškilmėse dalyvavo Lietuvos Respublikos Prezidentas Valdas Adamkus, kardinolas Juozas Audrys Bačkis, Seimo narys Antanas Napoleonas Stasiškis, Vilniaus meras Artūras Zuokas ir kiti garbūs svečiai bei visuomenės atstovai.

Šių metų birželio 14 d. sukako 65 metai nuo pirmųjų masinių Lietuvos gyventojų trėmimų pradžios, kai per 18 tūkst. iškiliausių Lietuvos žmonių Maskvos valia, vietos sovietinei administracijai pritarus, buvo išvežti į nuošaliausias Sovietų Sąjungos vietoves. 1942 m. per 3 tūkst. tremtinių iš Altajaus krašto buvo dar kartą ištremti į Jakutiją, prie Laptevų jūros. Šiandien šią skaudžią patirtį liudija paminklas. Jis dar nepastatytas įgijo savo istoriją, tarsi pakartojančią tremtinių lemtį.

Kelerius metus Laptevų jūros tremtinių brolijos „Lapteviečiai“ ir Jakutijos lietuvių bendrijos „Gintaras“ iniciatyva buvo rengiamasi Jakutsko mieste pastatyti paminklą Lietuvos tremtiniams, kentėjusiems ir žuvusiems Jakutijoje. 2003 m. buvo gautas Jakutsko miesto mero pritarimas, užtikrinta, kad paminklui bus skirta vieta. Po ilgų derybų su Jakutsko architektais 2004 m. buvo pritarta Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos

Paminklo Lietuvos tremtiniams atidengimo iškilmėse (iš kairės): brolijos „Lapteviečiai“ pirmininkas Jonas Markauskas, Seimo narys Antanas Napoleonas Stasiškis, kardinolas Juozas Audrys Bačkis, Lietuvos Respublikos Prezidentas Valdas Adamkus ir Vilniaus meras Artūras Zuokas

tyrimo centro skulptoriaus Jono Jagėlos parengtam antrajam paminklo projekto variantui. Jau 2005 m. birželio mėn. paminklą pagamino konkursą laimėjusi UAB „Sonetas ir Ko“, jis buvo pašventintas ir parengtas išsiųsti į Jakutską. Tačiau iš Lietuvos paminklas taip ir nepajudėjo... Jakutsko miesto valdžia, gavusi Rusijos Federacijos prezidento administracijos nurodymą, kad paminklas Lietuvos tremtiniams yra nepageidaujamas, pakeitė savo nuomonę ir atsisakė jį priimti.

Paminklo skulptorius Jonas Jagėla (kairėje), brolijos „Lapteviečiai“ pirmininkas Jonas Markauskas ir brolijos narys Jonas Puodžius prie paminklo Lietuvos tremtiniams

Po ilgų tinkamos vietos paieškų jau Lietuvoje paminklas pastatytas Vilniuje, Aukų gatvėje, greta Genocido aukų muziejaus, buvusio KGB pastato – vienos pagrindinių sovietinio genocido Lietuvoje vietų. Šis pastatas kelis dešimtmečius mūsų tautai teikė skausmą, o dabar tapo to skausmo muziejumi. Paminklas – eksponatas po atviru dangumi, bylojantis apie visos Lietuvos tremtinių dalią, simbolizuojantis tautos kančią, dvasios stiprybę ir viltį...

Paminklo kompozicija primena kiekvieno lietuvio namuose buvusį medinį pastatomą kryželį – įprastą kančios ir gyvybės simbolį. Po kelis kartus jakutų, lietuvių, rusų ir anglų kalbomis iškaltas tekstas – „Lietuvos tremtiniams, kentėjusiems ir žuvusiems 1942–1956 m. Jakutijoje“ – nenutrūkstama juosta sukasi aplink paminklą. Šis tekstas, kertantis pasvirusias šviesias ir tamsias vertikales, ir sukuria simbolinį kryžių, primenantį dramatišką Lietuvos tremtinių likimą amžinojo įšalo žemėje.

Paminklas pastatytas valstybės ir Laptevų jūros tremtinių brolijos „Lapteviečiai“ surinktomis lėšomis.

Rusijos Federacijos prezidento administracijai nusprendus neduoti leidimo statyti paminklą Jakutske, jis liko Lietuvoje ir įgavo naują, daug platesnę simbolinę prasmę. Monumentas tapo tremties ir nepagarbos kentėjusiems bei žuvusiems Lietuvos piliečiams svetimose platybėse simboliu.

Laptevų jūros tremtinių brolija „Lapteviečiai“

Jaunuoliai džiaugėsi būdami (ne)karinėje stovykloje

2006 m. liepos 3-iąją įprastą ryto tylą Lietuvos Didžiojo kunigaikščio Butigeidžio dragūnų mokomajame batalione užliejo jaunatviško šurmulio banga. Į Klaipėdoje vykusią Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) surengtą tarptautinę vasaros stovyklą „Kęstučio apygarda“ susirinko pusšimtis entuziastingų vyresniųjų klasių mokinių iš įvairių Lietuvos vietovių ir Punsko (Lenkija). Stovyklos vadovais buvo patikėta tapti ateitininkams. Nacionalinio tradiciniu tapusio rašinio, piešinio ir dainos konkurso „Lietuvos kovų už laisvę bei netekčių istorija“ nugalėtojai ir dalyviai teigė iš pat pradžių tikėjęsi patekti į karinę stovyklą, daugiau sužinoti apie Lietuvos pokario istorijos momentus, neaprašytus mokykliniuose vadovėliuose, rasti naujų draugų ir turiningai praleisti laiką.

Vos atvykę į stovyklą ir įsikūrę mokiniai buvo padalyti į tris būrius. Jie išsirinko pokariu veikusios Kęstučio apygardos rinktinių vardus – „Trys lelijos“, „Žebenkštis“ ir „Žuvėdra“. Pirmoji būrių užduotis – prisistatyti, susipažinti, sužinoti, iš kokių miestų atvykę mokiniai, ką mėgsta veikti laisvalaikiu. Kariniame batalione neapsieita be rikiuotės pagrindų mokymo; ją vedė ketvirto kurso kariūnas Ignas Vėžys. Apie dvasinius dalykus su mokiniais kalbėjosi kapelionas kpt. Saulius Noretas. Vėlai vakare stovyklautojai jautėsi pavargę, tačiau jau pažinojo naujus draugus, buvo kupini įspūdžių ir nekasdienių patyrimų.

Saulėtas rytas pranašavo gerą orą ir puikią nuotaiką. Ne tik vaikinams, bet ir merginoms padarė įspūdį karinės ginkluotės apžiūra, lankymasis mokomojo bataliono

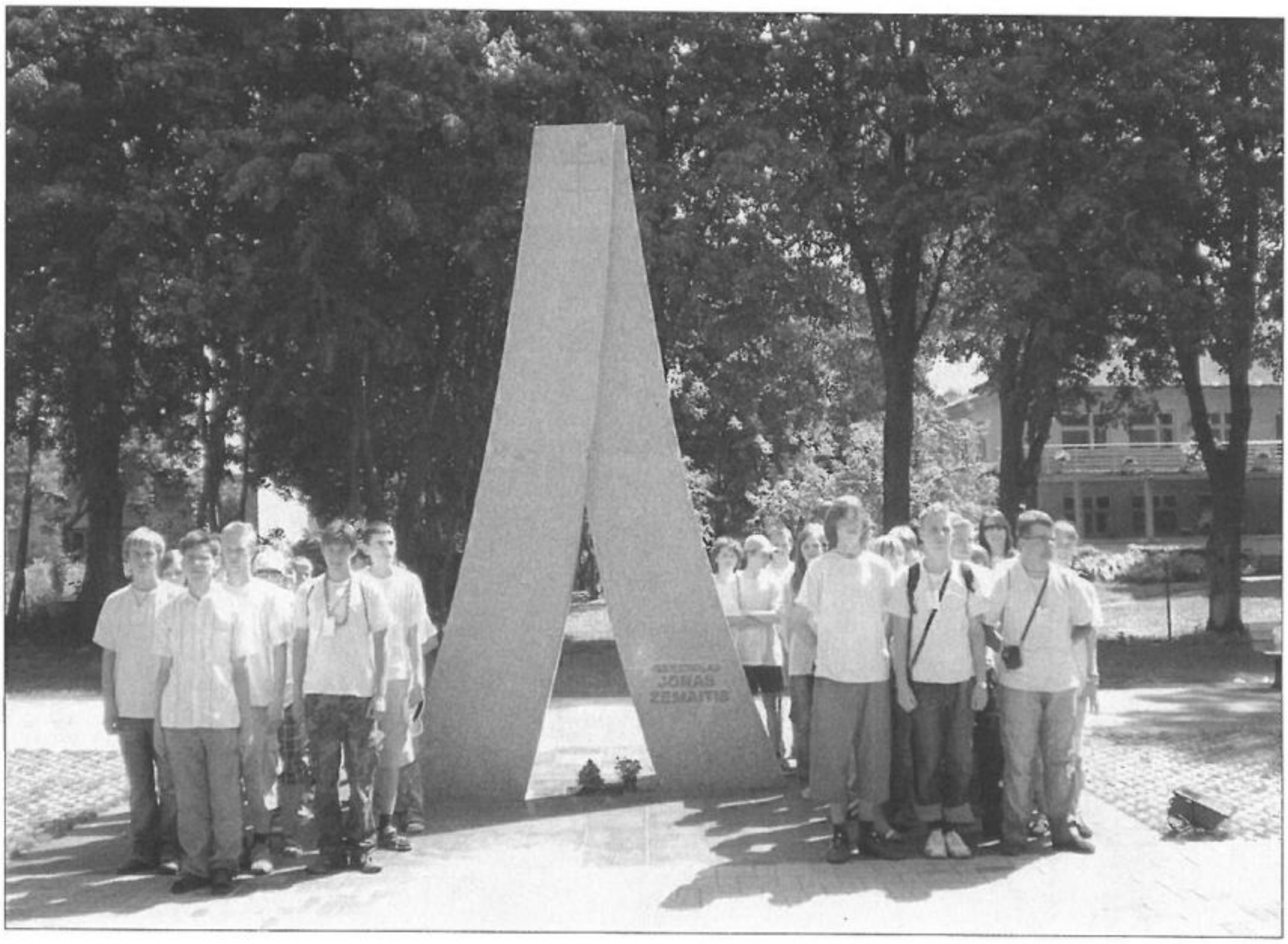

Stovyklos „Kęstučio apygarda“ dalyviai ir jų vadovai

muziejuje ir technikos parke. Įdienojus jaunuoliai susirinko į iškilmingą stovyklos atidarymą. Sveikinimo kalbas sakė LDK Butigeidžio dragūnų mokomojo bataliono kapelionas kpt. S. Noretas, S-5 skyriaus viršila Danutė Lileikienė ir laisvės kovų dalyvis Alfonsas Norkus. LGGRTC generalinė direktorė Dalia Kuodytė po savo sveikinimo kalbos mokiniams ir jų vadovams įteikė stovyklinę atributiką. Svečiai ir stovyklautojai galėjo pasiklausyti 2005–2006 m. konkurso „Lietuvos kovų už laisvę bei netekčių istorija“ dainų dalies I vietos laureatės Ievos Narkutės dainos „Raudoni vakarai“ (dainos autorė ją atliko kartu su II vietos laureatu Robertu Šimkumi) bei pamatyti būrių pasirodymus. Tą patį vakarą visi nekantraudami skubėjo prie jūros. Ten laukė maudynės, žaidimai ir trečio kurso seminaristo Jono Naujokaičio vedama vakaro malda.

Ankstyvą liepos 5-osios rytą stovyklautojai kariniu bataliono transportu išvyko apžiūrėti karinių jūrų pajėgų kovinių laivų divizioną. Čia stovyklautojai bene vieni pirmųjų galėjo įžengti į laivą N-42, įsigytą iš Norvegijos karinių pajėgų ir pavadintą lietuvišku vardu „Jotvingis“ (senosios baltų tautos, garsėjusios narsa ir karybos išmanymu, garbei), kuris prieš dieną buvo iškilmingai priimtas į flotilę. Vėliau linksmai nusiteikę ir dainuojantys būriai keliavo į ekskursiją po Kęstučio apygardos atmintinas vietas. Lankytasi buvusiame Palangos valsčiaus NKVD–MVD–MGB poskyryje ir buvusioje stribų būstinėje (dabar ten vaistinė), prie paminklo Jonui Žemaičiui-Vytautui, keliauta į Žibininkus, Kretingą.

Lietuvos valstybės (Karaliaus Mindaugo karūnavimo) dieną stovykloje lankėsi buvęs partizanų ryšininkas ir politinis kalinys Petras Gabrėnas. Jis pasakojo apie savo jaunys-

Stovyklos „Kęstučio apygarda“ dalyviai prie gen. Jono Žemaičio paminklo Palangoje

2005–2006 m. konkurso „Lietuvos kovų už laisvę bei netekčių istorija“ dainų dalies I vietos laureatė Ieva Narkutė atlieka dainą „Raudoni vakarai“ kartu su II vietos laureatu Robertu Šimkumi

tę miškuose ir lageryje: „Buvau tokio paties amžiaus, kaip jūs dabar“. Paskui stovyklautojai dalijosi į grupes ir diskutavo apie tai, ką išgirdo. Ateitininkų federacijos pirmininkas Liutauras Serapinas rodė partizanų nuotraukas, pasakojo apie pokariu veikusios ateitininkų organizacijos veiklą. Vakare stovyklautojai turėjo galimybę pažiūrėti konkursui sukurtus dalyvių darbus – Širvintų Čiobiškio pagrindinės mokyklos, Vilniaus licėjaus, Žirmūnų, Salomėjos Nėries ir Žemynos gimnazijų bei Ozo vidurinės mokyklos mokinių filmą „Balta“ ir Klaipėdos Pajūrio vidurinės mokyklos mokinių filmą „Mes prisiminsime“. Po vakaro maldos stovyklautojai aptarė dieną ir pavalgė naktipiečius, tačiau nė neįtarė, kad šios dienos programa dar nesibaigė. 2 val. nakties visus stovyklautojus prižadino partizanų ryšininkės. Jos pranešė, kad reikia eiti į žygį, atlikti užduotis, ir tuomet mokiniai taps tinkamais būti Lietuvos partizanais. Būriai išvyko skirtingais maršrutais, jiems buvo duotas žemėlapis, kuriuo naudojantis reikėjo rasti partizanų buveines ir jose atlikti partizanų pateiktas užduotis. Už atliktą užduotį būrys gaudavo vandens, duonos, rašymo priemonių ir popieriaus. Miške keliaujančių būrių laukė „stribai“ – jie būsimus partizanus apklausdavo, atimdavo maisto davinį ir žemėlapį. Jau išaušus rytui, susitikę būriai parašė bendrą Lietuvos gynimo nuo priešų deklaraciją.

Stovyklautojai, būdami netoli Baltijos jūros (maždaug už 3 km), norėjo ją pamatyti ir bent pabraidyti. Tad vėlyvą penktadienio ry-

tą po įdomios bei nuotykių kupinos nakties stovyklautojai ir jų vadovai pliuškenosi jūroje. Grįžus iš maudynių, buvo žiūrimos nufotografuotos stovyklos akimirkos ir filmas apie tremtį „Birželio ledas“. Vakare mokytoja ekspertė Rasa Vaitkutė-Žemaitienė pasakojo apie piktogramas, simbolius, akmenis bei tapybą ant akmens. Vėliau mokiniai tapė ant akmenų ir iš jų sudėliojo programos „Pokario istorija jaunimui“ logotipą.

Stovyklos dalyviai jautėsi tikrais draugais ir tuo labai džiaugėsi. Tačiau jų veidais retkarčiais vis nuslinkdavo liūdesio šešėlis – juk artėja išsiskyrimo akimirka. Per iškilmingą uždarymą kalbėjo Žemaičių apygardos vadas Steponas Grybauskas, Ateitininkų federacijos pirmininkas L. Serapinas ir LGGRTC Memorialinio departamento direktorė Gintarė Jakubonienė. Ji stovyklautojams ir jų vadovams įteikė atsisveikinimo dovanas – neseniai išleistą mokinių rašinių ir piešinių knygą „Tarp vakar ir šiandien“ bei stovyklos baigimo sertifikatus. Lietuvos himnu uždarius stovyklą vyko Talentų popietė. Jos metu stovyklautojai dainavo, šoko, rodė savo piešinius, deklamavo, pasakojo anekdotus. Paskutiniai pasirodė vadovai – jie padainavo atsisveikinimo dainą. Vakare dalyviai trypė kartu su Klaipėdos liaudies šokių ansambliu „Žemaičių alkierius“, vėliau šoko diskotekoje.

Atsisveikindami visi žadėjo vieni kitų nepamiršti, būtinai dar susitikti. Vadovai lydėjo kiekvieną stovyklautoją pro bataliono praleidžiamąjį punktą su dainomis ir palinkėjimais – „Iki pasimatymo“, „Geros ir įspūdžių kupinos vasaros“.

Ši stovykla nebūtų įvykusi be vadovų, patraukusių mokinius savo draugiškumu, užsidegimu, jaunatviškumu ir ryžtu. Tai Ateitininkų federacijos nariai ir stovyklos vadovai – Audronė Lukoševičiūtė, Martynas Vervečka, Agnė Markauskaitė, Martynas Grašys, Kristina Lukoševičiūtė, Arvydas Raskilas, dvasinių reikalų vadovas Vilniaus šv. Juozapo kunigų seminarijos klierikas Jonas Naujokaitis, stovyklos programos vadovė Vilniaus jėzuitų gimnazijos vyr. mokytoja Jūratė Vilčiauskaitė-Smelstorienė ir komendantas Generolo Jono Žemaičio Lietuvos karo akademijos kariūnas Ignas Vėžys. LGGRTC jiems dėkoja už nuoširdų vadovavimą.

Dalė Rudienė
Inga Kuzmičiova

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Straipsnio tekstas turi būti Word 98 formato, raidžių dydis – 12, tarpai tarp eilučių – 1,5, atstumai iš kraštų – po 2 cm.

Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:
Didžioji g. 17/1,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete: www.genocid.lt
Elektroninio pašto adresas: arvydas@genocid.lt
Faksas: (370-5) 2791 033
Telefonai: (370-5) 2791 036, (370-5) 2791 038

Ketvirtame viršelio puslapyje –
paminklas Lietuvos tremtiniams, kentėjusiems ir žuvusiems
1942–1956 m. Jakutijoje.
Atidengtas 2006 m. spalio 9 d. prie Genocido aukų muziejaus (Aukų g. 2A) Vilniuje.
Autorius Jonas Jagėla

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2006, 2(20)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės *Rima Dulkinienė* ir *Rūta Krasnovaitė*
Dailininkė-maketuotoja *Dalė Dubonienė*

SL 2015. 2006 11 08. 14,25 sp. l. Užs. Nr. 2173
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino AB „Spauda“, Laisvės pr. 60, LT-05120 Vilnius

Kaina sutartinė

MŪSŲ AUTORIAI

JUOZAS BANIONIS
humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programos specialistas

VALENTINAS BRANDIŠAUSKAS
humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC programų koordinatorius

ARŪNAS BUBNYS
humanitarinių mokslų daktaras,
Lietuvos istorijos instituto mokslo darbuotojas

KRISTINA BURINSKAITĖ
istorijos magistrė,
LGGRTC programos vyr. specialistė

ŽANETA SMOLSKUTĖ
istorijos magistrė,
LGGRTC specialistė

ŠIAME LEIDINYJE:

Juozas Banionis

LIETUVOS LAISVINIMO VEIKLA XX A. PENKTAJAME DEŠIMTMETYJE VAKARUOSE: AMERIKOS LIETUVIŲ TARYBA 1940–1950 M.

Žaneta Smolskutė

MOTERŲ DALYVAVIMO GINKLUOTAME PASIPRIEŠINIME 1944–1953 M. YPATUMAI

Kristina Burinskaitė

KOMPROMITAVIMAS – VIENAS KGB METODŲ FORMUOJANT VIEŠĄJĄ NUOMONĘ

Inga Arlauskaitė

SOVIETINĖS LIETUVOS VALDŽIOS IR OKUPACINĖS KARIUOMENĖS SANTYKIAI 1963–1986 M.